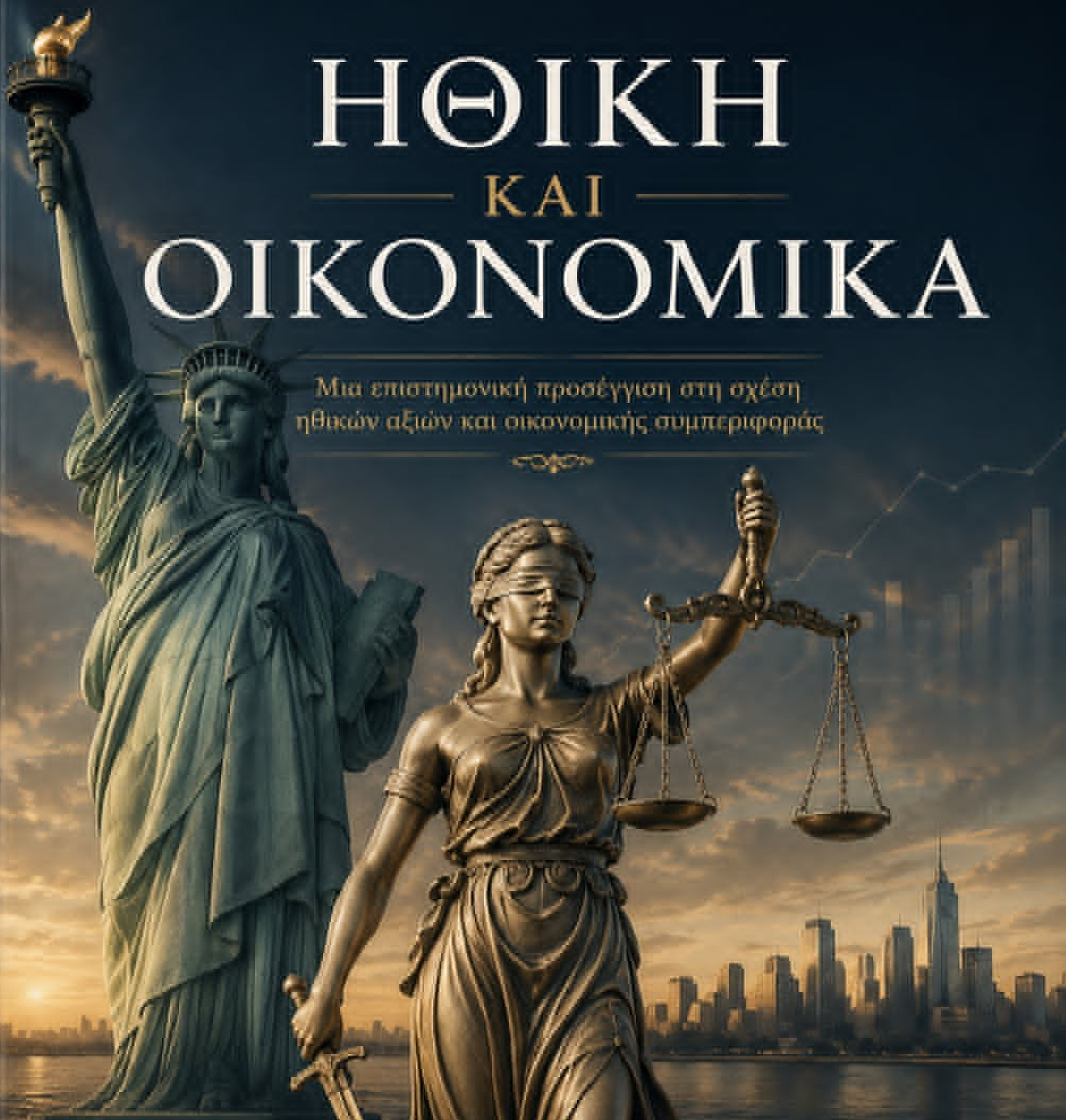
ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Μια επιστημονική προσέγγιση στη σχέση ηθικών αξιών και οικονομικής συμπεριφοράς

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΑΚΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ • ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ • ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ηθική και Οικονομικά: Πώς οι αξίες διαμορφώνουν τις αγορές

Πίνακας περιεχομένων

Κεφάλαιο 7 — Κράτος, Αγορά και Κοινό Καλό

Κεφάλαιο 8 — Φορολογία και Ηθική Νομιμοποίηση

Κεφάλαιο 9 — Οικονομικά της Ανισότητας: Ηθικές Προεκτάσεις

Κεφάλαιο 10 — Τεχνολογία, Τεχνητή Νοημοσύνη και Νέοι Ηθικοί Κίνδυνοι

ΜΕΡΟΣ Δ’ — Προς μια Ηθικότερη Οικονομική Πρακτική

Κεφάλαιο 11 — Μια Εναλλακτική Προσέγγιση των Αγορών

Κεφάλαιο 12 — Οικονομολόγοι και Ευθύνη: Η Ηθική του Επαγγέλματος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

- Γιατί η συζήτηση για την ηθική στα οικονομικά είναι πιο αναγκαία από ποτέ.
- Η σύγχυση ανάμεσα σε «θετικότητα» και «κανονιστικότητα».
- Ο σκοπός του βιβλίου: να γεφυρώσει φιλοσοφία – οικονομική επιστήμη – κοινωνική πραγματικότητα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βιβλίο αυτό έχει σκοπό να παρακινήσει τον αναγνώστη να προβληματιστεί γύρω από κάποιες έννοιες της οικονομικής επιστήμης και να βοηθήσει στην **διαμόρφωση ενός νέου οικονομικού περιβάλλοντος**, συμβατού με αυτό που πραγματικά οραματίστηκαν οι εμπνευστές της ελεύθερης αγοράς ή άλλων οικονομικών συστημάτων καθώς υπάρχει μια παρεξήγηση σχετικά με τον ρόλο του οικονομολόγου, το τι οφείλει να κάνει και ποιος είναι ο αντικειμενικός σκοπός ενός οικονομικού συστήματος. Απευθύνεται επομένως σε όλους, αλλά πιο σημαντική θα ήταν η επιρροή του σε επαγγελματίες του χώρου. (οικονομολόγοι, πολιτικοί, επιχειρηματίες, τραπεζίτες)

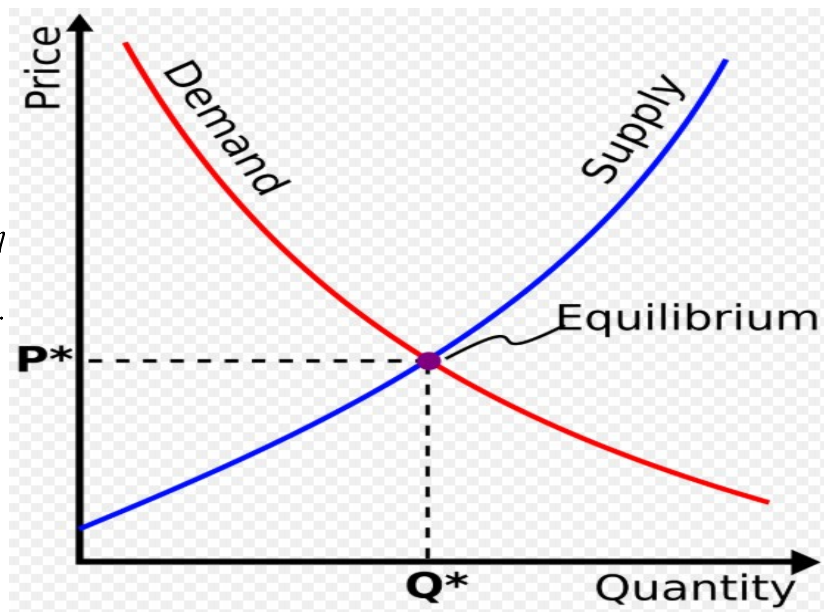
Μια εργασία που εστιάζει στην ηθική και στα οικονομικά φαίνεται να είναι **απολύτως αναγκαία** καθώς αν παρατηρήσουμε θα δούμε πολλούς οικονομολόγους να έχουν πλήρη άγνοια της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, όπως επίσης πολλοί θεωρητικοί της πολιτικής ή της φιλοσοφίας να αγνοούν βασικά στοιχεία της οικονομίας, όπως το βασικό οικονομικό πρόβλημα, ποιες είναι οι ιδιότητες των αναγκών, τι είναι οι συντελεστές της παραγωγής, τι είναι η αγορά και τι προσπαθούμε να πετύχουμε μέσα από ένα οικονομικό σύστημα. Ακόμα, σε ένα ανώτερο επίπεδο, για την δραστηριότητα των πολυεθνικών ή του τραπεζικού συσήματος κλπ.

Στο πλαίσιο αυτό είναι απαραίτητο να δούμε τις βασικές αρχές της οικονομίας υπό το πρίσμα της ηθικής και να ξεχωρίσουμε τα μέσα από τον σκοπό. Το βιβλίο αναφέρεται σε κορυφαία ονόματα της ηθικής φιλοσοφίας και των οικονομικών, αυτό γίνεται διότι τα διδάγματα που μπορούμε να αντλήσουμε από παλαιότερες ιστορικές περιόδους, περιόδους στις οποίες έζησαν και δραστηριοποιήθηκαν οι συγκεκριμένοι διανοητές, μπορούν και πρέπει να μεταφερθούν στην σημερινή εποχή και να προσαρμοστούν κατάλληλα ώστε να είναι συμβατά με την νέα εποχή του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος.

Για παράδειγμα, η ηθική που προτείνει ο Αριστοτέλης που έζησε τον 4ο αιώνα π. Χ. ή η ηθικη φιλοσοφία της εποχής του Διαφωτισμού, όπως την διαβάζουμε μέσα από τα έργα των γνωστών διαφωτιστών : Ρουσσό, Κάντ κλπ που έζησαν τον 17ο και 18ο αιώνα μ.Χ θα πρέπει να μεταφερθεί στην σύγχρονη εποχή και να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του νέου οικονομκού συστήματος καθώς και στις ευρύτερες ανάγκες της σημερινής εποχής που διαφέρει ριζικά από τις κοινωνίες του παρελθόντος τόσο από άποψη οικονομικού ή πολιτικού συστήματος, όσο και από την άποψη της τεχνολογίας που εξελίσσεται συνεχώς. Για παράδειγμα, η ανακάλυψη της τηλεόρασης ή των social media έχει επιπτώσεις στην ίδια την δημοκρατία ή την αγορά μέσα από τις σύγχρονες μεθόδους του μάρκετινκ. Φαινόμενα σαν αυτά θα εξηγηθούν στο συγκεκριμένο βιβλίο

Η σημασία του έργου αυτού είναι σπουδαία και για μια σειρά ακόμα λόγους, ένας εκ των οποίων είναι η σύγχυση που υπάρχει ανάμεσα στο τι πρέπει να γίνεται και στο τι πραγματικά γίνεται αυθόρμητα από την ίδια μας την φύση, σε αυτό το φαινόμενο είχε αναφερθεί ο γνωστός Σκωτσέζος φιλόσοφος, ιστορικός και οικονομολόγος David Hume με το γνωστό "is ought fallacy". Με τη ίδια επιχειρηματολογία προσπάθησαν να στηρίξουν τις θέσεις τους και υποστηρικτές της θεωρίας του κοινωνικού δαρβινισμού, η οποία μοιράζεται πολλά κοινά με το σύστημα της ελεύθερης αγοράς και ορισμένοι την θεωρούν μια φάση στην εξέλιξη του ίδιου του φιλελευθερισμού. Η κλασική οικονομική θεωρία είναι απόλυτα συνεπής με την ιδεολογία του φιλελευθερισμού και παρέχει μέσα από τα αριθμητικά παραδείγματα, τα διαγράμματα, τις καμπύλες των αγορών κλπ τα λογικά θεμέλια για την θεωρητική οικοδόμηση του φιλελευθερισμού, υιοθετώντας μια Νευτώνεια μεθοδολογία, η οποία γοήτευε ιδιαίτερα τον Άνταμ Σμίθ – γνωστό και ως "πατέρα της οικονομικής επιστήμης" .

Στο διάγραμμα αυτό βλέπετε πως αποτυπώνεται η τιμή και η ποσότητα ισορροπίας μέσα από την αλληλεπίδραση της προσφοράς και της ζήτησης που λαμβάνει χώρα στα πλαίσια μιας αγοράς.

Σε αυτήν την διάκριση βασίζεται και ο διαχωρισμός ανάμεσα στην θετική και κανονιστική οικονομική επιστήμη και η εξέταση της σχέσης μεταξύ τους αποτελεί ένα από τα βασικά ζητούμενα αυτού του βιβλίου:

Η θετική οικονομική επιστήμη ασχολείται με τα γεγονότα και είναι περιγραφική του κόσμου, ως προς την φύση και την ουσία της, αυτό το επιτυγχάνει υιοθετώντας κάποιες αρχές, όπως η βασική οικονομική αρχή[1] σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος από την ίδια του την φύση επιχειρεί να μεγιστοποιήσει την χρησιμότητα ή ωφέλεια του ως καταναλωτής , δηλαδή την

[1] Μαρία Ιωάννου-Σεργίου Νεόφυτος Σάββας κ.α. , «Οικονομικά Α' Λυκείου» , Εκδόσεις : Διόφαντος , 2020.

απόλαυση που απολαμβάνει από την κατανάλωση συγκεκριμένων αγαθών, ενώ ως παραγωγός επιχειρεί να μεγιστοποιήσει το κέρδος του. Αυτό βασίζεται στην ηθική του ωφελιμισμού, η οποία αναπτύσεται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου αυτού.

Σύμφωνα με τον ωφελιμισμό, ο άνθρωπος καθοδηγείται από την ίδια του την φύση από δυο δυνάμεις : τον πόνο και την ηδονή (ή ευχαριστηση). Αυτές καθορίζουν το πως ενεργεί και τι κάνει. Παρεπιπτόντως, ο γνωστός ωφελιμιστής οικονομολόγος και φιλόσοφος John Stuart Mill , υπήρξε και αυτός που πρώτος αναφέρει την έννοια του Homo Economicus που αναφέρει το βιβλίο αυτό στο δεύτερο κεφάλαιο. Στο πλαίσιο της οικονομίας ο πόνος και η ηδονή ταυτίστηκαν με την οικονομική ζημία και το κέρδος, επομένως σύμφωνα με την βασική οικονομική αρχή ο άνθρωπος καλείται να πάρει αποφάσεις που μεγιστοποιούν την χρησιμότητα του και ελαχιστοποιούν το κόστος, και αυτό επιτυγχάνεται μέσα απο μια διαδικασία σύγκρισης εναλλακτικών επιλογών. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλυθούν και τα εργαλεία και τα μοντέλα που χρησιμοποιεί η οικονομία για να παρθούν αποφάσεις.

Τι σημαίνει όμως “ασχολείται με τα γεγονότα” και “είναι περιγραφική” ; Γεγονός για παράδειγμα είναι ο νόμος της ζήτησης ή της προσφοράς που παρουσιάζονται στο πρώτο μέρος του βιβλίου και στο δεύτερο κεφάλαιο. Ο Νόμος της ζήτησης μας λέει πως όταν αυξάνεται η τιμή ενός αγαθού ή προϊόντος τότε μειώνεται η ζητούμενη ποσότητα (Qd) , δηλαδή η ποσότητα που ζητάμε ως καταναλωτές ή εν γένει ως αγοραστές και το αντίστροφο, δηλαδή όταν μειώνεται η τιμή τότε αυξάνεται η ζητούμενη ποσότητα . Προϋπόθεση για αυτό είναι να μην αλλάζει κάποιος άλλος προσδιοριστικός παράγοντας της ζήτησης, γιατί αν συμβαίνει αυτό τότε μετακινείται ολόκληρη η καμπύλη της ζήτησης και επομένως και το σημείο Qd , επομένως δεν μπορούμε έτσι να δούμε την επίδραση που έχει από μονη της μια μεταβολή στην τιμή. (για την κατανόηση της ζήτησης ή της προσφοράς μπορεί ο αναγνώστης να δεί το διάγραμμα με τις καμπύλες προσφοράς και ζήτησης στην προηγούμενη σελίδα.) Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με την προσφορά των αγαθών.

Γίνεται λόγος για νόμους και γεγονότα και στην προσπάθεια αυτή υιοθετείται μια νευτώνια λογική, μια μεθοδολογία παρόμοια με αυτήν των φυσικών επιστημών. Στο 3ο κεφάλαιο θα δούμε και μια κριτική που γίνεται σε αυτό το μοντέλο, το οποίο ενδεχομένως αποτυγχάνει να αποτυπώσει επακριβώς την πραγματικότητα, ωστόσο αποτελεί την καλύτερη δυνατή μεθοδολογία για να γίνει μια έρευνα ακόμα και όταν αφορά μια κοινωνική επιστήμη, όπως αυτή των οικονομικών. Οι νόμοι και τα γεγονότα στην οικονομική επιστήμη μπορεί να μην είναι 100% απόλυτοι και έγκυροι, όπως οι νόμοι της φυσικής, είναι στατιστικά όμως έγκυροι σε ένα μικρότερο ποσοστό (πχ 60% ή 80%) ανάλογα με την περίπτωση, επομένως αυτό μας δίνει την δυνατότητα να μιλάμε για νόμους και γεγονότα, άσχετα αν δεν επαληθεύονται πάντα από την πραγματική συμπεριφορά των συμμετεχόντων. **Επομένως, ένα χαρακτηριστικό της θετικής οικονομίας είναι ότι μπορεί να γίνει ένας έλεγχος ή πείραμα για να αποδείξουμε την εγκυρότητα της.**

Επίσης αναφέραμε τον όρο “περιγραφική”, είναι δηλαδή αντικειμενική ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων, καταλήγει σε συγκεκριμένα μετρήσιμα συνήθως αποτελέσματα και δεν επηρεάζεται από τις υποκειμενικές απόψεις και κρίσεις ενός οικονομολόγου. **Αναφέρεται στο “είναι” .**

Αντίθετα η κανονιστική οικονομική επιστήμη περιλαμβάνει αξιακές κρίσεις και αναφέρεται στο πως θα έπρεπε να είναι ή τι θα έπρεπε να συμβαίνει, όχι πάντα με όρους μεγιστοποίησης κέρδους ή χρησιμότητας, αλλά με βάση κάποιες συγκεκριμένες αρχές, δηλαδή κοινωνικούς κανόνες – πρότυπα συμπεριφοράς- . Βεβαίως υπάρχουν κανονιστικές θεωρίες που έμμεσα βασίζουν την δεοντολογία τους στο αξίωμα του μεθοδολογικού ατομισμού, σε αυτό δηλαδή που αναφέρεται ως "βασική οικονομική αρχή". Τέτοιες κανονιστικές οικονομικές θεωρίες είναι για παράδειγμα ο κλασικός φιλελευθερισμός και όλα τα παρακλάδια που τον αποτελούν, όπως είναι ο αναρχικός καπιταλισμός, ο νεοφιλελευθερισμός, ο κοινωνικός φιλελευθερισμός, η σχολή της δημόσιας επιλογής, η αυστριακή σχολή κλπ. Επιπλέον, θεωρίες όπως ο σοσιαλισμός ή ο μερκαντιλισμός, ο κομμουνισμός κλπ ανήκουν επίσης σε αυτήν την κατηγορία, όπως επίσης και η γενικότερη θεωρία που εξηγεί έννοιες σχετικές με τα δημόσια αγαθά ή τον ρόλο του κράτους.

Ενώ οι νόμοι της θετικής οικονομικής επιστήμης μπορούν να μπούν σε δοκιμασία μέσα από την έρευνα και το πείραμα, οι αξιακές κρίσης της κανονιστικής οικονομικής επιστήμης, δεν μπορούν να μπούν σε μια αντίστοιχη δοκιμασία και αποτελούν συχνά απλά μια οδηγία ή κανόνα που δεν είναι αντικειμενικά ορθολογική, αλλά βασίζεται στην μεροληψία ενός επιστήμονα.

Αυτό έχει οδηγήσει ορισμένους στο συμπέρασμα πως η οικονομία δεν πρέπει να θεωρείται επιστήμη ή έστω να θεωρείται κοινωνική επιστήμη, παρόμοια με την πολιτική επιστήμη ή την φιλοσοφία, οι οποίες είναι καθαρά κανονιστικές.[2]

Υπό αυτό το πρίσμα καταλαβαίνει κανείς πόσο σημαντική είναι μια έρευνα πάνω στην σχέση Ηθικής και Οικονομίας. **Το βιβλίο αυτό επιχειρεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα σε φιλοσοφία οικονομία και κοινωνική πραγματικότητα.**

Προτού παρουσιάσουμε, εν συντομία τα κεφάλαια του βιβλίου, οφείλουμε να πούμε λίγα λόγια για τον σκοπό αυτόν του βιβλίου.

Φαίνεται να υπάρχει μια παρεξήγηση ανάμεσα στους οικονομολόγους που δείχνουν να μπερδεύουν τα μέσα με τον σκοπό. Ο Μεθοδολογικός ατομισμός, η οικονομική αρχή καθώς και η υπόθεση που γίνεται πως ο άνθρωπος είναι εγωιστής, συμφεροντολόγος, ενδεχομένως "άπληστος" θα μπορούσε να πεί κανείς, που κοιτάει πως θα μεγιστοποιήσει το κέρδος του με κάθε μέσον, με τον πιο αποδοτικό τρόπο, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να παραμερίζει το συναίσθημα όταν αυτό τον οδηγεί σε οικονομικά μη αποδοτικές αποφάσεις, όλα αυτά είναι απλά μια υπόθεση εργασίας που κάνουμε ως οικονομολόγοι και δεν αποτελούν έναν ηθικό κανόνα συμπεριφοράς, ούτε ισχύει πως η αγορά λειτουργεί σωστά όταν ο άνθρωπος υιοθετεί μια τέτοια ηθική.

Το πρότυπο αυτό συμπεριφοράς είναι το πρότυπο του οικονομικού ανθρώπου (Homo

[2] Ο Καρλ Πόππερ αναφέρει τον τρόπο διάκρισης μεταξύ μιας επιστήμης και μιας «ψευδοεπιστήμης» και το κριτήριο με το οποίο μπορεί κάποιος να τις αναγνωρίσει είναι το κατα πόσον μπορούν να επαληθευτούν μέσα από το πείραμα και να εστιάζουμε όχι στα δεδομένα που επιβεβαιώνουν μια υπόθεση, αλλά στα δεδομένα που την διαψεύδουν. Η αληθινή επιστήμη βάζει σε δοκιμασία τα αξιώματα της ενώ μια ψευδοεπιστήμη απλά επιβεβαιώνει.

Economicus) που όπως θα δούμε στο βιβλίο αυτό, υπάρχουν έρευνες από ξένα πανεπιστήμια που το παρομοιάζουν με ψυχοπαθητική συμπεριφορά ή μακιαβελικη, για να δανειστώ κάποιους όρους από την ψυχολογία. Αντίθετα η οικονομική επιστήμη, παίρνοντας ως δεδομένη αυτήν την εγωιστική φύση του ανθρώπου, προσπαθεί να στρέψει την ματαιοδοξία του και την φιλοδοξία του προς ευγενείς σκοπούς οι οποίοι εξυπηρετούν ταυτόχρονα τόσο το "εγω" των ανθρώπων όσο και το κοινό καλο, για το οποίο δεν ενδιαφέρεται πραγματικά ο μέσος άνθρωπος, αλλά στο πλαίσιο των κανόνων της αγοράς «**αναγκάζεται**» **κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και όρους να εξυπηρετήσει αυτόν τον αγαθό σκοπό που αρχικά δεν ήταν στις άμεσες προθέσεις του.**

Μπορεί να γίνει σίγουρα μια κριτική στο κατά πόσον το σκεπτικό του Σκωτσέζου καθηγητή μπορεί να έχει επιτυχία ή όχι στον πραγματικό κόσμο, παρόλα αυτά αποτελεί σίγουρα μια προσπάθεια με αγαθούς σκοπούς. Αυτό που θέλει να μας πεί είναι πως ο άνθρωπος χρειάζεται κάποια εγωιστικά κίνητρα , όπως το κέρδος, για να παρακινηθεί και πως με αρνητικά κίνητρα, όπως ο φόβους του νόμου, δεν υπάρχει πραγματικό κίνητρο για δράση. Ούτε είναι ηθικά σωστό να απαιτούμε από τα άτομα να θυσιάσουν το προσωπικό τους συμφέρον για υπηρετήσουν ανιδιοτελώς άλλους σκοπούς. Να θυμίσω ότι κάνει λόγο για **ισορροπία** ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενα συμφέροντα, πράγμα που μοιάζει με την έννοια της **ισότητας ,** όπως την βλέπουμε σε άλλες ηθικές θεωρίες όπως του Κάρλ Μάρξ ή του σοσιαλισμού. **Ίδιος τελικός στόχος, διαφορετικά μέσα για την επίτευξη του στόχου.**

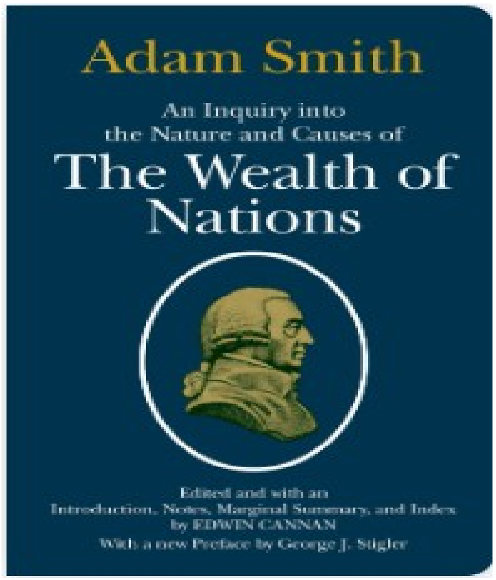
Αυτό το συμπέρασμα δεν είναι μια προσωπική άποψη, βασίζεται στο έργο του ίδιου του Άνταμ Σμίθ, του σκωτσέζου καθηγητή ηθικής φιλοσοφίας και οικονομολόγου , που είναι γνωστός και ως "ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης" γιατί έθεσε τα θεμέλια της οικονομικής επιστήμης μέσα από το έργο του *Ο Πλούτος των Εθνών :* Στο έργο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε τους νόμους της αγοράς, τον μηχανισμό των τιμών και την έννοια της **ισορροπίας των τιμών**, καθώς και την έννοια της **φυσικής τιμής**, η οποία αποτελεί το τελικό στόχο μιας ελεύθερης αγοράς. Ο Άνταμ Σμίθ ήταν υπέρ της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όπως και ο κάρλ μάρξ και για αυτό θεωρώ ότι υπάρχει μια παρεξήγηση ως προς τον ορθό ρόλο του οικονομολόγου και την διόρθωση αυτού του σφάλματος επιχειρεί αυτό το βιβλίο. Οι έννοιες αυτές θα αναλυθούν περισσότερο στην συνέχεια του βιβλίου.

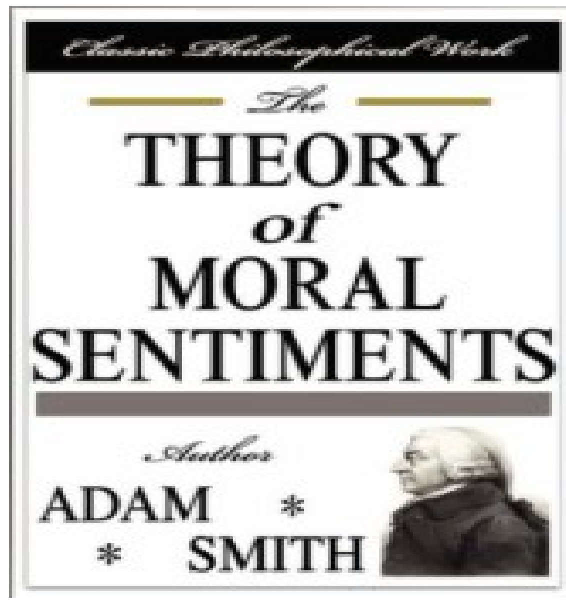
Επιπλέον, ο Άνταμ Σμίθ, όπως αναφέραμε, ήταν καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και ταυτόχρονα θεωρείται ο "πατέρας της οικονομικής επιστήμης" και αυτό δείχνει την ιδιαίτερη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ηθική και την οικονομία. Εκτός από το έργο του *Ο πλούτος των εθνών*: παρουσιάζει την λειτουργία της αγοράς και φαίνεται να αποδέχεται και να κατανοεί την εγωιστική και συμφεροντολογική φύση του ανθρώπου.

έγραψε και ένα ακόμα έργο το οποίο δεν είναι τόσο γνωστό και δεν ακούμε ούτε διαβάζουμε συχνά άλλους νομπελίστες οικονομολόγους να αναφέρονται σε αυτό, *την θεωρια των ηθικών συναισθημάτων :* σε αυτό το έργο εστιάζει στην έννοια της συμπάθειας, με την έννοια της ενσυναίσθησης, και στις συμπεριφορές που οι άνθρωποι θεωρούν κοινωνικά ορθές ή αποδοκιμαστέες. Επιπλέον αναφέρεται σε έννοιες όπως η αγαθοεργία, η ισότητα, ενώ καταδικάζει την απληστία των εμπόρων και εστιάζει στα αρνητικά της ιδιοκτησίας επιπλέον αναφέρεται στον ρόλο της κυβέρνησης που οφείλει να εξασφαλίζει κάποια δημόσια αγαθά και ιδιαίτερα να εξασφαλίζει την δικαιοσύνη.

Την *θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* την έγραψε ο Άνταμ Σμίθ το 1759 και ο ίδιος ήταν ιδιαίτερα περήφανος για το έργο του αυτό. Φαίνεται να εστιάζει σε μια διαφορετική πλευρά της φύσης του ανθρώπου στο έργο του αυτό και αυτό έχει προκαλέσει μια σύγχυση καθώς φαίνονται να είναι αντιφατικά τα κίνητρα του βρετανού συγγραφέα, το φαινόμενο αυτό αποκαλείται Das Adam Smith Problem και αναλύεται στο Β' Μέρος του παρόντος βιβλίου στο 3ο κεφάλαιο.

Το έργο του Ο *πλούτος των εθνών* το έγραψε το 1776, επομένως προηγήθηκε η *θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*. Τέλος, υπάρχει ένα ακόμα μέρος του συνολικού του έργου το οποίο είναι άγνωστο ή έχει χαθεί και σχετίζεται με την ποίηση, την λογοτεχνία, την ρητορική, την νομική και την πολιτική.

Το βιβλίο αυτό αποτελείται από πέντε μέρη και 14 κεφάλαια στο σύνολο : στο πρώτο μέρος θα δούμε τις πιο γνωστές σχολές ηθικής και τους κοινωνικούς κανόνες με τους οποίους συνδέονται καθώς και κάποιες βασικές έννοιες της οικονομικής επιστήμης και θα κλείσουμε το πρώτο μέρος με κάποια όρια που θα πρέπει να διέπουν το μοντέλο του homo economicus ανάλογα με τις σχολές ηθικής που εξετάζουμε. Οι κύριες σχολές ηθικής είναι 3 :

Αρετή : εστιάζει στην διαμόρφωση ενός ενάρετου χαρακτήρα, που είναι και η ουσία της ηθικής. Θα μπορούσαμε να συνδέσουμε αυτήν την σχολή ηθικής με ορισμένους έλληνες φιλοσόφους της αρχαιότητας, πρώτα πρώτα τον Αριστοτέλη όμως και άλλα ονόματα θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ, όπως ο Σωκράτης ή ο Πλάτωνας. Η σχολή της αρετής έχει ως στόχο να διαμορφώσει ενάρετους χαρατήρες , που είναι και η ουσία της ύπαρξης κοινωνικών κανόνων, και δίνει έμφαση όχι τόσο σε μεμονωμένους κανόνες και περιουρισμούς της ανθρώπινης ελευθερίας, όσο σε συμβουλές, πράξεις και ενέργειες,συνήθειες κλπ με τις οποίες μπορούμε να καλλιεργήσουμε τον ενάρετο χαρακτήρα, που είναι και το τελικό ζητούμενο. Όταν ο άνθρωπος έχει καλλιεργήσει την αρετή, τότε δεν χρειάζονται εξωτερικές δυνάμεις για να τον καθοδηγούν ή να τον περιορίζουν, είναι σε θέση να γνωρίζει από μόνος του πως να ξεχωρίζει το καλό από το κακό και να επιλέγει το καλό με την θέληση του. Αποτελεί τον μοναδικό φραγμό που μπορεί να εμποδίσει την αρνητική

πλευρά της ανθρώπινης φύσης σε συνθήκες απεριόριστης ελευθερίας, **δηλαδή σε συνθήκες φυσικής κατάστασης**,[3] σε αυτήν την κατάσταση επομένως αυτό που “περιορίζει” τα ελαττώματα και τις ανθρώπινες αδυναμίες ή τα πάθη του είναι η ίδια του η συνείδηση, καλλιεργώντας σωστή συνείδηση αποκτά ο άνθρωπος αυτοέλεγχο.[4] Η διαμόρφωση ενός ενάρετου χαρακτήρα και η καλλιέργεια σωστής συνείδησης είναι πρωταρχικός στόχος της ίδιας της πολιτείας και **αναφέρεται στο ίδιο το σύνταγμα της χώρας μας.** [5]

Ωφελιμισμός : Δίνει σημασία στα συναισθήματα του πόνου και της ηδονής που είναι αυτό που ορίζει τελικά την ηθική. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι οι Jeremy Bentham και John Stuart Mill. Ο ωφελιμισμός έχει ιδιαίτερη αξία στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου γιατί εντοπίζει την ουσία της ηθικής αλλά και και είναι συμβατός με την ανθρώπινη φύση και για αυτό αποτελεί και την βάση της επιστήμης των οικονομικών. Μαζί με τον μεθοδολογικό ατομισμό, ο ωφελιμισμός είναι τα δύο βασικά συστατικά μου διαμορφώνουν το υπόδειγμα του homo economicus, το υποθετικό μοντέλο που παίρνουν ως δεδομένο στα οικονομικά – αλλά και σε άλλες επιστήμες, όπως η πολιτική ή η κοινωνιολογία - προκειμένου να προβλέψουν την απρόβλεπτη , στην πραγματικότητα, ανθρώπινη συμπεριφορά. Το μοντέλο αυτό αναφέρεται για πρώτη φορά από τον ίδιο τον John Stuart Mill και για αυτό θα επιχειρήσω στο πρώτο μέρος να δείξω πως ο ωφελιμισμός – κατα την δική μου οπτική – δεν είναι τόσο μια ηθική που δίνει προτεραιότητα στο σύνολο αλλά στο άτομο.

Δεοντολογία ή καθήκον : Η δεοντολογία δίνει σημασία σε κανόνες και προσταγές που οφείλει να ακολουθεί ο άνθρωπος προκειμένου να αξίζει να θεωρείται ενάρετος, πράξεις και συμπεριφορές που συνδέονται με έναν δίκαιο και ενάρετο χαρακτήρα και χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να χαρακτηριστεί η πράξη ως “ενάρετη”, η έμφαση όμως δίνεται στους κοινωνικούς κανόνες, στις ηθικές αρχές και τον ηθικό νόμο προκειμένου να ενισχύσει το στοιχείο της κοινωνικότητας. Πρωταρχικός εκπρόσωπος της σχολής του καθήκοντος είναι ο κορυφαίος φιλόσοφος του Διαφωτισμού και του γερμανικού ιδεαλισμού Εμμάνουελ Κάντ, ο οποίος με τον υπέροχο λόγο του και τις κατηγορικές προσταγές του, διατυπώνει κάποιες από τις βασικές αρχές που πρέπει να τηρεί ο κάθε άνθρωπος.[6] Η δεοντολογία και το καθήκον γίνονται η βάση

---

[3] Ακριβώς επειδή συνδέεται με την φυσική κατάσταση, δηλαδή την κατάσταση της απόλυτης ελευθερίας, όπου δεν υπάρχει καμία εξουσία να περιορίζει την ανθρώπινη φύση, αναφέρεται αργότερα και από φιλοσόφους του διαφωτισμού όπως ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ ή του γερμανικού ιδεαλισμού, όπως ο Άνταμ Βάησχαουμπτ.

[4] Στέλλα Σωτηρίου , Στυλιανή Κορδονούρη . Αικατερίνη Ζαφρανίδου , Κοινωνική και πολιτική αγωγή , γ' γυμνασίου. Σελ 44.

[5] Προσωπικά αυτήν την ηθική σχολή προτιμώ και βλέπω όλες μαζί τις σχολές ως συμπλήρωμα την μια με την άλλη και όχι ως ανταγωνιστικές ή υποκατάστατα.

[6] Η βασική κατηγορική προσταγή του Κάντ αναφέρεται στο έργο του *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών* ενώ και σε άλλα έργα του, όπως το *Προς την Αιώνια Ειρήνη : ένα φιλοσοφικό σχεδίασμα,* ο κάντ αναφέρει μια σειρά από προεισαγωγικά άρθρα και από τελικά άρθρα που οριοθετούν τα κράτη, ακριβώς όπως ο νόμος της πολιτείας οριοθετεί και περιορίζει το άτομο στο πλαίσιο της κοινωνίας. Τέλος στο έργο του *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου* και μόνο μας λέει ποιος οφείλει να είναι ο σωστός ρόλος της θρησκευτικής εξουσίας και της θρησκείας και άρα και ποιές επιπλέον ηθικές αρχές ενστερνίζεται και πιστεύει. Αυτή η διατύπωση των θέσεων του μας δείχνει έμμεσα και την μεθοδολογία με την οποία η δεοντολογία προσπαθεί να πετύχει τους σκοπούς της, για παράδειγμα οι 10 εντολές της οποίες παρέλαβε ο Μωυσής στο όρος Σινά καθώς και άλλες αναφορές που βλέπουμε στην παλαιά και την καινή διαθήκη στο συγκεκριμένο έργο του, αλλά και σε άλλες θρησκείες, μονοθεϊστικές ή και πολυθεϊστικές, σκοπός των οποίων είναι να προωθήσουν την καλλιέργεια της αρετής μέσω ηθικών νόμων και κανόνων, η κάθε μια από την δική της πλευρά και δίνοντας βαρύτητα σε άλλες αξίες, όπως

για αυτό που αποκαλούμε θετικό δίκαιο, ενώ για παράδειγμα την ηθική της αρετής θα μπορούσε ενδεχομένως κάποιος να την συνδυάσει με το φυσικό δίκαιο. Περισσότερα για τον Κάντ και την δεοντολογία θα δούμε στο πρώτο κεφάλαιο.

Αυτές είναι οι κύριες σχολές ηθικής και στο πρώτο μέρος θα αναλυθούν με περισσότερη λεπτομέρια, θα δούμε τα θετικά και τα αρνητικά τους καθώς και τι μπορεί να σημαίνουν αυτές στην σύγχρονη εποχή, στην οποία κυριαρχούν διαφορετικά οικονομικά συστήματα και μοντέλα σε σχέση με την εποχή στην οποία δημιουργήθηκαν αυτές οι ηθικές θεωρίες. Αυτές οι ηθικές θεωρίες επηρεάζουν και την οικονομική θεωρία, όπως διαμορφώνουν και μια πολιτική θεωρία και κατά συνέπεια τον ρόλο του κράτους, τους κανόνες που ισχύουν, την έκταση της ελευθερίας και τα συστήματα διοίκησης τόσο στο στενό όσο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, καθώς και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Στο 9ο κεφάλαιο θα αναφερθούμε και στην έννοια της επιχειρηματικής ηθικής, καθώς και της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων, η σχέση των οποίων με την ηθική φιλοσοφία είναι άμεσα συνδεδεμένη.

Οι τρείς θεωρίες περι ηθικής που αναφέρθηκαν – Αρετή,Ωφελιμισμός,Δεοντολογία – είναι οι κυρίαρχες σχολές στην βιβλιογραφία την σχετική με την ηθική φιλοσοφία, ωστόσο στην υποενότητα 1.4 θέλω να κάνω μια ειδική αναφορά στον εμπειριστή φιλοσόφο του Σκωτικού Διαφωτισμού, David Hume , καθώς και στον “πατέρα της οικονομικής επιστήμης” καθηγητή ηθικής φιλοσοφία Adam Smith[7]. Επηρεασμένοι από από άλλους γνωστούς φιλοσόφους του σκωτικού διαφωτισμού, όπως ο Φράνσις Χάτσενσον τόνισαν τον ρόλο της συμπάθειας και του συναισθήματος στην ηθική. Όλοι τους πίστευαν ότι η ηθική είναι προϊόν του συναισθήματος και όχι της λογικής[8], αυτό έρχεται σε αντίθεση τους ευρωπαίους διαφωτιστές εκείνης της εποχής που επιχείρησαν να βασίσουν την ηθική πάνω στην λογική. Αναπτύσσεται η έννοια της συμπάθειας, μια στωική αρχή που χρησιμοποιεί ο Άνταμ Σμίθ στο έργο του *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων.*[9] Η συμπάθεια είναι αυτή που κάνει μια πράξη να φαίνεται κοινωνικά αποδεκτή ή όχι και πότε αξίζει την επιδοκιμασία μας ή την άποδοκιμασία μας και αυτό οδηγεί στην επόμενη “εφεύρεση” του σκωτσέζου , στην έννοια του **“αμερόληπτου παρατηρητή”** , του παρατηρητή δηλαδή που ως ουδέτερος και ανεπηρέαστος από το έντονο συναίσθημα και τα πάθη, είναι σε θέση να κρίνει πιο δίκαια τα γεγονότα που συμβαίνουν γύρω του.

Να πούμε στο σημείο αυτό πως το συναίσθημα και οι αρετές δεν είναι πάντα καλές για τον Σμίθ όταν ξεφεύγουν από το μέτρο τους, για αυτό και στο έργο του αυτό στο **κεφάλαιο πέρι ηθικής** διαβάζουμε πρώτα πρώτα μια αναφορά στον αρχαίο έλληνα φιλόσοφο Αριστοτέλη και στην αρχή του σχετικά με το μέτρο ανάμεσα σε δύο ακραίες κατάστασεις. Αυτός είναι ο

ακριβώς και οι διάφορες σχολές ηθικής που βλέπουμε στο πρώτο μέρος. Για τον Κάντ, επομένως, η θρησκεία αποτελεί ένα “ευγενές ψέμα” (για να δανειστώ έναν όρο από το Πλάτωνα) και αυτό είναι θετικό από την μια πλευρά, καθώς είναι κάτι το ευγενές, και αρνητικό από την άλλη πλευρά, γιατί είναι ένα ψέμα.

7 Ο Adam Smith ήταν καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης (University of Glasgow) τη δεκαετία του 1750 και δίδαξε εκεί πριν γίνει παγκοσμίως γνωστός με το έργο του για την «οικονομία». Δίδαξε «ηθική φιλοσοφία» (moral philosophy) και φιλοσοφία του Δικαίου, και οι διαλέξεις του τον οδήγησαν στο να γράψει την «Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων» (The Theory of Moral Sentiments).

8 Πράγματι η σύγχρονη νευροεπίστημη επιβεβαιώνει αυτά τα συμπεράσματα.

9 Η συμπάθεια έχει περισσότερο την έννοια της ενσυναίσθησης είναι αυτό που ενώνει τον εγωισμό μας με το ενδιαφέρουν για τους άλλους. Όπως εξηγεί ο Σμίθ, η συμπάθεια προκύπτει αυθόρμητα, πηγάζει από μέσα μας και ενισχύεται όσο πιο κοντά είναι κάποιος σε εμάς ή όσο περισσότερο μοιάζουμε.

λόγος που γίνεται ειδική/ξεχωριστή αναφορά στην συμπάθεια και τον ρόλο του συναισθήμτος γιατί συνδέεται άμεσα με την καλλιέργεια ενός ενάρετου χαρακτήρα και εδώ διακρίνουμε την διαφορά σε σχέση με άλλους φιλοσόφους που συνδέονται με την σχολή της αρετής, όπως ο Πλάτωνας ή ο Αριστοτέλης, οι οποίοι δεν τόνισαν ιδιαίτερα το συναίσθημα όσο την λογική. Την πρωτοκαθεδρία της λογικής αναπτύσσει και ο γερμανός φιλόσοφος Εμμάνουελ Κάντ, ο ηθικός νόμος του οποίου έχει ταυτιστεί από ορισμένους με την "σωστή συνείδηση" ενός αμερόληπτου παρατηρητή που αναφέρει ο Σμίθ, ο Κάντ όμως δεν αγνοεί πλήρως τον ρόλο του ηθικού συναισθήματος, αλλά το θεωρεί απλά ενά κίνητρο που οδηγεί σε ηθικές συμπεριφορές και πως σημαντικότερο είναι να επικεντρώσει την προσοχή του το άτομο σε κανόνες που απορρέουν από την λογική και καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα. Αυτή η θέση θα αναλυθεί περισσότερο στο πρώτο μέρος του βιβλίου.

Κλείνοντας το πρώτο κεφάλαιο θα δούμε τα υπέρ και τα κατά αυτών των απόψεων όσον αφορά την οικονομική επιστήμη, τις επιχειρήσεις και την ευρύτερη λειτουργία της αγοράς και έτσι μπαίνουμε σιγά σιγά στην επιστήμη των οικονομικών.

Το δεύτερο κεφάλαιο εισάγει τον αναγνώστη στην επιστήμη των οικονομικών, παρουσιάζεται πρώτα το βασικό οικονομικό πρόβλημα που αποτελεί την βάση για κάθε άλλη περαιτέρω ανάπτυξη κάθε επί μέρους κλάδου της ευρύτερης επιστήμης των οικονομικών, όπως για παράδειγμα του μάρκετινκ ή της διοίκησης επιχειρήσεων, των χρηματοοικονομικών της λογιστικής, της διαχείρισης χαρτοφυλακίου, της τεχνικής ή θεμελιώδους ανάλυσης, του τραπεζικού συστήματος κλπ. Όλα αυτά πηγάζουν από το βασικό οικονομικό πρόβλημα και την αντιμετώπιση αυτού έχουν ή οφείλουν να έχουν κατά νού οι οικονομολόγοι και οι άνθρωποι που συμμετέχουν στην αγορά και όχι τα προσωπικά συμφέροντα κάποιων φυσικών προσώπων, όπως για παράδειγμα στον τομέα της ηθικής φιλοσοφίας αποτελεί την βάση για κάθε επιπλέον προέκταση του κλάδου της το **δικαίωμα στη ζωή.** Το δικαίωμα στην ζωή προσπαθούμε να προστατέψουμε μέσα από όλα τα υπόλοιπα συστήματα που αναπτύχθηκαν στη συνέχεια πάνω σε αυτό το δικαίωμα, όπως της πολιτικής επιστήμης, της νομικής κλπ. Δηλαδή το δικαίωμα στην ζωή θα λέγαμε ότι είναι για την ηθική και πολιτική επιστήμη το αντίστοιχο με το "βασικό οικονομικό πρόβλημα" της οικονομικής επίστήμης, αν μπορούσαμε να κάνουμε αυτήν την αναλογία μεταξύ τους.

Για να επιστρέψουμε ξανά στην οικονομία όμως, κάναμε αναφορά σε ένα αντικειμενικό βασικό οικονομικό πρόβλημα και άλλες επί μέρους επιστήμες που αναπτύχθηκαν ευρύτερα στο πεδίο των οικονομικών και κάναμε λόγο για επί μέρους ιδιωτικά συμφέροντα και έναν αντικειμενικό σκοπό που έχουμε στην οικονομία, δηλαδή να διακρίνουμε τον σκοπό από τα μέσα και για να γίνει αυτό παρουσιάζεται η **διάκριση ανάμεσα σε κανονιστική οικονομική επιστήμη και σε θετική οικονομική επιστήμη.** Η θετική οικονομική επιστήμη περιγράφει αντικειμενικά γεγονότα της αγοραίας συμπεριφοράς και της πολιτικής οικονομίας σε εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο χωρίς να παρουσιάζονται προσωπικές απόψεις περί ηθικής, ενώ αντίθετα η κανονιστική οικονομική επιστήμη υιοθετεί μια μεθοδολογία παρόμοια με του Γαλλοελβετού φιλοσόφου Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, δηλαδή κανόνες για το **τι πρέπει** να γίνεται και όχι τι γίνεται από τα γεγονότα τα ίδια ή την αυθόρμητη τάση που έχουμε από την ίδια μας την φύση. Επίσης, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, μια σημαντική διαφορά τους είναι πως η θετική οικονομική επιστήμη διατυπώνει κάποια αξιώματα και μπορεί να τεθεί σε δοκιμασία και να διαψευστεί ενώ η κανονιστική οικονομική θεωρία βασίζεται σε αξίες προσωπικές και δεν μπορεί να τεθεί στην αντίστοιχη δοκιμασία και αυτό έχει οδηγήσει ορισμένους στο

συμπέρασμα πως τα οικονομικά δεν είναι επιστήμη ή είναι κοινωνική επιστήμη και για αυτό η μεθοδολογία των φυσικών επιστημών που υιοθετείται απο την mainstream οικονομική θεωρία δε είναι συμβατή με την ίδια την πραγματική φύση της, η οποία μοιάζει περισσότερο με την πολιτική επιστήμη ή την κοινωνιολογία και την ηθική παρά την φυσική.

Το δεύτερο μέρος αποτελείται από 3 κεφάλαια (κεφάλαια 3 – 5) απαραίτητα για να εξάγουμε συμπεράσματα στη συνέχεια και να βρούμε την κατάλληλη ισορροπία ανάμεσα στις αγοραίες και τις κοινωνικές αξιες, δηλαδή ανάμεσα στην επιδίωξη του προσωπικού οφέλους και στο ενδιαφέρον για τους άλλους. Επιπρόσθετα, θα δούμε πως το οικονομικό σύστημα παρέχει τα κίνητρα για ηθικές συμπεριφορές , τον ρόλο της θρησκείας και την αμφίδρομη αλληλεπίδραση ανάμεσα σε θρησκεία και καπιταλισμό[10] , τα ηθικά συναισθήματα που αναφέρει στο έργο του ο Άνταμ Σμίθ και εξηγείται η φαινομενικά αντιφατική φύση των δύο έργων του. Όταν διαπιστώσουμε αυτό, θα δούμε τι ρόλο παίζουν οι ατέλειες της αγοράς και αν υπάρχει κάποια συσχέτιση ανάμεσα στο κυρίαρχο υπόδειγμα ενός υγιούς ανταγωνισμού της αγοράς και των σχολών της ηθικής που μελετήσαμε. Οι ατέλειες της αγοράς συχνά προκαλούνται από παρορμητικές συναισθηματικές αντιδράσεις που είναι αυθόρμητες στην φύση του ανθρώπου και τις οποίες έχει αγνοήσει η κλασική οικονομική θεωρία κάνοντας την υπόθεση του homo economicus , η οποία είναι ωστόσο μια χρήσιμη γενίκευση για να μπορεί να εξάγει κάποια συπεράσματα μια κοινωνική επιστήμη.

Παρόλα αυτά, εφόσον υπάρχουν αποκλίσεις, αναπτύχθηκε ο κλαδος της συμπεριφορικής οικονομικής και θα δούμε πως η ηθική μπορεί να έχει κάποιες φορές ως αποτέλεσμα να συμβαίνουν μη ορθολογικές επιλογές. Παραδόξως, συχνά κάποιες μη ορθολογικές επιλογές ή επιλογές βασισμένες στο συναίσθημα μπορεί να οδηγήσουν σε καλύτερο αποτέλεσμα και για τις δύο πλευρές μιας σχέσης ή συναλλαγής, αν προτιμάτε. Σε αυτό το σημείο θα μας βοηθούσε η θεωρία παιγνίων και ειδικότερα το γνωστό δίλημμα του φυλακισμένου.

Κλείνοντας το 4ο κεφάλαιο θα δούμε μια ενδιαφέρουσα έρευνα σχετικά με την σχέση των ηθικών αξιών και της επιχειρηματικής ή οικονομικής επιτυχίας. Αυτά που γνωρίζουμε για την μεταξύ τους σχέση είναι μύθοι ή πραγματικότητα; κατα πόσον το οικονομικό σύστημα επιβραβεύει την αξία και κατά πόσον την ανηθικότητα; Αυτούς τους προβληματισμούς αποσκοπεί να προκαλέσει στον αναγνώστη το έργο αυτό.

Τέλος, το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο 5 στο οποίο εξηγούμε τον ρόλο του κέρδους στο οικονομικό μας σύστημα, τον θετικό αντίκτυπο που έχει καθώς και τις αρνητικές παρενέργειες που το συνοδεύουν και τις οποίες πρέπει να προσπαθήσουμε να αποβάλουμε, διατηρώντας μόνο τα θετικά στοιχεία του, για παράδειγμα τον ρόλο του κέρδους στον επιχειρηματικό κύκλο και τις εναλλαγές ανάπτυξης-καθόδου , κρίσης – ύφεσης ή στασιμότητας. Για να επιτύχουμε τον παραπάνω στόχο μας, δηλαδή να αποβάλουμε τα αρνητικά στοιχεία του κέρδους, παρουσιάζονται οι έννοιες της επιχειρηματικής ηθικής και της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναλογιστούμε κατά πόσον οι επιχειρήσεις ανταποκρίνονται ή όχι στον ρόλο τους αυτόν καθώς και τι συνιστά πραγματικά “κοινωνική ευθύνη”. Θα παρουσιαστούν όλες οι απόψεις και τα επιχειρήματα και θα ήθελα ο αναγνώστης να καταλήξει στα δικά του συμπεράσματα, αν και θα αναφέρω και την προσωπική μ άποψη, είτε στο συγκεκριμένο σημείο είτε στο τέλος του

[10] Για την σχέση ανάμεσα τους παραπέμπω τον αναγνώστη να διαβάσει το γνωστό έργο του Μαξ Βέμπερ *Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*.

βιβλίου με τα τελικά συμπεράσματα.

Στο τρίτο μέρος (κεφάλαια 6-10) αρχικά εξετάζονται απόψεις και θεωρίες σχετικά με μια δίκαιη κατανομή των πόρων και τον ρόλο που καλείται να παίξει το κράτος μέσα σε όλο αυτό. Το βιβλίο αυτό διατηρεί μια ουδέτερη στάση απέναντι στις διάφορες ιδεολογίες του πολιτικού και οικονομικού φάσματος, **στόχος του είναι να βοηθήσει τον αναγνώστη να καταλήξει ο ίδιος στα δικά του συμπεράσματα** σχετικά με το άριστο σημείο ισορροπίας ανάμεσα στο κράτος και την αγορά, τους ιδιώτες και την κυβέρνηση και την εξισορρόπηση των συμφερόντων στην κοινωνία ενώ στο τέταρτο και τελευταίο μέρος θα δούμε πως θα μπορούσε να αλλάξει μελλοντικά ο κοινωνικός ρόλος οικονομολόγου και αν θα ήταν εφικτό ένα διαφορετικό σύστημα που θα επιτύγχανε μια καλύτερη ισορροπία. Ίσως όχι ριζικά διαφορετικό, απαραίτητα, αλλά με ορισμένες νέες προσθήκες οι οποίες όμως θα μπορούσαν να διαφοροποιήσουν σημαντικά την λειτουργία της εγχώριας και διεθνούς πολιτικής οικονομίας.

Ολοκληρώνοντας αυτόν τον πρόλογο – εισαγωγή του βιβλίου αυτού δεν μπορώ να παραλείψω να αναφέρω και την προσωπική μου άποψη στα συγκεκριμένα ζητήματα και θα θα χαρώ να τα συζητήσω και με όποιον επιθυμεί.(email παράκατω στο τέλος αυτής της εισαγωγής αλλά και στο τέλος του βιβλίου.)

Προσωπικά θεωρώ πως κάθε ιδεολογία και **κάθε θεωρία σχετική με την πολιτική ή την οικονομική θεωρία καθώς και κάθε ιστορική περίοδος της ανθρωπότητας έχει κάτι να μας διδάξει και κρύβει ένα κομμάτι του παζλ της αλήθειας!** Δεν υπάρχει επομένως μια συγκεκριμένη και ξεχωριστή ιδέα που να κατέχει την απόλυτη αλήθεια, οι **φαινομενικά αντίθετες μεταξύ τους πολιτικές,ηθικές και οικονομικές θεωρίες στην πραγματικότητα δεν είναι ανταγωνιστικές ή υποκατάστατα η μια της άλλης αλλά απαραίτητο συμπλήρωμα προκειμένου να φτάσει κανείς στην αλήθεια, που πρέπει να αποτελεί τον αντικειμενικό σκοπό της επιστημονικής έρευνας.** Παρόλα αυτά, το μίγμα της αλήθειας δεν κατανέμεται ομοιόμορφα σε όλες αυτές τις θεωρίες της ηθικής (άρα και πολιτικής) και των οικονομικών απαραίτητα, **μπορεί επομένως να υπάρξει είτε συμμετρία είτε ασυμμετρία μεταξύ τους** και με αυτό ασχολούμαστε στο τρίτο μέρος και στο τέταρτο μέρος, δηλαδή πως να βρούμε το σωστό σημείο ισορροπίας ή την χρυσή τομή ανάμεσα στα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών ομάδων έτσι ώστε να διαμορφώνεται ένα δίκαιο σύστημα που θα σέβεται το δικαίωμα όλων στην ζωή και θα προάγει επίσης την οικονομική ευημερία. Να αναφέρω μερικά λόγια εδώ του γνωστού βρετανού οικονομολόγου John Maynard Keynes :

«Το πολιτικό πρόβλημα της ανθρωπότητας είναι πως θα συνδυάσει τρία πράγματα: οικονομική αποτελεσματικότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και ατομική ελευθερία »

Νικόλαος Λιάκος
Ρόδος, Σεπτέμβριος 2025.

(email : liakos.nikos@yahoo.com)

ΜΕΡΟΣ Α’ — Θεμέλια της Ηθικής και της Οικονομικής Σκέψης

Κεφάλαιο 1 — Η Ηθική Φιλοσοφία και οι Μεγάλες Σχολές Σκέψης

Τι είναι αυτό που διακρίνει το καλό από το κακό; Ποια πράξη θεωρείται “καλή” και ποια πράξη θεωρείται “κακή; Το καλό και το κακό είναι υποκειμενικά ή υπάρχει ένα αντικειμενικά κακό ή αντικειμενικά καλό; Με ποιές συμπεριφορές σχετίζεται η ηθική; Αναφέραμε ήδη στην εισαγωγή με συντομία τις βασικές σχολές ηθικής, στο πρώτο μέρος θα τις αναπτύξουμε περισσότερο:

1.1 Αρετή (Αριστοτέλης,Πλάτωνας,Σωκράτης)

Η αρετή δικαιωματικά, θα έλεγα, αξίζει να αναφερθεί πρώτη από τις σχολές ηθικής, όχι μόνο γιατί ιστορικά οι φιλόσοφοι συνήγοροι της, που θα αναφέρουμε εδώ, έζησαν σε παλαιότερες εποχές σε σχέση με τους φιλοσόφους του διαφωτισμού ή της εποχής της νεωτερικότητας, αλλά και επειδή αποτελεί την βάση και την ουσία και όλης της ηθικής φιλοσοφίας. Οι θεωρίες της ηθικής που θα δούμε στη συνέχεια αποτελούν το απαραίτητο συμπλήρωμα της αρετής και δεν μου φαίνονται, προσωπικά, σαν κάτι ξεχωριστό ή εντελώς αντίθετο και το επιχείρημα αυτό θα το αναπτύξω και στην συνέχεια καθώς θα αναλύω και τις άλλες σχολές σκέψης. Τόσο ο ωφελιμισμός όσο και η δεοντολογία καταπιάνονται απλώς με διαφορετικής πτυχές της αρεταϊκής ηθικής – αυτό ωστόσο αποτελεί μια προσωπική εκτίμηση και δεν είναι κάτι που το βασίζω σε άλλον επιστήμονα.

Η «αρεταϊκή ηθική» είναι μια ηθική φιλοσοφία που **εστιάζει στην καλλιέργεια του χαρακτήρα** και στην ανάπτυξη των αρετών, **αντί να βασίζεται σε κανόνες ή συνέπειες:**

Ένας ενάρετος χαρακτήρας κάνει το σωστό από μόνος του, χωρίς να έχει ανάγκη τον περιορισμό ή τον φόβο του νόμου για αυτό, επομένως δεν υπάρχει λόγος ύπαρξης ενός σώματος εξουσίας που θα περιορίζει την ελευθερία του και θα αφήνει ανοιχτό, έτσι, το παράθυρο για κατάχρηση εξουσίας ή εκμετάλλευση.[11] Ο ενάρετος χαρακτήρας επιτυγχάνεται όταν το άτομο αποκτά **σωστή συνείδηση[12]** και έτσι είναι σε θέση να έχει αυτοέλεγχο και πειθαρχία από μόνο του χωρίς να έχει ανάγκη από κάποια εξωτερική δύναμη να τον ελέγχει, για αυτό και **μπορεί πιο αποτελεσματικά να ακολουθεί ηθικούς κανόνες** γιατί τους νιώθει και τους πιστεύει πραγματικά, ενώ αν ο χαρακτήρας δεν έχει εκπαιδευτεί για να είναι ενάρετος, δεν μπορεί να ακολουθήσει κανόνες με την ίδια ευκολία και συχνά μπορεί να νιώθει τους κανόνες σαν μια

---

[11] Από αυτήν την άποψη ίσως είναι η κατάλληλη ηθική γιατί είναι η μόνη συμβατή μορφή ηθικής με την ελεύθερη αγορά, δηλαδή μια αγορά χωρίς κεντρικό σχεδιασμό ή κυβέρνηση να καθορίζει τις ζωές των ανθρώπων. Βλέπουμε επομένως και εδώ την σημασία που έχει μια εργασία που συνδυάζει τα οικονομικά με την ηθική: η κυρίαρχη ηθική στα οικονομικά είναι η συνεπειοκρατία, ως μια πιο οικονομικά αποδοτική λογική , ωστόσο σε συνθήκες πλήρους ελευθερίας η συνεπειοκρατία μπορεί να οδηγεί στην αναρχία ή σε κάτι που μοιάζει με κοινωνικό δαρβινισμό περισσότερο, παρά σε συνθήκες ισορροπίας. Θα το δούμε αυτό ξανά στην συνέχεια.

[12] Συχνά ένας χαρακτήρας ενάρετος, που διαθέτει δηλαδή σωστή συνείδηση, είναι προτιμότερο να ακολουθεί την συνείδηση του ακόμα και κόντρα στο κράτος γιατί οι νόμοι του θετικού δικαίου δεν εκφράζουν πάντα αληθινούς ηθικούς νόμους (φυσικό δίκαιο) αλλά ταξικά συμφέροντα ή συμφέροντα επί μέρους κοινωνικών ομάδων. Αυτή είναι μια προτροπή που στην σύγχρονη εποχή την έχουμε ακούσει από προσωπικότητες όπως ο Άλμπερτ Άινσταιν ή ο Μάρτιν Λούθερ Κίνκ.

αγγαρεία που του επιβάλουν καταναγκαστικά χωρίς το ίδιο να νιώθει κάποιο όφελος ή ευχαρίστηση από αυτήν, νιώθει τους κανόνες σαν κάτι ξένο που του έρχεται «από έξω» και όχι σαν κάτι που πηγάζει από μέσα του.

Επιπλέον, όταν ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι πραγματικά ενάρετος τότε είναι αληθινή και αυθεντική η καλοσύνη των ανθρώπων, ενώ ακολουθώντας απλά εντολές/κανόνες ή συνέπειες τότε μπορεί να γίνεται και υποκριτικά ή χειριστικά ή και με σκοπιμότητα συχνά, όταν το άτομο ακολουθεί καθαρά τις συνέπειες των πράξεων του.[13]

Ουσιαστικά, πρόκειται για την ηθική της "αριστείας", όπου το κεντρικό ερώτημα είναι πώς να γίνει κάποιος ενάρετος άνθρωπος, ώστε να ζήσει μια ευτυχισμένη ζωή, σύμφωνα με την αντίληψη του Αριστοτέλη.

Συνδέθηκε με το πολιτικό σύστημα της αριστοκρατίας , σύμφωνα με το οποίο οι "άριστοι" είναι οι πιο άξιοι να κυβερνούνε. Με ποια κριτήρια κρίνουμε όμως τον άξιο; Ο Αριστοτέλης και ο Πλάτωνας ή και ο Σωκράτης θα ήταν ονόματα που μπορούνε να αναφερθούν εδώ, ειδικά ο Αριστοτέλης με τον οποίο πρωταρχικά συνδέουμε την ηθική της αρετής, **για όλους αυτούς η αρετή δεν πηγάζει από τον πλούτο αλλά από την σοφία των ανθρώπων ή του κυβερνήτη**, η σοφία είναι αυτή που τον κάνει ενάρετο, ωστόσο στην σημερινή εποχή, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, η εξέλιξη της αγοράς και της χρηματοοικονομικής και ο ρόλος του χρήματος μετατρέπουν την αριστοκρατία σε ολιγαρχία και το χρήμα παίρνει την θέση που κάποτε είχε η σοφία και άνθρωποι χωρίς σοφία κλέβουν ουσιαστικά μια δόξα που στην πραγματικότητα δεν τους ανήκει!

Θα δείξουμε τι είναι η αριστοκρατία και η ολιγαρχία στη συνέχεια, καθώς θα αναλύουμε τους φιλοσόφους που σχετίζονται με την σχολή της αρετής, προς το παρόν αρκεί να πούμε πούμε πως **ο καπιταλισμός έχει την ιδιότητα να μετατρέπει κάθε πολιτικό σύστημα σε μια μορφή ολιγαρχίας,** δηλαδή ένα σύστημα στο οποίο κυβερνάνε οι πλούσιοι απευθείας, απλά η διαφορά είναι ότι αν τυπικά το σύστημα δεν είναι ολιγαρχικό, αυτή η κυριαρχία των πλουσίων ασκείται έμμεσα.

Ας επιστρέψουμε όμως στην σχολή της αρετής και να μιλήσουμε αρχικά για τον σπουδαίο αρχαίο έλληνα φιλόσοφο από τα Στάγειρα της Μακεδονίας, τον Αριστοτέλη:

Ο **Αριστοτέλης** (384–322 π.Χ.) ήταν ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της αρχαιότητας και από τους πιο επιδραστικούς στοχαστές στην ιστορία της Δύσης. Υπήρξε μαθητής του Πλάτωνα και αργότερα δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Κατάγονταν από τα Στάγειρα της Μακεδονίας, συγκεκριμένα της Χαλκιδικής. Ο Αριστοτέλης σπούδασε στην ακαδημία του Πλάτωνα για 20 χρόνια, δηλαδή ο Πλάτων υπήρξε δάσκαλος του Αριστοτέλη και στην συνέχεια θα δούμε ότι και ο Πλάτωνας ήταν μαθητής του Σωκράτη. Ο Αριστοτέλης ίδρυσε το Λύκειο στην Αθήνα γύρω στο 335 π.Χ., μια φιλοσοφική σχολή που έγινε

---

[13] Αυτό είναι η συνεπειοκρατία και είναι μέρος της ηθικής του ωφελιμισμού που θα δούμε παρακάτω, η συνεπειοκρατία είναι μια καθαρά πρακτική λογική , μπορεί να φτάσει να θεωρείται κυνισμός και όταν είναι απόλυτη στο άτομο μπορεί να το οδηγήσει σε μια ηθική αρχή τύπου "ο σκοπός αγιάζει τα μέσα" , αυτό διαμορφώνει έναν μακιαβελικό χαρακτήρα και όχι ενάρετο. Η συνεπειοκρατία υιοθετείται όμως από την θετική οικονομία και όταν κυριαρχεί μονομερώς στα μοντέλα της κανονιστικής οικονομίας ίσως είναι μια αρχή ασύμβατη με την ελευθερία του ατόμου.

γνωστή και ως Περιπατητική Σχολή (ή «Περίπατος»), επειδή η διδασκαλία γινόταν κατά τη διάρκεια περιπάτου στις δενδροστοιχίες του Γυμνασίου κοντά στον ναό του Απόλλωνα Λύκειου. Με την διδασκαλία του ανέπτυξε το περιπατητικό φιλοσοφικό ρεύμα. Πέθανε τελικά στην Χαλκιδική.

Ο Αριστοτέλης μελέτησε σχεδόν κάθε τομέα της ανθρώπινης γνώσης, όπως:

- Φιλοσοφία & Λογική (εισήγαγε τη συστηματική λογική)
- Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία
- Φυσική και Βιολογία
- Μεταφυσική
- Ρητορική και Ποιητική

Η σκέψη του επηρέασε βαθιά:

- τη μεσαιωνική φιλοσοφία,
- την επιστήμη,
- την πολιτική θεωρία,
- τη σύγχρονη λογική.

Πολλά από τα έργα του αποτελούν θεμέλιο λίθο για τη δυτική διανόηση.

Για τον Αριστοτέλη η καλλιέργεια ενός ενάρετου χαρακτήρα είναι το βασικό ζητούμενο και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω των συνηθειών, δηλαδή κάνοντας καλές πράξεις ασκούμαστε στην ενάρετη ηθική και μόνο έτσι αποκτούμε αυτό που αποκαλεί “ευδαιμονία”, αυτό θα το κατανοήσουμε καλύτερα στη συνέχεια όταν θα δούμε και άλλες σχολές σκέψεις και αν τις δούμε συμπληρωματικά ή συνδυαστικά.

Η ηθική του Αριστοτέλη βασίζεται στην αρετή και το μέσο, μας προτρέπει να ψάχνουμε να βρούμε για την χρυσή τομή ανάμεσα στα δύο άκρα μιας κατάστασης ή κάποιων χαρακτηριστικών, καθώς συνήθως οι ακραίες καταστάσεις δεν προωθούν το αγαθό. Κρατήστε ότι με αυτήν την έννοια, ακόμα και οι αρετές θα μπορούσαν να φανούν σαν ελαττώματα, αν τραβηχτούν στα άκρα, αυτό θα το δούμε και αργότερα όταν μιλήσουμε για την συμπάθεια και τα ηθικά συναισθήματα στο έργο του σκωτσέζου θεωρητικού της ηθικής φιλοσοφίας και των οικονομικών, Άνταμ Σμίθ. Ας δούμε όμως μερικά παραδείγματα για να κατανοήσουμε την ηθική του Αριστοτέλη:

Δειλία – Θάρρος – Απερισκεψία (Στη μέση έχουμε μια ενάρετη στάση,συμπεριφορά ή ιδιότητα και αριστερά και δεξιά τα δύο άκρα αυτής, της έλλειψης και της υπερβολής)

Φιλαργυρία – Ελευθεριότητα – Σπατάλη

Αναλγησία – Πραότητα – Οξυθυμία

Απομόνωση – Φιλικότητα – Υπερκοινωνικότητα

Καχυποψία – Εμπιστοσύνη - Αφέλεια

Οκνηρία – Φιλοπονία – Εργασιομανία

Μέσα από αυτό το παράδειγμα κατανοούμε την ηθική του αριστοτέλη και την προτροπή του να ψάχνουμε για την **χρυσή τομή**. Ας δούμε μερικές ακόμα ιδιότητες και χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον ενάρετο χαρακτήρα κατά τον αριστοτέλη :

Το να αντιμετωπίζουμε τα προβλήματα.

Να διατηρούμε το μέσον και την χρυσή τομή. (όπως αναφέραμε ήδη – βασική αρχή του αριστοτέλη)

Η αξία της φιλίας, να βρούμε φίλους που μας ανεβάζουν και μας συμπληρώνουν:

Ο Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά «Φίλος είναι μια ψυχή που κατοικεί σε δύο σώματα» : η χαρά του φίλου σου είναι και δική σου χαρά, η λύπη τους είναι και δική σου λύπη.[14]

Η φιλαλήθεια, ο ειλικρινής χαρακτήρας στην ζωή

Το να βρούμε το πάθος μας στην ζωή και στην δουλειά μας.

Ο χαρακτήρας που διαρκώς βελτιώνεται.

Θα είχε επίπλεον αξία να δούμε κάποια λόγια και αποσπάσματα από τα έργα του ίδιου του έλληνα και μακεδόνα φιλόσοφου της αρχαιότητας :

«Ο σοφός δεν πρέπει να δίνει εντολές αλλά να διατάζει, και όχι αυτός να υπακούει σε άλλους αλλά σε αυτόν να υπακούν οι λιγότερο σοφοί.»[15]

---

[14] Υπάρχει δηλαδή ενσυναίσθηση, για αυτό αναφέρω ξεχωριστά την συμπάθεια / ενσυναίσθηση από την *θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* του Άνταμ Σμίθ, έργο στο οποίο ο ίδιος, στο κεφάλαιο πέρι ηθικής, ξεκινά με αναφορά στον Αριστοτέλη και την αρχή του μέσου για να μας δείξει ποια συμπεριφορά είναι κοινωνικά αποδεκτή και άξια θαυμασμού και επιδοκιμασίας.

[15] Το απόφθεγμα είναι από το έργο του Ηθικά Νικομάχεια. Εδώ βλέπουμε ξανά έμμεσα πως το ενάρετο άτομο μπορεί να είναι πάνω από τον νόμο του κράτους – Ο Γερμανός φιλόσοφος Εμμάνουελ Κάντ χρησιμοποιεί τον όρο **νόμος του θεού** ως αντιδιαστολή στον νόμο του ανθρώπου, δηλαδή της πολιτείας στο έργο του *Η θρησκεία*

«Αυτό που πέτυχα με την φιλοσοφία ήταν να κάνω με την θέληση μου αυτά που άλλοι τα κάνουν επειδή φοβούνται τους νόμους.»[16]

«Σε τίποτα δεν διαφέρει το να μήν υπάρχουν νόμοι από το να μην εφαρμόζονται οι νόμοι»[17]

«Αντί να προσπαθούμε να διορθώσουμε τους ανθρώπους που προξενούς μεγάλες αδικίες στην κοινωνία, είναι αναγκαίο να διορθώσουμε την αδυναμία των ανθρώπων που τις υπομένουν»

«Ο λεπτός και ευγενικός άνθρωπος φέρνεται σαν να έχει μέσα του τον νόμο. Έτσι κυριαρχεί στην παρέα, με τους καλούς του τρόπους και την ευγενική συμπεριφορά»[18]

«Η ηθική είναι η έξη που μας οδηγεί να πράττουμε το σωστό, επιλέγοντας το μέσον ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη, όπως το καθορίζει ο ορθός λόγος.»

«Η ευτυχία δεν βρίσκεται στα πλούτη, αλλά στην ηρεμία της ψυχής»[19]

«Όλη η αξία του πλουτισμού είναι στην χρήση του και όχι στην απόκτησή του»[20]

Τα συγκεκριμένα αποσπάσματα από τα έργα του μας δίνουν να καταλάβουμε τι ακριβώς είναι η αρετή και πως την έχει στον νού του ο Αριστοτέλης, από τις προτάσεις αυτές μπορούμε να καταλάβουμε ότι **εστιάζει στον χαρακτήρα του ανθρώπου,** αποσκοπεί να τον κάνει να ακολουθεί εθελοντικά και πρόθυμα τους ηθικούς κανόνες χωρίς να υπάρχει η ανάγκη μιας εξωτερικής αυθεντίας ή ενός κηδεμόνα να τον καθοδηγεί, άρα είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα μιας φυσικής κατάστασης απόλυτης ελευθερίας του ατόμου, χωρίς αυτήν η απεριόριστη ελευθερία οδηγεί στην ασυδοσία, την εκμετάλλευση και στην αδικία, χωρίς να υπάρχει σεβασμός στα δικαιώματα των ανθρώπων, ούτε καν στο πρώτο και βασικότερο όλων – το δικαίωμα στη ζωή – καθώς αν υπήρχε (σεβασμός) σε αυτό, θα υπήρχε και σε όλα τα άλλα.

Ο Αριστοτέλης είχε κάνει την δική του κατάταξη των ιδανικών πολιτευμάτων ως εξής:

1) Βασιλεία – 2)Αριστοκρατία – 3) Πολιτεία : αυτή η κατηγοριοποίηση ισχύει όταν το κάθε ένα από τα συστήματα αυτά πολιτικής οργάνωσης λειτουργεί με βάση το **δημόσιο ή**

εντός των ορίων του Λόγου και μόνο. - Η κουλτούρα αυτή στην αρχαία Ελλάδα αποδεικνύεται μέσα από την Αντιγόνη του Σοφοκλή, την αρχαία τραγωδία που παρουσιάστηκε πιθανότατα στα μεγάλα Διονύσια το 441 π.Χ.

16 Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια.

17 Αριστοτέλης, *πολιτικά*.

18 Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*. Εδώ ο Αριστοτέλης παρουσιάζει το αυτόνομο άτομο ως το επιθυμητό πρότυπο συμπεριφοράς και προσεγγίζει την σκέψη των φιλοσόφων του γερμανικού ιδεαλισμού, Εμμάνουελ Κάντ και Άνταμ Βάησχαουμπτ. Η τοποθέτηση μου στο σχετικό ζήτημα και την οποία θέλω να αναδείξω με το συγκεκριμένο βιβλίο είναι πως όλες αυτες οι απόψεις αποτελούν το απαραίτητο συμπλήρωμα η μια της άλλης ή πρόκεται για την ίδια ιδέα υπό ένα διαφορετικό πρίσμα.

19 Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Α.

20 Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Βιβλίο Α.

κοινό συμφέρον, ενώ αντίθετα όταν κυριαρχεί το προσωπικό συμφέρον του ηγεμόνα ή των αντιπροσώπων του λαού τα ίδια αυτά συστήματα διακυβέρνησης χαρακτηρίζονται, από τον Αριστοτέλη, ως 1) Τυραννία – 2) Ολιγαρχία – 3) Δημοκρατία.[21]

Μάλιστα, βλέπει ως ιδανική μορφή βασιλείας αυτήν στην οποία ο ηγεμόνας αποτελεί την επίγεια μορφή του θεού Δία, κάτι που παραπέμπει σε ένα **θεοκρατικό σύστημα** πολιτικής εξουσίας.[22]

Άλλος φιλόσοφος της αρχαιότητας που ενστερνίζονταν την ίδια ηθική και προειδοποίησε για τους κινδύνους της απεριόριστης ελευθερίας ενώ άσκησε κριτική και στην ίδια την δημοκρατία ήταν ο Πλάτωνας, στον οποίο θέλω να περάσω στην συνέχεια και την σκέψη του οποίου να μοιραστώ με τον αναγνώστη σε αυτήν την προσπάθεια υποστήριξης της ηθικής της Αρετής.[23]

Ο **Πλάτων** ήταν ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της αρχαίας Ελλάδας και από τις πιο καθοριστικές μορφές στην ιστορία της παγκόσμιας σκέψης.

Γεννήθηκε στην **Αθήνα** γύρω στο **427 π.Χ.**

- Ήταν μαθητής του **Σωκράτη**, τον οποίο θεωρούσε πνευματικό του πατέρα.
- Μετά τον θάνατο του Σωκράτη, ταξίδεψε (Αίγυπτο, Ιταλία, Σικελία).
- Επιστρέφοντας στην Αθήνα ίδρυσε την **Ακαδημία**, το πρώτο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Δύσης.
- Δίδαξε εκεί περίπου **40 χρόνια**.
- Πέθανε γύρω στο **347 π.Χ.**

---

21 Αριστοτέλης, *πολιτικά*.

22 Την πρακτική εφαρμογή αυτού του μοντέλου βλέπουμε στο σύστημα διακυβέρνησης του μεγάλου Αλεξάνδρου.

23 Ιστορικά προηγήθηκε ο Σωκράτης του Πλάτωνα και ο τελευταίος του Αριστοτέλη. Ό καθένας υπήρξε δάσκαλος του επόμενου, που με την σειρά του υπήρξε μαθητής του. Εδώ όμως ξεκινάω ανάποδα παρουσιάζοντας τον τελευταίο πρώτα καθώς είναι αυτός που συνδέεται περισσότερο συγκριτικά με την σχολή της αρετής και έχοντας υπάρξει τελευταίος μαθητής των προηγούμενων φιλοσόφων, ενδεχομένως του είχαν μεταλαμπαδεύσει ο καθένας την γνώση του και την εμπειρία του. Για παράδειγμα, ένας από τους λόγους που ο Πλάτωνας έχασε την εμπιστοσύνη του στην δημοκρατία, ήταν και ο τρόπος που μεταχειρίστηκε η δημοκρατική Αθήνα τον δάσκαλο του Σωκράτη. ο Σωκράτης εκτελέστηκε στην δημοκρατική Αθήνα το 399 π.Χ.. Καταδικάστηκε σε θάνατο με την κατηγορία της ασέβειας προς τους θεούς της πόλης και της διαφθοράς των νέων. Η εμπειρία αυτή δεν αφήσε ανεπηρέαστο τον
Πλάτωνα.

Έγραψε κυρίως διαλόγους, όπου οι ιδέες παρουσιάζονται μέσα από συζητήσεις. Μερικά από τα πιο γνωστά έργα του:

- **Πολιτεία** – για τη δικαιοσύνη και το ιδανικό κράτος
- **Συμπόσιο** – για τον έρωτα
- **Φαίδων** – για την αθανασία της ψυχής
- **Τίμαιος** – για τη δημιουργία του κόσμου
- **Κρατύλος**, **Σοφιστής**, **Φαίδρος**, **Γοργίας**, κ.ά.

Σε αυτό το μέρος θα σταθούμε μόνο στο κομμάτι της ηθικής της αρετής και δεν θα αναφερθούμε στο σύνολο του έργου του Πλάτωνα, αν και ο Πλάτωνας είχε και ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με την διαχείριση των οικονομικών και την αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος, τα οποία ίσως αξίζει να αναφερθούν αργότερα εφόσον πρόκειται για έναν φιλόσοφο που συμμερίζεται την ίδια άποψη περί ηθικής με αυτήν που το παρόν βιβλίο ξεχωρίζει.

Για παράδειγμα ο Πλάτωνας ήταν υπέρ του καταμερισμού των εργασιών και μιας σχετικά λιτής ζωής, πιθανόν ως λύση στο βασικό οικονομικό πρόβλημα. Επιπλέον πίστευε πως η ιεραρχία και η ανισότητα ανάμεσα στις τάξεις ήταν απαραίτητη για να υπάρχει ένα αποτελεσματικό σύστημα διοίκησης της πόλης. Στην *πολιτεία* καταπιάνεται με ζητήματα που σχετίζονται με τον πληθυσμό ενώ από ορισμένους έχει θεωρηθεί και ως ένας από τους πρώτους που υποστήριξαν τις ιδέες του κοινωνικού δαρβινισμού(!) αφού στην *πολιτεία* μιλάει για μια ιδανική πολιτεία, στην οποία υπάρχει ιεραρχία και ταξική ανισότητα, οι υψηλές τάξεις κυβερνούν ενώ προτείνει και το ζευγάρωμα να γίνεται μόνο μεταξύ μελών της συγκεκριμένης τάξης καθώς αυτή διαθέτει τα κατάλληλα χαρακτηριστικά που δεν πρέπει να διαβρωθούν.[24] Στην *πολιτεία* αναφέρει σε διάφορα σημεία την λέξη «ευγονική» για αυτό και όπως είπαμε συνδέθηκε από ορισμένους με τον κοινωνικό δαρβινισμό.[25] Άσκησε κριτική στην Δημοκρατία γιατί

---

[24] Είναι κάτι σαν την άποψη ότι οι ηγέτες γεννιούναι, δεν γίνονται. Άποψη που κυριαρχούσε για χρόνια στις επιχειρήσεις και την κοινωνία, κατάλοιπο μιας παλαιότερης συντηρητικής εποχής με πιο έντονες ταξικές διαφοροποιήσεις.

[25] Ο **κοινωνικός δαρβινισμός** είναι μια **ιδεολογική και κοινωνική θεωρία** του 19ου αιώνα που *παραποίησε* τις βιολογικές ιδέες του Κάρολου Δαρβίνου για την «επιβίωση του ισχυρότερου» και τις εφάρμοσε **λανθασμένα** στην ανθρώπινη κοινωνία.Δεν είναι επιστήμη· είναι **ιδεολογία**. Η βασική του ιδέα είναι ότι: οι κοινωνίες λειτουργούν όπως η φύση όπου οι «ισχυρότεροι» (πλούσιοι, κυρίαρχοι, δυνατοί) *φυσικά* επικρατούν, οι «αδύναμοι» (φτωχοί, μειονότητες, αδύναμοι οικονομικά) είναι «κατώτεροι» και «δικαιολογημένα» μένουν πίσω, άρα η βοήθεια προς τους αδύναμους «αντιστρατεύεται» τη «φυσική εξέλιξη». Σημαντικοί εκπρόσωποι του κοινωνικού δαρβινισμού υπήρξαν οι Χέρμπερτ Σπένσερ και Φράνσις Γκάλτον, ενώ ως συνήγορος εμφανίζεται από ορισμένους και ο ίδιος ο Κάρολος Δαρβίνος. Τέλος, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα συσχέτιση

εμφανίζεται ως ένα αδύναμο σύστημα που δεν μπορεί να ελέγξει την κοινωνία και στο οποίο οι πραγματικά κατάλληλοι για θέσεις εξουσίας δεν βρίσκουν την θέση που τους αξίζει. Αν και στην κατάταξη των πολιτευμάτων ως το ιδανικό αναφέρει την αριστοκρατία, στην οποία οι φιλόσοφοι κυβερνούν, στην ιστορική περίοδο που έζησε θεωρούσε ως ιδανικό κράτος την μιλιταριστική Σπάρτη και όχι την δημοκρατική Αθήνα.[26]

Ας επιστρέψουμε όμως στο πεδίο της ηθικής και ας δούμε τι έχει να μας πεί σχετικά με την Αρετή ο Πλάτωνας. Δύο από τις ιδέες του που θα έλεγα ότι σχετίζονται είναι :

1. **Η αρχή του Φιλόσοφου – Βασιλιά** : Ο όρος «φιλόσοφος βασιλιάς» αναφέρεται στην πλατωνική ιδέα του ιδανικού ηγεμόνα, ενός ατόμου που **αγαπά τη σοφία**, έχει πρόσβαση στην αληθινή γνώση και καθοδηγείται από τη λογική και την ηθική, με στόχο την ευημερία της πολιτείας, όπως περιγράφεται κυρίως στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα αυτός ο φιλόσοφος-κυβερνήτης, όπως ο πιλότος ενός πλοίου, πρέπει να είναι ικανός να διακρίνει το αληθινό και το καλό, οδηγώντας την πόλη με σύνεση, μακριά από τις ψευδαισθήσεις της απλής εμπειρίας ενώ παράλληλα καθοδηγείται πάντα με γνώμονα την δικαιοσύνη!

2. Το **«ευγενές ψέμα»** : Το **«ευγενές ψέμα»** (noble lie) είναι μια διάσημη έννοια που παρουσιάζει ο **Πλάτων** στην **Πολιτεία** (Βιβλίο Γ΄). Είναι ένα **σκόπιμο, κατασκευασμένο αφήγημα** που οι άρχοντες λένε στους πολίτες για να εξασφαλίσουν κοινωνική αρμονία και σταθερότητα. Συγκεκριμένα :

- όλοι γεννιούνται με διαφορετική «φύση» ή «μέταλλο» μέσα τους
- και επομένως ανήκουν φυσικά σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις.

Επομένως:

- μερικοί έχουν **χρυσό** (οι άρχοντες/φιλόσοφοι),
- άλλοι **άργυρο** (οι φύλακες),

ανάμεσα στον κοινωνικό δαρβινισμό και τον νεοφιλελευθερισμό και την ελεύθερη αγορά που φαίνεται να μοιράζονται κάποια κοινά στοιχεία αλλά να έχουν και διαφορές.

[26] Αυτή η προτίμηση και η γενικότερη τοποθέτηση του Πλάτωνα είχε ως αποτέλεσμα να του ασκηθεί κριτική από ορισμένους, όπως ο μεγάλος αυστριακός φιλόσοφος του 20ου αιώνα Κάρλ Πόππερ. Στο έργο του *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* θεωρεί τον Πλάτωνα - μαζί με τον Κάρλ Μάρξ και τον Χέγκελ – ως έναν υπερασπιστή του ολοκληρωτισμού!

- άλλοι **σίδηρο ή χαλκό** (οι παραγωγοί).

Ο μύθος υποστηρίζει ότι **η πόλη είναι σαν οικογένεια**, γιατί όλοι γεννήθηκαν από την ίδια «μητέρα Γη», αλλά με διαφορετικό «μέταλλο» στην ψυχή τους.

Λέγεται «ευγενές» επειδή ο Πλάτων το θεωρεί ψέμα με **καλό σκοπο :** να οδηγήσει μια κοινωνία σε δικαιοσύνη και ευταξία — έστω και με μύθο.

Συνδυάζοντας αυτές τις δύο αρχές που αναφέραμε καταλήγουμε στο **συμπέρασμα** ότι τα άτομα από **χρυσό μέταλλο** διαθέτουν τα χαρακτηριστικά ενός εν δυνάμει ηγέτη, δηλαδή έναν ενάρετο χαρακτήρα, δίκαιο που αγαπά την σοφία!

Ακολουθώντας την ίδια μέθοδο με πριν, θα ήθελα να δούμε κάποια λόγια του Πλάτωνα που επιβεβαιώνουν την θέση αυτήν και συνδυάζοντας τα να καταλήξουμε στο προβλεπόμενο αυτό συμπέρασμα :

«οι νόμοι γίνονται για να καθοδηγούν τον «καλό» άνθρωπο στην πλήρη αρετή, και για να συγκρατούν τον «κακό» που λόγω της σκληρότητας της καρδιάς του δεν εμποδίζεται εύκολα από το έγκλημα »[27]

«Ο άνθρωπος στην τελειότητα του είναι το άριστο εκ των πλασμάτων. Αν όμως απομακρυνθεί από το νόμο και τη δικαιοσύνη, γίνεται το χειρότερο από όλα.»[28]

«Όλο το χρυσάφι που βρίσκεται πάνω στη γη και κάτω απ' αυτήν δεν αξίζει τόσο όσο η αρετή»[29]

«Το καλό είναι καλό επειδή αρέσει στους θεούς ή αρέσει στους θεούς επειδή είναι καλό;»[30]

«Η αληθινή πολιτική τέχνη δεν πρέπει να ενδιαφέρεται για το ατομικό αλλά για το κοινό συμφέρον, διότι το ατομικό διασπά, ενώ το κοινό ενώνει την πολιτεία»[31]

Από τα συγκεκριμένα κείμενα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι για τον Πλάτωνα υπάρχουν **χαρακτήρες ευσυνείδητοι** τους οποίους δεν περιορίζει το κράτος αλλά κάτι σαν μια «αόρατη δύναμη» εσωτερική που πηγάζει από μέσα τους. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός τέτοιου χαρακτήρα είναι η προτεραιότητα που δίνει στο κοινό καλό, θυσιάζοντας το ατομικό του συμφέρον, όταν αυτά τα δύο συγκρούονται. **Η αξία ενός τέτοιου χαρακτήρα είναι εφάμιλλη του χρυσού για τον Πλάτωνα και η κατηγορία αυτή ανθρώπων αποτελούν την κοινωνική τάξη που δικαιωματικά αξίζει να ηγείται.**

---

[27] Πλάτων, Νόμοι. Μερικοί το αποδίδουν ώς *«οι καλοί άνθρωποι δεν χρειάζονται νόμους για να τους λένε να ενεργούν υπεύθυνα, ενώ οι κακοί θα βρουν έναν τρόπο να παρακάμψουν τους νόμους»*

[28] Το απόφθεγμα αυτό αποδίδεται από ορισμένους στον Πλάτωνα αλλά το πιο πιθανό είναι ότι ανήκει στον Αριστοτέλη.

[29] Πλάτων, *Νόμοι*,728a–b

[30] Πλάτων, Ευθύφρων (Euthyphro), 10a–11b. Έργο του Πλάτωνα, διάλογος του Σωκράτη ωστόσο. Λόγο αυτής της σύγχυσης, συχνά μπερδεύονται οι δύο φιλόσοφοι.

[31] Πλάτων, *Νόμοι*,

Πλάτων και Αριστοτέλης

Τέλος θα ήθελα να αναφέρω λίγα λόγια και για τον Σωκράτη, το βαρύ όνομα του οποίου είναι μια ισχυρή προσθήκη στην υποστήριξη της ηθικής της αρετής.

Ο Σωκράτης (περίπου 470-399 π.Χ.) ήταν Έλληνας φιλόσοφος από την Αθήνα, ευρέως αναγνωρισμένος ως ένας από τους ιδρυτές της δυτικής φιλοσοφίας. Ήταν γνωστός για τη διδασκαλία του μέσω της συζήτησης και της αμφισβήτησης, μια μέθοδο που ονομάστηκε «σωκρατική μέθοδος» ή «μαιευτική»

Ωστόσο δεν άφησε κανένα γραπτό έργο. Οι ιδέες και η φιλοσοφία του είναι γνωστές αποκλειστικά μέσα από τις αναφορές των μαθητών του, κυρίως του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, καθώς και του κωμικού ποιητή Αριστοφάνη και του Αριστοτέλη. Ο Σωκράτης έστρεψε το επίκεντρο της φιλοσοφίας από τη μελέτη του φυσικού κόσμου (όπως έκαναν οι

Προσωκρατικοί) στην ηθική και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ζουν οι άνθρωποι. Πίστευε ότι η ευτυχία προέρχεται από μια ηθική ζωή και ενθάρρυνε τους ανθρώπους να επιδιώκουν τη **δικαιοσύνη** και την **καλοσύνη**.

Πέθανε το **399 π.Χ.** στην Αθήνα, με έναν τρόπο που είναι πολύ γνωστός από τα έργα του Πλάτωνα (*Απολογία Σωκράτους*, *Κρίτων*) και του Ξενοφώντα. Κατηγορήθηκε για δύο κύρια αδικήματα: 1) Για διαφθορά των νέων και 2) για απιστία προς τους παραδοσιακούς θεούς της πόλης. Η εκτέλεση γινόταν με **ποτό κώνειου**, που προκαλεί παράλυση και τελικά θάνατο. Ο Σωκράτης ήπιε το δηλητήριο ψύχραιμα, μιλώντας μέχρι το τέλος στους φίλους του.

Η μεθοδολογία του Σωκράτη περιλάμβανε μια σειρά από ερωτήσεις για να **ενθαρρύνει τους συνομιλητές του να εξετάσουν τις δικές τους πεποιθήσεις και να ανακαλύψουν την αλήθεια μόνοι τους** (μαιευτική). Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα από τις παρακάτω δικές του φράσεις :

«Το μόνο που ξέρω είναι ότι δεν ξέρω τίποτα .»[32]

«Η αληθινή σοφία έρχεται στον καθένα μας όταν συνειδητοποιήσουμε πόσο λίγα γνωρίζουμε για τη ζωή τους εαυτούς μας και τον κόσμο γύρω μας.»[33]

«Δεν μπορώ να διδάξω τίποτα σε κανέναν. Μπορώ μόνο να τους μάθω να σκέφτονται.»[34]

«Όσοι σου λένε τι πρέπει να κάνεις και τι είναι το σωστό για σένα, δεν θέλουν να βρεις τις δικές σου απαντήσεις. Θέλουν να συμφωνήσεις με τις δικές τους.»[35]

«Η εκπαίδευση είναι το άναμμα της φλόγας, όχι το γέμισμα ενός βάζου.»[36]

Αυτές οι φράσεις αποδίδονται στον Σωκράτη και μας δείχνουν την **παιδαγωγική του μέθοδο** καθώς και την **γενικότερη κοσμοθεωρία του**, την επιθυμία του να διαμορφώσει αυτόνομους ανθρώπους που θα σκέφτονται οι ίδιοι για τους εαυτούς τους και θα είναι σε θέση να ασκούν κριτική καθώς κανείς δεν γνωρίζει την απόλυτη αλήθεια και μια προσπάθεια διαμόρφωσης της αλήθειας ή της πραγματικότητας μπορεί να κρύβει υστερόβουλα κίνητρα στην πραγματικότητα ή κάποιου είδους σκοπιμότητα.

---

[32] Πλάτων, *«Απολογία του Σωκράτη.»*

[33] Πλάτων, *«Απολογία του Σωκράτη.»*

[34] Πλάτων , *«Μένων.»*

[35] Η φράση αυτή αποδίδεται στον Σωκράτη αλλά προκύπτει από τα συμφραζόμενα στους δύο διαλόγους που αναφέρθηκαν προηγούμενως και δεν εμφανίζεται αυτούσια στο έργο κάποιου φιλοσόφου.

[36] Πλούταρχος – *Ηθικά (Moralia)*, έργο *Περὶ παίδων ἀγωγῆς* (De liberis educandis)

Προσωπικά αυτό που καταλαβαίνω από την σύγκριση της ευρύτερης σκέψης και φιλοσοφίας του Σωκράτη με τους Πλάτωνα και Αριστοτέλη, είναι πως πρόκειται για έναν φιλόσοφο που συμμερίζεται παρόμοιες απόψεις στα θέματα της ηθικής και της δικαιοσύνης αλλά , παρόλα αυτά, όχι σε θέματα πολιτικής φύσης, στα οποία ο Σωκράτης γενικώς δεν απέδιδε την ίδια σημασία όπως οι προηγούμενοι δύο.

Συγκεκριμένα φαίνεται πιο φιλελεύθερος, αποδίδοντας στο άτομο προτεραιότητα σε σχέση με το κράτος ενώ θα λέγαμε ότι τοποθετείται πιο κοντά σε μια έννοια ανοιχτής κοινωνίας στην οποία το κράτος δεν επιβάλει στους πολίτες του κανόνες σε κάθε πλευρά της ζωής τους εφόσον κανείς δεν γνωρίζει την απόλυτη αλήθεια.[37] Επιπλέον η κοινωνικότητα του Σωκράτη ξεπερνά τα όρια του ατόμου, της πολιτείας ή του κράτους και επεκτείνεται στο σύνολο του κόσμου!

Ολοκληρώνοντας την πρώτη αυτήν ενότητα για την αρετή θα ήθελα να δείξω στον αναγνώστη μερικά επιπλέον λόγια από τον Σωκράτη, τα οποία μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τι σημαίνει να είναι κανείς ενάρετος χαρακτήρας, ειδικά αν προστεθούν πάνω σε όσα είδαμε παραπάνω από τους Αριστοτέλη και Πλάτωνα.

Συγκεκριμένα αναφέρει ο Σωκράτης :

«Αν ένας άνθρωπος είναι περήφανος για τον πλούτο του, δεν πρέπει να επαινείται μέχρι να καταλάβουμε πώς τον χρησιμοποιεί.»[38]

«Προτιμήστε τις γνώσεις από τον πλούτο, γιατί ο πλούτος είναι παροδικός ενώ η γνώση παντονινή»[39]

«Υπάρχει ένα καλό, η γνώση, και ένα κακό, η άγνοια.»

«Η φύση μας έδωσε δύο αυτιά, δύο μάτια, αλλά μία γλώσσα, έτσι ώστε να ακούμε και να βλέπουμε περισσότερο από όσο μιλάμε.»[40]

«Αυτός που θέλει να αλλάξει τον κόσμο πρέπει πρώτα να αλλάξει τον εαυτό του.»[41]

«Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να ζήσουμε με δόξα σε αυτόν τον κόσμο είναι να είμαστε αυτό που παριστάνουμε ότι είμαστε.»[42]

«Δώστε προσοχή στο βάρος μιας πολυάσχολης ζωής.»[43]

---

[37] Αντίθετα τόσο ο Πλάτωνας όσο και ο Αριστοτέλης , σε μικρότερο βαθμό, αναφέρονται ως εκπρόσωποι μιας κλειστής κοινωνίας από τον φιλόσοφο του 20ου αιώνα Κάρλ Πόππερ στο έργο του *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*.

[38] Πλάτων, *Πολιτεία,* Βιβλίο Α. Παρεπιπτόντως, να πούμε στο σημείο αυτό ότι κάτι αντίστοιχο έχει διατυπωθεί και από τον Αριστοτέλη.

[39] Πλάτων, *Απολογία του Σωκράτη*, 30b

[40] Επίκτητος , *Διατριβαί* Β΄, 18 . Το πιθανότερο είναι ότι λανθασμένα αποδίδεται στον Σωκράτη.

[41] Πλάτων *Απολογία του Σωκράτη* και *Κρίτων*

[42] Πλάτων, *Πολιτεία* και *Απολογία*

[43] Πλάτων, *Απολογία Του Σωκράτη*.

«Δεν είμαι Αθηναίος ούτε Έλληνας, αλλά πολίτης του κόσμου.»[44]

«Κανένας άνθρωπος δεν κατανοεί μια τέχνη που δεν έχει μάθει,ούτε την πιο απλή. Ωστόσο όλοι πιστεύουν ότι είναι επαρκώς καταρτισμένοι για την πιο δύσκολη από όλες τις τέχνες, αυτήν της διακυβέρνησης.»[45]

«Εύχομαι οι απλοί άνθρωποι να είχαν μια απεριόριστη ικανότητα για να κάνουν κακό, γιατί τότε θα σημαίνει ότι έχουν και μια απεριόριστη ικανότητα να κάνουν καλό.»[46]

«Το μέτρο της αξίας ενός ανθρώπου είναι το τι κάνει όταν έχει εξουσία.»[47]

«Η δημοκρατία είναι τόσο καλή ως η εκπαίδευση που την περιβάλλει.»[48]

«Θα προτιμήσω να πεθάνω παρά να ζω χωρίς ελευθερία.»[49]

«Το κρασί παίρνει το σχήμα των μπουκαλιών και ο πλούτος παίρνει το σχήμα των χαρακτήρων αυτών που τον έχουν.»[50]

«Το καλό είναι καλό επειδή αρέσει στους θεούς ή αρέσει στους θεούς επειδή είναι καλό;»[51]

Τα παραπάνω αποφθέγματα που παρουσιάστηκαν δεν είναι τα μοναδικά και σίγουρα ο αναγνώστης μπορεί να βρεί πολλά περισσότερα με επιπλέον έρευνα. Οι γενικότερες απόψεις του Σωκράτη για την **ηθική φύση του ανθρώπου** εμφανίζονται κυρίως στα έργα του Πλάτωνα και, σε μικρότερο βαθμό, του Ξενοφώντα.

Από όσα διατυπώθηκαν ως τώρα όμως, μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για την ηθική, την οποία θεωρεί ως ενάρετη ο Σωκράτης. Σίγουρα ενάρετος δεν είναι ο άνθρωπος απλά επειδή έχει χρήματα - αυτό έχει μια αξία να το πούμε- γιατί η αριστοκρατία όταν συνδυάζεται με τον πλούτο τείνει να γίνει ολιγαρχία. Αναφέραμε λεπτομερώς τα πολιτεύματα όταν μιλήσαμε για τον Αριστοτέλη. ο Αριστοτέλης κάνει μια διάκριση των πολιτευμάτων και μας λέει ότι κάθε πολίτευμα έχει την καλή και την κακή του όψη. Η αριστοκρατία, όταν δεν εξυπηρετείται το δημόσιο συμφέρον και οι κυβερνήτες εξυπηρετούν το προσωπικό τους όφελος, τείνει να μετατραπεί σε ολιγαρχικό πολίτευμα όπου οι έχοντες πλούτο εξυπηρετούν αποκλειστικά τα δικά τους συμφέροντα. Επίσης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι γνώσεις

44 Πλάτων, *Απολογία* του Σωκράτη. Η φράση δεν παρουσιάζεται ακριβώς με αυτόν τον τρόπο, αλλά αποδίδεται κατα αυτόν τον τρόπο στον Σωκράτη, πιθανών λανθασμένα: Συγκεκριμένα στην *Απολογία*, ο Σωκράτης λέει ότι υπηρετεί **το Θεό και την αλήθεια**, όχι απλώς την Αθήνα ή τους Αθηναίους.

45 Πλάτων, *Πολιτεία*, Βιβλία Α΄–Γ΄

46 *Πολιτεία,Βιβλία* Α΄–Γ΄ και *Μένων.*

47 *Πολιτεία*, Α΄ βιβλίο και *Απολογία*

48 *Πολιτεία,* Βιβλία Α΄–Γ΄.

49 Πλάτων, *Απολογία του Σωκράτη και Κρίτων*

50 Πλάτων, *Πολιτεία, Α'Βιβλίο* και *Απολογία του Σωκράτη*.

51 Πλάτων, *Εὐθύφρων* (Euthyphro), 10a–11b. Αντίστοιχη αναφορά είχε γίνει και όταν παρουσιάζαμε τον Πλάτωνα λόγο της σύγχυσης ανάμεσα σε Σωκράτη και Πλάτωνα. Ο διάλογος εμφανίζεται να είναι του Σωκράτη.

είναι προτιμότερες από τον πλούτο. **Άρα η αριστοκρατία πρέπει να συνδέεται με τις γνώσεις και όχι με τον πλούτο.** Ότι ο άνθρωπος οφείλει σε όλη του τη ζωή να μαθαίνει και ότι **η ελευθερία συνεπάγεται και ευθύνη.** Γιατί μας λέει ότι προκειμένου να έχουμε την δυνατότητα να κρίνουμε σωστά ως πολίτες σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα, πρέπει να έχουμε καταρτιστεί επαρκώς για αυτόν τον σκοπό. Κάνοντας αυτή την κριτική, δεν θέλει τόσο να αντικαταστήσει την δημοκρατία από ένα άλλο πολίτευμα, όπως ενδεχομένως μπορεί να πρότεινε ο Πλάτωνας ή ο Αριστοτέλης. Περισσότερο θέλει να κάνει μια κριτική ως προς τον ρόλο του πολίτη και το πόσο ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του απέναντι στην πολιτεία.

Επίσης βλέπουμε να παρουσιάζεται ως κοσμοπολίτης σε αντίθεση με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη που έχουν μια πιο εθνική ή φυλετική, θα λέγαμε, οπτική θεωρώντας τους Έλληνες ως κάτι ξεχωριστό από τους ξένους που αποκαλούν βαρβάρους. Επίσης βλέπουμε και κάποιες αρχές φιλελευθερισμού ή ακόμα και αναρχικής ιδεολογίας, όπως ότι η εξουσία και η δύναμη να κάνει κανείς καλό είναι ταυτόχρονα και μια δύναμη για να κάνει κανείς κακό. Το επιχείρημα αυτό ενδεχομένως να υποστηρίζει έναν περιορισμό της εξουσίας, εφόσον έτσι αποτρέπουμε την δυνατότητα των κυβερνώντων να προβαίνουν σε κατάχρηση της εξουσίας τους. Περιορίζοντας την κατάχρηση όμως, αποδυναμώνουμε ταυτόχρονα και το κράτος το οποίο δεν μπορεί να ανταποκριθεί επαρκώς και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του απέναντι στην κοινωνία. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό θα αναφέρουμε στο 1.5 καθώς και στα δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Σωκράτης στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου μπορεί να συνδεθεί πολύ αποτελεσματικά με την έννοια της ελεύθερης αγοράς που θέλουμε να αναπτύξουμε στην συνέχεια γιατί σε αντίθεση με τους άλλους έχει και υιοθετεί την ηθική της αρετής αλλά και είναι ένα πνεύμα φιλελεύθερο που υιοθετεί τις αρχές αυτές του κλασικού φιλελευθερισμού σε έναν ικανοποιητικό βαθμό. Αν και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας υπέρμαχος του ατομικισμού,[52] **για τον Σωκράτη το δημόσιο συμφέρον επίσης πρέπει να κυριαρχεί έναντι του ατομικού, ακόμα και όταν πρόκειται για το άτομο!**

Παρατηρούμε ένα κοινό στοιχείο σε όλους αυτούς τους φιλοσόφους, **όλοι τους τοποθετούν το κοινό καλό πάνω από το ατομικό συμφέρον, θα ήταν ασφαλές, επομένως, να το συνδέσουμε με την συγκεκριμένη σχολή ηθικής!**

[52] Κάρλ πόππερ, Η ανοιχτή Κοινωνία και οι εχθροί της.

1.2 Ωφελιμισμός (Bentham,Mill)

Αρχικά, πρωτού μιλήσουμε για τον ωφελιμισμό (Utilitarianism) και άλλες ίσως θεωρίες όπως ο ηδονισμός που είναι κοντά και εκφράστηκαν από άλλους εκπροσώπους, θα πρέπει ίσως να μιλήσουμε για την έννοια της ηθικής και να δούμε πώς ορίζουμε τι είναι ηθικό και τι είναι ανήθικο :

Αυτό που βλέπουμε στην ευρύτερη βιβλιογραφία σχετικά με την έννοια της ηθικής είναι ότι μια πράξη χαρακτηρίζεται ως **ηθική όταν αυξάνει την ηδονή και ανήθικη όταν προκαλεί πόνο.** Αυτές οι δύο δυνάμεις, η ηδονή και ο πόνος, ή αν προτιμάτε η ευχαρίστηση και η δυστυχία, είναι που ορίζουν και διαμορφώνουν την ευτυχία στον άνθρωπο. Αυτές οι δύο δυνάμεις λοιπόν είναι που καθορίζουν πότε μια πράξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως ηθική ή ανήθικη. Αρχικά θα πρέπει να πούμε αυτό προτού συνεχίσουμε για να δούμε τι είναι η θεωρία του ωφελιμισμού, γιατί θα δούμε ότι είναι μια θεωρία που βρίσκεται στην καρδιά της έννοιας της ηθικής και δεν πρέπει να την δούμε σαν μια στυγνή συνεπειοκρατία και μια απόλυτα πρακτική λογική. Είναι μια θεωρία που βρίσκεται στην καρδιά της ηθικής και γι' αυτό το λόγο ενδεχομένως η οικονομική θεωρία κάνει σωστά που την υιοθετεί στη μεθοδολογία της. Αλλά **θα πρέπει όπως είπαμε όλες αυτές οι ηθικές θεωρίες να λειτουργούν συμπληρωματικά** η μία με την άλλη και να δούμε πώς μπορεί να αξιοποιηθεί ο ωφελιμισμός ως απαραίτητο συμπλήρωμα της αρεταϊκής ηθικής αλλά και της δεοντολογίας που θα δούμε στη συνέχεια.

Όταν, για παράδειγμα, κάποιος με τα λόγια του ή με τα έργα του προσβάλλει τους άλλους ή απειλεί τους άλλους ή ασκεί απευθείας βία εναντίον τους, προκαλεί έναν πόνο στον άλλον άνθρωπο και για αυτό μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια πράξη ανήθικη. Αντίθετα, όταν με τις πράξεις του ευεργετεί τους άλλους προκαλεί μια ευχαρίστηση ή μια ηδονή, όπως, για παράδειγμα, όταν μια νοικοκυρά φτιάχνει ένα φαγητό για να το προσφέρει στα μέλη της οικογένειας, αυτό αυξάνει την ηδονή, οπότε μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια ηθικά σωστή πράξη, ανεξάρτητα από τα κίνητρα, τα οποία μπορεί να είναι η ικανοποίηση του εγώ μας ή της φιλοδοξίας μας. Άλλο παράδειγμα, ίσως, θα μπορούσαμε να πούμε, η μουσική βιομηχανία, η βιομηχανία του θεάματος, παράγει κάτι θετικό για τον άνθρωπο, δημιουργεί μια καλή διάθεση στον άνθρωπο, εφόσον παρακολουθεί ένα θέαμα το οποίο του προσφέρει ένα ενδιαφέρον, νιώθει καλά εκείνη την ώρα. Για παράδειγμα, το ποδόσφαιρο, το μπάσκετ, τα αθλήματα. Μπορεί να διαφωνήσει κανείς προς την ποιοτική αξία αυτών των αγαθών, όμως αυξάνουν άμεσα την ηδονή. Και αυτός ήταν κι ένας προβληματισμός που είχε εκφραστεί, όπως θα δούμε αργότερα, με τη θεωρία του ωφελιμισμού, γιατί κάποιοι άσκησαν την κριτική ότι μπορεί να προωθήσει ιδέες οι οποίες δεν είναι πνευματώδεις ή ουσιαστικές. Θα το αναλύσουμε αμέσως παρακάτω όταν θα δούμε τον ωφελιμισμό αυτό. Προς τον παρόν, ήθελα να αναφέρω λίγα παραδείγματα για να δούμε τι σημαίνει αυτό στην πράξη, με τον πόνο και την ηδονή, όσον αφορά την έννοια της

ηθικής.[53]

Πριν συνεχίσω με την ηθική του ωφελιμισμού και εξηγήσουμε και αναφέρουμε την άποψη των εκπροσώπων του Jeremy Bentham και του John Stuart Mill, θα ήθελα να μιλήσουμε για την **φιλοσοφία του ηδονισμού** που προϋπήρχε και μπορεί να θεωρηθεί ως ένας “πρόγονος” του. Ο ηδονισμός είναι μια φιλοσοφική θεωρία που υποστήριζε ότι το ύψιστο αγαθό και ο τελικός σκοπός της ανθρώπινης ζωής είναι η ηδονή (ή ευχαρίστηση) και η απουσία πόνου. Καλό, επομένως, είναι ότι μας προσφέρει ηδονή και κακό ότι προκαλεί πόνο. Η φιλοσοφία αυτή αναπτύχθηκε στην αρχαιότητα και οι κύριοι συνήγοροι και εκφραστές της ήταν **ο Αρίστιππος ο Κυρηναίος που πίστευε στις άμεσες σωματικές απολαύσεις** και ο Επίκουρος, ο οποίος όμως έδωσε μια πιο μετριοπαθή μορφή στον ηδονισμό. Ο Επίκουρος ασχολήθηκε με την έννοια της ευτυχίας, το τι είναι αυτό που προσφέρει στον άνθρωπο ευτυχία. Επομένως, μεταξύ τους υπάρχουν κάποιες διαφορές, αλλά θα δούμε ότι είναι παρόμοιες με τις διαφορές του Τζέρεμι Μπένθαμ σε σχέση με τον Τζόν Σιουαρτ Μίλ. Είναι κάτι αντίστοιχο, θα λέγαμε. Γιατί ο Αρίστιππος ο Κυρηναίος μιλάει για σωματικές απολαύσεις, όπως και ο Τζέρεμι Μπένθαμ δεν αποκλείει κανενός είδους απόλαυση , ενώ ο Επίκουρος πιο πολύ εστιάζει στις απολαύσεις του νου. Ποιός ήταν όμως ο Επίκουρος;

Ο Επίκουρος του Νεοκλέους ο Γαργήττιος (Σάμος, 341 π.Χ. – Αθήνα, 270 π.Χ.) ήταν αρχαίος έλληνας φιλόσοφος. Ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή, τον Κήπο του Επίκουρου, η οποία θεωρείται από τις πιο γνωστές σχολές της ελληνικής φιλοσοφίας. Ο ηδονισμός του Επίκουρου μας λέει ότι η μεγαλύτερη ευτυχία είναι η αταραξία, η ψυχική γαλήνη, η ηρεμία στον άνθρωπο. Τόνιζε την **αυτοσυγκράτηση** και την **αποφυγή περιττών επιθυμιών**. Προτιμούσε απλές απολαύσεις. Ας πούμε, η επιλογή ενός ήρεμου, απλού τρόπου ζωής, **αποφεύγοντας το άγχος που προκαλεί πόνο**, είναι μια ηδονιστική θεωρία με βάση την επικούρεια έννοια. Με βάση αυτό το επιχείρημα, κατανοούμε , από τα συμφραζόμενα, πώς θα μας έδινε δηλαδή την συμβουλή του τύπου « *Θυσίασε την απόλαυση προκειμένου να αποφύγεις τον πόνο* ».

Επιπλέον, κάποιες από τις συμβουλές που μας δίνει είναι να μελετούμε φιλοσοφία σε όλη τη ζωή μας, **να βασιζόμαστε στον εαυτό μας και να μην βασίζουμε την ευτυχία μας σε ξένους παράγοντες**, έδινε ιδιαίτερη επίσης σημασία στην έννοια της φιλίας και στην απόκτηση σωστών φίλων που μας γεμίζουν, η ύπαρξη σωστών φίλων είναι κάτι που δίνει ευτυχία στο άτομο, όπως επίσης ότι ο άνθρωπος δεν χρειάζεται να προσπαθεί να κυνηγήσει τα φώτα της δημοσιότητας, **ούτε το χρήμα** και να μην έχει πρόβλημα με το να μην γίνεται ίσως κοινωνικά αποδεκτός ορισμένες φορές, να στέκεται και να έχει την προσωπική του άποψη και να ορίζει την επιτυχία όπως ο ίδιος πιστεύει. Και τέλος, αυτό που μπορούμε να κρατήσουμε είναι η ηρεμία και η ειρήνη του μυαλού. Αυτές είναι κάποιες από τις συμβουλές που μας δίνει ο Επίκουρος, ο οποίος ασχολήθηκε με το τι είναι τελικά η ευτυχία. Η ευτυχία αργότερα, τουλάχιστον από το σκέλος της ηδονής, **συνδέθηκε με το κέρδος** στην αγορά από τη σύγχρονη οικονομική θεωρία. βλέποντας

[53] Εναλλακτικά, μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι όροι ευχαρίστηση ή δυστυχία ή και ευτυχία.

αυτήν την **εναλλακτική** που **μας παρουσιάζει εδώ ο Επίκουρος,** ίσως μπορούμε να δούμε και πώς μπορεί να υπάρχει ένα εναλλακτικό ή διαφορετικού είδους κέρδος για τον άνθρωπο, πέρα από το χρηματικό. Δηλαδή, μήπως **ο τελικός σκοπός** που **είναι η ανθρώπινη ευτυχία**, με την οποία ασχολήθηκε ο Επίκουρος, μήπως τελικά μπορεί να επιτευχθεί και μέσω κάποιας εναλλακτικής οδού και όχι αποκλειστικά με το χρηματικό κέρδος. Παρεμπιπτόντως, να αναφέρω ότι ο Κάρλ Μάρξ είχε κάνει διδακτορικό στον Επίκουρο και ο ίδιος ο Μαρξισμός και οι κοινότητες που θεωρητικά οραματίστηκε είχαν σαν πρότυπο μια επικουριανή κοινότητα.

Ο ηδονισμός εστιάζει στην ατομική ηδονή, ενώ ο ωφελιμισμός στη συνολική ευτυχία όλων. Δηλαδή, **ο ωφελιμισμός** σαν φιλοσοφία μιλάει για την συνολική ευτυχία όλων και **δεν εστιάζει αποκλειστικά στο άτομο.**

Ο **ωφελιμισμός** είναι μια **ηθική φιλοσοφική θεωρία** που λέει ότι μια πράξη είναι **ηθικά σωστή** όταν παράγει το **μέγιστο δυνατό όφελος** (ή ευτυχία) για τον **μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων**.

Κύρια σημεία της θεωρίας

- Κρίνει τις πράξεις **με βάση τις συνέπειές τους**, όχι τις προθέσεις.
- Το «όφελος» συνήθως σημαίνει **ευτυχία, ευχαρίστηση ή ευημερία**.
- Όλοι μετράνε το ίδιο: η ευτυχία ενός ατόμου δεν αξίζει περισσότερο από ενός άλλου.

Ωστόσο, εγώ θα επιχειρήσω να πώ ότι ενδεχομένως οι οραματιστές του να είχαν μια διαφορετική οπτική, δηλαδή, από την άποψη του ατόμου, γιατί θα δούμε και κάποια λόγια τους τα οποία ενισχύουν αυτόν τον ισχυρισμό και μάλιστα ο ίδιος ο John Stuart Mill ήταν δημιουργός της έννοιας του homoeconomicus.[54] Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του John Stuart Mill :

«Η μόνη ελευθερία, η οποία αξίζει το όνομα της, είναι αυτή του να επιδιώκουμε το προσωπικό μας

[54] Ο όρος **Homo economicus** δημιουργήθηκε και καθιερώθηκε τον **19ο αιώνα**, κυρίως από τον **Τζον Στιούαρτ Μιλ**. Το **1836**, στο έργο του *On the Definition of Political Economy*, ο Μιλ περιέγραψε τον άνθρωπο ως ένα **ορθολογικό ον** που επιδιώκει συστηματικά το **μέγιστο προσωπικό οικονομικό όφελος**. Αν και ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε πάντα ρητά τον λατινικό όρο, η έννοια **θεμελιώθηκε τότε** και αργότερα πήρε το όνομα *Homo economicus.*Έκτοτε, **ο όρος χρησιμοποιείται ευρέως στην οικονομική θεωρία** για να περιγράψει το απλοποιημένο μοντέλο του ανθρώπου ως πλήρως ορθολογικού και συμφεροντολόγου.

όφελος με τον τρόπο που εμείς επιθυμούμε, εφόσον δεν εμποδίζουμε και τους άλλους ανθρώπους να κάνουν το ίδιο, ούτε στεκόμαστε εμπόδιο στην προσπάθειά τους να το κατακτήσουν.»[55]

Λαμβάνοντας επομένως υπόψιν και τα λόγια αυτά που μόλις είδαμε, αλλά και τον ορισμό του homo economicus από τον ίδιο τον John Stuart Mill στο έργο του On the Definition of Political Economy το 1836, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι **θα ήταν λάθος να συνδέσουμε τον ωφελιμισμό, έτσι όπως εκφράστηκε από τον John Stuart Mill τουλάχιστον, με μια θεωρία που δίνει προτεραιότητα στην κοινωνία και όχι στο άτομο.** Περισσότερο θα έλεγα ότι μάλλον είχε στο νου του μία άποψη όπως αυτή που αργότερα καθιερώθηκε ως το γνωστό *άριστο κατά pareto.*[56] Περισσότερο, επομένως, είχε στο νου του τον ωφελιμισμό ως μία τέτοια ηθική θεωρία, εξάλλου ο ίδιος ο John Stuart Mill θεωρείται ένας κλασικός φιλελεύθερος θεωρητικός. Θα εξετάσουμε στη συνέχεια, όταν θα μιλήσουμε για την κανονιστική οικονομική θεωρία και την θετική οικονομία, πώς υπάρχουν κάποιες απόψεις οικονομίας οι οποίες βασίζονται σε αξίες και όχι σε γεγονότα του πραγματικού κόσμου, δηλαδή βασίζονται σε κάποιες υποκειμενικές αξίες που διατυπώνει ο συγκεκριμένος οικονομολόγος. Μία τέτοια αξία, για παράδειγμα, είναι η αξία της ελευθερίας, **που βρίσκεται στο επίκεντρο του κλασικού φιλελευθεριμού, όπως επίσης ο ατομικισμός, δηλαδή η πίστη ότι το άτομο είναι ο καταλληλότερος για να αποφασίζει για τον εαυτό του και να ενεργεί για λογαριασμό του.** Θα το αναλύσουμε στη συνέχεια. Προς το παρόν, όμως, θέλω να πω ότι ο John Stuart Mill ανήκει στον χώρο του κλασικού φιλελευθερισμού και άρα δύσκολα μπορούμε να τον συνδέσουμε με μία ηθική θεωρία η οποία θα έδινε προτεραιότητα στο σύνολο και όχι στο άτομο, μια θεωρία που θα στρέφονταν κατά μιας μειονότητας, γιατί ως κλασικός φιλελεύθερος θεωρεί ότι τα δικαιώματα και η ευτυχία κάθε ενός ανθρώπου ξεχωριστά πρέπει να βαραίνει και δεν πρέπει να μετράμε κεφάλια όταν παίρνουμε αποφάσεις ηθικής, οικονομικής ή πολιτικής φύσης. [57]

Θα δείξω με ένα παράδειγμα τι εννοώ: Σύμφωνα με την ηθική του ωφελιμισμού, αν την λάβουμε υπόψιν ως μια θεωρία που μεγιστοποιεί την χρησιμότητα ή την ωφέλεια της ευρύτερης κοινωνίας και του συνόλου, θα έπρεπε, για παράδειγμα, στο πλαίσιο της κοινωνίας ή στο πλαίσιο μιας οποιασδήποτε ομάδας, όπως είπαμε, να θυσιάσουμε το συμφέρον του ατόμου για

---

55 John Stuart Mill, *On Liberty* (1859), κεφ. I, «Introductory», δική μου μετάφραση.

56 Anthony Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας.*
Το **άριστο κατά Pareto** (ή **Pareto optimum**) είναι μια έννοια της **οικονομικής θεωρίας** και της **κοινωνικής ευημερίας**. Μια κατάσταση είναι **άριστη κατά Pareto** όταν **δεν μπορεί να βελτιωθεί η θέση κάποιου χωρίς να χειροτερεύσει η θέση κάποιου άλλου**. Δηλαδή, έχουν εξαντληθεί όλες οι «ανώδυνες» βελτιώσεις. Για παράδειγμα αν σε μια κοινωνία προσπαθήσουμε να κάνουμε κάποιον πλουσιότερο,αλλά αυτό αναγκαστικά κάνει κάποιον άλλον φτωχότερο,τότε η κατάσταση είναι **άριστη κατά Pareto**.

57 Αργότερα σε μεγαλύτερη ηλικία ο ίδιος ο Mill φαίνεται να υιοθετεί μια πίστη στον σοσιαλισμό όσο αφορά την παραγωγή.

το συμφέρον του συνόλου. Ας πούμε, θα ήταν ηθικά σωστό να κλέψουμε ή να φορολογίσουμε, αν θέλετε έναν πιο ήπιο όρο, τα χρήματα ενός ανθρώπου, προκειμένου να τα μοιράσουμε στους υπόλοιπους. Αυτό, αν λάβουμε υπόψιν τον ωφελιμισμό με την έννοια της μεγιστοποίησης της συλλογικής ευημερίας, είναι κάτι αποδεκτό. Αν όμως δούμε αυτόν τον ορισμό που μας δίνει ο John Stuart Mill, και επίσης την έννοια του homo economicus που μας δίνει ο ίδιος επίσης, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι δεν είναι τελικά αποδεκτή αυτή η συμπεριφορά. Πάντως, στα πλαίσια του ωφελίμισμού, θεωρείται ηθικά σωστό. Άλλο παράδειγμα, αν ένα άτομο χρειάζεται μεταμόσχευση, ή χρειάζεται κάποιο όργανο για να σωθεί η ζωή του, μπορούμε να κάνουμε αυτή τη μεταμόσχευση θυσιάζοντας έναν άλλον άνθρωπο; Ας πούμε για παράδειγμα ότι είναι πολλοί οι ασθενείς που έχουμε, είναι τρεις οι ασθενείς. Μπορούμε να θυσιάσουμε ένα άτομο για να ζήσουν οι τρεις; Σε αυτά τα ερωτήματα, ο ωφελιμισμός συναντά κάποιες αδυναμίες. Θα δούμε πώς αυτές μπορούν να συμπληρωθούν και από άλλες ηθικές θεωρίες, γιατί ασκήθηκε μια τέτοια κριτική στον ωφελιμισμό.

Σαν ηθική θεωρία ο ωφελιμισμός, αναφέραμε παραπάνω, εστιάζει στις συνέπειες μια κατάστασης ή των πράξεων μας, αυτό σημαίνει ότι **κρίνει από τα τελικά αποτελέσματα** και όχι από τις προθέσεις των πράξεων. **Σκοπός η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας για τον μεγαλύτερο αριθμό μελών της κοινωνίας, για την πλειοψηφία** επομένως.

Αυτή η ηθική θεωρία, ειδικά αν λάβουμε υπόψιν τον ορισμό του John Stuart Mill, καθώς και το πρότυπο του homo economicus, μοιραία **συνδέθηκε με την οικονομική επιστήμη**. Στην οικονομική θεωρία, και όχι μόνο, αλλά κυρίως, κάνουμε μια υπόθεση, στηριζόμαστε σε ένα μοντέλο, το οποίο θα αναλύσουμε περισσότερο στο δεύτερο μέρος, προς το παρόν αρκεί να πούμε ότι τ**ο κέρδος ταυτίστηκε με την ηδονή και η ζημία ή απώλεια χρημάτων με τον πόνο** και έτσι **έγινε η κυρίαρχη ηθική στα οικονομικά**. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνέβαλε επίσης το γεγονός ότι η ευχαρίστηση ή η δυστυχία, σύμφωνα με τον ωφελιμισμό μπορούσε να είναι μετρήσιμη και αυτό είναι ιδιαίτερα βολικό για μια κοινωνική επιστήμη που υιοθετεί την νευτώνεια λογική και επιχειρεί να οικειοποιηθεί το κύρος των φυσικών επιστημών.

Αναμφίβολα συγκεντρώνει κάποια πλεονεκτήματα καθώς είναι σε θέση να παρακινήσει αποτελεσματικά τα άτομα, εφόσον βρίσκεται σε αρμονία με την ανθρώπινη φύση καθώς απευθύνεται στις δύο κύριες καθοδηγητικές δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης : τον πόνο και την ηδονή, ενώ αντίθετα η δεοντολογία που θα δούμε στη συνέχεια δεν προσφέρει στα άτομα επαρκή κίνητρα και επομένως αποτυγχάνει να πετύχει τον σκοπό της.

Ως ελαττώματα του ωφελιμισμού,αναφέρονται από τους επικριτές του η τάση που έχει να οδηγεί σε καταπίεση του ατόμου για χάρη του οφέλους/χρησιμότητας της ευρύτερης κοινωνίας ή η καταπίεση ορισμένων μειονοτήτων.[58] Επίσης, αν εστιάζουμε αποκλειστικά στις συνέπειες των

[58] Φαίνεται η θέση αυτή για μεγιστοποίηση του οφέλους των περισσότερων μελών της κοινωνία και η σχετική αδιαφορία για τα συμφέροντα μιας καταπιεζόμενης μειονότητας ή του μεμονωμένου ατόμου να ήταν πιο έντονη στην διατύπωση αυτής της ιδέας από τον Jeremy Bentham σε σχέση με το John Stuart Mill.

πράξεων μας ή στο τελικό αποτέλεσμα, οδηγούμαστε σε μια λογική του τύπου «Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα».

Ωστόσο, πρέπει να έχουμε υπόψιν μας ότι συχνά μια θεωρία μας εξηγεί το πως είναι τα πράγματα ή τα γεγονότα του πραγματικού κόσμου και με βάση αυτό ως αξίωμα ή δεδομένο επιχειρεί να καθοδηγήσει τα άτομα στην επίτευξη κοινωνικά επιθυμητών σκοπών. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να δούμε ον ωφελιμισμό σαν ένα απαραίτητο συμπλήρωμα της αρεταϊκής ηθικής και όχι σαν μια θεωρία που είτε καταπιέζει άτομα ή μειονότητες είτε αδιαφορεί για το κοινό καλό δίνοντας αποκλειστική σημασία στο προσωπικό συμφέρον.

1.3 Δεοντολογία/Καθήκον (Kant)

Η **δεοντολογία** ως ηθική αναφέρεται στο σύνολο των κανόνων και των αξιών που καθορίζουν τη σωστή ή λανθασμένη συμπεριφορά σε έναν συγκεκριμένο τομέα ή επαγγελματικό χώρο. Η λέξη «δεοντολογία» προέρχεται από τις ελληνικές λέξεις «δέον» (που σημαίνει «αυτό που πρέπει να γίνει») και «λόγος» (που σημαίνει «λόγος, σκέψη»). Συνεπώς, η δεοντολογία αφορά τη μελέτη του «πώς πρέπει να ενεργούμε» ή των ηθικών κανόνων που διέπουν μια συγκεκριμένη δραστηριότητα.

Στην κατηγορία αυτήν αναμφίβολα μπορούμε να εντάξουμε τον Γερμανό φιλόσοφο Immanuel Kant. Ο Κάντ υπήρξε κορυφαίος φιλόσοφος του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και του Γερμανικού ιδεαλισμού, είναι πολύ γνωστός για τις κατηγορικές προσταγές και τον ηθικό νόμο που διατυπώνει στα έργα του, όπως για παράδειγμα κατηγορική προσταγή :

«*Δράσε μόνο σύμφωνα με εκείνη την αρχή, μέσω της οποίας μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις αυτή να γίνει καθολικός νόμος.*»[59]

Δηλαδή μπορούμε να κρίνουμε αν μια πράξη μας είναι ηθικά σωστή αν αναλογιστούμε τι αποτέλεσμα θα είχε αν όλοι ενεργούσαν με παρόμοιο τρόπο.

Ο Εμμάνουελ Κάντ θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές και φιλοσόφους όλων των εποχών, και ο μεγαλύτερος της νεότερης εποχής, γεννήθηκε το 1724 και πέθανε το 1804 στο Καίνιξμπεργκ (τώρα ρωσικό Καλίνινγκραντ) της Ανατολικής Πρωσίας. Η οικογένεια του ήταν Λουθηρανοί χριστιανοί και συγκεκριμένα, ανήκαν στον πιετισμό. Ο Λουθηρανισμός ήταν κυρίαρχος στην εποχή εκείνη στην Γερμανία και ο πιετισμός αποτελεί ένα υποσύνολο αυτού, κάποιες από τις αρχές που πρεσβέυει είναι η προσωπική ευσέβεια, η ηθική ζωή, η πειθαρχία και η εσωτερική πίστη, η οποία είναι κάτι περισσότερο από τα τυπικά δόγματα. Ο Καντ φοίτησε σε σχολείο με αυστηρή πιετιστική αγωγή και **υπήρξε ο ίδιος ένας προτεστάντης χριστιανός.** Παρότι αργότερα ο Καντ **απομακρύνθηκε από τη δογματική θρησκεία**, η **έμφαση στο καθήκον,** στη **συνείδηση**, και στην **ηθική ευθύνη** έχει σαφείς ρίζες στην πιετιστική ανατροφή του.

Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια από τα κορυφαία έργα του, από τον συνδυασμό των οποίων μπορούμε να αντλήσουμε συμπεράσματα για την φιλοσοφία του και τον προσδιορισμό της δεοντολογίας και του καθήκοντος:

«Κριτική του Καθαρού Λόγου» (1781): εξετάζει τι μπορούμε να γνωρίσουμε και τα όρια της ανθρώπινης γνώσης.

[59] Κάντ, Ε., *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*.

«Κριτική του Πρακτικού Λόγου»: αφορά την ηθική.

«Κριτική της Κριτικής Δύναμης»: αφορά την αισθητική και την κρίση.

«Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών» (1785)

«Η Μεταφυσική των Ηθών» (1797)

«Προς την αιώνια ειρήνη» (1795)

«Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό» (1784)

«Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο» (1793)

«Ανθρωπολογία από πραγματιστική σκοπιά» (1798)

Φυσικά η λίστα αυτή δεν αποτελεί το σύνολο των έργων του Γερμανού φιλοσόφου, αλλά προσωπικά θεωρώ ότι αποτελεί μια ικανοποιητική πηγή για όποιον επιθυμεί να κατανοήσει και να γνωρίσει καλύτερα την φιλοσοφία και την σκέψη του Εμμάνουελ Κάντ.

Δεν θα αναφέρω λεπτομερώς όλα αυτά τα έργα του και το περιεχόμενο τους, καθώς κάτι τέτοιο έχει ήδη γίνει από πολλούς άλλους συγγραφείς και θα κούραζε τον αναγνώστη με υπερβολικές πληροφορίες. Θα αρκεστώ στο να περιγράψω την ηθική θεωρία του Κάντ, **έτσι όπως εγώ την καταλαβαίνω,** μέσα από τα εν λόγω έργα του και θα χαρώ να διαβάσω την γνώμη του αναγνώστη και μια πιθανή διαφορετική ερμηνεία.

Αυτό που επιχείρησε να κάνει ο Κάντ ήταν να βασίσει την ηθική πάνω στην λογική και όχι πάνω στην θρησκευτική παράδοση. Με λίγα λόγια **επεδίωξε την αντικατάσταση της θρησκείας από την λογική[60] :**

Για τον Κάντ, είναι πιο πιθανό να ακολουθήσει ο μέσος άνθρωπος τους ηθικούς κανόνες και να τους ακολουθήσει αποτελεσματικότερα αν κατανοεί τους αντικειμενικούς λόγους για τους οποίους οφείλει να ακολουθεί εντολές ή κανόνες παρά αν πιστεύει ότι αυτές προέρχονται από κάποια θεϊκή ύπαρξη.[61]
Όπως ο Πλάτωνας είχε εφεύρει ένα «ευγενές ψέμα» με αγαθό σκοπό[62], την ίδια μέθοδο ακολουθεί και η θρησκεία προκειμένου να εξασφαλίσει κοινωνική συνοχή και ηθική συμπεριφορά!

«Ευγενές» μεν, «ψέμα» δε και για τον Κάντ μια από τις βασικές αρχές που προσδιορίζουν το

---

[60] Η άποψη και ο ρόλος που δίνει στην θρησκεία παρουσιάζονται στο έργο του *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*

[61] Για παράδειγμα οι 10 εντολές που παρέλαβε ο Μωϋσής στο όρος Σινά.

[62] Για υπενθύμιση του ευγενούς ψέματος προτείνω στον αναγνώστη να ξαναδεί την υποενότητα 1.1.

καθήκον μας είναι η εντολή **«Ποτέ μην λές ψέματα»,** ακόμα και αν αυτό γίνεται με καλή πρόθεση, επομένως δεν θα μπορούσε να μην είχε εναντιωθεί στην θρησκευτικη εξουσία, η οποία με τα ψέματα, τις δεισιδαιμονίες και την φαντασιοπληξία προσπαθούσε να κρατήσει τον άνθρωπο δέσμιο μιας κατάστασης που δεν του αρμόζει.[63]

Ο Κάντ πολλές φορές θεωρείται ως ένας **φιλόσοφος της ελευθερίας** και από πολλούς τοποθετείται σε αυτό που αποκαλούμε κλασικό φιλελευθερισμό. Σύνθημα του ίδιου είναι η λατινική φράση **«sapere aude»**, δηλαδή **τόλμα να χρησιμοποιήσεις τη δική σου κατανόηση**, τη δική σου σκέψη. Πίστευε ότι ο άνθρωπος οφείλει να σκέφτεται για λογαριασμό του και να μην βασίζεται σε εξωτερικές δυνάμεις, οι οποίες μπορεί να τον χειραγωγούν και να τον εκμεταλλεύονται. Αυτό είναι μια αρχή παρόμοια με αυτές του κλασικού φιλελευθερισμού όπως ο σκεπτικισμός απέναντι στην εξουσία. Γιατί **ο σκεπτικισμός απέναντι στην εξουσία, που αποτελεί μια από τις αρχές του κλασικού φιλελευθερισμού, μας λέει ότι αυτό που η εξουσία επιβάλλει, υποκριτικά λέγοντας μας ότι είναι για το καλό των ανθρώπων ή της κοινωνίας, στην πραγματικότητα είναι για το καλό και το συμφέρον της ίδιας της εξουσίας**. Οπότε βλέπει με καχυποψία την εξουσία. Αυτό το σύνθημα του Καντ μας παραπέμπει ακριβώς σε αυτό. Επίσης, δείχνει την αξία που δίνει στο ίδιο το άτομο και στην αρχή του ατομικισμού. Ωστόσο, **ο Καντ δεν πρέπει να συνδεθεί με την αναρχία**. Ήταν οπαδός της ελευθερίας, όμως όχι της αναρχίας και πίστευε ότι ο χριστιανισμός - στον οποίο δίνει πολύ μεγάλη έμφαση, παρόλο που έρχεται και σε κόντρα μαζί του - **βρίσκεται ακριβώς σε ίση απόσταση από τον δεσποτισμό και από την αναρχία.**[64]

Φαίνεται πως για τον Κάντ αναρχία δεν είναι τόσο η έλλειψη μιας κεντρικής αρχής ή εξουσίας που ελέγχει τους ανθρώπους και τους καθοδηγεί συνετά και σοφά με βάση τους σκοπούς της, αλλά περισσότερο η απουσία της ηθικής του χριστιανισμού. Αυτό αφήνει να εννοηθεί στο έργο του «*Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*», όπου αναφέρει ότι χωρίς την ηθική αυτή που προωθούν όλες οι θρησκείες με τον δικό τους τρόπο, και κυρίαρχα ο χριστιανισμός, χωρίς αυτή την ηθική βρισκόμαστε ηθικά σε μια κατάσταση όπως η φυσική κατάσταση που περιγράφει ο Ρουσσό, η οποία για τον Κάντ και άλλους φιλοσόφους που δεν έχουμε αναφέρει εδώ, όπως ο Τόμας Χόμπς, είναι μια εμφυλιοπολεμική κατάσταση, όπου οι άνθρωποι δεν μπορούν να συνυπάρχουν ειρηνικά και ο ένας στρέφεται εναντίον του άλλου.[65]

---

63 Ο Καντ στο έργο του «Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο» αναφέρει πως αυτό το ευγενές ψέμα, ουσιαστικά, ήταν απαραίτητο σε παλαιότερες εποχές όπου ο άνθρωπος δεν μπορούσε να κατανοήσει ο ίδιος με βάση τη λογική του και να εξηγήσει κάποια φαινόμενα. Οπότε υπήρχε η ανάγκη να υπάρξει ένα τέτοιο ευγενές ψέμα ή μια θεϊκή ύπαρξη που θα τον οδηγήσει στο δρόμο της αρετής ή θα του δώσει να καταλάβει κάποια φυσικά φαινόμενα γύρω του. Ωστόσο, καθώς το ανθρώπινο είδος εξελίσσεται ιστορικά, οφείλει να εγκαταλείπει αυτές τις πατερίτσες που του έδινε κάποτε η θρησκεία και να στέκεται από μόνος του στα δικά του πόδια, χωρίς να έχει ανάγκη από τέτοια εξωτερικά βοηθήματα. Αυτό είναι ένα επιχείρημα που αναπτύσσει σε αυτό το έργο του. Και μην ξεχνάμε επίσης ότι ο Κάντ ήταν ένας φιλόσοφος του διαφωτισμού και ο διαφωτισμός ως σκοπό της ύπαρξής του είχε να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τα δεσμά της εξουσίας και έλαβε χώρα τον 18ο αιώνα. Επομένως κατανοούμε το επιχείρημα αυτό γιατί ιστορικά πλέον μπαίνει σε μια άλλη φάση ο άνθρωπος ή οφείλει να μπει σε σχέση με παλαιότερες εποχές.

64 Καντ Ι, *Δοκίμια . μτφρ Παπανούτσος Ευάγγελος*, Εκδότης. ΔΩΔΩΝΗ

65 Κάναμε λόγο για «αντικοινωνική κοινωνικότητα», η οποία αποτελεί και το οδηγητικό νήμα της φύσης. Στο ίδιο έργο ο γερμανός φιλόσοφος διατυπώνει ένα παράδειγμα με τα δέντρα που βρίσκονται στο δάσος σε σύγκριση με τα απομονωμένα για να μας δείξει τα οφέλη του ανταγωνισμού στη φύση και μεταξύ των ανθρώπων,

Όμως, σημειώστε αυτό, ότι **συνδέεται με την ηθική του χριστιανισμού και όχι τόσο με την ύπαρξη μιας κεντρικής εξουσίας.** Αυτό τουλάχιστον μπορώ να συμπεράνω εγώ διαβάζοντας από τα Δοκίμια αυτό που μας αναφέρει παραπάνω, ότι «ο χριστιανισμός βρίσκεται σε ίση απόσταση από τον δεσποτισμό και από την αναρχία.»

Ένα δεύτερο επιχείρημα που συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης, είναι το γεγονός ότι συνδυάζοντας όπως είπα τα έργα του Kant και συγκεκριμένα το *Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό,* το *Προς την Αιώνια Ειρήνη: ένα φιλοσοφικό σχεδιασμά*, αλλά και το έργο του *Η Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μπορούμε, να πούμε το εξής:

Πρώτον, ότι ο άνθρωπος δεν έχει ακριβώς κακή φύση, αλλά έχει μια ροπή προς το κακό.[66] Δεν μπορεί να τιθασεύσει τα πάθη του, αυτή είναι μια ροπή που την έχει. Δεύτερον, ότι **εφόσον ο άνθρωπος έχει αυτά τα ελαττώματα, δεν είναι σε θέση να διαμορφωθεί και μια εξουσία που να τον φέρει στον δρόμο της αρετής,** γιατί και αυτή η εξουσία θα αποτελείται από ανθρώπους και όλοι οι άνθρωποι έχουν αυτά τα ελαττώματα που αναφέραμε. Αυτό έμμεσα το βλέπουμε, γιατί τόσο στα δοκίμια όσο και στο έργο του «*Προς την αιώνια ειρήνη*», μας λέει ότι το πρόβλημα που προκύπτει σε μια φυσική κατάσταση, την οποία μάλιστα αποκαλεί και κατάσταση των αγρίων, δεν θα αντιμετωπιστεί από μια εξουσία, παρά μόνο όταν η ανθρωπότητα προχωρήσει σε ένα τελικό στάδιο σχηματισμού μιας παγκόσμιας ομοσπονδίας ή ένωσης των λαών[67] και οτι ο Ρουσσό δεν είχε άδικο να προτιμά την φυσική κατάσταση ή την κατάσταση των αγρίων, εφόσον δεν έχει προχωρήσει η ανθρωπότητα σε αυτό το τελικό βήμα στο οποίο οφείλει να μπεί, ενώ αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο πως ακόμα και αυτή η ένωση είναι πιθανό να αποτύχει ή να οδηγήσει σε έναν δεσποτισμό και πως αυτό, ίσως, να είναι ένα πρόβλημα που δεν θα μπορέσει ποτέ η ανθρωπότητα να αντιμετωπίσει.[68]

Επομένως, έμμεσα από τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε με σχετική ασφάλεια ότι ο Κάντ δεν είχε ιδιαίτερη εμπιστοσύνη στην εξουσία, όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί και αναρχικός καθώς συνδέει την ελευθερία με την χριστιανική ηθική, διότι μόνο όταν ο άνθρωπος αποδεχτεί τον θεό ως ανώτατη κεφαλή θα μπορέσει να υπάρχει πραγματική ελευθερία, κοινωνικότητα και σεβασμός στην αξιοπρέπεια.[69]

φτάνοντας στο σημείο να λέει ότι με αυτόν τον τρόπο η σοφία της φύσης μερίμνησε ώστε και ένας πληθησμός δαιμόνων/διαβόλων να οδηγείται αυθόρμητα στην επίτευξη ενός αγαθού σκοπού.

66 Αυτό το διαβάζουμε στην *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο* ενώ στο δοκίμιο *Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό* εξηγεί πως η ίδια η φύση χρησιμοποιεί την έμφυτη αντικοινωνικότητα του ανθρώπου ώς ένα νήμα οδηγητικό για να τον οδηγήσει σε σκοπούς δικούς της, χωρίς το άτομο να κατανοεί τις προθέσεις της αυτές. Συγκεκριμένα αναφέρει τον όρο «κοινωνική αντικοινωνικότητα», κάτι που μοιάζει με την «όχι κακή φύση του ανθρώπου, αλλά με «ροπή προς το κακό».

67 Η παγκόσμια αυτή ομοσπονδία αποτελεί ένα προστάδιο ή την εναλλακτική ενός παγκόσμιου Ρεπουμπλικανικού κράτους, καθώς κάτι τέτοιο, αν και επιθυμητό, θα εγκυμονούσε τον κίνδυνο ενός ολοκληρωτικού δεσποτισμού. Ρεπουμπλικανισμός είναι ουσιαστικά η αντιπροσωπευτική Δημοκρατία στην οποία έχουμε διαχωρισμό της εκτελεστικής από την νομοθετική εξουσία. Αυτά αναφέρει στο έργο του *Προς την Αιώνια Ειρήνη : ένα φιλοσοφικό σχεδίασμα*.

68 *Kant,I. Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό, 1784.*

69 Στο δοκίμιο *Τί είναι Διαφωτισμός* διαβάζουμε ότι ο άνθρωπος έχει ανάγκη από έναν Κύριο και πως δεν μπορεί να εμπιστευεί να τον βρεί από μια ελαττωματική ανθρώπινη πηγή προέλευσης με ροπή προς την αμαρτία.

Αν και ο Κάντ είναι ένας «φιλόσοφος της ελευθερίας» και θα μπορούσαμε να τον συνδέσουμε ακόμα και με αναρχική ιδεολογία,[70] παρόλα αυτά υπήρξε άνθρωπος με **αυστηρή πειθαρχία**, προγραμματισμό και **ακλόνητες ηθικές αρχές** καθώς για τον Κάντ δεν μπορεί να διαχωριστεί η ελευθερία από τον ηθικό νόμο! Επιπλέον, ενώ εστιάζει στο άτομο και θεωρεί πως οφείλει να στέκεται **αυτόνομο** στη ζωή του, δεν παραλείπει να αναφέρει και το στοιχείο της κοινωνικότητας που είναι απόλυτα αναγκαίο στον άνθρωπο.[71]

Ποιές άλλες αρχές διαμορφώνουν το καθήκον; Ως καθήκον εννοούμε τις συμπεριφορές που προσδιορίζουν τον κοινωνικό μας ρόλο και τις οποίες οφείλει να επιδεικνύει το άτομο.[72] Υπεράνω όλων όμως βρίσκονται οι αρχές που μας προτείνει ο Γερμανός φιλόσοφος και οι οποίες έχουν γενικό χαρακτήρα και μπορούν να ισχύουν καθολικά. Ενδεικτικά αναφέρουμε :

«Η θρησκεία είναι η αναγνώριση του καθήκοντος μας ως θεϊκής εντολής»[73]

«Δράσε μόνο σύμφωνα με εκείνη την αρχή, μέσω της οποίας μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις αυτή να γίνει καθολικός νόμος.»[74]

«Τίποτα δεν είναι θεϊκό παρά ότι βρίσκεται σε συμφωνία με την λογική»[75]

«Νομικά ένας άνθρωπος είναι ένοχος όταν παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων. Ηθικά είναι ένοχος ακόμα και όταν απλά το σκέφτεται.»[76]

«Ο άνθρωπος πρέπει να πειθαρχείται γιατί είναι από την φύση του άγριος»[77]

«Ηθική δεν είναι το δόγμα του πώς να γίνουμε ευτυχισμένοι, αλλά πως να γίνουμε άξιοι να είμαστε ευτυχισμένοι.»[78]

«Διαφωτισμός είναι η απελευθέρωση του ανθρώπου από την ίδια του την ανωριμότητα, δηλαδή η ικανότητα του να αποφασίζει ο ίδιος για τον εαυτό του, χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου»[79]

«Η ελευθερία είναι η αξία που περιλαμβάνει όλες τις άλλες αξίες»[80]

«Αν ένας άνθρωπος κάνει τον εαυτό του σκουλήκι, δεν πρέπει να διαμαρτύρεται αν οι άλλοι τον

---

70 Ως διάδοχοι και συνεχιστές του Κάντ θεωρούνται οι John Rawls και Robert Nozik, ο οποίος έγραψε το Anarchy,State and Utopia.
71 Τόσο η αυστηρή πειθαρχία όσο και η αυτονομία αποτελούν απόδειξη της προτεσταντικής ηθικής του Κάντ.
72 Στέλλα Σωτηρίου , Στυλιανή Κορδονούρη . Αικατερίνη Ζαφρανίδου , Κοινωνική και πολιτική αγωγή , γ' γυμνασίου. σ. 20-25.
73 Καντ, Ε. *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, 1793.
74 Κάντ, Ε., *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, 1785.
75 Κάντ, Ε. *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο, 1793.*
76 Κάντ, Ε. *Η μεταφυσική των ηθών,* 1797.
77 Κάντ, Ε. *Περι Παιδαγωγικής*, 1803.
78 Κάντ, Ε. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, 1788.
79 Κάντ, Ε. Δοκίμιο *Τί είναι Διαφωτισμός;* 1784.
80 Κάντ, Ε. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, 1788.

πατάνε»[81]

«Ένας άνθρωπος μπορεί να γίνει ότι η εκπαίδευση τον έκανε»[82]

«Τόλμα να σκέφτεσαι, κάνε χρήση της δικής σου νοημοσύνης»[83]

«Μην χρησιμοποιείς τους άλλους σαν ένα μέσον για να πετύχεις τους σκοπούς σου»[84]

«Μην λές ποτέ ψέματα»[85]

«Μια ελεύθερη βούληση και μια βούληση ύπο ηθικούς νόμους είναι το ένα και το αυτό»[86]

«Δύο πράγματα με γοητεύουν, τα άστρα στον ουρανό και ο ηθικός νόμος μέσα μου»[87]

«Αν γνωρίζαμε ότι ο θεός υπάρχει τότε η ηθικότητα θα ήταν αδύνατη, γιατί η υπακοή υπό τον φόβο της τιμωρίας ή η προσδοκία μιας μελλοντικής αμοιβής δεν είναι ενάρετη συμπεριφορά αλλά ξεκάθαρος εγωισμός»[88]

«Μια πράξη για να έχει ηθική αξία πρέπει να γίνεται από καθήκον»[89]

«Αν τιμωρείς ένα παιδί για κάτι κακό και το ανταμοίβεις για κάτι καλό τότε θα κάνει το καλό για στο βωμό του κέρδους»[90]

Οι αρχές αυτές αποτελούν τον βασικό πυρήνα της καντιανής ηθικής, φυσικά ο κατάλογος δεν εξαντλείται εδώ, αλλά αναφέραμε μερικά από τα πιο αντιπροσωπευτικά λόγια του μεγάλου Γερμανού Διαφωτιστή.
Ο Κάντ δεν καδικάζει την επιθυμία του ανθρώπου για αναζήτηση της ευτυχίας, αλλά μας λέει ότι αυτή πρέπει να γίνεται εντός των ορίων της ηθικής και πως ένας άνθρωπος με σωστή συνείδηση **δεν πρέπει να κρίνει τις πράξεις του καθαρά από τις συνέπειες τους.**

Επιτρέψτε μου να πώ την προσωπική μου γνώμη : δεν μου φαίνεται η ηθική του καθήκοντος ως μια εντελώς ξένη θεωρία σε σχέση με την σχολή της Αρετής που είδαμε σην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου, θα έλεγα περισσότερο ότι ο Κάντ και όσοι επικαλούνται την δεοντολογία, αποσκοπούν στο να διαμορφώσουν ένα κώδικα συμπεριφορών, καθώς, αν δεν υπάρχει κάτι σαν αυτό που λέμε «θετικό δίκαιο» τότε ένας «ευγενικός χαρακτήρας» θα είχε το περιθώριο να

[81] Κάντ, Ε. *Η μεταφυσική των ηθών,* 1797.
[82] Κάντ, Ε. *Περι Παιδαγωγικής*, 1803.
[83] Κάντ, Ε. Δοκίμιο *Τί είναι Διαφωτισμός;* 1784.
[84] Κάντ, Ε. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, 1788.
[85] Κάντ, Ε. Κάντ, Ε. *Η μεταφυσική των ηθών,* 1797.
[86] Κάντ, Ε. *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, 1785.
[87] Κάντ, Ε. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, 1788.
[88] Κάντ, Ε. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, 1788 και *Η μεταφυσική των ηθών,* 1797
[89] Κάντ, Ε. *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, 1785.
[90] Κάντ, Ε. *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, 1788 και *Η μεταφυσική των ηθών,* 1797 . Εδώ ο Κάντ θέλει να μας πεί ότι το καλό δεν πρέπει να γίνεται από σκοπιμότητα αλλά απο την αίσθηση του καθήκοντος.

προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια, η οποία θα δικαιολογούνταν με βάση το προνόμιο του «ευγενούς» χαρακτήρα ή της αριστοκρατικής καταγωγής.[91] Κάτι τέτοιο θα έδινε το περιθώριο για κατάχρηση της εξουσίας ή εκμετάλλευσης. Ωστόσο η ηθική του καθήκοντος/δεοντολογίας έχει τα δικά της μειονεκτήματα, τα οποία θα αναφέρουμε αργότερα στο κεφάλαιο 1.5.

91 Στον πρόλογο του έργου *Δοκίμια* του Immanuel Kant, στην ελληνική έκδοση (εκδόσεις ΔΟΔΩΝΗ), μτφρ και πρόλογος Παπανούτσος, διαβάζουμε συγκεκριμένα : «**Η αρετή πάνω απ' όλους τους στόχους** και η εμπιστοσύνη στη δύναμη του λόγου (του κριτικού ιδίως κατά την «πρακτική» του λειτουργία) από το ένα μέρος και από το άλλο η ανάγκη και η προσδοκία μιας φιλελεύθερης και δίκαιης πολιτείας που θα επιτρέψει στον άνθρωπο να ζήσει ειρηνικά και σύμφωνα με τον ηθικό προορισμό του, είναι οι δύο κολώνες του καντιανού οικοδομήματος. Τον φωτισμό του νου που δίνει την πνευματική ωριμότητα και την ηθική αυθυπαρξία, και τη δικαιοσύνη του νόμου που είναι η ίδια η ελευθερία, κηρύττει εδώ ο Κάντ(...)Αυτήν την νομίζει δυνατή μόνο μέσα σε ένα **φιλόνομο** και **πειθαρχημένο κράτος**, το οποίο, καθώς θα εξελιχθεί από τα παθήματα των ανθρώπων, θα γίνει μια βασιλεία του κόσμου ολόκληρου.»

1.4 Συμπάθεια/Ενσυναίσθηση (Adam Smith, David Hume)

Μιλήσαμε στην προηγούμενη ενότητα για τον Εμμάνουελ Κάντ. Ο Εμμάνουελ Κάντ ήταν Γερμανός φιλόσοφος και κορυφαία μορφή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Την ίδια εποχή που στην ηπειρωτική Ευρώπη είχαμε την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, κατά τον 18ο αιώνα δηλαδή, στην Σκωτία, είχαμε την διαμόρφωση ενός αντίστοιχου κινήματος που κινούνταν στα χνάρια του διαφωτισμού, οι βρετανοί διαφωτιστές επίσης απέρριπταν κάθε αυθεντία και πίστευαν στην ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, θεωρούσαν τη λογική ως το μόνο ασφαλές μέσο για να φτάσει κανείς στην αλήθεια, όμως διαφοροποιήθηκαν από τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό ως προς το ότι τους διέκρινε μια έντονη τάση προς τον εμπειρισμό και μια μεγάλη **βαρύτητα δόθηκε στην έννοια του συναισθήματος σε σχέση με τη λογική.** Δηλαδή, ενώ ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός μιλάει περισσότερο για την έννοια της λογικής, (και το βλέπουμε από τους φιλοσόφους όπως ο Εμμάνουελ Κάντ, για παράδειγμα, όχι ότι ο Κάντ απορρίπτει εντελώς το ηθικό συναίσθημα, αλλά δεν είναι αρκετή η αναφορά του σε αυτό) ο Σκωτικός Διαφωτισμός ,αντίθετα, όπως τον βλέπουμε μέσα από τα έργα του David Hume και του Adam Smith, καθώς και του Francis Hutchinson, στον οποίον βασίστηκαν οι δύο προηγούμενοι, έδωσε μια **μεγάλη έμφαση στο ρόλο του συναισθήματος.** Ο David Hume, για παράδειγμα, διατυπώνει την άποψη ότι η **ηθική είναι αποτέλεσμα του συναισθήματος** και όχι της λογικής, κάτι που μπορεί να προκαλέσει αντιδράσεις σαν άποψη σε ορισμένους. Τόσο ο Άνταμ Σμίθ όσο και ο Χιούμ βασίστηκαν στον Φράνσις Χάτσινσον, ως πως τα θεμέλια της φιλοσοφίας τους, ο Φράνσις Χάτσινσον πίστευε ότι αυθόρμητα υπάρχει στην προσωπικότητά μας, στην φύση μας, μια αίσθηση ηθικής, μια αίσθηση τιμής και μια αίσθηση δημόσιας ή κοινωνικής, αν προτιμάτε, φύσης. Μάλιστα, αυτές τις αισθήσεις προσθέτει στις πέντε βασικές αισθήσεις και μας λέει ουσιαστικά ότι είναι μία μορφή της φύσης μας, όπως οι βασικές μας αισθήσεις.[92] Σ' αυτήν την βάση πατάνε ο Χιούμ και ο Σμιθ για να συνεχίσουν με την δική τους φιλοσοφία.

Επίσης, να πω στο σημείο αυτό, ότι ο Άνταμ Σμίθ έγραψε και τη θεωρία των ηθικών συναισθημάτων πέρα από το έργο του «Ο πλούτος των εθνών», για τον οποίο είναι πιο γνωστός. Δεν είναι τόσο γνωστό αυτό το έργο του. Αργότερα, στο δεύτερο μέρος, θα δούμε για το πρόβλημα που προκύπτει από την ασυμβατότητα αυτών των δύο έργων του Άνταμ Σμίθ. Επίσης, να πω ότι ο Άνταμ Σμιθ θεωρείται «ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης», γιατί στο έργο του «Ο πλούτος των εθνών» διατύπωσε κάποιες από τις βασικές αρχές και τους νόμους της οικονομικής επιστήμης, όπως είναι, για παράδειγμα, η έννοια της ισορροπίας στην αγορά, δηλαδή ο προσδιορισμός της τιμής και της ποσότητας ισορροπίας στην αγορά στην οποία ικανοποιούνται ταυτόχρονα τα ,αντίθετα μεταξύ τους, συμφέροντα τόσο του παραγωγού όσο και του καταναλωτή. Επίσης, βλέπουμε να διατυπώνει θέσεις και ως προς άλλα οικονομικά ζητήματα, ως προς το εμπόριο, ως προς τη διανομή του πλούτου, το φορολογικό σύστημα, τα νομισματικά ζητήματα κλπ. Αντίστοιχα και ο David Hume έχει κάνει τις δικές του αναφορές. Παρατηρούμε να έχει γράψει για την εξισορρόπηση του εμπορίου, ας πούμε. Ή, για παράδειγμα, για μια ποσοτική θεωρία χρήματος, η οποία ήταν ένας πρόγονος της μετέπειτα θεωρίας του

[92] Αυτές οι επιπλέον τρείς αισθήσεις μας θα μπορούσαν ίσως να ταυτιστούν με τα τρία μέρη της ψυχής που διατυπώνει ο Πλάτωνας, από όπου πηγάζουν και οι τρείς κοινωνικές τάξης μιας άριστης Πολιτείας : 1) Όσοι αγαπάνε την Αρετή 2) Όσοι αγαπάνε την τιμή/δόξα και 3) όσοι αγαπάνε το κέρδος.

μονεταρισμού.

Αργότερα θα μιλήσουμε εκ νέου για την ηθική φιλοσοφία και το οικονομικό έργο του Άνταμ Σμίθ, προς το παρόν όμως θα ήθελα να συγκρατήσουμε ότι ο Adam Smith υπήρξε ένας καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και ταυτόχρονα, όπως είπαμε, θεωρείται και «ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης» και ως ένας καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας δεν θα μπορούσε να μην είχε διατυπώσει κατά κάποιο τρόπο μια θεωρία της ηθικής, θα λέγαμε. Επίσημα, δεν θα δει κάποιος μια σχολή της ενσυναίσθησης ή της συμπάθειας.[93] Ωστόσο, εγώ θα ήθελα προσωπικά να κάνω μια ξεχωριστή αναφορά σε αυτό και να δείξω πώς η συμπάθεια, που είναι μια **στωική έννοια,** μια **στωική αξία** που δανείζεται από τη **στωική φιλοσοφία** ο Άνταμ Σμιθ, σχετίζεται με την ηθική φιλοσοφία. Έφόσον ο Άνταμ Σμιθ ήταν ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης δεν θα μπορούσε παρά αυτή η ηθική θεωρία να είναι ένα **αναπόσπαστο και απαραίτητο κομμάτι του οικονομικού συστήματος της ελεύθερης αγοράς**, έτσι όπως το οραματίστηκαν οι αρχικοί ιδρυτές του.

Στην Στωική φιλοσοφία η συμπάθεια (ή *συμπάθεια των πάντων*) είναι μια αρχή ενότητας του κόσμου:
όλα τα πράγματα στο σύμπαν συνδέονται μεταξύ τους και επηρεάζουν το ένα το άλλο. Ο κόσμος θεωρείται ένα ενιαίο, ζωντανό και λογικό σύνολο, που διέπεται από τον Λόγο (τη θεία λογική τάξη).[94]
Αυτό που παρακινεί το άτομο και το ενώνει με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας και του κόσμου είναι ένα συναίσθημα, το συναίσθημα αυτό λέγεται «ενσυναίσθηση» ή και «συμπάθεια».[95] Η συμπάθεια είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάλογα με το πόσο κοντά σε μάς βρίσκεται το μέλος που έχουμε απέναντι μας ή στο περιβάλλον μας και ανάλογα με το πόσο μοιάζουμε ή οχι στον χαρακτήρα μας ή γενικότερα. Για παράδειγμα, είναι φυσιολογικό να αισθάνεται κανείς την μέγιστη συμπάθεια ή ενσυναίσθηση απέναντι στα μέλη της οικογένειας του, καθώς είναι πιο κοντά του σε σχέση με τους άλλους και **από αυτούς εξαρτάται η επιβίωση του νέου μέλους**.[96]
Νιώθουμε συμπάθεια όταν κάτι μας δίνει ζωή και αντιπάθεια όταν μας αφαιρεί, εξ ου και τα συναισθήματα επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας και αγάπης ή μίσους που νιώθουμε. Τα συναισθήματα αυτά αποτελούν έναν μηχανισμό επιβίωσης για το άτομο.[97]

---

93 Δεν αποτελεί δηλαδή μια κλασική ηθική θεωρία, διαβάζουμε στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης της θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων από τον καθηγηγή Ηθικής φιλοσοφίας Διονύσιο Δρόσο.

94 Αφού όλοι είμαστε μέρη του ίδιου σύμπαντος, οφείλουμε να δείχνουμε **αλληλεγγύη, κατανόηση και δικαιοσύνη**.Η ηθική στάση ζωής βασίζεται στο να ζούμε «**σύμφωνα με τη φύση**» και τη λογική τάξη του κόσμου. Με λίγα λόγια, η στωική συμπάθεια λέει ότι **τίποτα δεν είναι απομονωμένο**: όλα είναι αλληλένδετα μέσα σε ένα λογικά οργανωμένο σύμπαν.

95 Σκεφτείτε ότι στα αγγλικά η λέξη emotion = συναίσθημα , περιλαμβάνει μέσα την λέξη motion = κίνηση. Άρα το συναίσθημα είναι αυτό που προσφέρει το απαραίτητο κίνητρο στο άτομο. Χωρίς αυτό, η λογική από μόνη της δεν μπορεί να διαμορφώσει μια αποτελεσματική θεωρία υποκίνησης, ούτε όσον αφορά την ηθική συμπεριφορά.

96 Εξού και ο όρος «οικειότητα» που περιγράφει το ευχάριστο συναίσθημα, την ηδονή, που μας ενώνει με ορισμένους ανθρώπους. Η ενσυναίσθηση αποτελεί, με αυτόν τον τρόπο, μέρος αυτού που ο Γερμανός φιλόσοφος Σόπενχαουερ αποκαλεί «Θέληση για ζωή», μια αόρατη δύναμη που καθοδηγεί τις ενέργειες μας στο σύμπαν.

97 Σμίθ, Άνταμ. *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, 1759.

Η «σχολή της ηθικής θεωρίας της συμπάθειας» είναι το συμπλήρωμα που ενώνει αλλά και διαφοροποιεί, ταυτόχρονα όλες τις σχολές ηθικής που είδαμε μέχρι τώρα.

Πρώτον, ως προς τον ωφελιμισμό, εφόσον αποτελούμε, ο καθένας ξεχωριστά και όλοι μαζί ως σύνολο, απαραίτητα μέρη του κόσμου, **από την κοινωνία εξαρτάται η επιβίωση του ατόμου** και αναφέρεται ουσιαστικά στο **ευχάριστο συναίσθημα της ηδονής** που αντλούμε παρατηρώντας ή συμμετέχοντας σε ορισμένες πράξεις και ενέργειες.

Δύο αρετές εξασφαλίζουν μια υγιή κοινωνία : 1)Δικαιοσύνη και 2)Αγαθοεργία :

Η επιβίωση της κοινωνίας, εξηγεί ο Σμίθ, δεν μπορεί να εξασφαλιστεί αν απουσιάζει η δικαιοσύνη, ενώ η αγαθοεργία είναι ένα επιθυμητό συμπλήρωμα, αλλά όχι απολύτως αναγκαίο για την «ζωή» της κοινωνίας, όπως η δικαιοσύνη. Δικαιοσύνη έχουμε όταν τα άτομα δεν πληγώνουν με τις ενέργειες τους τους άλλους, δηλαδή αποφυγή του πόνου, ενώ αγαθοεργία είναι η θετική προσφορά, η ευχαρίστηση που προκαλούμε μέσα από την γενναιοδωρία ή την προσφορά υλικών αγαθών σε άλλα μέλη της κοινωνίας, συνήθως στους πιο αδύναμους ή όσους έχουν ανάγκη.

Το άτομο βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης με την κοινωνία, η επιβίωση του εξαρτάται από την επιβίωση της κοινωνίας, επομένως όποια πράξη ή συμπεριφορά δίνει ζωή στην κοινωνία, δίνει ταυτόχρονα ζωή και στο άτομο και επομένως νιώθουμε συμπάθεια (θετικά συναισθήματα ηδονής) για όσες πράξεις ωφελούν την κοινωνία, ακόμα και αν θυσιάζεται το προσωπικό συμφέρον. Επομένως, το ίδιο το άτομο έχει μια εσωτερική ανάγκη για εξασφάλιση δικαιοσύνης, πρωτίστως, και επιδοκιμασίας της αγαθοεργίας, σε δεύτερο βαθμό. **Αυτή η ανάγκη είναι που καθορίζει ποιες συμπεριφορές θεωρούμε «κοινωνικά αποδεκτές» και άξιες επιδοκιμασίας** και θαυμασμού και ποιες θεωρούμε «κοινωνικά κατακριτέες» και άξιες αποδοκιμασίας και περιφρόνησης. Επομένως, η αρχή της μεγιστοποιήσης της χρησιμότητας λαμβάνει χώρα σε επίπεδο κοινωνίας και όχι απλά ατόμου, αυτό σε ένα βαθμό μοιράζεται κοινά στοιχεία με τον ωφελιμισμό. Επιπλέον, ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ ήταν γοητευμένος από την νευτώνεια μεθοδολογία των φυσικών επιστημών και προσέδωσε μια παρόμοια μετρήσιμη αρχή και στην οικονομία.

Δεύτερον, ως προς την δεοντολογία ή την καντιανή ηθική **:** Είδαμε ότι το άτομο έχει την τάση να διακρίνει σε συμπεριφορές άξιες επιδοκιμασίας και άξιες περιφρόνησης και αποδοκιμασίας. **Αυτό συμβαίνει αυθόρμητα** από τα ίδια τα άτομα χωρίς να χρειάζεται να τους επιβληθεί ένας κώδικας συμπεριφοράς ή δεοντολογίας, όπως προτείνει ο Κάντ ή άλλοι φιλόσοφοι όπως ο Ρουσσώ. Ο μηχανισμός της φύσης με τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι η **αρχή του φανταστικού, αμερόληπτου παρατηρητή**, του εσωτερικού παρατηρητή της καρδιάς μας:

Ο «αμερόληπτος παρατηρητής» είναι ένα φανταστικό πρόσωπο, που σύμφωνα με τον Άνταμ Σμίθ, έχουμε την τάση να δημιουργούμε στην φαντασία μας όταν καλούμαστε να κρίνουμε τις πράξεις των άλλων. Ο «αμερόληπτος παρατηρητής», ως ένα ουδέτερο και φανταστικό πρόσωπο, είναι πλήρως απαλλαγμένος από το προσωπικό συμφέρον, τα πάθη ή τις προκαταλήψεις και μπορεί να κρίνει ως ένας ουδέτερος ή δίκαιος τρίτος.[98] Ο Σμίθ μας εξηγεί ότι ο μηχανισμός αυτός λειτουργεί σαν **εσωτερική συνείδηση** και λειτουργεί αυθόρμητα. Αυτή η εσωτερική συνείδηση οδηγεί σταδιακά τα άτομα στην υιοθέτηση κοινωνικών κανόνων, φαίνονται δηλαδή οι πράκτορες του Σμίθ να αποδέχονται, σιωπηλά και από μέσα τους, την κατηγορική προσταγή και τον ηθικό νόμο του Κάντ αυθόρμητα, χωρίς να έχουν περιοριστεί από κάποιο τρίτο σώμα.

Τρίτον, ως προς την ηθική της Αρετής : Από όσα είπαμε ήδη για την εσωτερική συνείδηση και τον αμερόληπτο παρατηρητή συνεπάγεται ότι αυτό που είχε στο νού του ο Σμίθ ήταν η διαμόρφωση ενός ενάρετου χαρακτήρα! Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο, πως στο έργο του *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, στο 6ο μέρος με τίτλο *Για την Αρετή (of Virtue)* ο Άνταμ Σμίθ ξεκινά με τον Αριστοτέλη και την ηθική αρχή του μέσου που διατυπώσαμε στην ενότητα 1.1. Στο σημείο αυτό, ο Σμίθ μας λέει πως όσες καταστάσεις περιλαμβάνονται στα άκρα της υπερβολής ή της έλλειψης είναι άξιες περιφρόνησης και αποδοκιμασίας από τον εσωτερικό παρατηρητή της καρδιάς μας. Η διαφορά από τους αρχαίους έλληνες φιλοσόφους που αναφέραμε εδώ, είναι πως εκείνοι έδωσαν αποκλειστική βαρύτητα στην Λογική και δεν μίλησαν για τον ρόλο του συναισθήματος, των παθών ή της εμπειρίας στην γνώση.

Ενώ η διαφορά με τους φιλοσόφους του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, που επίσης εστίασαν στον ρόλο της λογικής, είναι πως αυτοί διατύπωσαν ηθικές θεωρίες που βασίστηκαν στην τυπικότητα και την αυστηρότητα ενός ηθικού νόμου και σε γραπτούς κανόνες. Αντίθετα, στην ηθική ενός αμερόληπτου παρατηρητή, **οι κοινωνικοί αυτοί κανόνες δεν είναι γραπτοί, είναι άγραφοι και δεν πηγάζουν από το μυαλό, αλλά απο την καρδιά.** Ο ενισχυμένος ρόλος που αποδίδεται στο συναίσθημα, από τους φιλοσόφους του Σκωτικού διαφωτισμού, συγκριτικά με την Λογική, την οποία σχεδόν αποκλειστικά αναγνωρίζει ως αρετή ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός είναι αυτό που ξεχωρίζει την «ηθική της συμπάθειας».[99]

Ο Άνταμ Σμιθ δέχεται τη σημασία των αρετών και του χαρακτήρα, όπως ο Αριστοτέλης, αλλά θεμελιώνει την ηθική όχι στην ευδαιμονία και τη μεσότητα, αλλά στη συμπάθεια και στην κρίση του αμερόληπτου θεατή. Επομένως είναι **συγγενής με την ηθική της αρετής**, χωρίς να ταυτίζεται με αυτήν. Θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε και **ηθική των συναισθημάτων.**

[98] Ο αμερόληπτος παρατηρητής του Σμίθ, για πολλούς, αποτέλεσε και την έμπνευση για το «πέπλο της άγνοιας» που διατύπωσε αργότερα κατα τον 20ο αιώνα ο Τζόν Ρόλς. Την ηθικη και πολιτική σκέψη του Ρόλς θα την δούμε καλύτερα στο 6ο κεφάλαιο.

[99] Ο David Hume, για παράδειγμα, αναφέρει στο έργο του *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση* : «Η λογική είναι, και πρέπει να είναι, σκλάβος των παθών και δεν μπορεί ποτέ να παριστάνει ότι έχει άλλο ρόλο από το να την υπηρετεί και να την υπακούει.»

1.5 Πλεονεκτήματα & αδυναμίες κάθε προσέγγισης για οικονομικές αποφάσεις.

Κάθε μία από τις σχολές ηθικής που εξετάσαμε ως τώρα στο πρώτο κεφάλαιο αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ηθικής από μία δική της ξεχωριστή οπτική πλευρά και **αν συνδυαστούν όλες μαζί επιτυγχάνεται μία χρυσή τομή ουσιαστικά, η αναζήτηση της οποίας αποτελεί και το ζητούμενο αυτού του βιβλίου.** Για να βρούμε αυτή τη χρυσή τομή θα πρέπει να αναλύσουμε και να εξετάσουμε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα κάθε μίας σχολής ηθικής ως προς τις οικονομικές αποφάσεις και ως προς την οικονομική επιστήμη και αφού εξετάσουμε τα υπέρ και τα κατά κάθε μίας από αυτές θα επιχειρήσουμε να κάνουμε μία σύνθεση των παραπάνω για να διαμορφώσουμε μία νέα οικονομική θεωρία η οποία μπορεί να είναι συγχρόνως και αποδοτική οικονομικά και να προάγει την ατομική ελευθερία και την εξυπηρέτηση του ανθρώπου

Να πούμε ότι ορισμένα από τα θέματα που θα αναφέρουμε στο συγκεκριμένο σημείο, θα τα δούμε ξανά και στο κεφάλαιο 5, όταν θα δούμε φιλοσοφικά την έννοια του κέρδους, αλλά και στο κεφάλαιο 9, όταν θα μιλήσουμε για την ανισότητα και την ευθύνη της αγοράς (Την επιχειρηματική ευθύνη, την κοινωνική ευθύνη των επιχειρήσεων, και πότε η ανισότητα γίνεται ηθικά παράδεκτη.) Όμως προς τον παρόν θα δούμε λίγα λόγια για τα υπέρ και τα κατά όλων αυτών των σχολών που αναφέραμε και στα επόμενα κεφάλαια θα δούμε πιο λεπτομερώς, πιο συγκεκριμένα τι σημαίνουν:

1) *Σχολή της Αρετής* : Ως πλεονεκτήματα της αρετής θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την **βιωσιμότητα** και την **σταθερότητα** ενός οικονομικού συστήματος το οποίο δεν βασίζεται αποκλειστικά στα αποτελέσματα μιας ασκούμενης πολιτικής, όπως γίνεται στο πλαίσιο μιας ελεύθερης αγοράς, αλλά και στις προθέσεις ή τις ηθικές συνέπειες που αυτή η πολιτική έχει. Ο συνδυασμός της ηθικής της αρετής με την ελεύθερη αγορά θα είχε ένα διαφορετικό αποτέλεσμα σε σχέση με τον συνδυασμό του μεθοδολογικού ατομισμού και του ωφελιμισμού με την ελεύθερη αγορά. Θα οδηγούσε σε μια αναθεώρηση εννοιών όπως η εκμετάλλευση, η ανισότητα, η ιδιοκτησία κλπ. **Θα μπορούσε ενδεχομένως να σημαίνει ότι ο στόχος της πλήρους απασχόλησης μπορεί να έχει μια προτεραιότητα σε σχέση με το στόχο του χαμηλού πληθωρισμού** μιας οικονομίας ή το γεγονός ότι πίσω από τα νούμερα που βλέπουμε σε έναν ισολογισμό ή σε ένα ισοζύγιο πληρωμών υπάρχουν άνθρωποι και ότι οι αποφάσεις που

λαμβάνουμε δεν πρέπει να εστιάζουν αποκλειστικά στις συνέπειες μιας ασκούμενης πολιτική, αλλά θα πρέπει να εξετάζονται και ως προς τον αντίκτυπο που έχουν στην κοινωνία δηλαδή οι κοινωνικές αξίες αποκτούν μια βαρύτητα συγκρίσιμη με τις αγοραίες αξίες κάτι που στο πλαίσιο της υπάρχουσας ηθικής της ελεύθερης αγοράς δεν ισχύει καθώς οι αγοραίες αξίες έχουν μια προτεραιότητα εφόσον υποτίθεται ότι συμβάλλουν πιο καθοριστικά στην κοινωνική ευημερία. Αυτό είναι κάτι που θα το αναλύσουμε και στα επόμενα κεφάλαια. Στο κεφάλαιο 9 θα δούμε πώς το ΑΕΠ. για παράδειγμα έχει πολύ μεγάλη συμβολή στον καθορισμό του επιπέδου ευημερίας μιας κοινωνίας, αλλά θα δούμε και κάποιες αδυναμίες που έχει το ΑΕΠ σαν δείκτης μέτρησης της κοινωνικής ευημερίας.

Για παράδειγμα, στο πλαίσιο της αντιμετώπισης ενός προβλήματος ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών ή του ισοζυγίου πληρωμών, αν προτιμάτε, μπορούν να αναπτυχθούν διάφορες εναλλακτικές τεχνικές και μέθοδοι για την επίλυση ενός τέτοιου προβλήματος, όπως θα ήταν, για παράδειγμα, η υποτίμηση του νομίσματος ή η εσωτερική λιτότητα μέσω της μείωσης μισθών και συντάξεων. Ανάλογα με τον τύπο της ηθικής που υιοθετείται, μπορεί να έχουμε μια διαφορετική προσέγγιση ως προς αυτά τα ζητήματα. Η ελεύθερη αγορά ιστορικά έχει συνδεθεί τόσο με τις θυσίες που πρέπει να γίνονται όσο και με την λιτότητα.[100] **Τόσο οι θυσίες, όσο και η λιτότητα αποτελούν μια εναλλακτική στην φορολόγηση και αναδιανομή του κεφαλαίου, γιατί μια τέτοια αναδιανομή από πάνω προς τα κάτω μπορεί να είναι οικονομικά μη αποδοτική,** και εφόσον θα ήταν οικονομικά μη αποδοτική απορρίπτεται από μια ηθική που κρίνει την κοινωνική ευημερία καθαρά με βάση αγοραίες αξίες, και όχι κοινωνικές.[101] Αυτό σαν επιχείρημα υπεράσπισης της αρετής βασίζεται στην αρμονία που αυτή επιφέρει ανάμεσα στους ανθρώπους, στις λιγότερες εντάσεις και συγκρούσεις και την λιγότερη εκμετάλλευση και όχι στις επιδόσεις της οικονομίας, οι οποίες μπορεί και να βλάπτονται από ένα σύστημα ηθικής που εξαλείφει ή αποδυναμώνει κάποια αρνητικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης, όπως η φιλοδοξία, ο ναρκισσισμός, η απληστία κλπ. Η λιγότερη εκμετάλλευση και η ικανοποίηση κάθε πλευράς ενισχύει την σταθερότητα και έτσι δεν απειλείται με κατάρρευση ένα οικονομικό σύστημα και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό.[102]

---

[100] Brown, Wendy , *Η καταστροφή του Δήμου : Μια λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού.* 2017.

[101] Όταν κάνουμε λόγο για αγοραίες αξίες αναφερόμαστε σε μετρήσιμες αξίες, όπως τα λογιστικά μεγέθη, οι λογαριασμοί, κλπ. Τέτοια μεγέθη μπορούν να εντοπιστούν είτε στο επίπεδο της μεμονωμένης επιχείρησης, είτε στο επίπεδο μας εθνικής οικονομίας : παράδειγμα χρέος / ΑΕΠ ή σκέτο ΑΕΠ ή δείκτης ROI (ROI = καθαρά κέρδη / Ίδια Κεφάλαια). Αντίθετα οι κοινωνικές αξίες αφορούν το ενδιαφέρον για τους άλλους, όχι το προσωπικό συμφέρον, και δεν είναι το ίδιο εύκολο να μετρηθούν και να παρακολουθηθούν, όπως οι αγοραίες αξίες. Τέτοιες κοινωνικές αξίες αποτελούν η αγαθοεργία, η ανιδιοτελής προσφορά, η εθελοντική εργασία για την επίτευξη ενός κοινωνικά επιθυμητού σκοπού και κάθε είδους αυταπάρνηση που μπορεί να επιδεικνύουν τα άτομα για να ωφελήσουν σημαντικούς σκοπούς που αφορούν άλλα άτομα. Γενικά, θα λέγαμε ότι το κράτος εστιάζει περισσότερο στις κοινωνικές αξίες ενώ οι ιδιώτες στις αγοραίες.

[102] Ένα από αυτά τα εγωιστικά κίνητρα που αναφέραμε είναι το κέρδος. Στο πέμπτο κεφάλαιο θα δείξουμε πως η μονομερής προσήλωση στο κέρδος προκαλεί τις έντονες διακυμάνσεις του επιχειρηματικού κύκλου και τι σημαίνει αυτό τόσο για τις επιδόσεις μιας οικονομίας όσο και για την σταθερότητα του συστήματος. Θα μπορούσε, ίσως, να υποστηριχθεί ότι η αποκλειστική προσήλωση στο κέρδος έχει αρνητικό αποτέλεσμα ακόμα και όσον αφορά καθαρά και μόνο τις επιδόσεις της οικονομίας, αν τις δούμε σε βάθος χρόνου. Περισσότερα για

Ένα δεύτερο πλεονέκτημα το οποίο θεωρώ σημαντικό και μπορούμε να αναφέρουμε στο σημείο αυτό είναι ότι η σχολή της αρετής, εφόσον **εστιάζει στην καλλιέργεια ενός ενάρετου χαρακτήρα και απομακρύνεται από την αυστηρή τυποποίηση της δεοντολογίας και από την διαμόρφωση ενός αυστηρού τυποποιημένου νομικού πλαισίου** όπως είναι το θετικό δίκαιο, θα λέγαμε ενδεχομένως ότι **ευνοεί την ευελιξία που χρειάζεται και έχει ανάγκη μια ελεύθερη αγορά** για να λειτουργήσει αποτελεσματικά αλλά και το κράτος χρειάζεται μια τέτοιου τύπου ευελιξία ενώ αντίθετα μια ηθική όπως η δεοντολογία ή αίσθηση του καθήκοντος που μας αναφέρει ο Γερμανός φιλόσοφος Εμμάνουελ Κάντ θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια υπερβολικά αυστηρή τυποποίηση, η οποία πνίγει την ευελιξία και την ελευθερία που χρειάζεται μια ελεύθερη αγορά.[103] Αυτό έχει αρνητικές συνέπειες και ως προς την προσέλκυση επενδύσεων και ως προς την αποδοτικότητα και την παραγωγικότητα της αγοράς και είναι ένας παράγοντας που και την οικονομία καθιστά μη αποδοτική αλλά και εμποδίζει τις ζωές των ανθρώπων καθώς τους επιβαρύνει με επιπρόσθετα βάρη. Οπότε θεωρώ ότι μια ηθική που εστιάζει πιο πολύ στον ενάρετο χαρακτήρα και όχι σε ένα τυπικό νομικό πλαίσιο θα είχε αυτό το όφελος.

Όσον αφορά τα ελαττώματα που έχει η ηθική της αρετής ως προς την οικονομία, αυτό που ξεκάθαρα μπορούμε να πούμε είναι η **αντίθεση ανάμεσα στα αποτελέσματα και τις προθέσεις.** Δηλαδή, η ηθική της αρετής δίνει προτεραιότητα στον καλό χαρακτήρα, οι προθέσεις παίζουν κυρίαρχο ρόλο, δεν είναι μια ηθική του τύπου «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Αυτό πολλές φορές μπορεί να κάνει δυσκολότερη την επίτευξη της αποτελεσματικότητας. Μια τέτοιου τύπου ηθική στα άτομα μπορεί να είναι εμπόδιο στην προσπάθειά τους να επιτύχουν αποτελεσματικά και αποδοτικά κάποιους οικονομικούς στόχους.[104] Η επιτυχία στην αγορά συχνά μπορεί να χρειάζεται την κερδοσκοπική νοοτροπία, μια συμφεροντολογική συμπεριφορά, την μείωση του κόστους, το να μπουν όρια στις απαιτήσεις των εργαζομένων ή ομάδων του πληθυσμού, επίσης ηθικοί φραγμοί θα πρέπει να είναι σε θέση να ξεπεραστούν για χάρη της αποδοτικότητας, πράγματα που ένας ενάρετος χαρακτήρας δεν είναι πάντα σε θέση εύκολα να επιβάλλει. Και αυτό είναι ένα σημαντικό μειονέκτημα της ηθικής της αρετής ως προς τις οικονομικές αποφάσεις.

αυτό θα αναφερθούν στο πέμπτο κεφάλαιο.

103 Η αρετή όμως δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την αυτονομία του ατόμου, ούτε με τον αυστηρό πατερναλισμό ενός συγκεντρωτικού κράτος. Για παράδειγμα, αναφέραμε ως συνήγορους της σχολής της ηθικής τον Αριστοτέλη αλλά και τον Πλάτωνα, ο πρώτος θεωρούσε την Αθήνα ως το ορθό πρότυπο πολιτικής οργάνωσης ενώ ο δεύτερος θαύμαζε την Σπάρτη. Η Αθήνα προσπαθούσε να διαπαιδαγωγεί αυτόνομους και ελεύθερους πολίτες, αντίθετα η Σπάρτη βασίζονταν περισσότερο στον έλεγχο του κράτους, το οποίο είχε έναν πιο διευρυμένο ρόλο στις ζωές των ανθρώπων. Επίσης, ο Σωκράτης φαίνεται ως ένας οπαδός του ατομικισμού. Επομένως, η αρετή δεν θα έπρεπε να συνδεθεί οπωσδήποτε με ένα καθεστώς απόλυτης ελευθερίας, αλλά σίγουρα εστιάζοντας στον χαρακτήρα και όχι τόσο στους κανόνες, όπως προτείνει η δεοντολογία, είναι πιθανό ένα μεγαλύτερο επίπεδο ελευθερίας και ευελιξίας για τα άτομα και αυτό είναι απόλυτα αναγκαίο για οικονομική ευημερία και επιτυχία.

104 Αυτό γιατί η επιτυχία σε μια ελεύθερη αγορά απαιτεί την μονομερή προσήλωση σε αγοραίες αξίες, όπως η επίτευξη του κέρδους, και αυτό θα έρχονταν σε σύγκρουση με την αριστοτελική αρχή του μέτρου.

Δεύτερον, κάτι που ήδη αναφέραμε έμμεσα προηγουμένως, η καλλιέργεια ενός ενάρετου και καλού χαρακτήρα μπορεί να περιορίζει τα αρνητικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ψυχής, όπως η τάση μας για αντικοινωνικότητα, εγωισμό, εκμετάλλευση, η φιλαυτία, η ακόρεστη αγάπη μας για το χρήμα και την εξουσία,ο ναρκισσισμός κλπ. Ταυτόχρονα όμως, περιορίζοντας αυτές τις αρνητικές δυνάμεις της φύσης μας, χάνονται και τα βασικά κίνητρα που παρακινούν το άτομο σε δράση. Επομένως, η αρετή έχει αρνητικό οικονομικό αντίκτυπο.[105]

Για να δείξω την σημασία αυτών των δύο επιχειρημάτων αναφέρω την φράση

«Ο δρόμος προς την κόλαση είναι στρωμένος με καλές προθέσεις».[106]

2) *Σχολή του Ωφελιμισμού.*

Αποτελεί την κυρίαρχη σχολή ηθικής που εφοδιάζει την οικονομική επιστήμη με τα μεθοδολογικά εργαλεία που απαιτούνται για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός συστήματος ελεύθερης αγοράς αλλά και ευρύτερα για την παρακίνηση του εργαζομένου σε κάθε μορφή αγοράς ή οικονομίας.

[105] Για να υποστηρίξω το επιχείρημα αυτό παραπέμπω τον αναγνώστη στην φιλοσοφία του Μπέρναρντ Μάντεβιλ. Ο Μάντεβιλ ήταν ένας άγγλο-ολλανδός οικονομολόγος και φιλόσοφος. Είναι γνωστός για το έργο του "*The Fable of the Bees*" (Η Παροιμία των Μελισσών), όπου υποστηρίζει ότι η αρετή δεν έχει θετικό οικονομικό αποτέλεσμα και άρα δεν θα πρέπει να ενθαρρύνεται. **Τα ιδιωτικά ελαττώματα της ανθρώπινης φύσης μετατρέπονται σε δημόσια οφέλη**: χωρίς τον «κακό χαρακτήρα» δεν θα είχαμε επαγγελματίες όπως αστυνομικοί, κλειδαράδες, έμπορους, επιχειρηματίες και άλλες παραγωγικές ομάδες του πληθυσμού.

[106] Η φράση αυτή αποδίδεται από ορισμένους στον Σένεκα, τον Ρωμαίο στωικό φιλόσοφο της αρχαιότητας ή τον Άγιο Βερνάρντο του Κλερβό (Saint Bernard of Clairvaux), έναν Γάλλο μοναχό και θεολόγο του 12ου αιώνα.

Ο υπολογισμός και η μέτρηση της ευχαρίστησης/ηδονής ή της ευτυχίας και του πόνου συνδέονται αναμφίβολα με την ύπαρξη κέρδους ή ζημίας στην αγορά και **προσφέρουν στο άτομο το βασικό κίνητρο για δράση.** Επιπλέον, από τον ωφελιμισμό προκύπτει και η **βασική οικονομική αρχή** καθώς και άλλα μοντέλα που υπάρχουν στην οικονομική επιστήμη και τα οποία θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπως ο δείκτης κόστους οφέλους ή ο υπολογισμός κινδύνου έναντι αμοιβής ή η αναμενόμενη απόδοση μια επένδυσης.[107] **Τα κίνητρα αυτά είναι πολύ αποτελεσματικότερα για το άτομο σε σχέση με τον καταναγκασμό και την υπερβολική τυποποίηση ενός κώδικα δεοντολογίας ή ενός κανονισμού** της πολιτικής μιας επιχείρησης, καθώς ,έτσι, το άτομο νιώθει, και πρέπει να νιώθει, το όφελος/κέρδος για να αναλάβει τον κόπο μιας σωματικής ή πνευματικής εργασίας και δεν μπορούμε να βασιστούμε με ασφάλεια αποκλειστικά στο αίσθημα αλτρουισμού του ή σε ένα αρνητικό κίνητρο, όπως ο φόβος της τιμωρίας μιας παράβασης του νόμου. Αντίθετα, το κέρδος, που αναφέραμε νωρίτερα, είναι ένα θετικό κίνητρο γιατί δεν στερεί ευτυχία από τα άτομα, αλλά τους προσφέρει κάτι καλύτερο. Μόνο τα θετικά κίνητρα είναι σε θέση να παρακινήσουν πραγματικά τον άνθρωπο σε δράση και κυρίως σε αύξηση της αποδοτικότητας και παραγωγικότητας του, ενώ τα αρνητικά κίνητρα μπορούν να εξασφαλίσουν απλά ένα σταθερό επίπεδο αποδοτικότητας χωρίς προοπτικές βελτίωσης του αναμενόμενου αποτελέσματος.[108]

Δεύτερον, ο ωφελιμισμός είναι μια συνεπειοκρατική ηθική για αυτό αποκαλείται συχνά και ώς «συνεπειοκρατία». Στο πλαίσιο της συνεπειοκρατίας, επομένως, οι άνθρωποι σκέφτονται καθαρά πρακτικά και καθοδηγούνται αποκλειστικά από τις συνέπειες των πράξεων τους, αυτό έχει και θετικά και αρνητικά αποτελέσματα, οπότε μπορεί να αποτελέσει επιχείρημα και υπέρ και κατά της σχολής του ωφελιμισμού.

Οι προθέσεις των ανθρώπων δεν μπορούν να φανερωθούν με κάποιον τρόπο, και επομένως είναι αδύνατον να προβλεφθούν, ειδικά αν σκεφτεί κανείς το γεγονός ότι οι πράξεις μας έχουν πολύ συχνά κάποιες παράπλευρες συνέπειες ή εξωτερικότητες, δηλαδή οδηγούν σε αποτελέσματα τα οποία δεν επιδιώκαμε στις αρχικές προθέσεις μας. Αυτό μπορεί να συμβαίνει για διάφορους λόγους, όπως η μη επαρκής πληροφόρηση ή ο κακός σχεδιασμός ή απλά και η αδιαφορία για τα συμφέροντα των άλλων σε σχέση με το προσωπικό συμφέρον. **Όταν μια ανήθικη συμπεριφορά αποφέρει προσωπικό κέρδος ελλοχεύει αυτό που λέμε «ηθικός κίνδυνος» , καθώς τα άτομα έχουν κίνητρο να συνεχίσουν να συμπεριφέρονται με αυτόν τον**

---

[107] Η αναμενόμενη απόδοση μιας επένδυσης είναι ίση με τον συντελεστή της απόδοσης επί την πιθανότητα επίτευξης αυτής της απόδοσης. Ας πούμε ότι έχεις μια επένδυση που μπορεί να έχει δύο πιθανά αποτελέσματα: 1) 50% πιθανότητα να κερδίσεις 100 ευρώ. 2) 50% πιθανότητα να χάσεις 50 ευρώ. Η αναμενόμενη απόδοση υπολογίζεται ως εξής:

Αναμενόμενη Απόδοση= (0.5×100)+(0.5×(−50))=50 − 25 = 25 ευρω {Αναμενόμενη Απόδοση}

Αυτό σημαίνει ότι, κατά μέσο όρο, περιμένεις να κερδίσεις 25 ευρώ από αυτήν την επένδυση μακροχρόνια.

[108] Θεωρία Υποκίνησης του Χέρζμπερκ.

τρόπο που είναι επιζήμιος είτε για την κοινωνία ή παραβιάζει τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων.[109]

Αυτό που μπορεί να καταλάβει το άτομο από την θέση στην οποία βρίσκεται, είναι τα τελικά αποτελέσματα των πράξεων, διαφορετικά θα χάνονταν σε ένα χάος σκέψεων, από το οποίο πάλι δεν θα κατάφερνε οπωσδήποτε να καταλάβει τις αρχικές προθέσεις. Με λίγα λόγια, αυτό που θέλω να δείξω είναι ότι η ίδια η φύση μας έκανε συνεπειοκράτες και αυτήν την συνεπειοκρατική φύση μας μεταχειρίζεται η ίδια η φύση (ή ο θεός, αν προτιμάτε) προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς της.[110] Αν ισχύει το επιχείρημα αυτό, ότι οι δύο αυτές δυνάμεις του πόνου και της ηδονής είναι οι κυρίαρχες δυνάμεις μέσω των οποίων η φύση παρακινεί τα άτομα, καταλαβαίνουμε ότι όχι απλά αποτελεί μια ηθική που μπορεί να είναι «κατάλληλη» ή να συμφέρει, αλλά αποτελεί την μόνη συμβατή και άρα **αναπόφευκτη μορφή ηθικής** που υιοθετεί από την φύση του ο ίδιος ο άνθρωπος.

Αυτό σημαίνει ότι μόνο έτσι μπορούν να παρακινηθούν πραγματικά οι άνθρωποι στην αγορά, είτε έχουν τον ρόλο του καταναλωτή είτε του παραγωγού και για αυτό στην επιστήμη της οικονομίας, καθώς και τις επί μέρους επιστήμες αυτής, όπως το μάνατζμεντ, το μάρκετινκ, τα χρηματοοικονομικά, η τραπεζική κλπ υιοθετείται η συνεπειοκρατική ηθική μέσα από τα μοντέλα της οικονομικής αρχής και του κόστους οφέλους που θα δούμε στην συνέχεια.

---

109 Περισσότερα για αυτό βλέπε κεφάλαιο 4.

110 Για παράδειγμα, τρώμε επειδή νιώθουμε ηδονή από την κατανάλωση φαγητού και δεν αντιλαμβανόμαστε ότι η πρόθεση της φύσης είναι απλά η επιβίωση μας. Άλλο παράδειγμα, τα αισθήματα αγάπης που τρέφουμε για κάποιον, εμείς μπορεί να αγαπάμε ένα συγκεκριμένο άνθρωπο ή γενικά οποιαδήποτε φυσική ύπαρξη επειδή νιώθουμε οικειότητα και ευχαρίστηση από αυτό, ο πραγματικός λόγος από την άποψη της φύσης όμως είναι η διατήρηση της ζωής και η επιβίωση μας. Αυτή είναι η αρχική της πρόθεση και ο πόνος ή η ηδονή είναι τα μέσα για την επίτευξη της αρχικής αυτής πρόθεσης.

Όσον αφορά τα μειονεκτήματα της σχολής του ωφελιμισμού, να σημειώσουμε ότι η χρησιμότητα αυτή της ωφελιμιστικής ηθικής για την αποτελεσματικότητα και την αύξηση της αποδοτικότητας της οικονομίας προϋποθέτει, εκτός από τις δυνάμεις του πόνου και της ηδονής, και τον συνδυασμό με τον μεθοδολογικό ατομισμό,[111] **διαφορετικά θα μπορούσε να αποτελεί και ένα μειονέκτημα για την μεγιστοποίηση του πραγματικού πλούτου.** Το αντίθετο του μεθοδολογικού ατομισμού είναι ο μεθοδολογικός ολισμός και εστιάζει σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες : τάξεις, κράτος, θεσμοί. Ο ωφελιμισμός τοποθετεί την αρχή της σύγκρισης πόνου – ηδονής στο επίπεδο του συνόλου των μελών μιας κοινωνικής ομάδας και όχι στο μεμονωμένο άτομο. Η ηθική αυτή θα μπορούσε να αποτελεί μειονέκτημα και εμπόδιο στην οικονομική ευημερία και πρόοδο γιατί θα οδηγούσε στην απόρριψη της ανισότητας των λίγων προς όφελος των πολλών, εφόσον στόχος είναι η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας του συνόλου της κοινωνίας. Χωρίς αυτήν την προοπτική του προσωπικού κέρδους και του μεγαλύτερου εισοδήματος θα χάνονταν το βασικό κίνητρο για νεωτερισμούς, έρευνα, ανακαλύψεις, δημιουργία νέων προϊόντων κλπ. Αυτό με την σειρά του θα μείωνε τον γενικότερο πλούτο της οικονομίας και θα είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια θέσεων εργασίας και αυτό δεν ευνοεί τις οικονομικές επιδόσεις, θα είχε θετικό αντίκτυπο όμως στο σύνολο της ευρύτερης κοινωνίας γιατί η αναδιανομή του εισοδήματος από τους πλούσιους προς τους πολλούς, που ανήκουν στην μεσαία και κατώτερη τάξη, θα μπορούσε να μας απαλλάξει από τον πόνο που δημιουργεί η εκμετάλλευση, η ακραία φτώχεια, η μετανάστευση, το πρόβλημα του άστεγου πληθυσμού, η πείνα κλπ. Θα μπορούσαν να υπάρξουν μια σειρά από μη χρηματικά οφέλη που μεγιστοποιούν την ευημερία των περισσότερων μελών της κοινωνίας, με τίμημα όμως τις χαμηλότερες οικονομικές επιδόσεις της οικονομίας. Αυτός είναι και ο λόγος που το επιχείρημα αυτό αποτελεί συγχρόνως και πλεονέκτημα και μειονέκτημα ταυτόχρονα, διότι οι οικονομικές αποφάσεις δεν αφορούν αποκλειστικά την ανάπτυξη του πραγματικού εισοδήματος μιας κοινωνίας, μπορεί να αφορούν και αποφάσεις σχετικά με την ιεράρχηση των αναγκών, την διανομή κλπ.[112]

Επιπλέον, όταν τα άτομα καθοδηγούνται αποκλειστικά από τις συνέπειες των πράξεων τους, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, χάνεται η ισορροπία και η σταθερότητα μιας οικονομίας. Έχουμε την δημιουργία ενός επιχειρηματικού ή οικονομικού κύκλου, όπου τις φάσεις ανάπτυξης και ευημερίας διαδέχονται φάσεις ύφεσης και στασιμότητας του εθνικού εισοδήματος. Αν λάβουμε υπόψιν μας το τελικό αποτέλεσμα της μακροχρόνιας τάσης του ΑΕΠ μιας οικονομίας, απαλλαγμένης δηλαδή από τους βραχυχρόνιους κύκλους ανόδου και πτώσης, θα μπορούσε η τάση του πραγματικού εισοδήματος να είναι και αρνητική.

[111] Δηλαδή στις κοινωνικές επιστήμες, όπως η πολιτική οικονομία, εστιάζουμε στις ενέργειες και τις συμπεριφορές των ατόμων και όχι ευρύτερων κοινωνικών ομάδων.

[112] Περισσότερα για αυτό στο 2ο κεφάλαιο, στην ενότητα 2.1.

3) <u>*Σχολή της δεοντολογίας.*</u>

Η δεοντολογία, ως προς την ουσία της, μοιράζεται πολλά με την ηθική της αρετής, για αυτό δεν θα αναφέρουμε ξανά κάποια επιχειρήματα που είδαμε νωρίτερα, όπως για παράδειγμα την αντίθεση ανάμεσα στις προθέσεις και τα αποτελέσματα ή την απουσία της ευελιξίας που αυτή συνεπάγεται. Η αντίθεση ανάμεσα στις προθέσεις και τα αποτελέσματα, ειδικά όταν γίνεται μέσω του κρατικού παρεμβατισμού, είναι ένα πολύ συχνό φαινόμενο τόσο στο επίπεδο της πολιτείας όσο και της κοινωνίας αλλά ακόμα περισσότερο στο πλαίσιο της οικονομίας.[113]

Παράδειγμα, ας υποθέσουμε ότι το κράτος θεωρεί τις τιμές των ενοικίων των ακινήτων υπερβολικά υψηλές και παρεμβαίνει νομοθετικά θέτοντας ανώτατα όρια τιμών σε χαμηλότερα επίπεδα, με πρόθεση να προστατέψει τους καταναλωτές από τις υψηλές τιμές των ενοικίων. Ενώ αυτές οι χαμηλότερες τιμές συμφέρουν όσους ψάχνουν να νοικιάσουν κατοικία, δεν συμφέρουν αυτούς που προσφέρουν τα ακίνητα τους στην αγορά και επομένως αυτές οι νέες χαμηλότερες τιμές μπορεί να τους αποθαρρύνουν από το να προσφέρουν τις κατοικίες τους στην αγορά, αυτή η μειωμένη προσφορά μπορεί τελικά να έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών ή ακόμα και την δημιουργία μαύρης αγοράς στην οποία οι αγοραπωλησίες γίνονται χωρίς κανέναν περιορισμό σε τιμές ακόμα μεγαλύτερες. **Παρατηρούμε δηλαδή ότι η αρχική πρόθεση για μείωση των τιμών στα ενοίκια οδήγησε τελικά στο αποτέλεσμα της ακόμα μεγαλύτερης αύξησης των ενοικίων από το ήδη υψηλό επίπεδο στο οποίο βρίσκονται.**

Επιτρέψτε μου να αναφέρω ένα ακόμα παράδειγμα από την οικονομία :

έστω ότι βρισκόμαστε σε μια περίοδο υψηλού πληθωρισμού, δηλαδή μια περίοδο όπου οι τιμές των αγαθών στην οικονομία εμφανίζουν έναν συνεχόμενο ρυθμό αύξησης συγκριτικά με προηγούμενες χρονικές περιόδους, αν για παράδειγμα κρίνουμε την τιμή ενός μόνο αγαθού, έστω του ψωμιού, και βλέπουμε ότι στο πρώτο τρίμηνο η τιμή ήταν στα 1,10 ευρώ , στο δεύτερο τριμηνο στα 1,20 ευρώ κλπ και σε έναν χρόνο να διαμορφώνεται στα 2 ευρώ , αυτό αποτελεί ουσιαστικά μια αύξηση 81,81% στην αρχική τιμή ((2-1,1) / 1,1) , αυτή η αύξηση αντανακλά και τον ρυθμό του πληθωρισμού. Η κυβέρνηση, βλέποντας αυτήν την ακρίβεια στην ελεύθερη αγορά, αποφασίζει να παρέμβει νομοθετικά ορίζοντας ανώτατο όριο τιμής το 1,1 ευρώ, έχοντας

[113] Φρίντμαν, Μίλτον. *Καπιταλισμός και Ελευθερία,* 1962.

την καλή πρόθεση να μην υπάρχει καθόλου πληθωρισμός στην αγορά, που πλήττει τα φτωχότερα και σταθερά εισοδήματα κυρίως. Τελικά όμως, ρίχνοντας νομοθετικά το επίπεδο της τιμής αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εξαντλούνται γρηγορότερα τα φθηνά ψωμιά από μεγαλύτερα εισοδήματα που έχουν την δυνατότητα να τα αγοράσουν και να δημιουργούνται ελλείψεις στην αγορά, ελλείψεις που έχουν ως αποτέλεσμα ο καταναλωτής να στρέφεται τελικά σε άλλα υποκατάστατα αγαθά του ψωμιού, τα οποία είναι ακόμα πιο ακριβά! Επομένως η αρχική πρόθεση να βοηθηθούν όσοι πλήττονται χειρότερα από την ακρίβεια ή τον πληθωρισμό, είχε ως αποτέλεσμα να βρεθούν σε ακόμα χειρότερη θέση!

Επίσης αυτό μπορεί να προκληθεί από κάποια ασάφεια στην διατύπωση του νόμου ή στην πολυνομία που δίνει περιθώρια για διαφορετικές ερμηνείες και έτσι ο νόμος δεν εκφράζει πλέον μια ξεκάθαρη και αντικειμενική πραγματικότητα αλλά την υποκειμενική πραγματικότητα που συμφέρει την πλευρά που τον ερμηνεύει. Αντίθετα στο πλαίσιο μιας άλλης σχολής ηθικής, είτε του ωφελιμισμού είτε της αρετής ή της συμπάθειας, δεν υπάρχει μια διατύπωση ενός παρόμοιου αυστηρού νομοθετικού πλαισίου και δεν μπορεί το άτομο να δεσμευτεί μέσω κάποιου νόμου ή συμβολαίου και να χειραγωγηθεί με τον τρόπο που γίνεται αυτό σε ένα κράτος δικαίου! Επιπλέον, η υπερβολική τυποποίηση και η πειθαρχία πνίγει την ευελιξία και καθιστά δυσκολότερο και το να παρθούν γρήγορα αποφάσεις και καθυστερεί την οικονομία με αποτέλεσμα αυτή να καθίσταται μη ανταγωνιστική, κάτι που δεν βοηθά γενικότερα την χώρα να προσελκύσει ξένο κεφάλαιο και εισόδημα.

Πλεονέκτημα θα εμφάνιζε ίσως η δεοντολογία σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία ή σε έναν μεγάλο πολύπλοκο οργανισμό, πχ πολυεθνική επιχείρηση, εκεί όπου η πολυφωνία και το μεγάλο μέγεθος δυσκολεύει την εφαρμογή γρήγορων και αποτελεσματικών συστημάτων διοίκησης, ενώ η ανεξαρτησία της σκέψης κάθε μέλους θα προκαλούσε ένα χάος και αναποφασιστικότητα! Σε αυτούς τους οργανισμούς, ένας κώδικας δεοντολογίας θα χρησίμευε ιδιαίτερα ως οδηγός για αποτελεσματικότερη λήψη αποφάσεων.

4) *Σχολή της Συμπάθειας.*

Η ηθική της συμπάθειας σχετίζεται με το έργο του Σκοτσέζου φιλόσοφου και πατέρα της οικονομικής επιστήμης Άνταμ Σμίθ, καθώς και του Ντέιβιντ Χιούμ, οι οποίοι βασίστηκαν και οι

δύο στον Φράνσις Χάτσινσον ως προς τα θεμέλια της ηθικής τους φιλοσοφίας. Η συμπάθεια δίνει προτεραιότητα στα συναισθήματα και όχι στην λογική και αυτό συχνά μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένες ή κακές οικονομικές αποφάσεις. Η προτεραιότητα αυτή στο συναίσθημα έναντι της λογικής οδηγεί ορισμένους στο να συνδέσουν τον Άνταμ Σμίθ με τον κλάδο της συμπεριφορικής οικονομικής[114] Η φιλανθρωπία, η αγαθοεργία, η προώθηση κοινωνικά επιθυμητών σκοπών είναι αποτελέσματα της εφαρμογής μιας ενάρετης ηθικής που διαμορφώνεται από το συναίσθημα. Ωστόσο, θα οδηγούσε σε αρνητικό οικονομικό αποτέλεσμα καθώς θεωρείται ως σπατάλη πόρων από την επιχείρηση, βασικός στόχος της οποίας θα έπρεπε να είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους και η προσφορά ανταγωνιστικών προϊόντων στους καταναλωτές.

Από την άλλη, οι υπέρμαχοι ενός ηθικού συναισθήματος, διατυπώνουν την άποψη πως χωρίς τον ρόλο του συναισθήματος δεν υπάρχουν επιθυμίες και επομένως δεν υπάρχει ρόλος για την λογική στην συνέχεια. Επομένως το συναίσθημα είναι απαραίτητο στοιχείο μιας ελεύθερης αγοράς. Επιπλέον, μια ελεύθερη αγορά για να είναι πετυχημένη, και να μην έχει ανάγκη από το κράτος να παρεμβαίνει και να του προσφέρει με αυτόν τον τρόπο την ευκαιρία και την δυνατότητα για κατάχρηση εξουσίας, βασίζεται σε συναλλαγές που γίνονται εθελοντικά από τα άτομα. Προϋπόθεση για κάτι τέτοιο είναι να υπάρχει αμοιβαίο όφελος από την συναλλαγή, διαφορετικά δεν θα συμμετέχουν και οι δύο πλευρές με την θέληση τους σε αυτήν.[115] Το αμοιβαίο όφελος και η ενσυναίσθηση βρίσκονται πολύ κοντά σαν έννοιες, καθώς η ενσυναίσθηση ή συμπάθεια είναι η δυνατότητα του ατόμου να μπαίνει στην θέση της άλλης πλευράς και να νιώθει τα συναισθήματα της. Αυτός είναι και ο λόγος που **η συμπάθεια είναι απαραίτητο συμπλήρωμα μιας ελεύθερης αγοράς και δεν είναι τυχαία η αναφορά του Άνταμ Σμίθ σε αυτήν.**

[114] Θα αναφερθούμε λεπτομερώς σε αυτό στην ενότητα 3.3.
[115] Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776.

Κεφάλαιο 2 — Τι Είναι τα Οικονομικά; Περιορισμοί, Μοντέλα και Αξίες

2.1 Το βασικό οικονομικό πρόβλημα.

Το βασικό ζητούμενο σε ένα οικονομικό σύστημα είναι το πώς θα βρεθεί μια ικανοποιητική λύση για αυτό που αποκαλούμε βασικό οικονομικό πρόβλημα. Το οικονομικό πρόβλημα βρίσκεται στον πυρήνα της διαμόρφωσης κάθε πολιτικού ή ηθικού συστήματος οργάνωσης και αν το αρνηθούμε αυτό θα ήταν μια άρνηση της πραγματικότητας. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ενδεχομένως και οι ηθικές θεωρίες που εξετάσαμε αποτελούν μια φιλοσοφία που αποσκοπεί στο να προσδώσει ηθική νομιμοποίηση σε συγκεκριμένα πολιτικά συστήματα οργάνωσης ή πρότυπα/μοντέλα διοίκησης που εκφράζουν τα συμφέροντα και τους σκοπούς συγκεκριμένων ομάδων συμφερόντων, για παράδειγμα η αρετή υποστηρίζει την οικοδόμηση ενός πολιτικού συστήματος των «αρίστων» : όσοι διαθέτουν δηλαδή σοφία ή πλούτο , ο ωφελιμισμός ή η δεοντολογία θα μπορούσαν να εκφράζουν τα συμφέροντα μιας επιχειρηματικής αστικής τάξης ή κοινωνικών ομάδων που επιθυμούν ένα αυστηρότερο τυπικό πλαίσιο κανόνων, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην δημόσια διοίκηση.

Για να κατανοήσουμε γιατί **η αναζήτηση της αλήθειας, που αποτελεί το κυρίαρχο ζητούμενο μιας επιστημονικής εργασίας ή έρευνας, μετατρέπεται, εφόσον μπορεί μια κοινωνική επιστήμη να το κάνει αυτό, σε μια ενεργητική προσπάθεια διαμόρφωσης και σχηματισμού του κόσμου και δημιουργίας μοντέλων και συστημάτων πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης,** τα οποία δεν είναι προς όφελος του αδικημένου ή του καταναλωτή ή της οικονομίας πάντα, αλλά αποσκοπούν στο να ικανοποιηθούν τα προσωπικά συμφέροντα επί μέρους κοινωνικών ομάδων, για να το κατανοήσουμε αυτό, θα πρέπει να δούμε τι είναι το βασικό οικονομικό πρόβλημα καθώς είναι ένα πρόβλημα με το οποίο βρίσκεται πάντα ιστορικά και θα βρίσκεται ο άνθρωπος αντιμέτωπος και είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι όλες οι αξίες μας ή τα πιστεύω μας προσαρμόζονται έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η μέγιστη δυνατή επίλυση του οικονομικού προβλήματος.

Ο άνθρωπος έχει κάποιες ανάγκες από την φύση του, **οι ανάγκες αυτές είναι απεριόριστες και δεν υπόκεινται σε οριστικό κορεσμό** : δηλαδή μπορούν να ικανοποιηθούν μόνο προσωρινά και επανεμφανίζονται αργότερα. Μια ιδέα για τις ανθρώπινες ανάγκες μπορούμε να αντλήσουμε από τον γνωστό ψυχολόγο Α. Μάσλοου.[116] Οι περισσότερες από τις ανάγκες αυτές για να ικανοποιηθούν απαιτείται μια παραγωγική διαδικασία, δηλαδή μια διαδικασία επεξεργασίας και μετασχηματισμού της πρώτης ύλης και των παραγωγικών συντελεστών προκειμένου να

[116] Η Πυραμίδα του Maslow είναι μια θεωρία της ψυχολογίας που ιεραρχεί τις ανθρώπινες ανάγκες σε πέντε επίπεδα: Φυσιολογικές ανάγκες (τροφή, νερό, στέγη), Ανάγκες ασφάλειας, Κοινωνικές ανάγκες (αγάπη, ανήκειν), Ανάγκες εκτίμησης (αυτοσεβασμός, σεβασμός από άλλους) και στην κορυφή την Αυτοπραγμάτωση (πλήρης εκμετάλλευση δυνατοτήτων), εξηγώντας ότι οι βασικές ανάγκες πρέπει να ικανοποιηθούν προτού αναδυθούν οι
υψηλότερες.

δημιουργηθούν τα αγαθά που χρειαζόμαστε για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, τα αγαθά αυτά, εφόσον προέρχονται μέσα από μια παραγωγική διαδικασία συνδυασμού των συντελεστών της παραγωγής, αποκαλούνται «οικονομικά αγαθά», σε αντίθεση με κάποια άλλα αγαθά, τα οποία τα βρίσκουμε ελεύθερα στην φύση και δεν απαιτείται κάποια εργασία ή κόπος σωματικός ή πνευματικός για την παραγωγή τους. Στην οικονομική επιστήμη εστιάζουμε στα οικονομικά αγαθά, τα οποία αποτελούν και την πλειοψηφία των αγαθών στο σύνολο τους.

Ωστόσο, οι συντελεστές της παραγωγής και επομένως και τα αγαθά που μπορούν να παραχθούν δεν είναι απεριόριστα, περιορίζονται από τους πόρους που διαθέτουμε και τις δυνατότητες της οικονομίας, από την άλλη, οι ανάγκες είναι απεριόριστες και δεν υπόκεινται σε οριστικό κορεσμό, δηλαδή έχουν την τάση να επανεμφανίζονται. **Αυτό δημιουργεί το βασικό οικονομικό πρόβλημα κάθε κοινωνίας.** Το πρόβλημα αυτό προέρχεται από την στενότητα των αγαθών : δηλαδή την έλλειψη των αγαθών, που είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της έλλειψης των παραγωγικών συντελεστών.[117] Το πρόβλημα αυτό είναι μόνιμο και απασχολεί κάθε κοινωνία, ενώ δημιουργεί μια σειρά από επιπλέον οικονομικά προβλήματα που θα δούμε στη συνέχεια, επομένως η αντιμετώπιση τού, στο βαθμό που κάτι τέτοιο είναι εφικτό, είναι ζωτικής σημασίας, όχι μόνο για τις άμεσες υλικές ανάγκες των ανθρώπων αλλά και για την εφαρμογή ενός αυθεντικού ηθικού συστήματος που θα αντανακλά πραγματικές ηθικές και κοινωνικές αξίες και δεν θα αποτελεί απλά μια προπαγανδιστική ιδεολογία με σκοπό την χειραγώγηση της πραγματικότητας και του παραγωγικού και οικονομικού μοντέλου έτσι ώστε να ικανοποιούνται συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα. Ουσιαστικά, αυτό που θέλω να πώ είναι ότι **δεν υπάρχουν περιθώρια για πραγματικές ηθικές αξίες και ηθικές αρχές όταν οι ανθρώπινες ανάγκες δεν μπορούν να ικανοποιηθούν.**

Στο σημείο αυτό, θα ήταν απαραίτητο να εξηγήσουμε κάποιους όρους που αναφέραμε ήδη με τους οποίους μπορεί να μην είναι εξοικειωμένος ο αναγνώστης, η κατανόηση των οποίων είναι αναγκαία για τον ορισμό του κύριου οικονομικού προβλήματος.

- Συντελεστές της παραγωγής : Εργασία, Γη (ή φύση), κεφάλαιο και επιχειρηματικότητα.

Συνήθως, η παραγωγή των αγαθών γίνεται μέσω της παραγωγικής διαδικασίας. Δηλαδή, πρέπει να μετασχηματιστεί η ύλη, προκειμένου να πάρει μία μορφή χρήσιμη για τον άνθρωπο, αυτή είναι η παραγωγική διαδικασία. Αυτό γίνεται μέσα από τον συνδυασμό της εργασίας του ανθρώπου με την φύση. Δηλαδή, συνδυάζονται κάποιοι συντελεστές, προκειμένου να έχουμε την παραγωγική διαδικασία. Αυτοί οι συντελεστές είναι αυτοί που αναφέραμε σε αυτό το σημείο. Πρώτον, η εργασία: Ως εργασία ορίζουμε την καταβολή ανθρώπινης προσπάθειας, σωματικής ή πνευματικής, για την παραγωγή κάποιου προϊόντος. Για παράδειγμα, ο εργάτης που χτίζει ένα σπίτι, ο αγρότης που οργώνει τη γη, ο δάσκαλος που διδάσκει. Όλοι αυτοί καταβάλλουν μία προσπάθεια, γι' αυτό και η δραστηριότητά τους είναι οικονομική. Δεύτερον, έδαφος ή γη: Αυτός ο συντελεστής περιλαμβάνει τη γεωγραφική έκταση, την επιφάνεια, υπέδαφος, λίμνες, ποτάμια, θάλασσες, οικόπεδα, χωράφια που τα μετράμε σε στρέμματα κλπ. Το έδαφος πάνω στο οποίο

[117] Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

χτίζεται ένα εργοστάσιο ή ένα σπίτι, ή στο οποίο φυτρώνουν διάφορες καλλιέργειες. Τρίτον, το κεφάλαιο: Ο συντελεστής κεφάλαιο περιλαμβάνει όλα τα προϊόντα που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία και χρησιμοποιούνται για την παραγωγή άλλων προϊόντων. Εδώ δηλαδή εννοούμε, για παράδειγμα, τα μηχανήματα, τα κτίρια, τις εγκαταστάσεις, τα εργαλεία κλπ. Είναι δομές που χρησιμοποιούνται για να γίνει η παραγωγική διαδικασία, όπως τα κτίρια ή τα μηχανήματα. Επίσης, να πούμε σε αυτό το σημείο ότι πρέπει να διαχωρίσουμε το πραγματικό κεφάλαιο από το χρηματικό κεφάλαιο, το οποίο είναι το χρηματικό ποσό από το οποίο προέρχονται αυτά τα κτίρια. Το χρηματικό κεφάλαιο μπορεί να αφορά το μετοχικό κεφάλαιο, για παράδειγμα, που έχουν εισφέρει οι επιχειρηματίες σε μια επιχείρηση και εμφανίζεται σε έναν ισολογισμό, στην καθαρή της περιουσία. Από αυτή την πηγή χρηματοδοτείται η αγορά των κτιρίων και των μηχανημάτων. Είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Επίσης, το σύνολο των γνώσεων και των ικανοτήτων που αποκτά ο άνθρωπος από την μόρφωση και την εμπειρία, το ονομάζουμε ανθρώπινο κεφάλαιο Ένας παραγωγικός συντελεστής θεωρείται ως τέτοιος όταν αξιοποιείται. Για παράδειγμα, ένα χωράφι που είναι ακαλλιέργητο είναι εν δυνάμει παραγωγικός συντελεστής. Το ίδιο ισχύει και με την εργασία και το κεφάλαιο, για παράδειγμα, οι άνεργοι είναι ένας εν δυνάμει παραγωγικός συντελεστής εργασίας, γιατί δεν αξιοποιούνται στην οικονομία. Επίσης, αναφέρουμε και την επιχειρηματικότητα. Ως επιχειρηματικότητα εννοούμε την ικανότητα που έχουν ορισμένοι άνθρωποι να βλέπουν την ευκαιρία κέρδους σε ορισμένες δραστηριότητες και αφού δουν την ευκαιρία του κέρδους, να αναλαμβάνουν το ρίσκο να συνδυάσουν τους υπόλοιπους τρεις συντελεστές που αναφέραμε, δηλαδή εργασία, γη, κεφάλαιο, για να γίνει η παραγωγή. Αυτό είναι η επιχειρηματικότητα. Είναι μια ξεχωριστή ικανότητα. Πολλοί, βέβαια, επειδή δεν το θεωρούν ως κάτι ξεχωριστό, το εντάσσουν στο συντελεστή εργασία και γι' αυτό δεν το θεωρούν καθόλου ως έναν ξεχωριστό συντελεστή της παραγωγής. Άλλοι θεωρούν ότι είναι ένα διαφορετικό είδος ικανότητας και αποτελεί από μόνο του έναν τέταρτο συντελεστή παραγωγής.[118]

- Ανάγκες

Ένας οδηγός των ανθρώπινων αναγκών αποτελεί η πυραμίδα του Μάσλοου που αναφέραμε νωρίτερα. Στην βάση της πυραμίδας βρίσκονται οι βιολογικές ανάγκες και οι ανάγκες ασφάλειας, δηλαδή η ανάγκη του ανθρώπου για τροφή, κατοικία, για μελλοντική εξασφάλιση

118 Ένα χαρακτηριστικό που θα ήθελα να συγκρατήσουμε, σε σχέση με τους συντελεστές της παραγωγής, είναι πως αυτοί αποτελούν το βασικό κριτήριο με το οποίο μπορούμε να εντάξουμε ένα άτομο σε κάποια κοινωνική ή οικονομική τάξη : οι κοινωνικές τάξεις είναι ομάδες οικονομικών συμφερόντων, τα μέλη των οποίων συνδέονται με κοινά συμφέροντα λόγο του γεγονότος ότι τους ενώνει η σχέση τους ως προς τα μέσα παραγωγής. Για παράδειγμα, όσοι ανήκουν στον συντελεστή εργασία αποτελούν την εργατική τάξη, όσοι σχετίζονται με το κεφάλαιο ή την επιχειρηματικότητα την αστική.

αυτών των αγαθών κλπ. Όταν μια ανάγκη ικανοποιείται σε έναν ελάχιστο αποδεκτό βαθμό, επέρχεται ο προσωρινός κορεσμός αυτής της ανάγκης και τότε το άτομο προχωράει στην ικανοποίηση ενός διαφορετικού επιπέδου αναγκών στην ιεραρχία της πυραμίδας των αναγκών του Μάσλοου. Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να εντάξουμε τις ανάγκες σε δύο κατηγορίες και **είναι πολύ σημαντικό να τις ξεχωρίσουμε μεταξύ τους και να μην κάνουμε μια γενίκευση αποδίδοντας σε όλες τις ανάγκες την ίδια βαρύτητα ή σημασία**, καθώς το πρόβλημα της στενότητας των αγαθών σημαίνει ότι εκ των πραγμάτων **δεν μπορούν να ικανοποιηθούν όλες μας οι ανάγκες και κάποιες θα πρέπει να θυσιαστούν.** Στο πλαίσιο αυτό, μια ιεράρχηση των αναγκών θα ήταν απαραίτητη για την ορθολογική επιλογή και λήψη αποφάσεων.[119]

Οι δύο αυτές κατηγορίες είναι **1) οι Φυσικές Ανάγκες ή Ανάγκες Επιβίωσης (needs)** και **2) Κοινωνικές ανάγκες ή ανάγκες Πολιτισμού (wants)**, θα μπορούσαμε να τις αποκαλέσουμε και «**επιθυμίες**». Οι πρώτες αφορούν την ανάγκη του ανθρώπου για τροφή, ένδυση/υπόδηση, παροχή στέγης κλπ και θα λέγαμε ότι μπορούμε να τις ταυτίσουμε με τα πρώτα δύο ιεραρχικά επίπεδα αναγκών της πυραμίδας του Μάσλοου, δηλαδή τις βιολογικές ανάγκες και τις ανάγκες ασφάλειας. Οι ανάγκες επιβίωσης επιβάλλονται στον άνθρωπο από την ίδια την φύση του και μπορούμε να τις αναγνωρίσουμε αν αναλογιστούμε τις κοινές ανάγκες που παρατηρούμε στον άνθρωπο σήμερα σε σχέση με τον πρωτόγονο άνθρωπο. **Η δεύτερη κατηγορία αναγκών αφορά τις κοινωνικές ανάγκες ή ανάγκες πολιτισμού ή απλά επιθυμίες και αποτελούν ανάγκες που δεν υπήρχαν αρχικά αλλά δημιουργήθηκαν ιστορικά καθώς ο άνθρωπος αναπτύχθηκε, ανέπτυξη πολιτισμό και συγκεντρώθηκε στις πόλεις.** Τέτοιες επιθυμίες είναι οι επιθυμίες του καλλωπισμού, της επικοινωνίας, της ενημέρωσης και ειδικότερα οι ανάγκες για μεγαλύτερο αυτοκίνητο, διακοπές στο εξωτερικό, καλύτερο σπίτι, ακριβότερα ρούχα, καλύτερη εκπαίδευση, καθαρότερο περιβάλλον κ.λπ. Στην αρχή οι ανάγκες αυτές εμφανίζονται ως ανάγκες πολυτέλειας ή επίδειξης και σιγά-σιγά όταν τα προϊόντα γίνουν γνωστά και προσιτά σε όλους, εξελίσσονται σε συνηθισμένες κοινωνικές ανάγκες.[120] Αυτό οφείλεται στις ιδιότητες που έχουν οι ανάγκες να εξελίσσονται και να πολλαπλασιάζονται.

Όταν λέμε ότι οι ανάγκες εξελίσσονται, εννοούμε ότι δημιουργούνται νέα αγαθά που ικανοποιούν τις ανάγκες που προϋπάρχουν, για παράδειγμα η ανάγκη για μετακίνηση αρχικά ικανοποιούνταν με ζώα, μετά με άμαξες και σήμερα με αυτοκίνητα. Επίσης, άλλο παράδειγμα, την ανάγκη του για θέρμανση, ο άνθρωπος την ικανοποιούσε πολύ παλιά με φωτιά, αργότερα με σόμπες, αρχικά ξύλου, μετά υγραερίου ή ηλεκτρικού ρεύματος και στη σύγχρονη εποχή με καλοριφέρ ή κλιματιστικό μηχάνημα. Άλλη ιδιότητα των αναγκών είναι η αυτή του πολλαπλασιασμού. Πολλαπλασιασμός των αναγκών σημαίνει δημιουργία νέων αναγκών. Δηλαδή, οι ανάγκες πολλαπλασιάζονται, δημιουργούνται νέες ανάγκες που πριν δεν υπήρχαν. Για παράδειγμα, η ανάγκη για κινητά τηλέφωνα δεν υπήρχε πριν από λίγα χρόνια, ενώ σήμερα η περισσότεροι είναι κάτοχοι αντίστοιχων συσκευών. Επίσης, η ανάγκη για μια συσκευή τηλεόρασης δεν υπήρχε για τον Έλληνα καταναλωτή πριν το 1965.

---

[119] Στην ενότητα 2.3 θα αναφέρουμε περισσότερα για την μεθοδολογία της ορθολογικής επιλογής και τα εργαλεία τα οποία μας παρέχει η βασική οικονομική αρχή.

[120] Μαρία Ιωάννου-Σεργίου Νεόφυτος Σάββας κ.α. , «Οικονομικά Α' Λυκείου» , Εκδόσεις : Διόφαντος , 2020.

Η εξέλιξη και ο πολλαπλασιασμός των αναγκών οφείλονται και αυτοί σε κάποιους παράγοντες. Τέτοιοι παράγοντες είναι, για παράδειγμα, η τεχνολογία, η μίμηση, η συνήθεια και η διαφήμιση:

Η τεχνολογία έχει σαν αποτέλεσμα την ανακάλυψη νέων προϊόντων. Αυτά τα νέα προϊόντα είτε καλύπτουν περισσότερο ικανοποιητικά τις ήδη υπάρχουσες ανάγκες, όπως για παράδειγμα η ηλεκτρονική φωτογραφική μηχανή ή το DVD, είτε δημιουργούν κάποιες νέες ανάγκες, όπως για παράδειγμα ο ηλεκτρονικός υπολογιστής. **Η μίμηση** αφορά την έμφυτη τάση των ανθρώπων να μιμούνται τους άλλους και συντελεί στη δημιουργία νέων αναγκών. Αυτό εξελίσσει και πολλαπλασιάζει τις ανάγκες μας. Ένα παράδειγμα, ας πούμε, είναι η ανταλλαγή δώρων στις 14 Φεβρουαρίου, που αποτελεί αποτέλεσμα μίμησης εθίμου άλλης χώρας ή, για παράδειγμα, η κατανάλωση χριστουγεννιάτικων δέντρων κατά την περίοδο των Χριστουγέννων είναι αποτέλεσμα μίμησης εθίμου άλλης χώρας. Εμείς ως Έλληνες παραδοσιακά στολίζαμε καράβι. Τρίτον,**η συνήθεια,** δηλαδή η τάση για επανάληψη μιας απόλαυσης, που μπορεί να εξελίσσει και να δημιουργεί νέες ανάγκες. Για παράδειγμα, η συνήθεια του καπνίσματος. Ακούμε, συχνά και την φράση «Το συνήθισε και με έγινε ανάγκη». Και τέταρτο και καθοριστικό, θα έλεγα, **η διαφήμιση** που επιδρά ψυχολογικά, και δημιουργεί επιθυμία απόκτησης αγαθών. Μια επιθυμία που διαφορετικά δεν θα υπήρχε. Η τεράστια ανάπτυξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας και κυρίως τηλεόραση έδωσαν στη διαφήμιση τη δυνατότητα να πλησιάζει τον καταναλωτή, ανεξάρτητα από την ηλικία του, και να του "επιβάλλει" νέα προϊόντα αυξάνοντας τις ανάγκες του και οδηγώντας τον σε υπερκατανάλωση. Αυτοί είναι κάποιοι παράγοντες που συμβάλλουν στην εξέλιξη και στον πολλαπλασιασμό των αναγκών. Και βλέπουμε πώς με την πρόοδο του πολιτισμού δημιουργούνται περισσότερες ανάγκες και κυρίως οι κοινωνικές ανάγκες. Οι κοινωνικές ανάγκες ή ανάγκες πολιτισμού ή επιθυμίες είναι απεριόριστες και συνεχώς αυξάνονται.[121]

Από αυτές τις ιδιότητες των αναγκών και την διάκριση τους σε ανάγκες και επιθυμίες καταλαβαίνουμε πως δεν βαραίνουν όλες οι ανάγκες το ίδιο και συνεπώς πρέπει να γίνεται μια ιεραρχία τους και να δίνεται προτεραιότητα στις πιο σημαντικές και επείγουσες ανάγκες, στις βιολογικές ανάγκες για παράδειγμα. Έτσι, δημιουργήθηκαν κάποια εργαλεία, πρότυπα, υποθέσεις και μια συγκεκριμένη μεθοδολογία που μας βοηθάει να μπορούμε να παίρνουμε αποφάσεις και να οργανώνουμε μια οικονομία με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Επιπλέον, από το βασικό οικονομικό πρόβλημα πηγάζουν 4 ερωτήματα τα οποία καλείται να απαντήσει κάθε οικονομικό σύστημα και ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο κάθε οικονομικό σύστημα προσεγγίζει τα ζητήματα αυτά αποτελεί το κριτήριο με το οποίο χαρακτηρίζουμε ένα σύστημα

[121] Τακάογλου, Σοφία. Αρχές Οικονομικής Θεωρίας, Γ' Ενιαίου Λυκείου. Εκδόσεις : ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, 2003.

ως καπιταλιστικό ή σοσιαλιστικό/κομμουνιστικό. Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν ουσιαστικά το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας:

1) Ποια προϊόντα παράγονται και σε τι ποσότητες; (σε μια μονάδα του χρόνου)

2) Πώς παράγονται;

3) Για ποιόν παράγονται; (Πως γίνεται η διανομή δηλαδή στα μέλη της κοινωνίας)

4) Πως θα αναπτυχθεί η οικονομία;

Για παράδειγμα, οι παραγωγικοί πόροι πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την ανέγερση σχολείων, δρόμων, κατοικιών, για την εκπαίδευση περισσότερων ιατρών, για την άμυνα, για την προστασία του περιβάλλοντος. Μια οικονομία μπορεί να δίνει έμφαση στο σύστημα υγείας, στην ποιοτική εκπαίδευση ή στη βιομηχανία του θεάματος, την μουσική βιομηχανία, τον αθλητισμό κλπ. Αυτό διακρίνει για παράδειγμα μια ελεύθερη αγορά από μια κεντρικά σχεδιασμένη αγορά.

Άλλη σημαντική διαφορά, μιλήσαμε για τον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα αγαθά, Με ποιον τρόπο θα πρέπει να συνδυάσει τους διαθέσιμους παραγωγικούς πόρους ώστε να επιτύχει το μεγαλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, δεδομένου ότι οι παραγωγικοί συντελεστές μπορούν να οργανωθούν με πολλούς τρόπους για την παραγωγή των ίδιων αγαθών; Για παράδειγμα η συσκευασία ξηρών καρπών μιας βιοτεχνίας μπορεί να γίνει με 20 εργάτες σε μια μέρα ή με 2 εργάτες και μια αυτόματη μηχανή συσκευασίας σε μια ώρα.[122] Ανάλογα με την κουλτούρα που χαρακτηρίζει μια οικονομία ή την αγορά και τις επιχειρήσεις της ή και ευρύτερα τον πληθυσμό της, προσεγγίζονται διαφορετικά τα ζητήματα αυτά. Η πρώτη περίπτωση, για παράδειγμα, θα επιλέγονταν από μια οικονομία η οποία θέλει να διατηρήσει θέσεις εργασίας και χαμηλό ποσοστό ανεργίας στο εργατικό δυναμικό της, με τίμημα ωστόσο την δυσκολότερη παραγωγή και προσφορά αγαθών, την μη ανταγωνιστική οικονομία και την καταβολή μεγαλύτερης προσπάθειας, σωματικής και πνευματικής, που συνεπάγεται η περισσότερη εργασία. Αντίθετα, η δεύτερη περίπτωση αφορά οικονομίες που αξιοποιώντας την χρήση σύγχρονης τεχνολογίας καταφέρνουν να περιορίσουν την περιττή εργασία και να παράξουν μαζικά και πιο ανταγωνιστικά μεγαλύτερο προϊόν και έτσι να αποκτήσουν πρόσβαση σε αυτό περισσότερες κατηγορίες του πληθυσμού, σε ενώ στην προηγούμενη περίπτωση το αυξημένο κόστος από την απασχόληση 20 εργατών, αντί για 2, θα σήμαινε μια αύξηση της τιμής του παραγόμενου αγαθού που θα είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό τον πιο χαμηλών εισοδημάτων από την αγορά αυτού του αγαθού.

Τρίτον, για ποιόν θα παραχθεί το προϊόν; Δηλαδή πως θα γίνει η διανομή του προϊόντος. Θα πρέπει να γίνει από πάνω προς τα κάτω ή από κάτω προς τα πάνω; Πόσο ανεκτή είναι η ανισότητα των εισοδημάτων; Είναι δίκαιο ή άδικο ένα οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην ισότητα των εισοδημάτων; Η πρώτη περίπτωση συναντάται συχνότερα στα κομμουνιστικά οικονομικά συστήματα τα οποία προσπαθούν να εξαλείψουν με αυτόν τον τρόπο την ακραία

[122] Μαρία Ιωάννου-Σεργίου Νεόφυτος Σάββας κ.α. , *«Οικονομικά Α΄ Λυκείου»* , Εκδόσεις : Διόφαντος , 2020.

φτώχεια και την αδικία από τις μεγάλες ανισότητες. Αντίθετα, η δεύτερη προσέγγιση συναντάται συνήθως στις δυτικές καπιταλιστικές οικονομίες της ελεύθερης αγοράς, οι οποίες δικαιολογούν περισσότερο, ηθικά, την ανισότητα των εισοδημάτων, καθώς έτσι επιβραβεύεται ο πιο παραγωγικός ή εργατικός και γενικά είναι ένα απαραίτητο κίνητρο για να βρεθούν επαγγελματίες σε ορισμένες περιπτώσεις. Αυτή η ανισότητα επομένως αποτελεί έναν μοχλό ανάπτυξης της οικονομίας με αποτέλεσμα να βελτιώνεται η θέση όλων στην οικονομία, ακόμα και των πιο χαμηλών εισοδημάτων.
Τέλος, το πως θα αναπτυχθεί η οικονομία στο μέλλον. Το πρόβλημα αυτό σχετίζεται με αποφάσεις και προβλέψεις που αφορούν το μέλλον, διαμόρφωση προϋπολογισμών και στρατηγικών αποφάσεων που είτε παίρνονται κεντρικά, αν αφορά ένα σύστημα κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, είτε από το Διοικητικό Συμβούλιο / την Διοίκηση των εταιρειών και των βιομηχανιών αν φορά ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς στο οποίο οι αποφάσεις παίρνονται αποκεντρωμένα από ιδιώτες στους οποίους ανήκουν οι παραγωγικές μονάδες της οικονομίας. Τέτοιες στρατηγικές αποφάσεις μπορεί να αφορούν το ποιες επενδύσεις θα γίνουν, πως θα βελτιωθούν οι υποδομές ή θα αναπτυχθούν υποδομές σε μια οικονομία, γιατί αυτό είναι καθοριστικός παράγοντας για να προσελκύσεις πλούτο. Πως θα προσελκύσει κεφάλαιο ή νέα τεχνολογία μια οικονομία, πως θα αναπτύξει εναλλακτικές πηγές εσόδων και διαφοροποίηση των υπηρεσιών της, ώστε να μην είναι ευάλωτη σε μελλοντικές αλλαγές στο ευρύτερο περιβάλλον, επιπλέον αποφάσεις σχετικά με το αν θα επενδύσει σε πανεπιστήμια ή εξοπλιστικά προγράμματα, αν θα προσελκύσει νέο εργατικό δυναμικο, πως θα καταπολεμήσει την διαφθορά, πως θα βελτιώσει το πολιτικό σύστημα κλπ.

Προκειμένου να δοθούν απαντήσεις τόσο στο βασικό οικονομικό πρόβλημα όσο και στα επί μέρος ερωτήματα που προκύπτουν από αυτό αναπτύσσονται μια σειρά από εργαλεία, τεχνικές, μέθοδοι λήψης αποφάσεων κλπ που θα δούμε στη συνέχεια στην ενότητα 2.3. Προς το παρόν αυτό που μπορούμε να πούμε είναι πως το πρόβλημα της στενότητας των παραγωγικών συντελεστών, δηλαδή **το βασικό οικονομικό πρόβλημα μπορεί αντιμετωπιστεί ή να μετριαστούν οι επιπτώσεις του με τους εξής τρόπους** :

1) **Επίτευξη πλήρους απασχόλησης και άριστης κατανομής των παραγωγικών μέσων** ώστε να αξιοποιείται πλήρως το ανθρώπινο δυναμικό και να μην γίνεται σπατάλη εργασίας ή άλλων παραγωγικών μέσων.

2) **Αξιοποίηση και συνεχής βελτίωση της τεχνολογίας** που βελτιώνει την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, δίνοντας έτσι την ευκαιρία και στους πιο αδύναμους να αποκτήσουν μερίδιο του προϊόντος στην αγορά. Παράλληλα ευνοεί την εξεύρεση νέων παραγωγικών πόρων.[123]

3) **Καλύτερη οργάνωση** της παραγωγικής διαδικασίας και εφαρμογή τεχνικών παρακίνησης του εργαζομένου για την βελτίωση της αποδοτικότητας και την ελαχιστοποίηση σπατάλης πόρων, όπως ο χρόνος.
4) **Δίκαιη κατανομή** του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος.[124]

---

[123] Ρεκλείτης, Παναγιώτης και Φίλης, Αθανάσιος. *Φορολογική Λογιστική.* Εκδόσεις : Διόφαντος, 1999.
[124] Η δικαιοσύνη στην κατανομή είναι ένα ζήτημα που θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια και έχει δύο πλευρές,

5) **Επένδυση** για την μελλοντική ανάπτυξη της οικονομίας.

6) **Βελτίωση του συστήματος απονομής Δικαιοσύνης** για εξάλειψη της διαφθοράς και της αισχροκέρδειας καθώς και την δημιουργία συνθηκών ασφάλειας από εγκληματικές ή τρομοκρατικές ενέργειες που αποτελούν προϋπόθεση για πετυχημένες επενδύσεις, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπουν στους ανθρώπους να εργαστούν απερίσπαστοι, καθώς δεν χρειάζεται να φοβούνται για την προσωπική τους περιουσία.[125]

Η αντιμετώπιση του βασικού οικονομικού προβλήματος είναι ένας από τους σημαντικότερους σκοπούς της ύπαρξης μας και θα έπρεπε να εργαζόμαστε προς αυτήν την κατεύθυνση θέτοντας μακροπρόθεσμους στόχους, παραδίδοντας ένα καλύτερο μέλλον στις επόμενες γενιές και ιστορικά στην ανθρωπότητα. Δυστυχώς όμως υπάρχουν φαινόμενα ή γεγονότα που κάνουν το οικονομικό πρόβλημα εντονότερο! Τέτοιοι παράγοντες είναι :

1) Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού.
2) Η κατασπατάληση των διαθέσιμων πόρων σε καταστροφικούς πολέμους.
3) Η εξάντληση ορισμένων πηγών πρώτων υλών και ενέργειας (π.χ.πετρέλαιο).
4) Η έλλειψη κεφαλαίων και σύγχρονης τεχνολογίας.

Όλοι οι πιο πάνω λόγοι σε συνδυασμό με την προσπάθεια της ικανοποίησης των αναγκών επιβαρύνουν το περιβάλλον και συμβάλλουν στην υπερβολική χρήση των μη αναλώσιμων πόρων και στην επιδείνωση του βασικού οικονομικού προβλήματος.[126]

Θα επιστρέψουμε στο θέμα αυτό και θα δούμε τα εργαλεία και τις τεχνικές που αξιοποιούνται από την θετική οικονομική επιστήμη πάνω σε αυτά τα προβλήματα που αναφέραμε, ωστόσο θα πρέπει πρώτα να κάνουμε την διάκριση με την κανονιστική οικονομική επιστήμη και να δούμε ποια θα πρέπει να είναι η σωστή σχέση μεταξύ τους. Το βιβλίο αυτό συνδυάζοντας την ηθική και την οικονομία κινείται και στους δύο τομείς και θα έλεγα ότι αντλεί το μέσον και την μεθοδολογία μέσω της θετικής οικονομικής επιστήμης για την διαμόρφωση μιας κανονιστικής οικονομικής θεωρίας.

οι οποίες είναι αντίρροπες μεταξύ τους, και για αυτό είναι πρόβλημα ο εντοπισμός μιας άριστης κατανομής, καθώς θα πρέπει και να ανταμείβονται άνισα όσοι συνεισφέρουν περισσότερο στην παραγωγή με υψηλότερα εισοδήματα, για να βρίσκουν κίνητρο να συνεχίζουν να παράγουν. Από την άλλη πλευρά θα πρέπει να γίνεται αναδιανομή του πλούτου από τις πλουσιότερες προς τις φτωχότερες χώρες διότι αυτό που προκαλεί την έλλειψη τροφίμων, τουλάχιστον, δεν είναι η έλλειψη ποσότητας τροφής που να αρκεί για το σύνολο των αναγκών επιβίωσης του παγκόσμιου πληθυσμού αλλά η άνιση κατανομή του που στερεί τρόφιμα τοπικά σε ορισμένες χώρες.

[125] Για να υποστηρίξω τις θέσεις 4 και 5 θα αναφέρω τα λόγια του Ζάκ Ντιούφ : «Η πείνα δεν είναι ζήτημα φιλανθρωπίας/αγαθοεργίας αλλά δικαιοσύνης». Ο Ζάκ Ντιούφ (Jacques Diouf) ήταν Σενεγαλέζος γεωπόνος και πολιτικός, γνωστός κυρίως ως Γενικός Διευθυντής του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας (FAO) των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) από το 1994 έως το 2011, ο οποίος αγωνίστηκε κατά της πείνας και για την επισιτιστική ασφάλεια παγκοσμίως, τονίζοντας τους κινδύνους της έλλειψης τροφίμων και καλώντας σε δράση την παγκόσμια κοινότητα.

[126] Μαρία Ιωάννου-Σεργίου Νεόφυτος Σάββας κ.α. , *«Οικονομικά Α΄Λυκείου»* , Εκδόσεις : Διόφαντος , 2020.

2.2. Τα οικονομικά ως επιστήμη: θετική vs κανονιστική προσέγγιση

Ακούμε φράσεις όπως «*Τα οικονομικά δεν είναι επιστήμη»,* ποια είναι τα χαρακτηριστικά της οικονομικής θεωρίας που συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης; Η οικονομική επιστήμη, αν και υιοθετεί την μεθοδολογία των φυσικών επιστημών, και διέπεται από νόμους, στην ουσία πρόκειται για μια κοινωνική επιστήμη παρόμοια με τις πολιτικές επιστήμες, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία κλπ. Το σκέλος αυτό της πολιτικής οικονομίας αφορά αυτό που αποκαλούμε «κανονιστική οικονομική θεωρία/επιστήμη» ενώ το καθαρά τεχνικό σκέλος που αφορά τον προσδιορισμό και την εύρεση τιμών ή υπολογιστικών δεδομένων αποκαλείται «θετική οικονομική επιστήμη».

Οι δύο αυτές διαφορετικές πλευρές της οικονομικής επιστήμης στην πραγματικότητα δεν είναι εντελώς ανεξάρτητες μεταξύ τους αλλά χρησιμεύουν η κάθε μια από την πλευρά της και από κοινού συνεργάζονται για την διαμόρφωση ενός οικονομικού συστήματος,[127] με την θετική οικονομία να παρέχει τα «αποδεικτικά στοιχεία» με τα οποία στηρίζονται τα επιχειρήματα που περιλαμβάνει μια κανονιστική οικονομική θεωρία. Αυτό θα γίνει κατανοητό αν δούμε ορισμένα παραδείγματα :

Θετική Οικονομία : Περιλαμβάνει θεωρήματα και νόμους μέσω των οποίων μπορούμε να υπολογίσουμε αριθμητικά δεδομένα σε μια οικονομία ή στο επίπεδο μιας επιχείρησης. Για παράδειγμα την σχέση ανάμεσα στην παραγωγικότητα της εργασίας και την αύξηση του συντελεστή εργασίας, αυτό αποτελεί τον Νόμο της Φθίνουσας ή μη ανάλογης απόδοσης. Ο συγκεκριμένος νόμος μας λέει ότι καθώς αυξάνουμε την ποσότητα ενός παραγωγικού συντελεστή, για παράδειγμα της εργασίας, αρχικά το παραγόμενο αγαθό αυξάνεται ολοένα και περισσότερο με αυξητικούς ρυθμούς ενώ από ένα σημείο και μετά μειώνεται. Αυτό ισχύει όσο μια επιχείρηση ή μια οικονομία δεν είναι σε θέση να μεταβάλει όλους τους συντελεστές της παραγωγής ταυτόχρονα, δηλαδή **συνυπάρχουν σταθεροί και μεταβλητοί συντελεστές,** για παράδειγμα μπορεί να έχουμε απεριόριστο αριθμό εργαζομένων, όχι όμως και απεριόριστα μηχανήματα ή χωράφια ή γραφεία και αυτό προκαλεί το πρόβλημα.[128] Τα δεδομένα αυτά

---

[127] Μια παρόμοια άποψη βλέπουμε και στον James Buchanan : Ο Τζέιμς Μπιουκάναν (James M. Buchanan Jr., 1919-2013) ήταν διακεκριμένος Αμερικανός οικονομολόγος και εκπαιδευτικός, βραβευμένος με το Βραβείο Νόμπελ Οικονομικών Επιστημών το 1986. Αναγνωρίζεται ως ένας από τους ιδρυτές της Θεωρίας της Δημόσιας Επιλογής (Public Choice theory).

[128] Είδαμε νωρίτερα πως ο υπερπληθυσμός επιδεινώνει το βασικό οικονομικό πρόβλημα. Ο Νόμος αυτός θα μπορούσε να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε γιατί ενώ ο πληθυσμός αυξάνεται, η παραγωγικότητα μειώνεται. Η παραγωγικότητα είναι το κλειδί για την κατανόηση των προβλημάτων της οικονομίας και δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι όλα τα προβλήματα της οικονομίας οφείλονται στην χαμηλή παραγωγικότητα. Η παραγωγικότητα, την οποία μπορεί να την δούμε και ως μέσο προϊόν ισούται με την αξία της ποσότητας του παραγόμενου αγαθού προς την ποσότητα της αξίας των πλουτοπαραγωγικών πηγών που αξιοποιούνται στην διαδικασία της παραγωγής. Για παράδειγμα Q / L (Quantity / Labour) που μας δείχνει το προϊόν ανά εργαζόμενο.

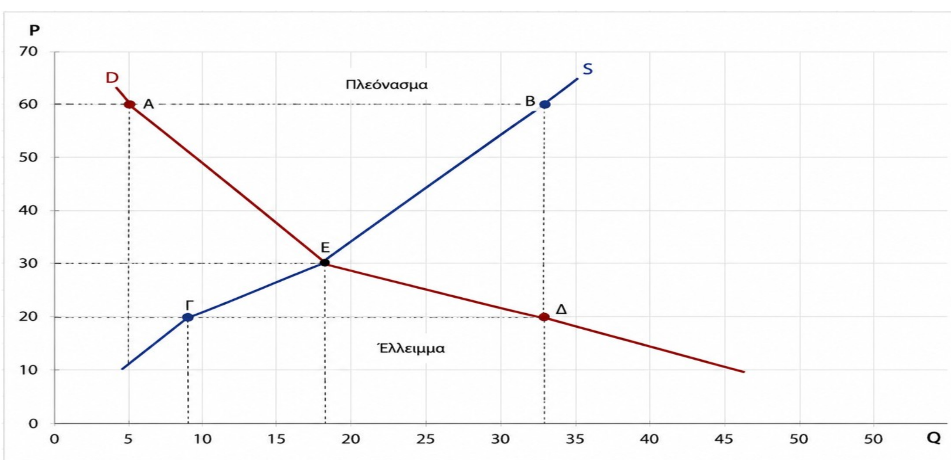
μπορούμε να τα δούμε μέσα από τους πίνακες που ακολουθούν :

Ποσότητα Εδάφους	Αριθμός εργατών (L)	Συνολικό προϊόν (TP ή Q)	Μέσο προϊόν (AP = Q/L)
10	0	0	–
10	1	5	5,0
10	2	12	6,0
10	3	22	7,3
10	4	36	9,0
10	5	50	10,0
10	6	60	10,0
10	7	66	9,4
10	8	64	8,0
10	9	56	6,2

[129]

Παρατηρούμε από τα δεδομένα του πίνακα ότι πρώτον η ποσότητα του εδάφους είναι σταθερή και ο μεταβλητός συντελεστής της παραγωγής είναι ο αριθμός των εργατών, επομένως υπάρχουν οι προϋποθέσεις για την εμφάνιση του ΝΦΑ (Νόμος της Φθίνουσας ή μη Ανάλογης Απόδοσης). Αρχικά όσο αυξάνονται οι εργάτες στην παραγωγική διαδικασία το συνολικό προϊόν αυξάνεται με δυσανάλογα αυξητικό ρυθμό, για αυτό και η παραγωγικότητα (Μέσο Προϊόν) έχει αυξητική τάση, αυτή η αυξητική τάση συνεχίζεται μέχρι την προσθήκη του 5ου εργάτη και παραμένει στο ίδιο επίπεδο και με την προσθήκη του 6ου εργάτη. Στη συνέχεια, με κάθε επιπλέον μονάδα του συντελεστή της εργασίας που προστίθεται στην παραγωγική διαδικασία έχουμε ως αποτέλεσμα την μείωση της παραγωγικότητας, πράγμα που οφείλεται στον σχετικά χαμηλό ρυθμό αύξησης του συνολικού προϊόντος που παρατηρούμε.

Άλλο παράδειγμα είναι ο υπολογισμός της τιμής και της ποσότητας ισορροπίας σε μια αγορά, αλλά και ο υπολογισμός των ποσοτήτων του προϊόντος και των χρηματικών αντίστοιχων αυτού (δηλαδή τα συνολικά έσοδα ή τα συνολικά έξοδα, τα κέρδη και οι ζημίες.) Αυτό γίνεται μέσα από τις καμπύλες της προσφοράς και της ζήτησης και τον υπολογισμό των αντίστοιχων ποσοτήτων.

[129] Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

Παρατηρούμε στο διάγραμμα πως μια αγορά ενός αγαθού μπορεί να ισορροπεί σε μια συγκεκριμένη τιμή ή να παρουσιάζει έλλειμμα ή πλεόνασμα ανάλογα με το αν οι τιμές βρίσκονται σε διαφορετικό μέγεθος από αυτό που το θεωρητικό μας υπόδειγμα κρίνει ως άριστο επίπεδο : Στην τιμή των 30 ευρώ έχουμε ισορροπία, δηλαδή μηδενική απόκλιση της ζητούμενης και της προσφερόμενης ποσότητας (δηλαδή ζητούμενη ποσότητα = προσφερόμενη ποσότητα) στις 20 μονάδες προϊόντος. Αυτό σημαίνει ότι στην τιμή αυτήν οι πωλητές επιθυμούν να πουλήσουν 20 μονάδες και οι αγοραστές να αγοράσουν 20 μονάδες, **αυτή είναι η τιμή ισορροπίας στην οποία κάθε πλευρά μεγιστοποιεί το όφελος της** : οι παραγωγοί μεγιστοποιούν το κέρδος τους και οι καταναλωτές την χρησιμότητα που πηγάζει από την συγκεκριμένη αγορά, ενώ ταυτόχρονα περιορίζουν τις συνολικές δαπάνες τους, καθώς σε σε μια ανταγωνιστική αγορά ο πωλητές δεν έχουν συμφέρον από μια μεγαλύτερη αύξηση της τιμής και άρα δεν επιβαρύνεται περαιτέρω και ο καταναλωτής.[130]

Για να γίνει αυτό κατανοητό θα πρέπει να αναφέρουμε τις έννοιες της αγοράς καθώς και της ζήτησης και της προσφοράς των αγαθών. Η αγορά είναι το περιβάλλον στο οποίο γίνονται οι αγοραπωλησίες και οι συναλλαγές μεταξύ των πωλητών και των καταναλωτών (ή και μεταξύ επιτηδευματιών, όταν αναφερόμαστε στην χονδρική αγορά) και σχετίζεται άρα με τα μέσα και τους σχετικούς χώρους με τα οποία γίνονται οι συναλλαγές, πχ διαδικτυακές αγορές, η οδός που βρίσκονται τα εμπορικά καταστήματα μιας πόλης κλπ. Επίσης μπορεί να το δούμε με το όνομα του αντικειμένου που γίνεται αντικείμενο συναλλαγών, πχ Αγορά Ακινήτων.

Όπως είπαμε, στην αγορά έχουμε δύο πλευρές που συναλλάσσονται, **οι καταναλωτές επιθυμούν να αγοράσουν όσο το δυνατόν φθηνότερα ενώ οι πωλητές να πουλήσουν όσο το δυνατόν ακριβότερα**,[131] επομένως εδώ υπάρχει μια σύγκρουση συμφερόντων και θα πρέπει να βρεθεί μια τιμή που να ικανοποιεί τα συμφέροντα και των καταναλωτών και των παραγωγών. Αυτό επιτυγχάνεται ουσιαστικά μέσα από μια διαδικασία διαπραγμάτευσης που είτε γίνεται σιωπηλά είτε πιο ενεργητικά μέσα από τις εθελοντικές αποφάσεις των καταναλωτών να αγοράσουν ή να μην αγοράσουν και των πωλητών να προσφέρουν ή να μην προσφέρουν μια ποσότητα αγαθών στην δεδομένη τιμή. **Η τιμή αυτή είναι η τιμή ισορροπίας μέσω της οποίας εξισώνονται τα συμφέροντα των δύο πλευρών**.[132]

130 Στην ενότητα 2.4 θα επανέλθουμε σε αυτό όταν θα δούμε τις μορφές αγοράς.

131 Από αυτό το δεδομένο προκύπτει και ο Νόμος της ζήτησης : Όταν αυξάνεται η τιμή ενός αγαθού τότε μειώνεται η ζητούμενη ποσότητα του, εφόσον δεν άλλαξε ταυτόχρονα και κάποιος άλλος προσδιοριστικός παράγοντας της ζήτησης. Επίσης ο Νόμος της προσφοράς : Όταν αυξάνεται η τιμή τότε αυξάνεται η προσφερόμενη ποσότητα, καθώς οι παραγωγοί έχουν τώρα μεγαλύτερο κέρδος και άρα κίνητρο να προσφέρουν μεγαλύτερες ποσότητες αγαθών. Αυτοί οι νόμοι της αγοράς προκύπτουν ως συνέπεια δύο περιοριστικών μεγεθών: του εισοδήματος και των τιμών, που περιορίζουν την ακόρεστη επιθυμία για τη μέγιστη δυνατή χρησιμότητα.

132 Χρησιμοποιώ τον όρο «εξισώνονται» γιατί θέλω να δείξω πως **η ισορροπία σε μια ελεύθερη αγορά είναι ότι είναι η ισότητα σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία σοσιαλιστικού/κομμουνιστικού μοντέλου.**

Η συμπεριφορά του καταναλωτή και του παραγωγού στην αγορά μπορούν να αποτυπωθούν και μαθηματικά από τους παρακάτω τύπους :

$Q_d = α+βP$ (όπου $β<0$, εκφράζοντας τον νόμο της ζήτησης)
$Q_s = γ+δP$ ($δ>0$ γιατί εκφράζει τον νόμο της προσφοράς)

Εξισώνοντας αυτά τα δύο μεγέθη μπορούμε να βρούμε την τιμή και την ποσότητα ισορροπίας καθώς και την απόκλιση ανάμεσα σε ζητούμενη και προσφερόμενη ποσότητα σε κάθε περίπτωση και άρα να υπολογίσουμε το έλλειμμα ή το πλεόνασμα που παρουσιάζεται στην αγορά κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες , πχ ασθενής ανταγωνισμός, νομοθετικά επιβεβλημένες τιμές κλπ. Ας δούμε ένα παράδειγμα :

Ας δεχτούμε, για ευκολία, ότι οι συναρτήσεις ζήτησης και προσφοράς είναι γραμμικές. Γραφικά αυτό σημαίνει ότι οι καμπύλες ζήτησης και προσφοράς είναι ευθείες γραμμές. Όπως γνωρίζουμε, η συνάρτηση ζήτησης είναι $Q_D= α + β$ και η συνάρτηση προσφοράς $Q_S = γ + δ P$. Εφόσον στην τιμή ισορροπίας εξισορροπείται η ζήτηση με την προσφορά, θα ισχύει:

$Q_d = Q_s$ ή $α+β P = γ+δP$

Από την εξίσωση αυτή λύνοντας ως προς P μπορούμε να υπολογίσουμε την τιμή ισορροπίας, έστω P_0 . Αν αντικαταστήσουμε την τιμή P_0 στη συνάρτηση ζήτησης ή στη συνάρτηση προσφοράς, θα βρούμε την ποσότητα ισορροπίας, έστω Q_0.

Αν $Q_d =280- 2P$ και $Q_s =100 + 1,6P$, εξισώνοντας $Q_d = Q_s$ βρίσκουμε την τιμή ισορροπίας:

$100 + 1,6P = 280 - 2P$ - > $3,6P =180$ - > $P_0 = 50$. Αν αντικαταστήσουμε την τιμή ισορροπίας είτε στη συνάρτηση ζήτησης είτε στη συνάρτηση προσφοράς, θα βρούμε την ποσότητα ισορροπίας:

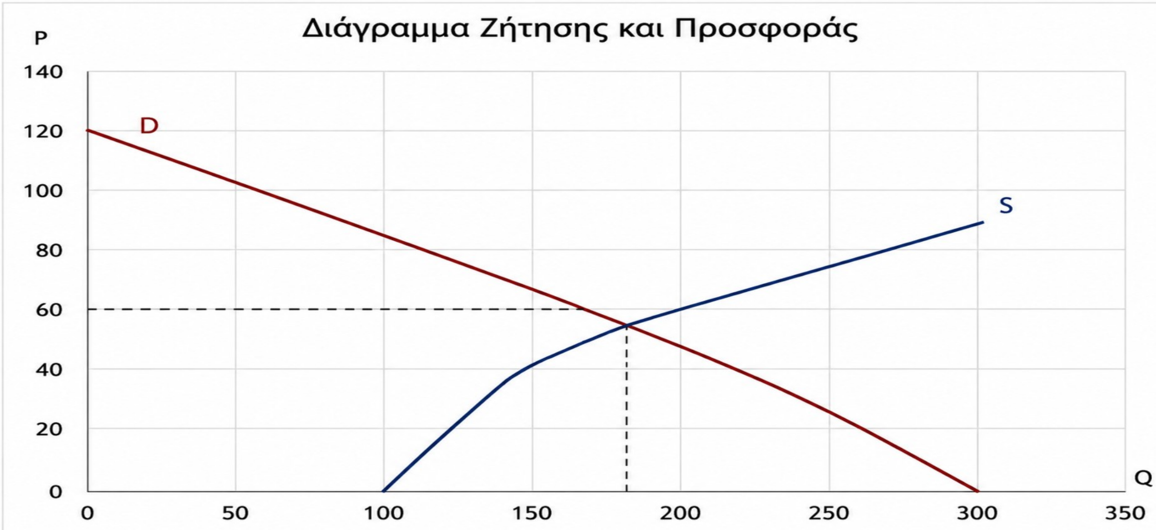
$Q_d= 280 - 2.50$ ή $Q_d = 180$

$Q_s = 100 + 1,6.50$ ή $Q_s = 180$

Επομένως η ποσότητα ισορροπίας είναι $Q_0 = 180$ και η τιμή ισορροπίας $P_0 = 50$.[133]

Τη γραφική παράσταση των ανωτέρω μπορούμε να δούμε στο διάγραμμα που ακολουθεί :

133 Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

134

Μέσα από αυτά τα παραδείγματα είδαμε δύο από τους νόμους της οικονομικής επιστήμης : 1) Νόμοι της ζήτησης και της προσφοράς 2) Ο Νόμος της φθίνουσα ή μη ανάλογης απόδοσης της παραγωγικής διαδικασίας. Αντίστοιχα παραδείγματα πολλών νόμων μπορεί να βρεί ο αναγνώστης αν ανατρέξει σε άλλα βιβλία μικροοικονομίας ή μακροοικονομίας, εδώ δεν θα επεκταθούμε υπερβολικά όμως καθώς το ζητούμενο είναι απλά να κατανοήσει ο αναγνώστης το γενικότερο περιεχόμενο και την διαφορά των δύο μεταξύ τους και δεν αποτελεί το βιβλίο αυτό ένα εγχειρίδιο οικονομικής ανάλυσης.

Κλάδοι που ανήκουν κυρίως στη θετική οικονομική (ενδεικτικά) είναι :

Μικροοικονομική θεωρία. (συμπεριφορά καταναλωτή, επιχείρησης, αγορές)

Μακροοικονομική θεωρία. (ΑΕΠ, ανεργία, πληθωρισμός, οικονομικοί κύκλοι)

Οικονομετρία.

Στατιστική για οικονομολόγους.

Θεωρία παιγνίων.

Παράδειγμα θετικής πρότασης:
«Η αύξηση του κατώτατου μισθού οδηγεί σε μείωση της απασχόλησης στους νέους».

Δηλαδή η θετική οικονομική είναι περιγραφική του κόσμου, περιγράφει πραγματικά γεγονότα με αντικειμενικό τρόπο με βάση την παρατηρούμενη εμπειρία και την λογική.

[134] Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

Αντίθετα η κανονιστική οικονομική επιστήμη δεν είναι εμπειρική, ούτε περιγραφική του κόσμου, καταπιάνεται με το ερώτημα «πως πρέπει να είναι» ή «τι πρέπει να γίνει» και όχι με το «πως είναι», περιλαμβάνει κοινωνικές αξίες, υποκειμενικές κρίσεις και προτάσεις πολιτικής. Οι δύο μεθοδολογίες, αν και φαινομενικά αντίθετες και διαφορετικές, στην πραγματικότητα είναι αναγκαίο συμπλήρωμα η μια της άλλης καθώς δεν θα είχε νόημα να διατυπωθεί μια κανονιστική οικονομική θεωρία αν δεν μπορεί να εφαρμοστεί ρεαλιστικά στον πραγματικό κόσμο, επομένως μπορεί να ενσωματώνει την λογική που τα υποδείγματα της θετικής οικονομίας υποστηρίζουν με βάση την εμπειρική ανάλυση. (πχ αυθόρμητη συμπεριφορά οικονομικών μονάδων στην αγορά ή χαρακτηριστικά μιας φάσης του οικονομικού κύκλου)

Κλάδοι που ανήκουν κυρίως στην κανονιστική οικονομική (ενδεικτικά):

Οικονομική πολιτική.
Δημόσια οικονομική. (κανονιστικό μέρος) (π.χ. ποιο φορολογικό σύστημα είναι «δίκαιο»)
Ηθική και φιλοσοφία της οικονομίας.

Παράδειγμα κανονιστικής πρότασης:
«Το κράτος πρέπει να αυξήσει τον κατώτατο μισθό για να μειωθεί η φτώχεια». [135]

Finance Management

POSITIVE vs NORMATIVE ECONOMICS

Basiss	Positive Economics	Normative Economics
Meaning	Based on actual data, facts, and numbers.	Based on opinion & value of the interpreter.
Verification	Results can be verified.	Verification isn't possible.
Application	Safe & beyond doubt & can be proved scientifically.	No way to test feasibility & applicability in various field
Scope of result	Results & statements are descriptive & objective.	Results & statements are prescriptive & subjective.
Approach to problems	Doesn't intend to solve any problems of economy.	It strives to find solutions to problems.

Πριν προχωρήσουμε στην επόμενη ενότητα και δούμε κάποια από τα μεθοδολογικά εργαλεία της θετικής οικονομίας που μας βοηθούν να διαχειριστούμε το βασικό οικονομικό πρόβλημα, θα ήθελα να σταθούμε λίγο περισσότερο στο τρίτο κλάδο μια κανονιστικής οικονομικής επιστήμης

[135] Πηγή :https://efinancemanagement.com/economics/positive-vs-normative

που αναφέρουμε εδώ, δηλαδή την Ηθική και φιλοσοφία της οικονομίας, καθώς αποτελεί τον κλάδο στον οποίο εντάσσεται και το παρόν βιβλίο:

Ασχολείται με ερωτήματα όπως:

- Τι είναι **δίκαιο** στην οικονομική κατανομή πόρων;
- Ποιος είναι ο **σκοπός της οικονομικής ανάπτυξης**;
- Είναι η **αγορά ηθικά ουδέτερη**;
- Ποια είναι τα **όρια του κέρδους**;
- Πώς συνδέονται η **ελευθερία**, η **ισότητα** και η **αποτελεσματικότητα**;
- Ποια είναι η **ηθική ευθύνη** κράτους, επιχειρήσεων και οικονομολόγων;

Συνδέεται στενά με:

- πολιτική φιλοσοφία
- κοινωνική δικαιοσύνη
- φιλοσοφία της επιστήμης
- οικονομικά της ευημερίας

Πρόκειται για τον κλάδο, ο οποίος, μέσα από κανονιστικές οικονομικές θεωρίες και προτάσεις πολιτικής προσπαθεί να δώσει λύσεις στα προβλήματα. Μέσα από τις ιδεολογίες που αναπτύσσονται οι οικονομολόγοι έχουν την δυνατότητα να διαμορφώνουν συνειδήσεις και τον κόσμο.[136]

Τέτοιες ιδεολογίες αποτελούν για παράδειγμα :

1) Ο κλασικός φιλελευθερισμός
2) Ο κοινωνικός φιλελευθερισμός
3) Ο Σοσιαλισμός
4) Ο Κομμουνισμός
5) Ο Αναρχικός Καπιταλισμός
6) Ο Νεοφιλελευθερισμός
7) Οικονομικός Εθνικισμός

(Φυσικά ο κατάλογος δεν είναι πλήρης.)

Ακολουθούν μερικά γνωστά έργα και συγγραφείς που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία :

[136] Τα θυμίσω τα λόγια του Τζόν Μέυναρντ Κέυνς που έλεγε πως οι ιδέες διαμορφώνουν τον κόσμο και πως οι ιδέες που προέρχονται από φιλόσοφους και οικονομολόγους είναι πιο ισχυρές από όσο γίνεται γενικότερα κατανοητό, καθώς έχουν την δύναμη να εξουσιάζουν τον κόσμο.

Adam Smith : 1) Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων. 2) Ο πλούτος των Εθνών.

John Stuart Mill: 1) Ωφελιμισμός, 2)Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας.

Karl Marx : 1) Το κεφάλαιο. 2) Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

Friedrich Hayek : 1) Το σύνταγμα της Ελευθερίας 2) Ο δρόμος προς την δουλεία.

Milton Friedman : 1) Καπιταλισμός και Ελευθερία 2) Ελεύθεροι να επιλέξουμε.

John Rawls: 1) Θεωρία της Δικαιοσύνης.

Robert Nozick: 1) Anarchy, State, and Utopia. (Αναρχία, Κράτος και Ουτοπία)

John Maynard Keynes : 1) Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος.

Anthony Downs : 1) Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας.

James Buchanan : 1) Τα όρια της Ελευθερίας : ανάμεσα στην αναρχία και τον Λεβιάθαν.

Φυσικά η λίστα δεν είναι εξαντλητική, ούτε ως προς τα ονόματα ούτε ως προς τα έργα που αναφέρονται εδώ, ούτε καν για κάθε έναν συγκεκριμένο συγγραφέα οικονομολόγο που περιλαμβάνεται εδώ. Ωστόσο,το έργο όλων τους είναι πολύ σημαντικό και λειτουργεί συμπληρωματικά με τα υπόλοιπα, καθώς και με το βιβλίο αυτό, και όλα μαζί συνεισφέρουν το καθένα ένα κομμάτι του πάζλ της αλήθειας![137]

[137] Η ανθρώπινη ιστορία εξελίσσεται μέσα από μια διαδικασία διαλεκτικής. Η διαλεκτική είναι μια ιδέα που αναπτύχθηκε από τον Γερμανό φιλόσοφο Friedrich Hegel και σύμφωνα με αυτήν η εξέλιξη ιστορικά γίνεται μέσα από την σύγκρουση αντίθετων εννοιών, από τις οποίες προκύπτει μια τελική σύνθεση που προσεγγίζει περισσότερο την ισορροπία ή την χρυσή τομή.

2.3 Ενσωματωμένες αξίες: αποτελεσματικότητα, ορθολογικότητα, μεγιστοποίηση

Στην ενότητα 2.1 μιλήσαμε για το βασικό οικονομικό πρόβλημα και είδαμε πως μπορεί να αντιμετωπιστεί, ένα από τα επιχειρήματα που είδαμε ήταν η άριστη κατανομή των παραγωγικών μέσων, προκειμένου να γίνεται η καλύτερη δυνατή αξιοποίηση τους καθώς βρίσκονται σε στενότητα οι πόροι και δεν μπορούμε να έχουμε άπειρους οικονομικούς πόρους στην διάθεση μας. Επιπλέον, είδαμε ότι το πρόβλημα μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσα από την καλύτερη οργάνωση της εργασίας ή την εφαρμογή συστημάτων κινήτρων που έχουν ως αποτέλεσμα την βελτίωση της απόδοσης των εργαζομένων.

Αντιλαμβανόμαστε, επομένως, ότι υπάρχουν κάποιες έννοιες και μεθοδολογικά εργαλεία που είναι ζωτικής σημασίας για τον σχεδιασμό και την διαμόρφωση, αλλά και την βιωσιμότητα, ενός αποτελεσματικού οικονομικού συστήματος και την καλύτερη δυνατή επίλυση του ζητούμενου μας: την αξιοποίηση των συντελεστών της παραγωγής για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών.

Τέτοιες έννοιες είναι για παράδειγμα η αποτελεσματικότητα, η ορθολογικότητα και η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας. Από τις αξίες αυτές προκύπτουν έμμεσα κάποιες άλλες αρχές, όπως αυτή του **Οικονομικού Ανθρώπου (Homo Economicus)** : Το πρότυπο ανθρώπου που αποσκοπεί στην μεγιστοποίηση της χρησιμότητας του ως καταναλωτής και στην μεγιστοποίηση του κέρδους του ως παραγωγός. Ένας τέτοιος καταναλωτής ή παραγωγός θεωρείται ορθολογικός και η συμπεριφορά του ορθολογική. Αυτή **είναι μια υπόθεση** που κάνουμε στην οικονομική επιστήμη και **είναι μια απόλυτα απαραίτητη γενίκευση**, στα πλαίσια μιας κοινωνικής επιστήμης, προκειμένου να απλοποιήσουμε την σύνθετη πραγματικότητα και να μην χαθούμε στο χάος της διαφορετικότητας που την χαρακτηρίζει. Έτσι μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα και να ερμηνεύσουμε την κοινωνία στα πλαίσια μιας κοινωνικής επιστήμης.

Η υπόθεση του homo economicus **συνδυάζει την ηθική του ωφελιμισμού και τον μεθοδολογικό** ατομισμό και έτσι διαμορφώνει το κυρίαρχο μοντέλο της οικονομικής επιστήμης. Το μοντέλο αυτό, αν και υιοθετείται ως μια υπόθεση εργασίας στα οικονομικά, καθώς και σε άλλες επιστήμες, όπως η πολιτική, η κοινωνιολογία κλπ. παρόλα αυτά **δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ως το απόλυτα επιθυμητό πρότυπο συμπεριφοράς** και θα έπρεπε να οριοθετείται. Στην ενότητα 2.4 θα το δούμε πιο λεπτομερώς το ζήτημα αυτό. Προς το παρόν, αξίζει να πούμε ότι πρόκειται για ένα μεθοδολογικό τέχνασμα που μας βοηθάει στην επίτευξη των στόχων της αποτελεσματικότητας, της ορθολογικότητας και στην απλοποίηση της σύνθετης πραγματικότητας προκειμένου να είναι εφικτή μια κοινωνική επιστήμη.

Στο σημείο αυτό θα ήταν σημαντικό να δούμε τις παραπάνω έννοιες που αναφέραμε, ξεκινώντας με την αποτελεσματικότητα και στην συνέχεια στην ορθολογικότητα και την μεγιστοποίηση.

Αποτελεσματικότητα: Μετράει τον βαθμό επίτευξης των στόχων που έχουν τεθεί κατά τον προγραμματισμό σε μια επιχείρηση ή σε έναν οργανισμό ή του κράτους κατά την άσκηση της οικονομικής πολιτικής του, δηλαδή συγκρίνονται τα αποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί σε

σχέση με τα αποτελέσματα που επιδιώκονται. Συνήθως την μετράμε ως ποσοστό, πχ 70% αύξηση των πωλήσεων ή 15% μείωση του κόστους παραγωγής κλπ. Για παράδειγμα μία επιχείρηση που θέτει ως στόχο την αύξηση των πωλήσεων για το επόμενο έτος κατά 30%, και τελικά πετυχαίνει μία αύξηση κατά 10%, είναι αποτελεσματική κατά 33,33% (30% / 10%). Εκτός από ποσοστά, μπορούμε να χρησιμοποιούμε και απόλυτες τιμές. Για παράδειγμα, αν μία επιχείρηση θέσει ως στόχο την αύξηση των πωλήσεων κατά 1.000 μονάδες και πετύχει μία αύξηση κατά 800 μονάδες, ο βαθμός αποτελεσματικότητας της είναι 80%. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να υπολογιστεί και το ποσοστό επιτυχίας μιας επιχείρησης.

Πιο απλά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο τύπος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το βαθμό της αποτελεσματικότητας μιας επιχείρησης είναι ο λόγος των επιτευχθέντων μονάδων δια των επιδιωκόμενων:

Αποτελεσματικότητα = Επιτευχθείσες μονάδες / Επιδιωκόμενες μονάδες[138]

Ορθολογικότητα: Πρόκειται για το πρότυπο αυτό συμπεριφοράς που συνεισφέρει στην επίτευξη της μέγιστης δυνατής αποτελεσματικότητας, τον τρόπο συμπεριφοράς του homo economicus. **Κάνουμε την υπόθεση πως υπάρχει τέλεια γνώση**, δηλαδή όλα τα οικονομούντα άτομα, πχ επιχειρήσεις, νοικοκυριά και ιδιώτες **γνωρίζουν όλα τα δεδομένα** και τις τιμές μιας αγοράς και είναι σε θέση να εφαρμόσουν την **βασική οικονομική αρχή** : την επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους με το ελάχιστο δυνατό κόστος. Η οικονομική αρχή δηλαδή είναι μια αρχή σύγκρισης κόστους και οφέλους. Τα οικονομούντα άτομα συγκρίνουν τις διαθέσιμες επιλογές τους, και βάζοντας τες σε σειρά προτεραιότητας παίρνουν τις αποφάσεις που μεγιστοποιούν το όφελος/χρησιμότητα τους, ενώ ταυτόχρονα ελαχιστοποιούν τις θυσίες ή το κόστος τους. Εκ των πραγμάτων, καταλαβαίνουμε ότι οι επιλογές αυτές είναι αμοιβαία αποκλειόμενες, εφόσον το πρόβλημα της στενότητας δεν μας επιτρέπει να απολαύσουμε απεριόριστα αγαθά και οι επιλογές μας είναι περιορισμένες.[139]

Αν θέλαμε να αποτυπώσουμε την ορθολογικότητα σε έναν τύπο, αν και περισσότερο θέλω να σταθώ στην συμπεριφορά που αυτή συνεπάγεται εδώ, είναι ο **δείκτης κόστους/οφέλους:**

Συνολικό όφελος ή συνολική χρησιμότητα / συνολικό κόστος.

Για παράδειγμα, ένας εργαζόμενος είναι σε θέση, εφόσον διαθέτει τέλεια γνώση, να γνωρίζει όλους τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας που προσφέρει κάθε εργοδότης και μπορεί να επιλέξει αυτόν που τον συμφέρει περισσότερο. Ένας καταναλωτής είναι σε θέση να γνωρίζει τις

---

138 Βαξεβανίδου Μαρία και Ρεκλείτης Παναγιώτης, *Αρχές Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων*, Γ' ΕΠΑΛ. Εκδόσεις «Διόφαντος» , 2015.

139 Ένα πολύ σημαντικό μεθοδολογικό εργαλείο που βοηθάει τα άτομα κατά την λήψη αποφάσεων, προκειμένου να κάνουν μια ορθολογική επιλογή, είναι το κόστος ευκαιρίας ή εναλλακτικό κόστος : Μας δείχνει τι θυσιάζουμε για να κερδίσουμε μια μονάδα ενός συγκεκριμένου αγαθού. Αν για παράδειγμα ένας εργαζόμενος μπορεί να παράξει σε 1 ώρα 10 κιλά κρασί ή 4 κιλά ψωμιού τότε το κόστος ευκαιρίας ή εναλλακτικό κόστος του ψωμιού είναι 10/4 = 2,5 γιατί τόσα κιλά κρασί θυσιάζει για να παράξει ένα ψωμί. Το ΚΕ του κρασιού θα είναι, επομένως, το αντίστροφο, δηλαδή ΚΕ κρασιού = 1/ ΚΕ ψωμιού ή 4/10 = 0,4.

τιμές των προϊόντων σε κάθε αγορά και να επιλέξει αυτό που του προσφέρει την καλύτερη δυνατή ποιότητα και την χαμηλότερη δυνατή τιμή, δηλαδή να επιλέξει τα πιο ανταγωνιστικά προϊόντα. Με παρόμοιο τρόπο μπορούν τα άτομα να κάνουν επιλογές σε κάθε τομέα της ζωής τους. Μια τέτοια επιλογή αποκαλείται «**ορθολογική επιλογή».**

Η μεγιστοποίηση, επομένως, είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής της **βασικής οικονομικής αρχής** και της επίτευξης μιας **ορθολογικής επιλογής**. Πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο της αγοράς μπορούμε να την μετρήσουμε μέσα από δείκτες όπως ο δείκτης της αποδοτικότητας ή ο δείκτης Value for Money, όπως επίσης η παραγωγικότητα (ή μέσο προϊόν) και η ανταγωνιστικότητα.

Αποδοτικότητα = Αποτέλεσμα (πχ εκροές αγαθών) / Πραγματοποιηθέν κόστος. (ή εισροές συντελεστών) . Πολλές επιχειρήσεις υπολογίζουν τις αποδόσεις τους με τον δείκτη ROI = Καθαρά Κέρδη προς Ίδια κεφάλαια, που είναι μια παραλλαγή αυτού του τύπου.

Value for Money = Αποτέλεσμα / κεφάλαια που επενδύθηκαν (ή δαπάνες)

Παραγωγικότητα ή Μέσο Προϊόν = Η αξία της ποσότητας ενός προϊόντος ή αγαθού που έχει παραχθεί / την αξία των πλουτοπαραγωγικών πηγών που χρησιμοποιήθηκαν κατά την παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα Q/L (Quantity/Labour) που μετράει την ποσότητα ανά εργαζόμενο και με αυτόν τον τρόπο υπολογίζεται η παραγωγικότητα της εργασίας. Με αντίστοιχο τρόπο θα μπορούσαμε να ελέγξουμε την παραγωγικότητα κάθε συγκεκριμένου συντελεστή της παραγωγής.

Ανταγωνιστικότητα: αναφέρεται ουσιαστικά στην ποιότητα των παραγόμενων αγαθών σε σχέση με την τιμή τους. Η βελτίωση της παραγωγικότητας βοηθάει μια επιχείρηση να γίνει ανταγωνιστική καθώς έτσι μειώνεται το μέσο μεταβλητό κόστος της επιχείρησης.[140] Με χαμηλότερο κόστος η επιχείρηση μπορεί να παράξει ή να προσφέρει περισσότερα αγαθά – που είναι η πηγή του αληθινού πλούτου – σε χαμηλότερες τιμές, ικανοποιώντας περισσότερους καταναλωτές.[141]

Υπάρχουν πολλοί επιπλέον χρηματοοικονομικοί αριθμοδείκτες που χρησιμοποιούν οι επιχειρήσεις για τον υπολογισμό της απόδοσης τους, όπως το κεφάλαιο κίνησης ή ο δείκτης ρευστότητας. **Αυτοί όλοι οι αριθμοδείκτες υπολογίζονται μέσα από τους λογαριασμούς του ισολογισμού μιας επιχείρησης.**

Κεφάλαιο Κίνησης = ΚΠΣ - ΒΥ
Δείκτης Ρευστότητας = ΚΠΣ / ΒΥ[142]

---

[140] Το μέσο μεταβλητό κόστος είναι το μεταβλητό κόστος μιας επιχείρησης / την ποσότητα της παραγωγής. Μεταβλητό είναι το μέρος του κόστους που αλλάζει καθώς η επιχείρηση εντείνει την παραγωγική της δραστηριότητα ενώ σταθερό το μέρος του κόστους που δεν εξαρτάται από το μέγεθος της παραγωγής ή τον βαθμό λειτουργίας μιας επιχείρησης.

[141] Στο 10ο κεφάλαιο θα δούμε πόσο σημαντική είναι η βελτίωση της τεχνολογίας για την αύξηση της παραγωγικότητας και την μείωση του κόστους παραγωγής, ενισχύοντας έτσι την ανταγωνιστικότητα.

[142] ΚΠΣ = Κυκλοφορούντα Περιουσιακά Στοιχεία / Βραχυπρόθεσμες Υποχρεώσεις. ΒΥ = Βραχυπρόθεσμες

2.4 Μορφές Αγοράς

Σύμφωνα με τον Άνταμ Σμίθ :

«ο άνθρωπος είναι το μοναδικό είδος που κάνει συναλλαγές».[143]

Σχεδόν από την αρχή της ανθρώπινης ιστορίας ο άνθρωπος είχε την τάση να κάνει ανταλλαγές με τους άλλους ανθρώπους για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Η φύση δεν μας έδωσε ούτε τα νύχια ενός αρπακτικού ούτε την δύναμη και την ταχύτητα ενός αλόγου ή λιονταριού για να ικανοποιήσουμε τις ανάγκες μας, το μόνο που μας παρέχει είναι η ανθρώπινη λογική[144] και το συναίσθημα, που σημαίνει ότι είμαστε προορισμένοι, για το κοινό καλό μας, να φτιάξουμε δομές και συστήματα που θα μας επιτρέψουν να αυξήσουμε την παραγωγή, να βελτιώσουμε την τεχνολογία και να ικανοποιήσουμε τις ανάγκες μας και το βασικό κίνητρο που λειτουργεί ως μοχλός αυτής της δραστηριότητας είναι η έμφυτη τάση μας να αναζητούμε περισσότερη ηδονή/ευχαρίστηση και αποφυγή του πόνου. Το κίνητρο για την επίτευξη της συνεργασίας είναι το συναίσθημα και η λογική για την δημιουργία των πολύπλοκων συστημάτων, ενώ η έμφυτη τάση μας να αναζητούμε την ηδονή, σε προσωπικό επίπεδο, συχνά με μια μορφή ανταγωνισμού, αποτελεί το βασικό κίνητρο που ωθεί τον άνθρωπο να δημιουργήσει οικονομικά αγαθά, συμβάλλοντας, παράλληλα, χωρίς να είναι στις αρχικές προθέσεις του, στην μεγιστοποίηση της ευημερίας της κοινωνίας. Επομένως, οι άνθρωποι βρίσκονται σε μια σχέση αλληλεξάρτησης αλλά ταυτόχρονα και ανταγωνισμού μεταξύ τους, αυτά τα δύο χαρακτηριστικά αποτελούν και τις «ρόδες» πάνω στις οποίες στηρίζεται το «όχημα» της ανθρώπινης επιβίωσης.[145]

Αρχικά οι ανταλλαγές περιορίζονταν μόνο σε αγαθά, δηλαδή πράγμα αντί πράγματος, το σύστημα αυτό είναι γνωστό ως «αντιπραγματισμός», στο σύστημα αυτό ο καθένας ή το κάθε νοικοκυριό παρήγαγε όσα αγαθά του ήταν απαραίτητα και προσπαθούσε να ικανοποιήσει από μόνο του τις ανάγκες των μελών του, χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη συνεργασία, παρά μόνο στο επίπεδο της ανταλλαγής των αγαθών μεταξύ των ανθρώπων. Ωστόσο, αντιλαμβανόμαστε ότι το σύστημα αυτό είχε αρκετά προβλήματα καθώς θα έπρεπε να υπάρχει μια σύμπτωση επιθυμιών προκειμένου δύο πλευρές να συμμετέχουν εθελοντικά στις ανταλλαγές των αγαθών, επιπλέον δεν ήταν εύκολο να μεταφέρεις όλων των ειδών τα αγαθά και δεν μπορούσε να επιμεριστεί ένα αγαθό σε μικρότερα μέρη πάντα, για παράδειγμα, δεν γίνεται να ανταλλάξεις 5 κιλά πατάτες με μισή καρέκλα, θα έπρεπε να υπάρχει τρόπος να βρεθεί ένα κοινώς αποδεκτό μέσω συναλλαγών που θα αντιμετωπίζει αυτές τις ατέλειες και το μέσο αυτό είναι το χρήμα.

Έχουν υπάρξει διάφορες μορφές χρήματος στην ιστορία, ως χρήμα έχουν χρησιμοποιηθεί

Υποχρεώσεις. Οι λογαριασμοί που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες αναφέρονται στις απαιτήσεις και τις υποχρεώσεις που έχει μια επιχείρηση, η διάρκεια των οποίων είναι μικρότερη του έτους. Δεν περιλαμβάνονται, για παράδειγμα, μακροχρόνια δάνεια ή κτίρια οικόπεδα κλπ.

143 Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776.

144 Κάντ, Εμμάνουελ. *Ιδέα μιας Ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό*, 1784.

145 Αυτό που ο Γερμανός φιλόσοφος Άρθουρ Σόπενχαουερ αποκαλεί “the will to life”.

διάφορα εμπορεύματα και αγαθά, όπως κοχύλια, πέτρες, άμμος, τσιγάρα κλπ αυτό όμως που συγκέντρωνε όλες τις απαραίτητες ιδιότητες που απαιτούνται από ένα εμπόρευμα, προκειμένου να παίξει τον ρόλο του χρήματος, ήταν ο χρυσός, καθώς δεν είναι φθαρτός, αλλάζει εύκολα σχήμα και μπορεί να έχει μεγάλες μονάδες και υποπολλαπλάσια, όπως απαιτεί ένα σύστημα ανταλλαγής αγαθών. Επίσης μεταφέρεται σχετικά εύκολα, βρίσκεται σε σχετικά περιορισμένες ποσότητες και δεν είναι εύκολη η εύρεση και η προσφορά του, πράγμα που του προσδίδει το **χαρακτηριστικό της σπανιότητας, από το οποίο πηγάζει και η αξία του.**[146] Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο αποκαλείται «το χρήμα του θεού»!

Όσο ίσχυε το σύστημα του αντιπραγματισμού και της αυτάρκειας[147] το επίπεδο της ανθρωπότητας ήταν ιδιαίτερα χαμηλό, όπως και ο πραγματικός πλούτος της και για αυτό στη συνέχεια υπήρξε η δημιουργία και εξέλιξη του χρήματος, αλλά δεν θα σταθώ τόσο σε αυτό το κομμάτι εδώ, αυτό στο οποίο θέλω να σταθώ είναι στο περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα αυτές οι ανταλλαγές αρχικά των αγαθών και στην συνέχεια οι συναλλαγές μέσω του χρήματος.[148]

Το περιβάλλον αυτό είναι η αγορά. Η αγορά συνδέεται με τα σχετικά μέσα και τους χώρους όπου λαμβάνουν χώρα οι συναλλαγές. Για παράδειγμα, οι εμπορικοί δρόμοι όπου βρίσκονται τα καταστήματα σε μια πόλη ή οι λαϊκές αγορές. Ως προς τα μέσα, μπορεί να είναι πχ τηλεφωνικές αγορές ή διαδικτυακές αγορές κλπ. Συχνά, επίσης, βλέπουμε μια αγορά να σχετίζεται με το αγαθό που αποτελεί το αντικείμενο των συναλλαγών, πχ αγορά ακινήτων, αγορά μετοχών, αγορά συναλλάγματος κλπ.[149] Στην αγορά προσέρχονται οι δύο πλευρές της ζήτησης και της προσφοράς αγαθών όπου οι καταναλωτές επιθυμούν να αγοράσουν όσο φθηνότερα γίνεται ενώ οι πωλητές να πουλήσουν όσο ακριβότερα μπορούν, αυτή η σύγκρουση συμφερόντων **εξισορροπείται** μέσα από μια διαδικασία «διαπραγμάτευσης», σε ορισμένες αγορές φανερά ενώ σε άλλες άτυπα. **Αυτό που στην αγορά αποκαλούμε «ισορροπία» σε μια σοσιαλιστική, κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία το αποκαλούμε «ισότητα». Μια ελεύθερη αγορά δεν είναι τίποτα άλλο παρά η προσπάθεια να επιτευχθεί ο ίδιος αντικειμενικός σκοπός, με διαφορετικά μέσα.** Αυτός που είναι πραγματικά φιλελεύθερος, δεν πιστεύει ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα, τουλάχιστον ως προς την επίτευξη της ισότητας και την επιβολή των κανόνων. Δηλαδή, ότι οι άνθρωποι είναι σε θέση να επιδεικνύουν ατομική υπευθυνότητα και να κάνουν το

---

146 Αυτό σημαίνει ότι διαθέτει μια σταθερή αγοραστική δύναμη και δεν χάνει αξία διαχρονικά εφόσον βρίσκεται σε σχετικά σταθερή ποσότητα που σημαίνει ότι και η ζήτηση των αγαθών βρίσκεται σε σταθερότητα.

147 Η ιδέα αυτή σύμφωνα με την οποία κάθε νοικοκυριό - και οποιαδήποτε γενικά οικονομική μονάδα, πχ το κράτος - έπρεπε να παράγει μόνο του ότι χρειάζεται και να μην εξαρτάται από το εμπόριο ή τις ανταλλαγές με άλλους. Οι μερκαντιλιστές αργότερα είδαν τις εμπορικές ανταλλαγές σαν ένα παιχνίδι κερδισμένων και χαμένων, στο οποίο δεν υπάρχει αμοιβαίο όφελος και για τις δύο πλευρές της συναλλαγής.

148 Ωστόσο η εφεύρεση του χρήματος δεν είχε μόνο θετικά στοιχεία σε σχέση με τον αντιπραγματισμό. Μπορεί να αύξησε το επίπεδο του πλούτου και να έδωσε λύσεις στο οικονομικό πρόβλημα της ανθρωπότητας ωστόσο η λειτουργία του χρήματος ως μέσου αποθήκευσης της αξίας επιδείνωσε τα φαινόμενα της απληστίας και της ανισότητας, καθώς πλέον οι άνθρωποι μπορούσαν να συσσωρεύουν χρυσό ή παραστατικό χρήμα που δεν αλλοιώνεται, ούτε φθείρεται. Αντίθετα, κατά το σύστημα ανταλλαγών του αντιπραγματισμού δεν μπορούσε να υπάρχει συνεχής συσσώρευση του πλούτου, καθώς τα αγαθά δεν έχουν την ίδια διάρκεια στο χρόνο όπως το χρήμα ή ο χρυσός.

149 Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

καθήκον τους, χωρίς να χρειάζεται κρατικός παρεμβατισμός για να επιτευχθεί αυτό. Μπορεί το εγχείρημα αυτό να μην είναι πάντα τόσο αποτελεσματικό όσο ο κυβερνητικός παρεμβατισμός, ωστόσο είναι μια έντιμη προσπάθεια από την πλευρά του φιλελευθερισμού που βάζει τις ηθικές αρχές της ελευθερίας, της ατομικότητας της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας πάνω από την καταπίεση και τον περιορισμό που προκαλεί η παρέμβαση ενός ισχυρού θεσμού εξουσίας, όπως το κράτος.[150]

Πώς θα μπορέσει όμως μια φυσική κατάσταση της ελευθερίας να εξασφαλίσει την τάξη και την πειθαρχία που επιτυγχάνει το κράτος με την επιβολή της εξουσίας του; Πως θα εξασφαλίσει την δίκαιη κατανομή των πόρων και την επίτευξη κοινωνικά επιθυμητών σκοπών χωρίς την δύναμη της βίας; Μπορεί η ισορροπία ενός μηχανισμού των τιμών να είναι τόσο αποτελεσματική όσο η ισότητα μιας απευθείας αναδιανομής μέσω της επιβολής φόρων, προστίμων και αύξησης δαπανών και χρεών; **Αυτό που σε συνθήκες πολιτικής, οικονομικής και αστικής ελευθερίας αποτελεί την αντίστοιχη «δύναμη της βίας», είναι η ηθική της αρετής[151] και ο ανταγωνισμός![152]**

Ο ανταγωνισμός δημιουργεί συνθήκες τάξης, ειρήνης και ισορροπίας στην κοινωνία και την ανθρωπότητα αλλά **φαίνεται επίσης να έχει και θετικό οικονομικό αντίκτυπο** καθώς «πιέζει» όλες τις πλευρές να ενδιαφερθούν για τα συμφέροντα των άλλων, να αυξήσουν την παραγωγικότητα τους για να γίνουν ανταγωνιστικές και με αυτόν τον τρόπο να «νικήσουν» σε αυτό τον αγώνα για την επιβίωση![153] Στο πλαίσιο της αγοράς συχνά οι αγοραπωλησίες δεν είναι

---

150 Παρατηρούμε ότι σε τελική ανάλυση ο κρατισμός βασίζεται σε μια συνεπειοκρατία και στο δόγμα «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα» σε αντίθεση με την ελεύθερη αγορά που δίνει προτεραιότητα στις ηθικές αρχές της, παρόλο που αυτή δέχεται την συνεπειοκρατική φύση του ανθρώπου και αρνείται να την περιορίσει, αποτυγχάνοντας, συχνά, συγκριτικά με τα αποτελέσματα που μπορεί να επιτύχει ο κρατικός παρεμβατισμός. Ωστόσο, το συμπέρασμα αυτό δεν είναι απόλυτο, ισχύει σε ορισμένους τομείς, όχι όμως και σε άλλους. Για παράδειγμα μπορεί να ισχύει όσον αφορά την ανακούφιση της ακραίας φτώχειας και την δημιουργία ενός κοινωνικού κράτους, όχι όμως όσον αφορά και την δημιουργία μιας ανταγωνιστικής οικονομίας για παράδειγμα. Το συμπέρασμα αυτό νομίζω με κάνει να πιστεύω ότι μονο η ιδεολογία του φιλελευθερισμού μπορεί να είναι συμβατή με την ηθική της αρετής.

151 Η ηθική της αρετής δεν προκύπτει τόσο από την λογική, όσο από το συναίσθημα, χωρίς ωστόσο να απουσιάζει και ο ρόλος της λογικής σε αυτήν. Τον **ενισχυμένο ρόλο του συναισθήματος** τον βλέπουμε στον Άνταμ Σμίθ και στον Ντέιβιντ Χιούμ. Ο Σμίθ μάλιστα, στο έργο του *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, τον συνδέει με την αριστοτελική ηθική της αρετής και την διαμόρφωση ενός ενάρετου χαρακτήρα που διαθέτει ενσυναίσθηση και σωστή συνείδηση! **Η σωστή συνείδηση προκύπτει αυθόρμητα μέσα από το συναίσθημα και όχι από την επιβολή κανόνων.**

152 Ο Γερμανός φιλόσοφος Εμμάνουελ Κάντ αναφέρει στο δοκίμιο του *Ιδέα μιας ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό* πως ακόμα και ένας λαός δαιμόνων μπορεί να είναι σε θέση να πετύχει κοινωνικά επιθυμητούς σκοπούς μέσα από τον ανταγωνισμό.

153 Η ιδεολογία του laissez-faire καπιταλισμού μοιράζεται κοινά στοιχεία με την ιδέα του κοινωνικού δαρβινισμού! Τέτοια κοινά στοιχεία είναι για παράδειγμα είναι ο έμφυτος εγωισμός, η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος, η έμφυτη τάση μας να αναζητούμε την ηδονή κλπ. Τόσο ο οικονομικός φιλελευθερισμός όσο και ο κοινωνικός δαρβινισμός απορρίπτουν τον κρατικό παρεμβατισμό και την βοήθεια προς ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, στην πρώτη περίπτωση γιατί επιβραβεύει την φτώχεια και έτσι την αναπαράγει, δίνοντας κίνητρα στα άτομα να εγκαταλείπουν την αγορά και έτσι στερούνται την ευκαιρία της παραγωγικής δημιουργίας που συμβάλει στην ευημερία της κοινωνίας και των ίδιων ενώ ταυτόχρονα το άτομο χάνει την ανεξαρτησία του και βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση από το κράτος! Η επιδότηση προς μη ανταγωνιστικές οικονομικές μονάδες

αμοιβαία επωφελείς και υπάρχει εκμετάλλευση, καθώς, όπως δείξαμε, στην αγορά συναντιούνται δυο ανταγωνιζόμενα συμφέροντα, με τους πωλητές να θέλουν να πουλήσουν ακριβά και τους καταναλωτές να θέλουν να αγοράσουν φθηνά και θα πρέπει να υπάρξει μια ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα σε αυτά τα ανταγωνιζόμενα συμφέροντα, δηλαδή κάτι που να προσεγγίζει το ιδανικό της ισότητας ή να ελαχιστοποιεί τις ανισότητες, καθώς η απόλυτη ισότητα θα ήταν σχεδόν τόσο καταστροφική όσο και η ζωώδης ανισότητα που υπάρχει σήμερα στον κόσμο μας!

Μια δίκαιη διανομή του εισοδήματος επιτυγχάνεται όταν οι αγοραπωλησίες γίνονται στην λεγόμενη **φυσική τιμή** των εμπορευμάτων : η τιμή που εξασφαλίζει επαρκή έσοδα για τους μισθούς της εργασίας, την αμοιβή του συντελεστή επιχειρηματικότητα, δηλαδή το κέρδος του αποθέματος, και το κεφάλαιο για την συνεισφορά τους στην παραγωγική διαδικασία, όχι όμως κάτι περισσότερο από αυτό. **Η τιμή αυτή μπορεί είτε να καθοριστεί νομοθετικά από το κράτος είτε να προκύψει αυθόρμητα μέσα από μια ελεύθερη αγορά**. Θα μπορούσαμε, επομένως, να κάνουμε λόγο για δύο ειδών τιμές, την αγοραία τιμή και την φυσική τιμή, οι δύο τους μπορεί συχνά να ταυτίζονται ή να αποκλίνουν[154]. Ένας τρόπος να επιτευχθεί αυτή η δίκαιη φυσική τιμή είναι να καθοριστεί νομοθετικά, όπως είπαμε, ωστόσο αυτό δεν είναι τόσο εύκολο να γίνει καθώς η αγοραία τιμή αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην προσφορά και την ζήτηση και για να μπορέσει να επιβιώσει και να αντέξει σταθερά μια νομοθετικά θεσπισμένη τιμή από την κυβέρνηση θα πρέπει να υπάρχουν και οι κατάλληλες συνθήκες στην αγορά, δηλαδή η ζήτηση και η προσφορά να βρίσκονται σε συγκεκριμένα επίπεδα που η κοινωνία και το κράτος θεωρεί σωστά για την ικανοποίηση και των δύο πλευρών, αγοραστών και πωλητών, ακριβώς στη μέση. Δηλαδή μια σχέση 50-50. Αν δεν υπάρχουν αυτές οι συνθήκες, η σταθερή αυτή τιμή, είτε πρόκειται για ισοτιμία ενός νομίσματος ή μιας μετοχής ή ενός εμπορεύματος, δεν θα επιβιώσει. Για παράδειγμα, Αν η τιμή ενός αγαθού είναι στα 30 ευρώ και αυξηθεί το διαθέσιμο εισόδημα των καταναλωτών κατά 1000 ευρώ, αν δεν υπάρχει αντίστοιχη αύξηση της ποσότητας του πλούτου των πραγματικών αγαθών μιας οικονομίας, τότε στην τιμή των 30 ευρώ θα παρουσιαστεί έλλειμμα στην αγορά. **Επομένως, η (αγοραία) τιμή αυτή δεν φέρνει ισορροπία στην αγορά και θα πρέπει να αυξηθεί, δίνοντας όμως έτσι την δυνατότητα στην επιχειρηματική και την κεφαλαιοκρατική τάξη να καρπωθούν την υπεραξία!**[155]

πολλαπλασιάζει την παρουσία τους και ταυτόχρονα τείνει να εξαφανίσει τις πετυχημένες οικονομικές και έτσι βλάπτει τελικά τα συμφέροντα των καταναλωτών και του κράτους, εφόσον ούτε αυτό δεν μπορεί να έχει τα αντίστοιχα έσοδα. Στην δεύτερη περίπτωση το επιχείρημα είναι πως μια τέτοια βοήθεια προς τους αδύναμους θα δημιουργήσει τελικά μια αδύναμη κοινωνία, για αυτό το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει και να διακόπτει την αυθόρμητη λειτουργία της φυσικής επιλογής, η οποία υπάρχει και στην ανθρώπινη κοινωνία! Η ομοιότητα ανάμεσα στις δύο απόψεις είναι εμφανής.

154 Δηλαδή η αγοραία τιμή > φυσική τιμή καθώς αν ίσχυε κάτι διαφορετικό θεωρείται αθέμιτος ανταγωνισμός και δεν μπορεί να είναι βιώσιμη αυτή η επιλογή για τον επιχειρηματία που αποφασίζει να ακολουθήσει αυτήν την στρατηγική.

155 Δεν πρέπει να κάνουμε το λάθος να θεωρήσουμε ως υπεραξία το νόμιμο κέρδος του επιχειρηματία για την πνευματική εργασία του μάνατζμεντ που συνεισφέρει, καθώς και τα έσοδα του κεφαλαίου, δηλαδή του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, για το ρίσκο που αναλαμβάνει να προμηθεύσει στα ενδιαφερόμενα μέρη την γη και τα ακίνητα, χωρίς τα οποία η παραγωγική διαδικασία δεν θα ήταν δυνατή. Μια λύση για να αποφύγουμε το επί μέρος κόστος της επιχειρηματικότητας και του κεφαλαίου θα ήταν να αναλάβει το κράτος αυτές τις λειτουργίες, όμως η ιστορία δείχνει ότι το κράτος είναι πολύ κατώτερο των περιστάσεων και μόνο όταν η περιουσία ανήκει σε ένα φυσικό πρόσωπο υπάρχει πραγματικό ενδιαφέρον και προστασία της ιδιοκτησίας. Από την άλλη, όταν η περιουσία ανήκει σε ένα φυσικό πρόσωπο, υπάρχει αδιαφορία για την κοινωνία και την

Προκειμένου το κράτος να χειραγωγήσει τις συνθήκες στην αγορά θα πρέπει να αυξηθούν οι αρμοδιότητες του και η δύναμη του να παρεμβαίνει και να φορολογεί τους πολίτες, **κάτι τέτοιο θα αποτελούσε απειλή για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ατόμου** και **στην πράξη βλέπουμε ότι δεν έχει πολλές φορές το αποτέλεσμα που θα θέλαμε καθώς τα άτομα έχουν την τάση να θέλουν να αποφύγουν να πληρώσουν για να κάνουν το καθήκον τους απέναντι στην κοινωνία** ή , και σε ένα μεγαλύτερο επίπεδο, τα έθνη επιδεικνύουν αντίστοιχη αδιαφορία για τα συμφέροντα της ανθρωπότητας και δεν θέλουν να πληρώσουν για να βοηθήσουν ανθρώπους και χώρες που βρίσκονται αντιμέτωποι με το πρόβλημα της πείνας. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό της φορολόγησης, της αναδιανομής και του φαινομένου της φοροδιαφυγής και της φοροαποφυγής θα δούμε στο 8ο κεφάλαιο, προς το παρόν αρκεί να πούμε με λίγα λόγια πως επιλογή της κρατικής παρέμβασης και της νομοθετικά θεσπισμένης τιμής δεν είναι αποτελεσματική ούτε βιώσιμη.

Η δεύτερη περίπτωση είναι η εναλλακτική λύση μιας απόλυτα ελεύθερης αγοράς, ενός laissez-faire καπιταλισμού. Στην περίπτωση αυτή η αγοραία τιμή παρουσιάζει διακυμάνσεις ανάλογα με την προσφορά και την ζήτηση στην αγορά και μπορεί να ταυτίζεται ή να αποκλίνει με την φυσική τιμή. Αν έχουμε:

Αγοραία Τιμή = Φυσική Τιμή σε **συνθήκες ελευθερίας**.

Τότε η αγορά είναι ταυτόχρονα **δίκαιη** και **βιώσιμη**.

Αν όμως έχουμε αγοραία τιμή > φυσικής τιμής τότε η οικονομία δεν είναι δίκαιη καθώς εμφανίζεται το φαινόμενο της υπεραξίας! Δηλαδή της κλοπής του μόχθου της εργασίας από την επιχειρηματική ή την κεφαλαιοκρατική τάξη, που βλέπουν τα έσοδα τους να αυξάνονται πολύ περισσότερο από αυτό που πραγματικά τους αναλογεί με βάση την πνευματική εργασία και το ρίσκο που ανέλαβαν και για το οποίο δικαιωματικά αξίζουν μέρος του κέρδους. **Σε αυτήν την περίπτωση απουσιάζει η δικαιοσύνη, όμως εξασφαλίζεται η επιβίωση της οικονομίας** και της αγοράς καθώς οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης βρίσκονται σε ισορροπία και δεν παρουσιάζονται ελλείψεις προϊόντων στην αγορά, αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ανθρώπινες ανάγκες ανικανοποίητες. Ωστόσο, όσο μεγαλύτερη η διαφορά ανάμεσα στην αγοραία και την φυσική τιμή τόσο μεγαλύτερος και ο κίνδυνος μιας καταστροφικής κατάρρευσης της ζήτησης και ύφεσης, αν μιλάμε για μια εθνική οικονομία, αλλά και του συνεχούς αυξανόμενου πληθωρισμού που διαταράσσει την ομαλή λειτουργία της αγοράς και εμποδίζει την ανάπτυξη της οικονομίας. Οπότε, **μακροχρόνια, ακόμα και η επιβίωση της αγοράς ή της οικονομίας τίθεται σε κίνδυνο**. Για τον ρόλο του κέρδους στους κύκλους της οικονομίας αλλά και στις ηθικές αρχές μας θα δούμε περισσότερα στο 5ο κεφάλαιο.

Μια ακόμα περίπτωση είναι αυτή όπου αγοραία τιμή < φυσική τιμή . Κάτι τέτοιο δεν εμφανίζεται συχνά καθώς μια τέτοια τιμή δεν εξασφαλίζει επαρκή έσοδα για τους συντελεστές της παραγωγής και επομένως δεν μπορεί να είναι βιώσιμη στον χρόνο. Επιπλέον, μια τόσο χαμηλή τιμή κρίνεται ως αθέμιτος ανταγωνισμός και θεωρείται παράνομη, ενώ σε επίπεδο μακροοικονομίας θα μπορούσε να επιφέρει μια κρίση αποπληθωρισμού, η οποία μεγεθύνει το εξωτερικό χρέος σε πραγματικούς όρους ενώ ταυτόχρονα μειώνει τα φορολογικά έσοδα σε

δικαιοσύνη. Αδιαφορία για το δημόσιο συμφέρον!

ονομαστικούς όρους με συνέπεια να καταρρέει το διαθέσιμο εισόδημα και η ζήτηση στην αγορά. Το τελευταίο φαινόμενο μπορεί να συμβεί και από την μείωση του κέρδους των επιχειρήσεων που δημιουργεί κίνητρο στις επιχειρήσεις να εγκαταλείψουν την αγορά. Εμφανίζεται ένα φαινόμενο στασιμότητας και η ανεργία αυξάνεται.

Επομένως, για να διατηρηθεί η ισότητα ανάμεσα στην αγοραία και την φυσική τιμή σταθερά και σε βάθος χρόνου, για να υπάρχει βιωσιμότητα δηλαδή, **προϋπόθεση για αυτό είναι πρώτον η απόλυτη ελευθερία της αγοράς και η λειτουργία του ανταγωνισμού** σε ένα ικανοποιητικό βαθμό.[156]

Ανάλογα με το μέγεθος του ανταγωνισμού και το πόσο ισχυρός ή αδύναμος/ασθενής είναι έχουμε τις ακόλουθες **μορφές αγοράς** :

1) Τέλειος ή Πλήρης Ανταγωνισμός.

Ο ανταγωνισμός θεωρείται πλήρης ή τέλειος όταν εμφανίζονται σε μια αγορά τα εξής χαρακτηριστικά :

α) Πολλές επιχειρήσεις στην αγορά.

β) Ομοιογενές Προϊόν.

γ) Ελεύθερη είσοδος και έξοδος επιχειρήσεων στην αγορά.

Ο τέλειος ανταγωνισμός είναι η ιδανική μορφή αγοράς που δέχεται η οικονομική επιστήμη καθώς σε αυτήν έχουμε ισορροπία σε αγοραίες τιμές που προσεγγίζουν την φυσική τιμή των εμπορευμάτων, η τιμή αυτή ισορροπίας μεγιστοποιεί τα συμφέροντα τόσο των καταναλωτών, που αγοράζουν στην χαμηλότερη δυνατή τιμή, όσο και των παραγωγών που μεγιστοποιούν τα έσοδα τους εφόσον μια χαμηλή τιμή αυξάνει την ζητούμενη ποσότητα σύμφωνα με τον νόμο της ζήτησης. Σε αυτό συμβάλλουν τα χαρακτηριστικά αυτά του τέλειου ανταγωνισμού τα οποία εξηγώ περισσότερο στη συνέχεια.

α) Πολλές επιχειρήσεις παράγουν και προσφέρουν το αγαθό.

Αυτό σημαίνει ότι καμία μεμονωμένη επιχείρηση δεν έχει την δυνατότητα να χειραγωγήσει τις τιμές εφόσον δεν μπορεί να ελέγξει την αγοραία προσφορά παρά μόνο στο βαθμό που και η ίδια συμμετέχει, αυτό περιορίζει τις δυνατότητες χειραγώγησης όσο περισσότερες είναι οι επιχειρήσεις και άρα μικρότερη η συνεισφορά της συγκεκριμένης επιχείρησης στο σύνολο της παραγόμενης ποσότητας. Στα πλαίσια μιας ελεύθερης αγοράς για να γίνει μια συναλλαγή θα πρέπει και οι δύο πλευρές να κερδίζουν από αυτήν, διαφορετικά δεν θα προβούν σε αυτήν με την θέληση τους. Επομένως, οι επιχειρήσεις προσπαθούν να είναι όσο περισσότερο ανταγωνιστικές

---

[156] Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776.

μπορούν, προσφέροντας την καλύτερη δυνατή ποιότητα και την χαμηλότερη δυνατή τιμή, πράγμα που ικανοποιεί τα συμφέροντα των καταναλωτών. Εφόσον οι επιχειρήσεις είναι πολλές στην αγορά, ο καταναλωτής έχει την επιλογή να αποφύγει μια επιχείρηση που δεν του προσφέρει τον συνδυασμό ποιότητας ανά τιμή που επιθυμεί, αυτό υποχρεώνει τις επιχειρήσεις να του προσφέρουν την **χαμηλότερη δυνατή τιμή,** η οποία δεν μπορεί να βρίσκεται χαμηλότερα από **την φυσική τιμή**, καθώς μια υψηλότερη τιμή από μια συγκεκριμένη επιχείρηση θα έχει ως αποτέλεσμα να χάσει πελάτες, που βρίσκουν φθηνότερες εναλλακτικές, και άρα να μειωθούν τα έσοδα της. Ωφελημένος είναι και ο εργαζόμενος, ο οποίος βλέπει τις αποδοχές του να αυξάνονται καθώς έχει πολλές επιλογές στην αγορά, οι ανταγωνιζόμενες επιχειρήσεις προσφέρουν τις καλύτερες δυνατές συνθήκες για να προσελκύσουν τον συντελεστή εργασία που έχουν ανάγκη για την παραγωγική και εν γένει διοικητική λειτουργία τους. Με αντίστοιχο τρόπο ωφελούνται όλες οι κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται στο περιβάλλον της επιχείρησης. Μάλιστα σε περιόδους μεγάλης ανάπτυξης της οικονομίας, όπου πολλές επιχειρήσεις βλέπουν τα κέρδη τους να αυξάνονται και επεκτείνουν την δραστηριότητα τους, βρίσκονται αντιμέτωπες με το πρόβλημα της αναζήτησης εργασίας και αναγκάζονται να προσφέρουν μισθό της εργασίας που θα λέγαμε ότι υπερβαίνει τα φυσικά ποσοστά ή αυξάνει την αναλογία της εργασίας σε σχέση με το κέρδος του επιχειρηματία ή τη πρόσοδο του ιδιοκτήτη του κεφαλαίου, που αναγκάζονται να δεχτούν μια υποτίμηση των αντίστοιχων δικών τους απαιτήσεων και της αξίας της δικής τους εργασίας ή μια χαμηλότερη αναλογία ανταμοιβής/ρίσκου για το κεφάλαιο που επένδυσαν.

Στο σημείο αυτό, βάσει όσων αναφέραμε, **θα άξιζε να καταρρίψουμε έναν μύθο: ότι η ελεύθερη αγορά ή η ιδεολογία του φιλελευθερισμού είναι υπέρ των επιχειρήσεων**. Από τα παραπάνω προκύπτει το αντίθετο, οι επιχειρήσεις δεν θέλουν τον ανταγωνισμό γιατί μειώνει το περιθώριο του κέρδους τους και τις πιέζει να υιοθετούν μια επιχειρηματική ηθική που διαφορετικά, αν είχαν το περιθώριο, ίσως να μην την υιοθετούσαν και αυτό το βλέπουμε και στην πραγματικότητα, όχι μόνο στην θεωρία. Συνθήκες ατελούς ανταγωνισμού προσπαθούν να δημιουργήσουν όταν πιέζουν τους πολιτικούς να επιβάλλουν δασμούς ή φόρους που περιορίζουν τον ελεύθερο ανταγωνισμό ή να εμποδίσουν την είσοδο ανταγωνιστών, διατηρώντας κλειστά επαγγέλματα, κάτι που αφορά την ελευθερία εισόδου που θα δούμε παρακάτω. Μάλιστα ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ αναφέρει χαρακτηριστικά για την τάξη των επιχειρηματιών: «δεν είναι το είδος των ανθρώπων που θα ήθελα να συναναστρέφονται τα παιδιά μου» ενώ αλλού τον βλέπουμε να τους παρομοιάζει ακόμα και με εγκληματίες που απλά διαθέτουν επαρκή κεφάλαιο και πως κάθε πρόταση που προέρχεται από την συγκεκριμένη τάξη ανθρώπων πρέπει να αντιμετωπίζεται με καχυποψία καθώς είναι μια τάξη που έχει συμφέρον από την εξαπάτηση της κοινωνίας. Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο σκοπός του Άνταμ Σμίθ ήταν να εναντιωθεί στο σύστημα της εμποροκρατίας, του Μερκαντιλισμού δηλαδή και να ενώσει τους ανθρώπους μέσω του ελεύθερου εμπορίου που αν γίνει συνεργατικά και με καλεί τη πίστει μπορεί να έχει αυξημένο όφελος για όλους, ακόμα και για την πλευρά των «κερδισμένων» ενός διεθνούς εμπορίου που βασίζεται στον προστατευτισμό.

β) η ομοιογένεια του προϊόντος

Τα προϊόντα όλων των επιχειρήσεων είναι ίδια, αυτό σημαίνει ότι η ποιότητα είναι δεδομένη

ενώ τεχνικές του μάρκετινκ, όπως η διαφήμιση, καθίστανται πρακτικά άχρηστες. Επομένως για να γίνει περισσότερο ανταγωνιστική μια επιχείρηση έχει κίνητρο να μειώσει το κόστος της και να αυξήσει όσο το δυνατόν την προσφερόμενη ποσότητα. Η λύση αυτή είναι μονόδρομος για την επιχείρηση σε μια μια τέλεια ανταγωνιστική αγορά και για αυτό θεωρείται η ιδανική μορφή αγοράς από την οικονομική επιστήμη, εφόσον οδηγεί αυθόρμητα σε μια άριστη κατανομή των πόρων και περιορίζει την σπατάλη τους, συμβάλλοντας έτσι καθοριστικά στην αντιμετώπιση του βασικού οικονομικού προβλήματος. Αυτή η υπόθεση σημαίνει επίσης ότι και τα διαφημιστικά έξοδα μπορούν να θεωρηθούν ως ένα περιττό έξοδο.

γ) Ελεύθερη είσοδος και έξοδος των επιχειρήσεων στην αγορά

Δεν υπάρχουν εμπόδια εισόδου ή εξόδου επιχειρήσεων στον κλάδο και αυτό ωφελεί τους καταναλωτές που έχουν με αυτόν τον τρόπο περισσότερες διαθέσιμες επιλογές και εξασφαλίζει την δίκαιη τιμή, για την οποία κάναμε λόγο νωρίτερα, την φυσική τιμή των αγαθών και εμπορευμάτων. Ο μηχανισμός με τον οποίο συμβαίνει αυτό είναι ο εξής :

Αν υπάρχουν λίγες επιχειρήσεις στον κλάδο, δηλαδή έχουμε μια ολιγοπωλιακή αγορά, την οποία εξετάζουμε στη συνέχεια, τότε η σχετικά μικρή αγοραία προσφορά εξασφαλίζει μια υψηλότερη τιμή και ένα μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους και είναι και πρακτικά ευκολότερο να συνεργαστούν λίγες επιχειρήσεις για να πετύχουν την χειραγώγηση της τιμής και της προσφερόμενης ποσότητας στην αγορά σε σχέση με την περίπτωση που θα είχαμε έναν μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων. Αυτό αποτυπώνεται διαγραμματικά με μια καμπύλη της προσφοράς που βρίσκεται σε ένα υψηλό επίπεδο πάνω και δεξιά σε σχέση με την καμπύλη της ζήτησης. Αυτή η υψηλή τιμή αυξάνει το περιθώριο του κέρδους και δημιουργεί μια προσδοκία κέρδους για όσους βλέπουν την ευκαιρία και είναι πρόθυμοι να αναλάβουν το ρίσκο να συνδυάσουν τους συντελεστές της παραγωγής για να γίνει η παραγωγική διαδικασία – αυτό που αποτελεί και τον ορισμό της επιχειρηματικότητας, ως ξεχωριστού συντελεστή της παραγωγής. Οι ορθολογικοί παραγωγοί, που καθοδηγούνται από το κίνητρο της μεγιστοποίησης του κέρδους αρχίζουν να μπαίνουν στην αγορά και διεκδικούν ένα μερίδιο της αγοράς και συμμετοχή στα κέρδη, αυτό με την σειρά του θα αυξήσει την συνολική προσφορά στην αγορά και έχει ως συνέπεια την μετατόπιση της καμπύλης της προσφοράς προς τα κάτω και αριστερά σε σχέση με την καμπύλη της ζήτησης. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι η οικονομία γίνεται περισσότερο ανταγωνιστική καθώς μειώνονται οι τιμές των προϊόντων και βελτιώνεται η ποιότητα, καθώς ο καταναλωτής διαθέτει εναλλακτικές επιλογές κατά τις αγορές του πλέον και μπορεί να έχει και περισσότερες απαιτήσεις ενώ και η απασχόληση, όπως και ο πραγματικός πλούτος των αγαθών, αυξάνεται από αυτήν την μετατόπιση της καμπύλης της προσφοράς με συνέπεια να μειώνεται το ποσοστό της ανεργίας και να αυξάνονται οι μισθοί της εργασίας χωρίς να προκαλείται πληθωρισμός, εφόσον έχουμε και πραγματική αύξηση του παραγόμενου πλούτου. Σημειώστε ότι αυτό το όφελος του συντελεστή εργασία γίνεται σε βάρος της επιχειρηματικότητας και του κεφαλαίου, που βλέπουν το μερίδιο τους να μειώνεται καθώς αυξάνεται ο αριθμός των επιχειρήσεων στην αγορά και για αυτό στην πραγματικότητα έχουν κάθε λόγο να μην επιθυμούν αυτήν την ελευθερία εισόδου ανταγωνιστών στον κλάδο, για αυτό είναι πολύ σημαντικό να υπάρχει ελευθερία εισόδου επιχειρήσεων στον κλάδο παραγωγής, αυτό προσπαθεί η κυβέρνηση να πετύχει όταν κάνει λόγο

για “άνοιγμα των επαγγελμάτων” ώστε να μην υπάρχουν κλειστά επαγγέλματα.

Στόχος μας, όμως δεν είναι είναι μόνο το συμφέρον του καταναλωτή ή του εργαζόμενου αλλά και της επιχειρηματικής ή/και κεφαλαιοκρατικής τάξης ή αν προτιμάτε η εξισορρόπηση ανάμεσα σε αυτά τα ανταγωνιζόμενα ταξικά συμφέροντα.[157] Αν η τιμή υποχωρήσει σε τέτοιο βαθμό[158] ή αν οι μισθοί της εργασίας αυξηθούν[159] και η επιχείρηση εμφανίζει πλέον ζημία τότε αυτό θα ωθήσει πολλές επιχειρήσεις να εγκαταλείψουν την αγορά για να περιορίσουν τις ζημιές τους με αποτέλεσμα να μειωθεί η προσφορά και να μετατοπιστεί η καμπύλη της προσφοράς προς τα πάνω και αριστερά. **Η τιμή στην αγορά εξισώνεται εκ νέου με την φυσική τιμή και η ισορροπία-ισότητα αποκαθίσταται.**

Αυτή η επιχειρηματολογία μπορεί να λειτουργήσει ως συνήγορος του ελεύθερου εμπορίου και κατά μιας πολιτικής προστατευτισμού, με μέτρα όπως δασμοί και ποσοστώσεις και αποτελεί την προϋπόθεση και το μέσο με το οποίο ένας αυτόματος μηχανισμός αναπροσαρμογής ενός κανόνα του χρυσού θα μπορούσε να λειτουργήσει με επιτυχία.

2) Ολιγοπώλιο.

Πρόκειται για την μορφή αυτή αγοράς στην οποία έχουμε την παρουσία συγκεκριμένου και σχετικά μικρού αριθμού επιχειρήσεων να διεκδικούν μερίδιο της αγοράς. Εφόσον λείπει το πρώτο στοιχείο, δηλαδή αυτό του μεγάλου αριθμού των επιχειρήσεων, καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για μια αγορά στην οποία είναι ευκολότερο να γίνει χειραγώγηση της τιμής και ακόμα και της ποιότητας των αγαθών, καθώς οι επιχειρήσεις δεν αντιμετωπίζουν ισχυρό ανταγωνισμό και είναι σε θέση να συνεργαστούν και να συνωμοτήσουν ευκολότερα σε βάρος του καταναλωτή. Στην περίπτωση αυτή οι επιχειρήσεις περιορίζοντας την ποσότητα της εργασίας και άρα μειώνοντας το κόστος τους αυτό μπορούν να παράξουν μικρότερες ποσότητες αγαθών που ωστόσο αποφέρουν μεγαλύτερα έσοδα λόγω της αυξημένης τιμής τους, τις οποίες δεν έχουν τρόπο να αποφύγουν οι καταναλωτές καθώς οι εναλλακτικές τους επιλογές είναι περιορισμένες. Όσο περισσότερο περιορισμένες είναι αυτές οι εναλλακτικές τους επιλογές, τόσο περισσότερο μπορούν οι επιχειρήσεις να αυξήσουν την τιμή σε μια ελεύθερη αγορά. **Η ισχυρότερη ένδειξη μιας ολιγοπωλιακής αγοράς, δεν θεωρώ ότι είναι τόσο ο αριθμός των επιχειρήσεων, όσο το**

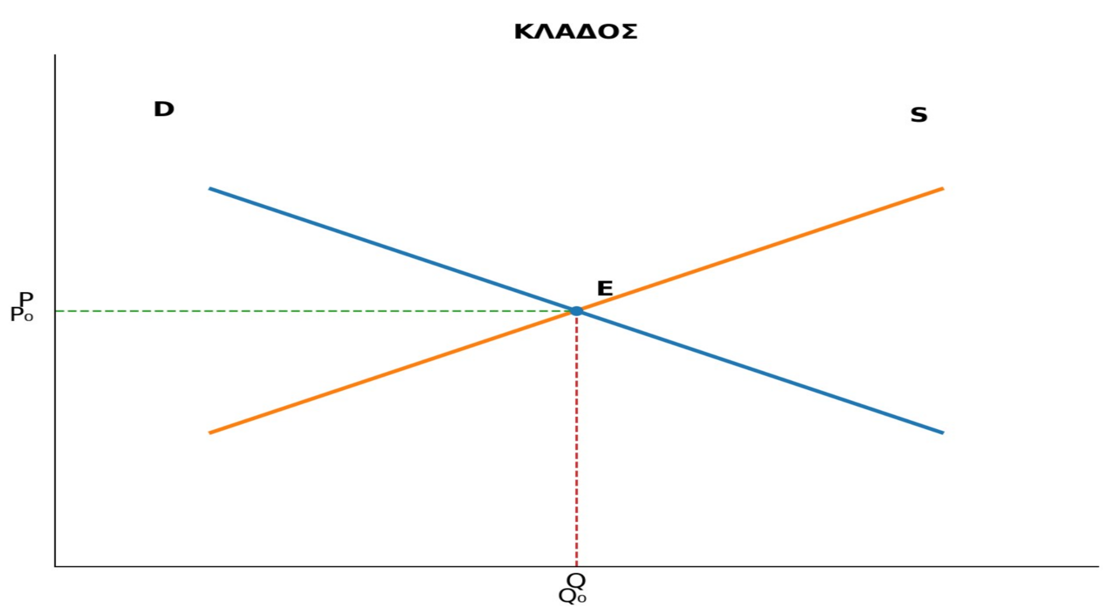
[157] Οι κοινωνικές τάξεις είναι ομάδες οικονομικών συμφερόντων και αυτό που συνδέει τα μέλη τους είναι η σχέση τους ως προς τα μέσα παραγωγής : εργασία, γή, κεφάλαιο και επιχειρηματικότητα. Για συντομία θα μπορούσαμε να συγχωνεύσουμε την επιχειρηματικότητα και το κεφάλαιο κάτω από την «αστική τάξη». Για περισσότερα βλ. Κάρλ Μάρξ, πχ στο έργο του *Γερμανική Ιδεολογία* και *το Κεφάλαιο.*

[158] Προφανώς μιλάμε για την περίπτωση όπου αγοραία τιμή < φυσική τιμή του εμπορεύματος.

[159] Η αύξηση των μισθών της εργασίας σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού συμβαίνει ταυτόχρονα με την πτώση των τιμών και σημαίνει ουσιαστικά ότι στην διανομή των κερδών η εργατική τάξη εμφανίζεται να έχει μια βελτιωμένη θέση συγκριτικά με την τάξη των εργοδοτών ή αν προτιμάται το ποσοστό επί της τιμής του εμπορεύματος που της αναλογεί αυξάνεται. Αν πχ για κάθε 1 ευρώ έσοδα το 10% πήγαινε σε πληρωμές εργατικών μισθών, τώρα πλέον αντιστοιχεί το 20% του 1 ευρώ. Η τιμή, όμως, παραμένει σταθερή στο φυσικό επίπεδο καθώς αυτό εξασφαλίζει τα μέγιστα έσοδα σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού. Για την μεμονωμένη επιχείρηση η πλήρης ελευθερία και ο ισχυρός ανταγωνισμός αποτελούν ένα βάρος.

αν εγείρονται φραγμοί και εμπόδια εισόδου ανταγωνιστών στον κλάδο, διαφορετικά το οριακό κέρδος μιας υψηλής τιμής θα μπορούσε να προσελκύσει ανταγωνιστές που θα οδηγούσαν την τιμή σε πτώση.

Προφανώς στο πλαίσιο μιας ολιγοπωλιακής αγοράς έχουμε αγοραία τιμή > φυσικής τιμής. Η καμπύλη της προσφοράς δεν παρουσιάζει τάση επέκτασης προς τα κάτω και δεξιά καθώς αυτό θα μείωνε το περιθώριο του κέρδους, ειδικά σε περίπτωση ανελαστικής καμπύλης ζήτησης, πράγμα ιδιαίτερα πιθανό όταν δεν υπάρχουν αρκετά υποκατάστατα αγαθά σε μια περιορισμένη αγορά. Στην περίπτωση αυτή δεν συμφέρει τους πωλητές να μειώσουν τις τιμές καθώς το όφελος από την αύξηση της ζητούμενης ποσότητας δεν αντισταθμίζει την απώλεια από την πτώση της τιμής στα συνολικά έσοδα, επομένως στην περίπτωση αυτήν δεν μπορούμε να βασιστούμε στην ελεύθερη αγορά γιατί δεν υπάρχει αυθόρμητη τάση να προσέγγισης της φυσικής τιμής. Το αόρατο χέρι της αγοράς δεν μπορεί να εξασφαλίσει την ισορροπία ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα συμφέροντα και θα πρέπει να αντικατασταθεί από το «ορατό χέρι» της κυβέρνησης. Είτε θα πρέπει να γίνει άνοιγμα της αγοράς και να αρθούν τα εμπόδια εισόδου νέων επιχειρήσεων στον κλάδο, ακόμα και με επιδότηση της επένδυσης, αν χρειαστεί, είτε θα πρέπει να μειωθούν οι τιμές υποχρεωτικά με νόμο και μέτρα αστυνόμευσης της αγοράς, στην περίπτωση αυτή η επιχείρηση ή η αγορά στο σύνολο της έχει κίνητρο να αυξήσει την προσφορά για να μειωθεί το έλλειμμα και έτσι να πουλήσει την αδιάθετη ποσότητα. Δηλαδή να διατηρήσει τα συνολικά της έσοδα αντισταθμίζοντας την χαμηλότερη τιμή με αύξηση της προσφερόμενης ποσότητας μέσω της αλλαγής ολόκληρης της καμπύλης της προσφοράς, ανάλογα και με το πόσο ελαστική ή ανελαστική είναι η ζήτηση της συγκεκριμένης αγοράς καθώς αν πρόκειται για ανελαστική μορφή ζήτησης τότε τα αρχικά έσοδα που διατηρούσε το καρτέλ δεν μπορούν να επιτευχθούν με την επέκταση της προσφοράς, ωστόσο η επιχείρηση βελτιώνει την θέση της επιτυγχάνοντας την ισορροπία και κλείνοντας το έλλειμμα. Αυτές οι επιλογές απαιτούν **κρατική παρέμβαση** στην αγορά ή περιορισμό, στην περίπτωση που οι φραγμοί οφείλονται σε κυβερνητικές ενέργειες και πολιτικές. Στόχος της κυβέρνησης είναι να μειωθούν οι τιμές στο φυσικό επίπεδο.

[160]

Παραδείγματα ολιγοπωλιακής αγοράς είναι: Οι αγορές τσιμέντου και κινητής τηλεφωνίας με προϊόν ομοιογενές. Η αγορά ηλεκτρικών συσκευών (ψυγείων, πλυντηρίων, κουζινών κτλ.) με ορισμένες διαφοροποιήσεις στο προϊόν. Η αγορά αυτοκινήτων ιδιωτικής χρήσης με σημαντικές διαφοροποιήσεις στο προϊόν. Επίσης οι αγορές ηλεκτρονικών υπολογιστών, εφημερίδων και περιοδικών, τσιγάρων, απορρυπαντικών, γάλακτος κτλ.

3) Μονοπώλιο.

Η αγορά θεωρείται μονοπώλιο όταν υπάρχει μόνο μία συγκεκριμένη επιχείρηση που παράγει το αγαθό και δεν υπάρχουν υποκατάστατα αγαθά για να στραφούν οι καταναλωτές, περίπτωση όπου βρίσκονται σε μειονεκτική θέση και αναγκάζονται να δεχτούν την οποιαδήποτε αύξηση της τιμής. Μονοπώλιο μπορεί να προκύψει για τους εξής λόγους :

α) Η απαραίτητη πρώτη ύλη ανήκει σε ένα συγκεκριμένο άτομο ή επιχείρηση, πχ πετρελαιοπηγές.

β) Η αποκλειστική κατοχή του know how από μια επιχείρηση, πχ φαρμακευτικές πολυεθνικές εταιρείες που διαθέτουν συγκεκριμένες πατέντες και μπορούν να πουλήσουν ακριβά τα δικαιώματα χρήσης τους.

γ) Το ίδιο το κράτος αναλαμβάνει την αποκλειστική παραγωγή και προσφορά ενός αγαθού με νόμο. Πρόκειται για το λεγόμενο τεχνητό μονοπώλιο, δηλαδή δεν προκύπτει τυχαία ή αυθόρμητα αλλά με πολιτικές ενέργειες του κράτους που κρίνει ότι για διάφορους λόγους μόνο μια επιχείρηση μπορεί να εξυπηρετήσει καλύτερα κάποιες καταναλωτικές ή κοινωνικές ανάγκες.

δ) Ο αθέμιτος ανταγωνισμός που δίνει σε ορισμένες επιχειρήσεις ένα ξεχωριστό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα με το οποίο μπορούν να εξουδετερώσουν τον ανταγωνισμό και να κυριαρχήσουν ως οι μοναδικές επιχειρήσεις στην αγορά. Παράδειγμα κάποια ειδικές απαλλαγές από ασφαλιστικές και φορολογικές υποχρεώσεις που μπορεί να παρέχει το κράτος σε μια επιχείρηση ή η δυνατότητα ορισμένων μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων να πουλήσουν τα προϊόντα τους σε τιμές χαμηλότερες του κόστους, δηλαδή του φυσικού επιπέδου, είτε με ζημία στην τοπική αγορά και αύξηση της τιμής σε μια άλλη αγορά, είτε με γενική ζημία την οποία είναι σε θέση να αντέξει μια μεγάλη πολυεθνική επιχείρηση σε σχέση με τους μικρότερους ανταγωνιστές της που τους θέτει έτσι εκτός αγοράς. Μια επιχείρηση μπορεί όμως να κυριαρχήσει και με θεμιτά μέσα και να καταστήσει τον εαυτό της μονοπώλιο, η προσπάθεια αυτή συνδέεται με την επόμενη μορφή αγοράς.

[160] Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

Παράδειγμα μονοπωλίου στην Ελλάδα μπορούν να θεωρηθούν τα κρατικά μονοπώλια, όπως ο Οργανισμός Σιδηροδρόμων Ελλάδος (ΟΣΕ), η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ).[161]

4) Μονοπωλιακός Ανταγωνισμός.

Αποκαλείται έτσι γιατί είναι μια αγορά που διαθέτει κοινά στοιχεία τόσο με το μονοπώλιο όσο και με την αγορά του τέλειου ανταγωνισμού και συγκεκριμένα, το κοινό χαρακτηριστικό με το μονοπώλιο είναι η ανομοιογένεια του προϊόντος και το κοινό χαρακτηριστικό με τον τέλειο ανταγωνισμό είναι η ύπαρξη πολλών επιχειρήσεων. Επομένως, στον μονοπωλιακό ανταγωνισμό δεν μπορούν να υπάρξουν κρυφές συμφωνίες για χειραγώγηση της τιμής και ο καταναλωτής έχει διαθέσιμες επιλογές εφόσον υπάρχει διαφοροποίηση του προϊόντος κάθε επιχείρησης. Αυτό δημιουργεί έναν ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων για κυριαρχία και επικράτηση στην αγορά. Εφόσον τα προϊόντα διαφέρουν μεταξύ τους ποιοτικά θα διαφέρει και η τιμή στην οποία μπορούν να πουληθούν σε έναν ορθολογικό καταναλωτή.

Παράδειγμα τέτοιων αγορών είναι τα καταστήματα που πουλάνε ενδύματα, τα πρατήρια βενζίνης, τα κουρεία και κομμωτήρια, τα φροντιστήρια, τα ξενοδοχεία, τα εστιατόρια κτλ.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αυτό για τις μορφές αγοράς θα ήθελα να κρατήσουμε πως μια ελεύθερη αγορά βρίσκεται πραγματικά σε θέση ισορροπίας όχι όταν η αγοραία τιμή εξασφαλίζει ισορροπία ανάμεσα στην προσφερόμενη και την ζητούμενη ποσότητα, αλλά όταν αυτή ισούται με την φυσική τιμή, δηλαδή την τιμή που εξασφαλίζει ισορροπία ανάμεσα στα ποσοστά του κέρδους της εργασίας, του αποθέματος (για την επιχειρηματική πρωτοβουλία) και της προσόδου. (την χρήση του κεφαλαίου). Η φυσική τιμή εκφράζει και την πραγματική αξία ενός εμπορεύματος ή αυτό που πραγματικά κοστίζει στους παραγωγούς[162] του. Δεν σημαίνει ισότητα ανάμεσα στα συμφέροντα, αλλά δίκαιη διανομή των κερδών με βάση ένα συγκεκριμένο κριτήριο : την εργασία που απαιτήθηκε για την παραγωγή τους.

Επομένως **πραγματικά ισορροπημένη είναι μια ελεύθερη αγορά** όχι όταν

αγοραία τιμή = τιμή ισορροπίας (δηλαδή η τιμή όπου προσφερόμενη = ζητούμενη ποσότητα)

αλλά

τιμή ισορροπίας = φυσική τιμή (Η πραγματική αξία ή κόστος σε μονάδες εργασίας)[163]

---

161 Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

162 Παραγωγοί δεν είναι μόνο οι μισθωτοί και εργαζόμενοι αλλά και οι έμποροι και ιδιώτες επιχειρηματίες που με την δική τους πνευματική και σωματική εργασία αλλά και την ανάληψη κινδύνου για το χρηματικό και πραγματικό τους κεφάλαιο συνεισφέρουν στην παραγωγική διαδικασία.

163 Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776.

2.5 Ηθικά όρια του homo economicus

Ο οικονομικός άνθρωπος (homo econonomicus) είναι το μοντέλο που χρησιμοποιούμε στα οικονομικά, καθώς και σε άλλες επιστήμες, για να απλοποιήσουμε την σύνθετη ανθρώπινη φύση και να εξάγουμε συμπεράσματα χρήσιμα ως προς το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή τα ερωτήματα που απορρέουν από το βασικό οικονομικό πρόβλημα και στο οποίο θα αναφερθούμε εκ νέου στο 6ο κεφάλαιο. Για να απλοποιήσουμε την σύνθετη πραγματικότητα κάνουμε μια υπόθεση, η υπόθεση αυτή είναι μια γενίκευση και φορά την ανθρώπινη φύση, συγκεκριμένα υποθέτουμε ότι τα άτομα είναι εγωιστές, επιδιώκουν το προσωπικό τους συμφέρον και δεν ενδιαφέρονται για τα συμφέροντα της κοινωνίας ή των άλλων ανθρώπων, επιπλέον, είναι συμφεροντολόγοι, ωφελιμιστές και επιδιώκουν την μεγιστοποίηση του οφέλους/χρησιμότητας τους είτε ως καταναλωτές είτε ως παραγωγοί, είτε ως εργαζόμενοι είτε ως εργοδότες και γενικά σε οποιαδήποτε κοινωνική θέση και αν βρεθούν.

Η πηγή από την οποία προέρχεται το θεωρητικό αυτό μοντέλο συμπεριφοράς είναι η φιλοσοφία του ωφελιμισμού, την οποία αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο, σε συνδυασμό με τον μεθοδολογικό ατομισμό, δηλαδή την εστίαση στο άτομο και όχι στην κοινωνία. Ο όρος homo economicus αναφέρεται για πρώτη φορά από τον ωφελιμιστή φιλόσοφο και οικονομολόγο John Stuart Mill στο δοκίμιο του *περί του ορισμού της πολιτικής οικονομίας*: *και την κατάλληλη ερευνητική μεθοδολογία για αυτήν* - «On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to It» - το οποίο γράφτηκε το 1836. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό ο «άνθρωπος είναι ένα οικονομικό όν που επιδιώκει την αναζήτηση του πλούτου και χρησιμοποιεί ορθολογικά τα μέσα που διαθέτει για την απόκτηση του.» Δηλαδή επιθυμεί να κατέχει πλούτο και για τον σκοπό αυτόν είναι σε θέση να συγκρίνει την σχετική αποτελεσματικότητα των μέσων που διαθέτει για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Το μοντέλο αυτό αποτελεί την κυρίαρχη μεθοδολογία στα οικονομικά, ωστόσο την παρουσία του βλέπουμε και σε άλλες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία και η πολιτική επιστήμη.[164] Η μεγιστοποίηση του κέρδους και του οικονομικού πλούτου είναι ο βασικός στόχος του ανθρώπου και κάθε άλλο κίνητρο, κοινωνικό, ηθικό ή ψυχολογικό, παραμερίζεται και αγνοείται από τον ορθολογικό homo economicus, καθώς θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο σε αυτήν την επιδίωξη του.

Σε αυτό το σημείο θέλω να αναφέρω κάτι που το θεωρώ πολύ σημαντικό. Τ**ο μοντέλο του οικονομικού ανθρώπου αποτελεί μια υπόθεση εργασίας και όχι ένα επιθυμητό πρότυπο συμπεριφοράς** και αυτό το βλέπουμε και μέσα από την ηθική φιλοσοφία πολλών φιλελεύθερων θεωρητικών αλλά και από τον ίδιο τον Άνταμ Σμίθ, ο οποίος δεν απέρριπτε το συναίσθημα, και ως καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Γλασκόβης, μέσα από το δεύτερο μεγάλο έργο του, την θεωρία των ηθικών συναισθημάτων περιγράφει ένα πρότυπο ηθικής που βρίσκεται πιο κοντά στο επιθυμητό, το οποίο και αυτό όμως πηγάζει από την φύση μας εν μέρει και δεν είναι μια εξωτερική αυθεντία που μας το επιβάλει. Στο επόμενο κεφάλαιο θα πούμε

---

[164] Αυτό είναι συνέπεια της προσέγγισης των δύο επιστημών μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, μετά το 1950, όταν κρίθηκε απαραίτητο να έχουμε την παρέμβαση και την βοήθεια του κράτους για την αποκατάσταση της ζημιάς που είχε αφήσει ο καταστροφικός αυτός πόλεμος στις εθνικές οικονομίες, την αγορά κλπ.

περισσότερα για το ζήτημα της συμβατότητας των δύο έργων του Άνταμ Σμίθ, που υπήρξε μια μεγάλη μορφή του Σκωτικού Διαφωτισμού. Μια άλλη μεγάλη επίσης μορφή του σκωτικού διαφωτισμού ήταν ο Ντέιβιντ Χιούμ (David Hume), με επίσης πλούσιο φιλοσοφικό και κοινωνικό έργο, όπως επίσης και οικονομικό, καθώς έγραψε για ζητήματα σχετικά με το ισοζύγιο του εμπορίου, την ποσοτική θεωρία του χρήματος και την πολιτική οικονομία. Ωστόσο δεν θα αναφερθώ εδώ στο συνολικό του έργο, παρά μόνο σε μια συγκεκριμένη έννοια που περιγράφει στο έργο του *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση* - **A Treatise of Human Nature** (1739–1740). Στο έργο του αυτό αναφέρει ένα πρόβλημα που υπάρχει στην φιλοσοφία και σε άλλες κοινωνικές επιστήμες και το περιγράφει με τον όρο ***is-ought*** που σημαίνει ***είναι-πρέπει***. Κατά τον Χιούμ πολλοί θεωρητικοί επιστήμονες, φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες κλπ περιγράφουν το πως είναι η ανθρώπινη φύση και στη συνέχεια εξάγουν πρότυπα συμπεριφοράς, χωρίς να αιτιολογούν επαρκώς πως θα συμβεί αυτό, καθώς ανάμεσα στο είναι και στο πρέπει υπάρχει ένα χάσμα και κάπως πρέπει να γεφυρωθεί. Στη προσπάθεια αυτή μπορούν να εμφανιστούν σφάλματα όπως την περίπτωση όπου ένα γεγονός του πραγματικού κόσμου αναγορεύεται σε κανόνα και οδηγία ορθής συμπεριφοράς ή την περίπτωση όπου ένα επιθυμητό πρότυπο συμπεριφοράς δεν πρέπει να θεωρείται ως τέτοιο επειδή επειδή δεν προκύπτει αυθόρμητα από την φύση μας, το *«είναι»* μας και δεν συμβαίνει προς το παρόν στον πραγματικό κόσμο, δεν αποτελεί δηλαδή ένα γεγονός προς το παρόν. Μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια να γεφυρωθεί αυτό το χάσμα αποτελεί και η λεγόμενη θεωρία της δημόσιας επιλογής ή ορθολογικής επιλογής, που κινείται και αυτή εντός του κλασικού φιλελευθερισμού. **Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής και οι εκπρόσωποι αυτής δεν μας λένε ότι είναι καλό ένας άνθρωπος να είναι εγωιστής ή συμφεροντολόγος, αλλά ότι αν μια θεωρία δεν λάβει και αυτό υπόψιν τότε δεν μπορεί να σταθεί ρεαλιστικά στον πραγματικό κόσμο.**

Το μοντέλο του οικονομικού ανθρώπου είναι η αφετηρία, αφορά το «είναι» και θα ήταν σφάλμα να το θεωρήσουμε ως ένα πρότυπο συμπεριφοράς γιατί αυτό μας οδηγεί στη διαμόρφωση μιας ιδεολογίας, για παράδειγμα του νεοφιλελευθερισμού ή κάθε μορφής του laissez-faire καπιταλισμού. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ελεύθερη αγορά ή ο κλασικός φιλελευθερισμός πρέπει να απορριφθούν, αλλά θέτοντας ηθικά όρια στον οικονομικό άνθρωπο έχουμε την διαμόρφωση μιας πιο ισορροπημένης ιδεολογίας που θεωρητικά μοιάζει με τον κοινωνικό φιλελευθερισμό ή σε μια φυσική κατάσταση ελευθερίας, που θα ήταν περισσότερο μια κατάσταση ειρήνης και αρμονίας, όπως την οραματίζονταν ο Γάλλος φιλόσοφος Ζάν-Ζάκ Ρουσσό, παρά μια κατάσταση πολέμου, όπως την περιγράφουν ο Τόμας Χόμπς ή ο Εμμάνουελ Κάντ. Αν και ο Κάντ δεν βλέπει τάξη και αρμονία σε μια αναρχική κατάσταση πλήρους ελευθερίας,[165] εγώ παρόλα αυτά θα ήθελα να δανειστώ κάποιες από τις σκέψεις του, όπως το ότι **δεν απορρίπτει την αναζήτηση και επιδίωξη της ευτυχίας, αλλά μας λέει πως αυτό πρέπει να γίνεται εντός των ορίων της ηθικής.** Μια παρόμοια άποψη βλέπουμε σε έναν άλλο φιλελεύθερο, τον Τζόν Στιούαρτ Μίλλ που μας λέει ότι **το άτομο πρέπει να είναι ελεύθερο να επιδιώκει όπως προτιμά την ευτυχία του, αρκεί να μην παρεμποδίζει και τους άλλους**

[165] Δεν είναι ότι δεν επιθυμεί κανείς την απόλυτη ελευθερία, απλώς ίσως να είναι ουτοπία κάτι τέτοιο, τουλάχιστον σε αυτήν την φάση που βρίσκεται ιστορικά το ανθρώπινο γένος. Ωστόσο **οφείλει να βαδίζει προς αυτήν και την ωρίμανση του**. Μην ξεχνάμε ότι **πραγματικά ηθικούς μας κάνει μόνο το δικό μας συναίσθημα και η δική μας συνείδηση** και δεν είναι και πρακτικά εφικτό να υποχρεωθούν όλοι οι άνθρωποι να ακολουθήσουν έναν κανόνα, όταν δεν τον πιστεύουν πραγματικά οι ίδιοι ή δεν έχουν κάποιο προσωπικό κίνητρο βοηθητικό.

ανθρώπους να κάνουν το ίδιο. Τα ηθικά όρια δεν προκύπτουν ως αποτέλεσμα επιβολής καταναγκασμού/περιορισμού του ατόμου αλλά μέσω της καλλιέργειας της σωστής συνείδησης που οδηγεί σε αυτοέλεγχο και ατομική υπευθυνότητα. Στην κατεύθυνση αυτήν κινείται και το βιβλίο αυτό.

Από τις δύο απόψεις που είδαμε νωρίτερα μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως **ο προσδιορισμός των ορίων ανάμεσα στο «εγώ» και στο «εμείς» ή ανάμεσα στο προσωπικό και το δημόσιο συμφέρον, ανάμεσα στο ενδιαφέρον για τον εαυτό μας και το ενδιαφέρον για τους άλλους ή την κοινωνία, είναι κάτι που δεν είναι τόσο εύκολο να απαντηθεί και πρέπει πάντα να εξετάζουμε προσεκτικά τα όρια αυτά.** Στο κεφάλαιο 5 θα δούμε μέσα από ένα παράδειγμα της θεωρίας παιγνίων πως το ενδιαφέρον για τους άλλους μπορεί τελικά να είναι μια στρατηγική που αποδίδει περισσότερο ακόμα και για τον εαυτό μας, σε σχέση με μια καθαρά εγωιστική επιλογή που θα έκανε ένας ορθολογικός παίκτης. Η δυσκολία αυτή να βρεθεί το σωστό όριο γίνεται εμφανής και από τα δύο φαινομενικά αντίθετα μεταξύ τους έργα του «πατέρα της πολιτικής οικονομίας» Άνταμ Σμίθ. Αυτά τα δύο φαινόμενα θα εξηγηθούν περισσότερο στη συνέχεια.

ΜΕΡΟΣ Β' — Η Ηθική «Μέσα» στις Αγορές

Κεφάλαιο 3 — Ηθικά Κίνητρα στην Οικονομική Συμπεριφορά

3.1 Οι αγοραίες αξίες μέσα από το πρίσμα της θρησκείας

***«Η θρησκεία είναι η αναγνώριση όλων των καθηκόντων μας ως θεϊκών εντολών»* -** Immanuel Kant.

Από τα λόγια αυτά του Γερμανού φιλοσόφου του ευρωπαϊκού διαφωτισμού μπορούμε να καταλάβουμε την ηθική αξία της θρησκείας, χωρίς αυτήν, ηθικά, βρισκόμαστε στην φυσική κατάσταση, την οποία ο Κάντ θεωρούσε ως μια κατάσταση πολέμου και αγριότητας. Επομένως, η σχέση ανάμεσα στην οικονομία και την θρησκεία έχει ιδιαίτερη σημασία στα πλαίσια αυτού του βιβλίου, καθώς στόχος μας είναι να θέσουμε ένα ηθικό πλαίσιο γύρω από την λειτουργία της οικονομίας για την αποδοτικότερη και δικαιότερη λειτουργία της. Στο πλαίσιο αυτό θα ήθελα αρχικά να δούμε την άποψη του Κάρλ Μάρξ και του Μάξ Βέμπερ για την σχέση ανάμεσα στην οικονομία και την θρησκεία και στη συνέχεια να μελετήσουμε κάποιες από τις ηθικές αρχές ορισμένων θρησκευτικών ομάδων που σχετίζονται με την οικονομία και την αγορά και να δούμε πως ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες μπορεί να προάγουν το κοινό καλό ή να καλλιεργούν μια ηθική που από συγκεκριμένες όψεις φαντάζει δίκαιη.

Όσον αφορά την σχέση ανάμεσα στην θρησκεία και την οικονομία ο Κάρλ Μάρξ πίστευε ότι είναι η οικονομία αυτή που καθορίζει την θρησκεία και το ηθικό περιεχόμενο της[166], ενώ αντίθετα ο Μάξ Βέμπερ μας λέει ότι ισχύει το αντίστροφο, ότι δηλαδή η θρησκεία είναι αυτή που τελικά διαμορφώνει την αγορά ή το οικονομικό σύστημα.[167] Επομένως για τον Μάρξ είναι μια «αντανάκλαση» της οικονομίας η θρησκεία, ενώ για τον Βέμπερ μια κινητήρια δύναμη ικανή να αλλάξει το ίδιο το παραγωγικό μοντέλο ή την λειτουργία της αγοράς. **Η προσωπική μου άποψη** είναι πως αυτές οι φαινομενικά αντίθετες απόψεις **στην πραγματικότητα μοιράζονται «κοινό έδαφος»** και αποτελούν στην πραγματικότητα **συμπλήρωμα** η μια της άλλης και **όχι υποκατάστατο.** Η θρησκεία φαίνεται ικανή να επιφέρει αλλαγές στο πλαίσιο της αγοράς και να διαμορφώσει μια διαφορετική επιχειρηματική ηθική και κουλτούρα, καταναλωτική ή διοικητική, όχι όμως και να ανατρέψει ολοκληρωτικά το παραγωγικό μοντέλο ή να διαμορφώσει μια νέα οικονομική βάση. Για παράδειγμα, το σύστημα του καπιταλισμού και η ιδεολογία του laissez-faire, η ελεύθερη αγορά δηλαδή, σίγουρα είναι συμβατή με την

[166] Και όχι μόνο την θρησκεία, αλλά και κάθε ιδεολογία που υιοθετούν τα άτομα αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση οικονομικών συμφερόντων ή στην διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου μοντέλου παραγωγικής διαδικασίας.

[167] Βέμβερ, Μάξ. *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού,* 1904-1905.

χριστιανική θρησκεία που έχει στον πυρήνα της την ελευθερία του ατόμου και αναγνωρίζει έμμεσα, θα λέγαμε, και την ιδιοκτησία[168], παρόλα αυτά καπιταλισμό δεν έχει μόνο η χριστιανική δύση αλλά και χώρες της ανατολικής Ασίας, όπως η Ιαπωνία για παράδειγμα. Μάλιστα η ιαπωνική οικονομία και η επιχειρηματική και βιομηχανική της δραστηριότητα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ξεπερνά σε ικανότητα και δυναμική αυτήν πολλών δυτικών χωρών, σε Αμερική και Ευρώπη, παρόλο που πρόκειται για μια χώρα από τις ηττημένες ενός καταστροφικού παγκοσμίου πολέμου. Ωστόσο, ο καπιταλισμός στις ΗΠΑ και ο καπιταλισμός στην Ιαπωνία διαφέρουν, ακόμα και ο καπιταλισμός στην ευρωπαϊκή ήπειρο έχει διαφορές σε σχέση με αυτόν στις ΗΠΑ και αυτό οφείλεται στην διαφορετική κουλτούρα και τις διαφορετικές ιδέες που κυριάρχησαν στις χώρες αυτές, στις ιδέες αυτές, που παράγουν μια ιδεολογία, μπορούμε να εντάξουμε και την θρησκεία. Η Ιαπωνική επιχειρηματική ηθική, την οποία θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, θα μπορούσε να αποτελεί ένα παράγωγο της διαφορετικής θρησκείας του Ιαπωνικού λαού. Δηλαδή η διαφορά στην θρησκεία στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν σημαίνει ένα διαφορετικό παραγωγικό και οικονομικό μοντέλο αλλά την διαμόρφωση μιας διαφορετικής επιχειρηματικής ηθικής, δηλαδή εξακολουθούν στην Ιαπωνική αγορά να υπάρχουν μεγάλες ανώνυμες εταιρείες και πολυεθνικές επιχειρήσεις που έχουν παρουσία σε όλες τις χώρες και μεγάλη επιτυχία, εξακολουθούν να υπάρχουν χρηματαγορές και χρηματιστηριακή αγορά, αγορά συναλλάγματος κλπ. Το Τόκυο είναι από τα βασικότερα χρηματοοικονομικά κέντρα και το Γιέν από τα πιο δημοφιλή και γνωστά νομίσματα στην αγορά συναλλάγματος. Δεν πρόκειται επομένως ούτε για διαφορετική οικονομική βάση, ούτε διαφορετικά ταξικά συμφέροντα, αλλά μια διαφορετική στρατηγική που υιοθετούν οι ιαπωνικές επιχειρήσεις για να πετύχουν καλύτερα αποτελέσματα. Το παράδειγμα αυτό της Ιαπωνικής οικονομίας μας δείχνει πως οι δύο αυτές απόψεις μπορούν να συνυπάρχουν, καθώς είναι η οικονομία που οδήγησε στην διαμόρφωση της Ιαπωνικής θρησκείας και όχι το αντίστροφο, για παράδειγμα μέσω του ενδιαφέροντος για την παράδοση και τους καταναλωτές ή την ποιότητα και όχι τόσο την ποσότητα, επιχειρούν να πετύχουν υψηλότερα κέρδη και να αυξήσουν τον πλούτο τους, που είναι ένας οικονομικός στόχος.

Από την άλλη, **αυτή η διαφορετική προσέγγιση με βάση τις αξίες διαμορφώνει και τις αγορές,** μπορεί να μην αλλάζει εντελώς το παραγωγικό μοντέλο, αλλάζει όμως τον χαρακτήρα μιας οικονομίας και την θέση στην οποία βρίσκονται ορισμένες οικονομικές μονάδες της. Μπορεί να οδηγήσει, αυθόρμητα, χωρίς κάποιο κεντρικό σχεδιασμό, σε μια διαφορετική διανομή των αγαθών, σε λιγότερη ανισότητα και σε πιο ηθικές επιχειρηματικές πρακτικές, κυρίως όσον αφορά την παραγωγική διαδικασία και την προστασία του περιβάλλοντος. Επομένως, η θεωρία του Κάρλ Μάρξ είναι σωστή, όπως επίσης και του Μάξ Βέμβερ στην συνέχεια, καθώς η θρησκεία διαμορφώνει συγκεκριμένους τύπους ιδεολογίας της αγοράς. Για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να συνδέσουμε τον προτεσταντισμό με τον νεοφιλελευθερισμό και τον καθολικισμό ή την ορθοδοξία με τον κοινωνικό φιλελευθερισμό, που αποτελούν και οι δύο μορφές του καπιταλιστικού συστήματος. Στον ισλαμικό κόσμο η θρησκεία φαίνεται να αποδίδει ηθική νομιμότητα στον κρατικό παρεμβατισμό, αλλά δεν πρόκειται για την διαμόρφωση μιας

[168] Να θυμήσουμε ότι μια από τις δέκα εντολές είναι η εντολή «ου κλέψεις», όπως επίσης και η περίφημη φράση που αποδίδεται στον Ιησού πως «Όποιος έχει δύο χιτώνες, να δίνει τον έναν σ’ αυτόν που δεν έχει· και όποιος έχει τροφή, να κάνει το ίδιο.» - Η φράση προέρχεται από την Καινή Διαθήκη, συγκεκριμένα από το **Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο**.

νέας οικονομίας, αλλά την εξυπηρέτηση κάποιων διαφορετικών οικονομικών συμφερόντων που βρίσκουν έκφραση στην διαφορετική αυτή θρησκευτική ιδεολογία.

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να παρουσιάσω 3 διαφορετικές θρησκείες και κάποιες από τις σημαντικές αρχές που αυτές πρεσβεύουν, και θα πρότεινα στον αναγνώστη να θυμηθεί τα λόγια του μεγάλου Γερμανού φιλόσοφου στην αρχή του κειμένου. Συγκεκριμένα, θα ήθελα να δούμε τον προτεσταντισμό, και ειδικά τον καλβινισμό, τον Ιουδαϊσμό και την Ιαπωνική θρησκεία, καθώς **το πρότυπο της Ιαπωνικής οικονομίας θα μπορούσε να αποτελεί και ένα επιθυμητό παράδειγμα προς μίμηση για την δύση.**

Προτεσταντισμός

Προέκυψε από τον καθολικό χριστιανισμό μετά την απόσχιση ορισμένων διαμαρτυρόμενων εκκλησιών τον 16ο αιώνα, συγκεκριμένα ξεκίνησε το 1517 με τον Μαρτίνο Λούθηρο και τις 95 θέσεις που θυροκόλλησε στην πόρτα της εκκλησίας του Κάστρου στη Βιτεμβέργη. Η έμφαση στις αξίες της λογικής, της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας δεν επέτρεπαν την ανοχή στις πρακτικές της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας που μέσω του φόβου και της υποταγής και διατηρώντας τους υπηκόους της σε μια κατάσταση άγνοιας, με όπλο της την δεισιδαιμονία, τους εκμεταλλεύονταν για να αποκτήσει η ίδια μεγαλύτερη δύναμη, εξουσία και οικονομική ισχύ. Οι Διαμαρτυρόμενοι (Προτεστάντες) εναντιώθηκαν σε πρακτικές του Πάπα που πούλαγε συγχωροχάρτια και μετέτρεπε με αυτόν τον τρόπο την σωτηρία σε εμπόρευμα και επεδίωξαν τον περιορισμό της εξουσίας του.

Ιστορικά δημιουργήθηκαν πολλά παρακλάδια και θρησκευτικές ομάδες εντός του προτεσταντισμού, σημαντικότερα εκ των οποίων υπήρξαν τα εξής :

- Λουθηρανοί
- Καλβινιστές / Μεταρρυθμισμένοι
- Αγγλικανοί
- Βαπτιστές
- Πεντηκοστιανοί

Μεταξύ αυτών των θρησκευτικών ομάδων υπάρχουν ορισμένες διαφορές, ωστόσο εγώ θα εστιάσω σε κάποιες ηθικές αρχές του καλβινισμού που θεωρήθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες για την επιτυχία του δυτικού καπιταλισμού και φαίνεται να επηρεάζουν την γενικότερη δυτική

κουλτούρα των προτεσταντικών χωρών:[169]

Αρχικά, η απόρριψη, από μέρους του προτεσταντισμού, κάποιων μυστηρίων, όπως η εξομολόγηση και η συγχώρεση. Στον προτεσταντισμό, μόνο ο θεός μπορεί να δώσει συγχώρεση αμαρτιών και αυτό θα συμβεί μόνο την μέρα της τελικής κρίσης, επομένως ο πιστός οφείλει να ακολουθεί τις εντολές και επιθυμίες του θεού.[170]

Μια από αυτές τις επιθυμίες του θεού είναι η εργασία. Ιδιαίτερη αξία αποδίδεται στην εργασία από τον προτεσταντικό χριστιανισμό και κάθε είδος εργασίας ή επαγγέλματος θεωρείται ως κάτι ιερό και ένα καθήκον θεϊκής προέλευσης. Αυτό σημαίνει ότι κάθε επαγγελματίας, από τον φούρναρη και τον μάγειρα μέχρι τον δάσκαλο ή τον αγρότη επιτελεί κοινωνικό έργο και εκτελεί το θέλημα του θεού μέσω της εργασίας του.[171] Στο σημείο αυτό θα άξιζε να αναφέρουμε το **δόγμα του προκαθορισμού,** σύμφωνα με αυτό έχει ήδη καθοριστεί ποιοι θα είναι οι εκλεκτοί του θεού και ποιοι όχι, μάλιστα τον παράδεισο τον βιώνουν ήδη οι εκλεκτοί του θεού στον δικό μας κόσμο μέσω του οικονομικού πλούτου τους, που αποτελεί κάτι σαν «θεία χάρη». **Επιχειρηματίες και πλούσιοι ανήκουν στην εκλεκτή ελίτ του θεού**, η πίστη αυτή είναι μια ηθική αρχή που έδωσε ώθηση στον δυτικό laissez-faire καπιταλισμό και διαμόρφωσε την κατάλληλη κουλτούρα που οδήγησε στην επιτυχία τις χώρες του δυτικού καπιταλισμού και στον πλουτισμό των κατοίκων της.

Έμφαση στην κοινότητα και όχι στην οικογένεια. Η πίστη αυτή έδωσε ώθηση στην συνεργασία και αποτέλεσε ένα υποκατάστατο του κράτους, η παρέμβαση του οποίου έπρεπε να περιοριστεί στο ελάχιστο για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς και την βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων. Επιπλέον, το να κλέψει κανείς την κοινότητα για να ωφελήσει την οικογένεια του είναι κάτι κατακριτέο.

Η πίστη στην επιστήμη και όχι στα θαύματα. Η πίστη αυτή σήμαινε ότι δεν υπάρχουν θαύματα στα οποία μπορεί να ελπίζει κανείς και πως μόνο με την προσωπική εξέλιξη και επένδυση στον εαυτό μας μπορούμε να βελτιώσουμε την θέση μας. Παράλληλα, η έμφαση στην επιστήμη ήταν προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των απαραίτητων υποδομών που αύξησαν θεαματικά την παραγωγικότητα και κατέστησαν τις δυτικές προτεσταντικές οικονομίες πιο ανταγωνιστικές. Η αυξημένη αυτή παραγωγικότητα και η τεχνολογία είναι που επιτρέπουν στο εργατικό δυναμικό σε αυτές τις χώρες να απασχολείται λιγότερο σε δύσκολες δουλειές και περισσότερο σε πιο ευχάριστες ή ενδιαφέρουσες, ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται και το σύνολο του πραγματικού πλούτου.[172]

---

[169] Τέτοιες προτεσταντικές χώρες είναι οι ΗΠΑ, η Αγγλία, η Γερμανία, η Αυστραλία, ο Καναδάς και πολλές άλλες δυτικές χώρες που είναι από τις πιο επιτυχημένες οικονομικά. Αυτή η οικονομική επιτυχία σίγουρα είναι προς όφελος των πολιτών τους, δημιουργεί ευημερία, βελτιώνει το βιοτικό τους επίπεδο και σίγουρα επομένως μπορεί κανείς, από αυτήν την άποψη, να κρίνει την εστίαση σε αγοραίες αξίες ως μια ηθικά επιθυμητή στάση.

[170] Στο σημείο αυτό να πούμε ότι στον προτεσταντισμό πολύ μεγάλη βαρύτητα δίνεται στην Αγία Γραφή που αποτελεί για τον πιστό κάτι σαν «νόμο».

[171] Όλοι αυτοί οι επαγγελματίες θεωρούνται ως εκπρόσωποι του θεού και κάτι αντίστοιχο με τους ιερείς της εκκλησίας σε αγιότητα.

[172] Στις χώρες με ανεπτυγμένη τεχνολογία παρατηρείται μια τάση του εργατικού δυναμικού να μετακινείται από τον πρωτογενή τομέα στον δευτερογενή και από τον δευτερογενή στον τριτογενή τομέα παραγωγής, επίσης αν

Επιπλέον, μεγάλη σημασία αποδίδουν οι καλβινιστές στην παραγωγή, την αποταμίευση, την επένδυση και επανεπένδυση του κέρδους στην επιχείρηση, αν πρόκειται για επιχειρηματική διαδικασία, καθώς επίσης και στην λιτότητα, την ασκητική ζωή κλπ.[173] Τα χρηματοοικονομικά, η οικονομική θεωρία και άλλες οικονομικές επιστήμες, όπως η διοίκηση επιχειρήσεων κλπ συνδέθηκαν με την προτεσταντική ηθική. (επίσης και με τον Ιουδαϊσμό που εξετάζουμε στη συνέχεια.) Όλα αυτά αποτελούν μια σειρά ιδεών που διαμορφώνουν την κατάλληλη κουλτούρα και ιδεολογία και δημιουργούν ένα περιβάλλον συμβατό με την ελεύθερη αγορά και τον καπιταλισμό.

Πριν δούμε τις ηθικές αρχές του Ιουδαϊσμού που σχετίζονται με την οικονομία, θα ήθελα να αναφερθώ γενικότερα στην ηθική του Χριστιανισμού και όχι μόνο της προτεσταντικής μορφής αυτού. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο χριστιανισμός αποτελεί μια θρησκεία που εναντιώνεται στον πλούτο :

«Είναι ευκολότερο για μια καμήλα να περάσει από την τρύπα μιας βελόνας παρά ένας πλούσιος να εισέλθει στην βασιλεία των ουρανών.»

Αυτή η βιβλική φράση αποδίδεται στον Ιησού.[174]

Ωστόσο, όπως δείξαμε και νωρίτερα, αναγνωρίζει έμμεσα την ιδιοκτησία και αποδίδει μεγάλη σημασία στην ελευθερία του ατόμου. Προωθεί κάποια πρότυπα συμπεριφοράς που είναι συμβατά με την οικονομική επιτυχία, όπως είναι η ακεραιότητα, η φιλαλήθεια, το ενδιαφέρον για τους άλλους και η προσφορά και βασικότερο από όλα η αγάπη.[175] Δεν είναι τυχαίο ότι μετά τις δυτικές χώρες που ανήκουν στο ρεύμα του προτεσταντισμού, ακολουθούν οι υπόλοιπες χριστιανικές χώρες στην κλίμακα της οικονομικής ευημερίας, για παράδειγμα η Ισπανία, η Ιταλία, η Γαλλία, η Ρωσία αποτελούν παραδείγματα χριστιανικών χωρών με ανεπτυγμένη οικονομία και δυναμική αγορά. Προφανώς, αν κρίνουμε και από την βιβλική φράση που αναφέρουμε παραπάνω, οι οικονομίες στις καθολικές και ορθόδοξες χώρες τείνουν να έχουν μια αρνητική στάση ως προς την συσσώρευση του πλούτου. Δεν πρόκειται για διαφορετικό οικονομικό σύστημα, αλλά για διαφορετική διανομή εντός του ίδιου οικονομικού συστήματος. Οι περισσότερες θρησκείες καταδικάζουν την απληστία και την ανισότητα, εξαίρεση, όπως είδαμε, ο καλβινισμός και όσα προτεσταντικά ρεύματα υιοθετούν τις βασικές αρχές του, αλλά

συγκρίνουμε τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες με χώρες που υστερούν τεχνολογικά, θα δούμε ότι όσες υστερούν απασχολούν πολύ μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού τους στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα και λιγότερο στον τριτογενή τομέα παραγωγής, ενώ δεν υπάρχει η τάση αυτή να απασχολούνται περισσότεροι στα επόμενα στάδια της παραγωγής.

173 Βέμβερ, Μάξ. *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού,* 1904-1905.

174 Ματθαίος 19:24, Μάρκος 10:25, Λουκάς 18:25

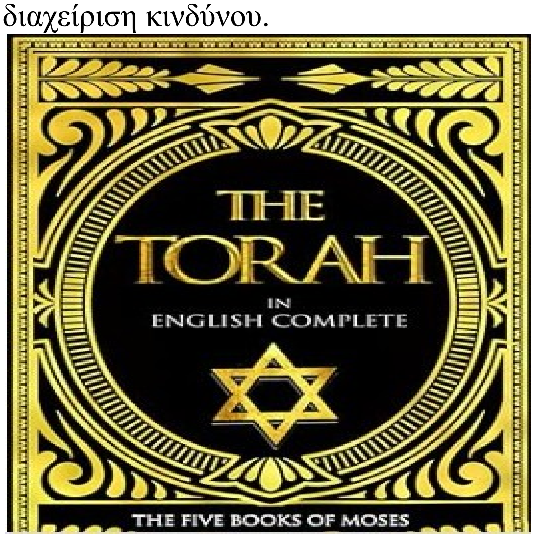
175 Τον ρόλο της αγάπης προς τον πλησίον στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς μπορούμε να τον αντιληφθούμε αν σκεφτούμε το πρώτο μεγάλο έργο του Άνταμ Σμίθ, αρκετά χρόνια πριν τον *Πλούτο των εθνών*, την *θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*. Σε μια ελεύθερη αγορά για να γίνουν οι αγοραπωλησίες των αγαθών θα πρέπει και τα δύο μέρη να συμμετέχουν πρόθυμα και εθελοντικά στην συναλλαγή, εφόσον δεν υπάρχει κάποιος τρίτος θεσμός να τους υποχρεώσει σε συναλλαγή. Για να γίνει αυτό θα πρέπει να υπάρχει αμοιβαίο όφελος από την συναλλαγή, διαφορετικά κάποια από τις 2 πλευρές θα απέχει.

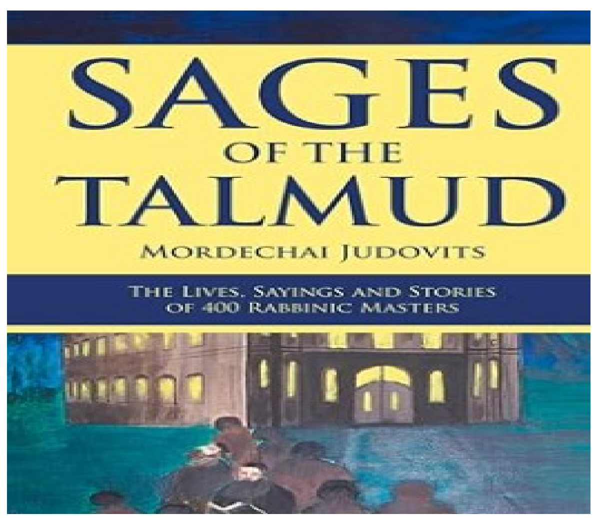
επίσης μια ακόμα εξαίρεση, ενδεχομένως ακόμα πιο έντονη, είναι αυτή του Ιουδαϊσμού!

Ιουδαϊσμός

Στον Ιουδαϊσμό δεν αποδίδεται κάποια αρετή ή ιδιαίτερη τιμή ή χάρη στην φτώχεια και τις οικονομικές δυσκολίες, όπως γίνεται σε άλλες θρησκείες, καθώς η επιδίωξη οικονομικού πλούτου θεωρείται κάτι ενάρετο εφόσον είναι προάγγελος ευημερίας τόσο για το άτομο και τις οικογένειες, όσο και για την κοινωνία γενικότερα. Η σχέση του Ιουδαϊσμού με τον πλούτο είναι μια θετική σχέση, σε αντίθεση με τον χριστιανισμό, ιδιαίτερα τον καθολικό και ορθόδοξο χριστιανισμό, που βλέπει την επιδίωξη του πλούτου σαν ένα αμάρτημα. (Αυτή η ηθική αρχή απορρίπτεται από τον προτεσταντικό χριστιανισμό) Για παράδειγμα, οι περισσότερες θρησκείες, όπως ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, απαγόρευαν την χρέωση τόκου επί του κεφαλαίου κατά τον δανεισμό, στον Ιουδαϊσμό όμως δεν υπήρχε τέτοια υποχρέωση και αυτό επέτρεψε στους Ισραηλίτες να αναπτύξουν τον δανεισμό και να ιδρύσουν τις πρώτες τράπεζες.

Δύο πολύ σημαντικά θρησκευτικού περιεχομένου βιβλία των ιουδαίων είναι το **Τορά** – που αποτελείται από 5 βιβλία του Μωυσή και αποτελεί τον νόμο – και το **Ταλμούδ**, που είναι και αυτό εξαιρετικής σημασίας θρησκευτικό έργο. Στα έργα αυτά φαίνεται ξεκάθαρα η θέση αυτή που αναφέραμε παραπάνω. Άλλο σημαντικό έργο που αποτελεί συλλογή κειμένων από Ραββίνους λόγιους είναι το ***Sages of the Talmud*** *(*στα ελληνικά: **Σοφοί του Ταλμούδ**), στο οποίο γίνεται ερμηνεία και παρουσίαση των κειμένων αυτών από τον Mordechai Judovits. Στο έργο αυτό παρουσιάζονται συμβουλές, οδηγίες και σοφά λόγια σχετικά με την διαχείριση του πλούτου και του χρήματος, τα χρηματοοικονομικά, τις επενδύσεις την διαφοροποίηση και την διαχείριση κινδύνου.

Μάλιστα στο Τορά (Πεντάτευχος) γίνεται αναφορά σε έναν όρο που εισάγει μια συγκεκριμένη **επιχειρηματική ηθική**, η οποία φαίνεται να εκφράζεται με έναν τρόπο και από την ίδια την ιδεολογία του κλασικού φιλελευθερισμού, της ελεύθερης αγοράς και την κλασική οικονομική θεωρία που υιοθετεί ως

πρότυπο μορφής αγοράς αυτήν του τέλειου ανταγωνισμού. Συγκεκριμένα, στο Τορά βλέπουμε τον όρο **ona'ah** που είναι όρος του **Ιουδαϊκού Νόμου** και σημαίνει **αδικία / εκμετάλλευση** και μπορεί να έχει δύο σημασίες: Πρώτον, με τον όρο αυτόν εννοείται μια αδικία που μπορεί να σημαίνει μια **άδικη τιμολόγηση** και επομένως απόδοση αξίας διαφορετικής από την πραγματική ενός περιουσιακού στοιχείου ή εν γένει οικονομικού αγαθού και δεύτερον, την προσβολή, ψυχολογική πίεση και ταπείνωση ενός ατόμου. Ο κοινός αυτός όρος που εκφράζει και τις δύο αυτές καταστάσεις δείχνει πως μια άδικη τιμολόγηση αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, και μια προσβολή και ταπείνωση για αυτόν που την υφίσταται είτε είναι κάτοχος μιας περιουσίας ή πωλητής ενός εμπορεύματος ή γενικά πρόκειται για κάποια αποτίμηση της αξίας.

Η άδικη αυτή τιμολόγηση ή εκμετάλλευση μπορεί να πάρει δύο μορφές : πρώτον, όταν κάποιος χρεώνει πολύ παραπάνω από την δίκαιη αξία[176] για να πουλήσει ένα αγαθό ή περιουσιακό στοιχείο και δεύτερον, όταν πληρώνει πολύ λιγότερο από την δίκαιη τιμή για να αποκτήσει την συγκεκριμένη αξία, εκμεταλλευόμενος την άγνοια ή την ανάγκη της άλλης πλευράς.[177] Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στο Τορά, και ειδικότερα στο Λευιτικό βιβλίο (25:14)

«Όταν πουλάς ή αγοράζεις… **μην αδικείτε ο ένας τον άλλον**».[178]

Αυτό σημαίνει ότι κάθε παρέμβαση ή περιορισμός στην αγορά για την χειραγώγηση των τιμών σε βάρος του καταναλωτή θεωρείται **καταπίεση** και **στέρηση ελευθερίας**. Αυτός είναι και ο λόγος που οι επιχειρήσεις δεν θέλουν τον ανταγωνισμό και επιθυμούν τον περιορισμό του, για να μπορούν ή να μπορούν ευκολότερα να χειραγωγήσουν τις τιμές, καθώς μια ανταγωνιστική αγορά τους απαγορεύει να κάνουν κάτι τέτοιο, όπως είδαμε νωρίτερα.

Ιαπωνική θρησκεία

Μια σειρά παρόμοιες ηθικές αρχές βρίσκουμε και στην επίσημη Ιαπωνική θρησκεία, αν και εδώ **όχι με την ίδια αυστηρότητα του νόμου**, αλλά μέσω ενός πιο χαλαρού ηθικού κανόνα. Στην Ιαπωνία οι θρησκείες που κυριαρχούν είναι ο Σιντοϊσμός και ο Ιαπωνικός Βουδισμός, ενώ ένα μικρότερο ποσοστό της τάξεως του 1-2% ανήκει στον Χριστιανισμό. Πολλοί υιοθετούν εν μέρει στοιχεία από τον Σιντοϊσμό και εν μέρει από τον Βουδισμό χωρίς να δηλώνουν ξεκάθαρα μια από τις δύο θρησκείες και χωρίς να βλέπουν κάποια αντίφαση στον συνδυασμό των δύο.

Ο Σιντοϊσμός προάγει το **τίμιο εμπόριο**, **χωρίς εξαπάτηση** και την **ειλικρίνεια** και την **καλή πρόθεση**. Παραδοσιακά θεωρείται κακό να πλουτίζεις εις βάρος των άλλων και να εκμεταλλεύεσαι κρίσεις ή ανάγκη, όσο για τον Ιαπωνικό Βουδισμό, αυτός εμπεριέχει έντονα

---

176 Θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε αυτήν την δίκαιη τιμή με την φυσική τιμή που διαβάζουμε στον Πλούτο των Εθνών από τον Άνταμ Σμίθ.

177 Για αυτό και στην αγορά του τέλειου ανταγωνισμού κάνουμε την υπόθεση ότι υπάρχει πλήρης γνώση και πληροφόρηση ώστε να μπορεί η κάθε πλευρά να προστατέψει το συμφέρον της και να μην επιτρέψει στην άλλη πλευρά να προβεί σε μια τέτοιου τύπου αδικία ή εκμετάλλευση.

178 Το Ταλμούδ θέτει ως όριο περίπου **1/6 της πραγματικής αξίας.** Αν ξεπεραστεί το όριο η συναλλαγή θεωρείται άκυρη.

φιλοσοφικά στοιχεία και κατακρίνει την απληστία, την επιδίωξη υπερβολικού κέρδους και συσσώρευσης πλούτου καθώς και την πρόκληση βλάβης ή εξαπάτησης με σκοπό το κέρδος, ενώ από την άλλη πλευρά, κάνει λόγο για απλότητα και μέτρο, προάγοντας την λιτότητα, την αυτάρκεια και τον σεβασμό στους πόρους.

Η Ιαπωνική οικονομία είναι από τις πιο πετυχημένες οικονομίες στον κόσμο και διαθέτει ένα από τα ισχυρότερα νομίσματα, με εξαγωγικές βιομηχανίες και πολυεθνικές πολύ γνωστές παγκοσμίως με πολύ μεγάλη ποικιλία παραγωγής. Το Ιαπωνικό θαύμα, θα μπορούσε να σχετίζεται με την επιχειρηματική ηθική που κυριαρχεί στην εν λόγω χώρα και στο γνωστό μοντέλο του Ιαπωνικού Μάνατζμεντ που έδωσε μεγάλη ώθηση στην οικονομία της χώρας. Αν σκεφτούμε ότι πρόκειται για μια χώρα που βρέθηκε στο στρατόπεδο των ηττημένων ενός παγκοσμίου πολέμου και παρόλα αυτά βρίσκεται στο σημείο που βρίσκεται σήμερα, καταλαβαίνουμε πόσο πετυχημένο είναι το μοντέλο διοίκησης της ιαπωνικών επιχειρήσεων και πόσο παραγωγική και ανταγωνιστική είναι η εθνική οικονομία. Περισσότερα για την επιχειρηματική ηθική γενικότερα, αλλά και την επιχειρηματική ηθική στην Ιαπωνία, θα δούμε στο 5ο κεφάλαιο. Στην διαμόρφωση αυτής της επιχειρηματικής ηθικής και στις αρχές που διέπουν τις ιαπωνικές εταιρείες περί κοινωνικής ευθύνης, εταιρικής διακυβέρνησης και πολιτικής, σίγουρα έχουν παίξει ρόλο, έστω έμμεσα, οι ηθικές αρχές του Σιντοϊσμού και του Ιαπωνικού Βουδισμού περί απλότητας, αποφυγής της απληστίας, λιτής ζωής κλπ.

Εξετάσαμε σε αυτό το κεφάλαιο κάποιες ηθικές αρχές που είναι **απόλυτα αναγκαίες** στο πλαίσιο μιας οικονομίας της ελεύθερης αγοράς και έμμεσα είδαμε πως **μια ελεύθερη αγορά** μέσω του ισχυρού ανταγωνισμού, της σωστής και πλήρους πληροφόρησης και της κατάλληλης διάχυσης του ρίσκου **αποσκοπεί στην επίτευξη των ίδιων ηθικών αρχών** και όχι, όπως συχνά φαίνεται, στην προώθηση προσωπικών ή επιχειρηματικών συμφερόντων. Στο πλαίσιο της αγοράς **η φιλαυτία αποτελεί το μέσον – όχι τον σκοπό -** το οποίο μεταχειρίζεται ο φιλελεύθερος για να καθοδηγήσει τα άτομα προς την επίτευξη του (τελικού) σκοπού, που είναι η ισορροπία στο φυσικό επίπεδο. Η παρεξήγηση συχνά οφείλεται στο ότι δεν έχουμε μελετήσει ακριβώς τι αναφέρει ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ στο έργο του *Ο πλούτος των εθνών* και επίσης πολλοί αγνοούν το πρώτο και μεγαλύτερο έργο του Σκωτσέζου καθηγητή ηθικής φιλοσοφίας, την *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*. Όμως, ακόμα και για όσους γνωρίζουν το συγκεκριμένο έργο του Βρετανού οικονομολόγου, η φαινομενική αντίφαση ανάμεσα στα δύο έργα εξακολουθεί να προκαλεί ερωτηματικά και σύγχυση.

3.2 Το πρόβλημα της συμβατότητας των δύο έργων του Άνταμ Σμίθ.

Αυτό το κεφάλαιο αγγίζει το πρόβλημα στον πυρήνα του καθώς εδώ βλέπουμε πως η σύγχρονη οικονομική επιστήμη αγνοώντας το μισό έργο του σημαντικότερου δημιουργού της μπορεί να δώσει μια παραπλανητική εικόνα για τον σκοπό και την ευθύνη του επαγγέλματος του οικονομολόγου και για την ηθική της αγοράς και του καπιταλισμού.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάσαμε κάποιες σχολές ηθικής και κάναμε μια ιδιαίτερη αναφορά στην ηθική σχολή που εισάγει ο Άνταμ Σμίθ με τον όρο «συμπάθεια», αυτήν την στωική έννοια που αναφέρει στο έργο *Η θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων (ΘΗΣ).* Τονίζοντας την σημασία του συναισθήματος και των ηθικών αισθημάτων ο Άνταμ Σμίθ **δεν απορρίπτει την ηθική του ευρωπαϊκού διαφωτισμού ή της αρετής της αρχαιότητας**, αλλά περισσότερο μας λέει ότι η **βάση της ηθικής αυτής δεν είναι η λογική, αλλά το συναίσθημα**. Δεν είναι ο μοναδικός που κινείται προς αυτήν την κατεύθυνση, αυτό πίστευε και ο Ντέιβιντ Χιούμ και ο Φράνσις Χάτσινσον και άλλοι θεωρητικού του Σκωτικού Διαφωτισμού. Το συμπέρασμα αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι στο κεφάλαιο «*Πέρι Ηθικής*» ο Άνταμ Σμίθ ξεκινά τις πρώτες σελίδες του με μια αναφορά στον Αριστοτέλη που είναι ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της αρεταϊκής ηθικής, όπως δείξαμε και στο πρώτο κεφάλαιο.[179] Συγκεκριμένα, στην θεωρία ηθικών Συναισθημάτων περιλαμβάνονται τα εξής μέρη :

Βασικά Κεφάλαια (Μέρη) του Έργου:

1.Μέρος I (Part I): Για την Αίσθηση της Συμπάθειας (Of Sympathy) - Εξηγεί πώς η ικανότητα να φανταζούμε τι νιώθουν οι άλλοι (ενσυναίσθηση) είναι η βάση της ηθικής κρίσης.

2.Μέρος II (Part II): Για την Αρχή της Συμπεριφοράς ή την Αίσθηση της Δικαιοσύνης και της Δυσμενείας (Of Propriety) - Αναλύει την αίσθηση του "κατάλληλου" (propriety) και της δικαιοσύνης.

3.Μέρος III (Part III): Για την Αυτογνωσία και τα Πρότυπα της Κρίσης μας (Of the Sense of Duty) - Εισάγει την έννοια του «Αντικειμενικού Παρατηρητή» (Impartial Spectator) ως μέτρο ηθικής κρίσης.

4.Μέρος IV (Part IV): Για την Επίδραση των Συνηθειών και των Εθίμων (Of the Influence of Custom and Fashion) - Εξετάζει πώς τα έθιμα διαμορφώνουν τις ηθικές μας αντιλήψεις.

[179] Χαρακτηριστικοί φιλόσοφοι της σχολής της Αρετής είδαμε είναι ο Αριστοτέλης και ο Πλάτωνας, και οι δύο τους κάνουν λόγο για **πρωτοκαθεδρία της Λογικής**, ωστόσο αυτό δεν εμποδίζει τον Άνταμ Σμίθ, που δίνει ξεκάθαρα προτεραιότητα στο συναίσθημα, να επικαλεστεί στην *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* τον Αριστοτέλη. Επομένως, εφόσον οι αναφορές συμπίπτουν, έμμεσα συμπεραίνουμε τον χαρακτήρα της ηθικής του σχολής.

5.Μέρος V (Part V): Για την Αρμονία των Συμφερόντων και την Ευημερία της Κοινωνίας (Of the Systems of Moral Philosophy) - Κριτική σε άλλες ηθικές θεωρίες και η σύνδεση με την ευημερία.

6.Μέρος VI (Part VI): Για την Αρετή (Of Virtue) - Συνοψίζει τις αρετές της φρόνησης, της δικαιοσύνης, της γενναιότητας και της μετριοπάθειας, και την ιδανική ισορροπία.

Το έργο κυκλοφόρησε από τον Άνταμ Σμίθ το 1759 ενώ από το 1751 εως το 1764 υπήρξε καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Γλασκόβης, από όπου παραιτήθηκε τότε και για 2 χρόνια ταξίδεψε στην Γαλλία και επέστρεψε το 1766 και ξεκίνησε την συγγραφή του δεύτερου μεγάλου έργου του, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1776, «*Ο Πλούτος των Εθνών*». Στο ενδιάμεσο αυτό διάστημα των 2 χρόνων Σκωτσέζος φιλόσοφος και οικονομολόγος Άνταμ Σμίθ επισκέφτηκε την Γαλλία (1764–1766) ως *ιδιωτικός διδάσκαλος* (tutor) του **νεαρού Δούκα του** *Buccleuch*, δηλαδή του *Henry Scott, 3rd Duke of Buccleuch* — ενός μέλους της αγγλικής αριστοκρατίας που έκανε το λεγόμενο *Grand Tour* (μεγάλο ταξίδι) στην Ευρώπη. Σε αυτό το διάστημα φαίνεται να είναι καθοριστική η επιρροή που είχαν στον Άνταμ Σμίθ οι λεγόμενοι ***φυσιοκράτες***[180] οικονομολόγοι, από τους οποίους προέκυψε και η **γαλλική φράση** «***Laissez Faire***»[181] που αποτελεί το σύνθημα που χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι οπαδοί του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. **Η επίδραση αυτή από την σχολή των φυσιοκρατών είναι που οδήγησε τον Άνταμ Σμίθ στην συγγραφή του δεύτερου μεγάλου έργου του.**

Στον *Πλούτο των Εθνών* βλέπουμε κάποιες αρχές, φαινομενικά αντίθετες με αυτές που παρουσιάζονται στην *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων (ΘΗΣ)*, όπως το προσωπικό συμφέρον (αντί για το κοινό καλό της ΘΗΣ), ο εγωισμός (σε αντίθεση με τον αλτρουισμό της ΘΗΣ), η επιδίωξη του κέρδους, η έμφαση στο άτομο και όχι στο σύνολο, στην ανισότητα αντί για την ισότητα και στην λογική (αντί του συναισθήματος της ΘΗΣ). Το να εξετάζει κανείς

180 Οι **Φυσιοκράτες** ήταν μια ομάδα **Γάλλων οικονομολόγων του 18ου αιώνα**, κάτι σαν το πρώτο «οργανωμένο ρεύμα» της οικονομικής σκέψης. Οι πιο γνωστοί φυσιοκράτες ήταν: **François Quesnay** ο αρχηγός της σχολής (και γιατρός του Λουδοβίκου ΙΕ΄!) ο **Anne-Robert-Jacques Turgot** πολιτικός και οικονομολόγος, ο **Pierre Samuel du Pont de Nemours** και **Victor de Mirabeau** (όχι ο επαναστάτης, ο πατέρας του).

181 **Laissez-faire** είναι γαλλική φράση και σημαίνει κυριολεκτικά : **«αφήστε να γίνει» / «αφήστε το να λειτουργήσει μόνο του».** Στην οικονομία, τι σημαίνει ότι: το **κράτος δεν παρεμβαίνει** (ή παρεμβαίνει ελάχιστα) στην οικονομία, οι αγορές, οι τιμές, οι μισθοί και το εμπόριο **ρυθμίζονται από μόνα τους** και οι άνθρωποι δρουν ελεύθερα, ακολουθώντας το συμφέρον τους.

αποκομμένα τα δύο έργα είναι σαν να βλέπει τον ήλιο χωρίς το φεγγάρι, την μέρα χωρίς την νύχτα ή την ξηρασία χωρίς την βροχή. Δεν είναι ένα συγκεκριμένο έργο από αυτά τα δύο «*καλό*» ή «*κακό*» από μόνο του ξεχωριστά, αλλά και τα δύο από κοινού συνθέτουν το πάζλ μιας οικονομίας που λειτουργεί εντός των ορίων της ηθικής και επιτρέπει στα άτομα να κατακτήσουν την **ευδαιμονία**. Κοινός παρονομαστής και στα δύο έργα είναι η έμφαση στην συμπεριφορά του ατόμου και δεν γίνεται λόγος για κρατική παρέμβαση ή κράτος πρόνοιας. Το πως γεφυρώνεται το χάσμα ανάμεσα σε αυτές τις αξίες το δείξαμε νωρίτερα όταν μιλήσαμε για τις μορφές αγοράς και είδαμε πως ο ανταγωνισμός στην αγορά μπορεί να επιφέρει μια φυσική ισορροπία που ικανοποιεί τα συμφέροντα όλων στον βαθμό αυτόν που να μπορούμε να κάνουμε λόγο για ισότητα, ενώ αντιμετωπίζοντας τις ατέλειες της αγοράς, μειώνεται και η ανισότητα των εισοδημάτων και βελτιώνεται η θέση του απλού εργαζόμενου.

Για να κατανοήσουμε αυτήν την διαφορετικότητα ανάμεσα στις αρχές που παρουσιάζονται στα δύο αυτά έργα νομίζω πρέπει να σκεφτούμε και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διατυπώθηκαν αυτές οι ιδέες. Στην Ευρώπη του 18ου αιώνα κυριαρχούν οι ιδέες του Διαφωτισμού, με ιδέες οι οποίες οδήγησαν σε κάποιες αιματηρές επαναστάσεις, όπως για παράδειγμα η Γαλλική Επανάσταση στην κεντρική Ευρώπη και η Αμερικανική Επανάσταση στην Αμερική για την ανεξαρτησία της από την Αγγλία. Παράλληλα με τον **Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό** είχαμε όμως και μια διαφοροποίηση εντός αυτού, με τον λεγόμενο **Σκωτικό Διαφωτισμό**, ο οποίος έδωσε έμφαση στο συναίσθημα, στην εμπειρία και όχι αποκλειστικά στην λογική, ενώ θα λέγαμε ότι υπήρξε λιγότερο εχθρικός απέναντι στην εκκλησία και αναπτύχθηκαν περισσότερο ιδέες σχετιζόμενες με την οικονομία.[182] Η διαφορά αυτή ανάμεσα στον Ευρωπαικό και τον Σκωτικό Διαφωτισμό δεν αποτελεί μια σύγκρουση, αλλά μια διαφορετική προσέγγιση εντός του φιλελεύθερου χώρου του κινήματος του Διαφωτισμού, αν και μοιάζει σε κάποια σημεία με το ρεύμα του Ρομαντισμού που αναπτύχθηκε αμέσως μετά κατά τον 18ο και 19ο αιώνα και αποτέλεσε μια πραγματική, αυτήν την φορά, αντίθεση στον ευρωπαϊκό διαφωτισμό.[183]

---

182 Κείμενα που αφορούν οικονομικά ζητήματα βλέπουμε και από τον Χιούμ και από τον Άνταμ Σμίθ, ενώ από φιλοσόφους του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, όπως ο Εμμάνουελ Κάντ, ο Ρουσσό, ή ο Άνταμ Βάισχαουμπ δεν βλέπουμε κάτι αντίστοιχο. Κάποιες σχετικές αρχές ίσως βλέπουμε στον Μοντεσκιέ και ο Ρουσσό ασχολείται με το ζήτημα της ισότητας και της ιδιοκτησίας, αλλά όχι στο πλαίσιο έργων που αφορούν αμιγώς την οικονομία.

183 Η λέξη **«κίνημα»** συνδέεται περισσότερο με την ύπαρξη κάποιας κοινής κεντρικής αρχής από όπου πηγάζουν οι ιδέες αυτές, ενώ με την λέξη **«ρεύμα»** αναφέρονται οι ιδέες που διαδόθηκαν αυθόρμητα χωρίς κεντρικό πρόγραμμα ή οργάνωση. Ο Ρομαντισμός, ως αντίδραση στον Διαφωτισμό, δίνει έμφαση στο συναίσθημα, την φαντασία και το άτομο, απορρίπτοντας την μηχανική λογική και προτάσσοντας το ιδανικό της φύσης. Επιπλέον, εξυμνεί την περίοδο του μεσαίωνα τονίζοντας τα θετικά του στοιχεία, όπως η τιμή, η ανδρεία, η δόξα, ο ιπποτισμός και η απλότητα της παλιάς εποχής. Ο Ζάν Ζάκ Ρουσσό υπήρξε ένας φιλόσοφος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που προσεγγίζει αυτές τις θέσεις, σε ένα βαθμό, και για αυτό και θεωρείται σαν «προάγγελος του

Αυτήν την διαφοροποίηση εκφράζει και η φαινομενική αντίθεση των δύο αυτών έργων, δηλαδή θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε τον *Πλούτο των Εθνών* με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και την *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* με τον Σκωτικό Διαφωτισμό, που δεν αποτελεί αντίθεση αλλά διαφοροποίηση εντός του ίδιου χώρου. Είναι εμφανής, εξάλλου, η επιρροή της Φυσιοκρατικής σχολής στον *Πλούτο των Εθνών*, που αναπτύχθηκε στην Γαλλία και αποτελεί ιδέα που πηγάζει ξεκάθαρα από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, θα έλεγα προσωπικά, ότι δεν εντοπίζω διαφορές μόνο ανάμεσα στα δύο αυτά έργα του Άνταμ Σμίθ, αλλά ακόμα και στον ίδιο τον *Πλούτο των Εθνών* σε σχέση με σύγχρονα έργα οικονομολόγων που τον επικαλούνται, όπως ο Φρίντριχ Χάγιεκ ή ο Μίλτον Φρίντμαν. Για παράδειγμα, ο Άνταμ Σμίθ δεν δείχνει να έχει καλή γνώμη για την τάξη των επιχειρηματιών και αποσκοπεί περισσότερο με την θεωρία του να προστατέψει τα συμφέροντα του καταναλωτή και το εργάτη, επίσης δεν αναφέρει καν την λέξη «καπιταλισμός» στα έργα του. Επιπλέον, κρίνει με διαφορετικό μέτρο την αξία σε σχέση με τους σύγχρονους του, υιοθετεί ως βασικό μέτρο της αξίας την εργασία και όχι την χρησιμότητα που προέκυψε στην μετέπειτα εποχή από την επιρροή του ωφελιμισμού και του homo economicus – έννοια που επινόησε ο Τζόν Στιούαρτ Μίλλ.

Ωστόσο αυτές οι διαφορές είναι το αποτέλεσμα των ιστορικών συγκυριών που δείξαμε σε αυτό το κεφάλαιο, για παράδειγμα το συναίσθημα από τον Σκωτικό Διαφωτισμό και τις πρώιμες ιδέες του Ρομαντισμού ενώ **η εργασιακή θεωρία της αξίας πηγάζει από την Προτεσταντική Ηθική** που αποδίδει ιδιαίτερη αξία στην εργασία, εξισώνοντας την με την αγιοσύνη ενός μοναχού ή ιερέα.[184] Αυτό με οδηγεί περισσότερο στο συμπέρασμα ότι ο Άνταμ Σμίθ δεν ήταν ένας φιλόσοφος ή οικονομολόγος που ήταν διαφορετικός από τους σύγχρονους του ή ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτός ή οι σύγχρονοι του εκπρόσωποι του laissez faire και της ελεύθερης αγοράς, απλά φαινόταν έτσι γιατί δεν υπήρχε απόλυτος ανταγωνισμός την εποχή εκείνη και δεν ήταν τόσο ολοκληρωμένο το χρηματοοικονομικό σύστημα όπως είναι σήμερα στον σύγχρονο καπιταλισμό, οι βασικές αρχές και ιδέες όμως παρέμειναν ίδιες. Αν μου επιτρέπεται να κάνω μια παρομοίωση, **θα έλεγα ότι η ελεύθερη αγορά της τότε εποχής θυμίζει ένα μικρό λιονταράκι ενώ η σύγχρονη ένα άγριο λιοντάρι που αν αφεθεί πλήρως ανεξέλεγκτο και ελεύθερο μπορεί να αποτελέσει δημόσιο κίνδυνο.**

Η έμφαση στο συναίσθημα διαμορφώνει τον ενάρετο χαρακτήρα, **όταν όμως καθοδηγεί την οικονομική συμπεριφορά μπορεί να υπάρξει** κάποιο μπέρδεμα και το τελικό αποτέλεσμα να είναι ένα **ανορθόδοξο «πάντρεμα»** που αποτυγχάνει τόσο να πετύχει την ισορροπία ανάμεσα σε μια **«κοινωνία (εγωιστικών) ατόμων»** όσο και να προάγει την αρετή. Αυτή η τάση οφείλεται στο ***is-ought*** fallacy. (έννοια που αναφέρει ο Ντέιβιντ Χιούμ και είδαμε στο πρώτο μέρος).

ρομαντισμού».

[184] βλ. κεφάλαιο 3.1.

3.3 Η έννοια της «ηθικής προτίμησης» και τα σύγχρονα μοντέλα συμπεριφορικής οικονομικής

«Η συμπάθεια/συμπόνια είναι η βάση της ηθικής» - Άρθουρ Σόπενχαουερ.

Η έμφαση στο συναίσθημα δημιουργεί απευθείας ενάρετους ανθρώπους και αυτή είναι η ηθική στην οποία στοχεύει ο Άνταμ Σμίθ μέσα από το πρώτο έργο του. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι όμως την συναισθηματική νοημοσύνη και τον ενάρετο χαρακτήρα που είχαν οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού (είτε του Ευρωπαϊκού είτε του Σκωτικού) ή των ρομαντικών που ακολούθησαν αμέσως μετά, οι περισσότεροι άνθρωποι καθοδηγούνται ανορθόδοξα από τα ένστικτα και τα πάθη τους και η λογική είναι, αναπόφευκτα, ένας «σκλάβος των παθών»[185], επομένως δεν αρκεί η ύπαρξη της λογικής για να απελευθερωθεί ο άνθρωπος από τα πάθη του και την χειραγώγηση της ίδιας της φύσης.

Η επιρροή του συναισθήματος έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση των εξής δύο φαινομένων :

1) Της ηθικής προτίμησης και
2) Της συμπεριφορικής οικονομικής

Στο δεύτερο κεφάλαιο και συγκεκριμένα στην ενότητα 2.3 είδαμε ότι στην οικονομική επιστήμη κάνουμε κάποιες υποθέσεις για να απλουστεύσουμε την πολύπλοκη πραγματική ανθρώπινη φύση κάποιες από αυτές τις υποθέσεις είναι πχ ότι ο άνθρωπος είναι εγωιστής, συμφεροντολόγος, επιδιώκει το προσωπικό του κέρδος και την μεγιστοποίηση του κέρδους με το ελάχιστο δυνατό κόστος ή ρίσκο. Επιπλέον, καθοδηγείται από την λογική, είναι σε θέση να παραμερίζει το συναίσθημα, όταν αυτό τον επηρεάζει αρνητικά, ως προς την επίτευξη του αποτελέσματος ή των σκοπών του, και για αυτό αποκαλείται και «ορθολογικός».

Αυτή η υπόθεση όμως στην πραγματικότητα δεν χαρακτηρίζει το 100% της ανθρώπινης φύσης, όχι σε κάθε άνθρωπο, τουλάχιστον, και θα ήταν μια γενίκευση, που θα οδηγούσε σε μια πλήρη ομοιομορφία, να ισχυριστούμε το αντίθετο. Η ηθική προτίμηση αναφέρεται στην τάση του ανθρώπου να προτιμά κάποιες διαφορετικές συμπεριφορές, στην πράξη, από αυτές που προβλέπονται από την καθαρή επιδίωξη του χρηματικού (προσωπικού) κέρδους.[186] Οι συμπεριφορές αυτές πηγάζουν από τις αξίες και τους προσωπικούς ηθικούς κανόνες των ατόμων, όπως οι αρχές που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και αφορούν δίκαιες συναλλαγές και αγοραπωλησίες. Οι αρχές αυτές έχουν ως συνέπεια το άτομο να θέτει το ίδιο όρια στις προσωπικές του επιδιώξεις και φιλοδοξίες ανιδιοτελώς, προκειμένου να κάνει αυτό που θεωρεί το ίδιο σωστό ή δίκαιο. Οι αρχές αυτές διαμορφώνουν την κουλτούρα και την επιχειρηματική ηθική που κυριαρχεί σε μια συγκεκριμένη αγορά ή κοινωνία, καθώς και την κοινωνική ευθύνη των οργανισμών της. Στην ενότητα 5.3 θα δούμε περισσότερα για τις έννοιες αυτές.

Ακολουθούν κάποια παραδείγματα για να κατανοήσει ο αναγνώστης τι εννοούμε με τον όρο «ηθική προτίμηση» :

---

[185] Αυτή την φράση χρησιμοποιεί ο Ντέιβιντ Χιούμ στην *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση*.

[186] Αναφέρω τον όρο «χρηματικό» και όχι «προσωπικό» γιατί και η ενσυναίσθηση είναι ένα εγωιστικό συναίσθημα και συνεισφέρει στον προσωπικό όφελος και την ευτυχία του ανθρώπου.

1) Ένας εργοδότης πληρώνει παραπάνω απ' όσο «επιβάλλει η αγορά»[187] επειδή θεωρεί άδικο το αντίθετο.

2) Ένας Καταναλωτής δεν αγοράζει προϊόν από εταιρεία που εκμεταλλεύεται εργαζόμενους ή πληρώνει παραπάνω για fair trade ή βιολογικά προϊόντα.

3) Μια επιχείρηση δεν πουλάει προϊόντα που εγκυμονούν κινδύνους για την ασφάλεια και την υγεία του καταναλωτή ή προέρχονται από παραγωγικές διαδικασίες που βλάπτουν το φυσικό περιβάλλον : δάση, λίμνες, θάλασσες, αλλά και τα ζώα που ζούνε στην περιοχή.

4) Ένας ιδιοκτήτης ακινήτου νοικιάζει το ακίνητο του φθηνότερα σε συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων γιατί θεωρεί σημαντικό το έργο τους για την κοινωνία ή την οικονομία ή από καθαρό ενδιαφέρον και ενσυναίσθηση, μη θέλοντας να εκμεταλλευτεί την δύσκολη ανάγκη ή θέση του συνανθρώπου του.

5) Ένας καταναλωτής επιστρέφει τα επιπλέον ρέστα που έλαβε από λάθος του υπαλλήλου σε μια αγοραπωλησία.

6) Ένας πολίτης επιστρέφει χρήματα που βρήκε τυχαία στον δρόμο ή σε άλλο μέρος, είτε στον νόμιμο κάτοχο τους είτε στην αστυνομία.

7) Ένας επενδυτής αποφεύγει εταιρείες καπνού, ρύπανσης, τυχερών παιχνιδιών ή όπλων γιατί θεωρεί κοινωνικά επιζήμια την δραστηριότητα τους.

8) Μια τράπεζα αποφεύγει την δανειοδότηση ανήθικων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων ή κουρεύει τα στεγαστικά δάνεια των καταθετών γιατί το θεωρεί ηθικά σωστό.

Αυτά είναι μερικά παραδείγματα που ανήκουν σε αυτό που θα αποκαλούσαμε «ηθική προτίμηση», περισσότερα για την επιχειρηματική ηθική και την κοινωνική ευθύνη των επιχειρήσεων, που οδηγούν σε παρόμοιες συμπεριφορές και εμπλουτίζουν αυτόν τον κατάλογο, θα δούμε στο πέμπτο κεφάλαιο και στην ενότητα 5.3. Αναμφίβολα, τα παραδείγματα αυτά μπορούν να εντοπιστούν στον πραγματικό κόσμο, δεν αποτελούν προϊόν της φαντασίας και η ύπαρξη τους αποδεικνύει ότι η επιδίωξη για μεγιστοποίηση του κέρδους περιορίζεται αυθόρμητα από τα ηθικά όρια και την σωστή συνείδηση που διαμορφώνεται μέσω της καλλιέργειας της ενσυναίσθησης και της λογικής. Στον πραγματικό κόσμο, το όφελος ή χρησιμότητα δεν περιλαμβάνει μόνο το χρηματικό κέρδος, αλλά και μη χρηματικά οφέλη, τα οποία συχνά αξιοποιούν και οι επιχειρήσεις για να παρακινήσουν τους εργαζομένους.[188]

---

187 Ή του «επιτρέπει» - αν προτιμάτε.

188 Οι οικονομολόγοι κάνουν λόγο για **κόστος** ενοχής ή **όφελος** ηθικής ικανοποίησης, έτσι εξηγούνται οι παραπάνω συμπεριφορές με βάση την **οικονομική αρχή** και καταλήγουν σε μια **ορθολογική επιλογή**.

Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για δύο ειδών ορθολογικής συμπεριφοράς : Ορθολογικότητα αποτελέσματος και ορθολογικότητα μέσω αξίας.[189]

Το δεύτερο φαινόμενο που προκαλεί το συναίσθημα όταν επηρεάζει τις οικονομικές αποφάσεις είναι η δημιουργία κάποιων φαινομενικά «ανορθολογικών» αποφάσεων, που ορισμένες φορές ίσως να μην έχουν πάντα αρνητικό οικονομικό αντίκτυπο. Η επιστήμη που ερευνά αυτό το φαινόμενο είναι η Συμπεριφορική Οικονομική. **Η συμπεριφορική οικονομική συνδέθηκε έμμεσα με τον Άνταμ Σμίθ**, λόγω του πρώτου μεγάλου έργου του, την *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*. Η Κλασική Οικονομική επίσης συνδέεται με τον Άνταμ Σμίθ και σχετίζεται με το δεύτερο έργο του, το οποίο ολοκήρωσε το 1776, τον *Πλούτο των Εθνών*. Επομένως η συμπεριφορική οικονομική είναι εξ ίσου σημαντική με την κλασική οικονομική επιστήμη και πρέπει να έχει την θέση που της αξίζει τόσο στα πανεπιστήμια όσο και στην μέση εκπαίδευση, καθώς έχει αγνοηθεί εν πολλοίς από την επίσημη οικονομική επιστήμη που διδάσκεται από το εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο εξακολουθούν να κυριαρχούν οι θεωρίες του των αποδοτικών αγορών, του τέλειου ανταγωνισμού κλπ, θεωρίες που είδαμε στο 2ο κεφάλαιο.

Η Συμπεριφορική Οικονομική αντλεί τα συμπεράσματα της συνδυάζοντας τις επιστήμες της ψυχολογίας, των οικονομικών και της νευροεπιστήμης για να περιγράψει τις συμπεριφορές στον πραγματικό κόσμο. Τέτοιες χαρακτηριστικές συμπεριφορές είναι οι ακόλουθες:

1. Απώθηση της απώλειας (loss aversion)

Ο πόνος της απώλειας είναι πιο έντονος από τη χαρά του ίδιου κέρδους

Παράδειγμα: δεν πουλάμε μια μετοχή που «έπεσε», ελπίζοντας να ξανανέβει

2. Παρούσα προκατάληψη (present bias)

Δίνουμε υπερβολική αξία στο «τώρα»

Παράδειγμα: προτιμάμε κατανάλωση σήμερα αντί αποταμίευσης

3. Υπερβολική αυτοπεποίθηση (overconfidence)

Πιστεύουμε ότι ξέρουμε ή προβλέπουμε περισσότερα απ’ όσα πραγματικά ξέρουμε

Παράδειγμα: συχνό trading με χαμηλές αποδόσεις

---

[189] Τους όρους αυτούς διαβάζουμε στο έργο της Wendy Brown *Η καταστροφή του Δήμου : Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*.

4. Αγκύρωση (anchoring)

Κολλάμε στην πρώτη πληροφορία που ακούμε
Παράδειγμα: μια «αρχική τιμή» κάνει την έκπτωση να φαίνεται μεγάλη

5. Νοητική λογιστική (mental accounting)

Χωρίζουμε τα χρήματα σε «νοητικούς λογαριασμούς»
Παράδειγμα: ξοδεύουμε πιο εύκολα ένα bonus απ' τον μισθό

6. Μιμητική συμπεριφορά (herd behavior)

Κάνουμε αυτό που κάνουν οι άλλοι
Παράδειγμα: φούσκες σε αγορές ακινήτων ή μετοχών

7. Αποφυγή μετάνοιας (regret aversion)

Αποφεύγουμε αποφάσεις που μπορεί να μας κάνουν να μετανιώσουμε
Παράδειγμα: δεν επενδύουμε καθόλου για να μη «φταίμε»

8. Επιβεβαιωτική προκατάληψη (confirmation bias)

Ψάχνουμε μόνο πληροφορίες που μας δικαιώνουν
Παράδειγμα: αγνοούμε αρνητικά νέα για μια επένδυση

9. Πλαισίωση (framing effect)

Η ίδια επιλογή φαίνεται διαφορετική ανάλογα με το πώς παρουσιάζεται
Παράδειγμα: «90% επιτυχία» vs «10% αποτυχία»
10. Status quo bias

Προτιμάμε να μη αλλάζουμε τίποτα

Παράδειγμα: μένουμε στο ίδιο πρόγραμμα κινητής ενώ είναι ακριβότερο

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να θεωρήσει κανείς ότι όλες αυτές οι συμπεριφορές είναι πάντα οικονομικά επιζήμιες, ούτε ότι κάθε «ορθολογική» επιλογή είναι πάντα συμφέρουσα. Για παράδειγμα, αν θυμηθούμε από το 2ο κεφάλαιο την συνάρτηση της ζήτησης, θα δούμε ότι αυτή αποτελείται από ένα αυτόνομο μέρος και από ένα μέρος που εξαρτάται από την τιμή των αγαθών ή το επίπεδο τιμών. Σύμφωνα με την οικονομική επιστήμη, ένας homo economicus, δηλαδή ένας ορθολογικός συμμετέχοντας, θα αυξήσει το επίπεδο της κατανάλωσης του όταν αυξάνεται το εισόδημα του ή αναμένει μια μελλοντική αύξηση αυτού, ωστόσο αυτή η συμπεριφορά οδηγεί στο φαινόμενο που είναι γνωστό ως lifestyle inflation και αυτό μπορεί να γίνει μια παγίδα για το άτομο που επιδιώκει την αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος ή του πλούτου του.

Από την άλλη, μια «ανορθολογική» συμπεριφορά ενός «ανορθολογικού» παίκτη μπορεί να έχει θετικό οικονομικό αποτέλεσμα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την θεωρία παιγνίων θα δούμε στην ενότητα 5.3.

Η μελέτη της συμπεριφορικής οικονομικής είναι απόλυτα αναγκαία για την κατανόηση του πραγματικού κόσμου και την επιτυχία σε αυτόν, ωστόσο δεν θα πρέπει να εξετάζεται ξεχωριστά από τους νόμους των οικονομικών και την οικονομική αρχή. Στην κλασική οικονομική επιστήμη κάνουμε την υπόθεση της **επαρκούς πληροφόρησης** και της **τέλειας γνώσης** ενώ οι άνθρωποι εμφανίζονται ως **απόλυτα λογικά όντα**. Αντίθετα, στην συμπεριφορική οικονομική οι άνθρωποι είναι επιρρεπείς σε **γνωστικά λάθη**, καθώς αυτά είναι στην ανθρώπινη φύση και δεν πρέπει να αποθαρρύνονται καν, στην πραγματικότητα, ενώ συχνά δεν υπάρχει ίση πρόσβαση στην πληροφόρηση και επίσης **καθοδηγούνται από το συναίσθημα και όχι την λογική**, η οποία αποτελεί παντού και πάντα έναν «σκλάβο των παθών»[190].

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συνεισφορά της στα χρηματοοικονομικά και συγκεκριμένα στην λειτουργία των αγορών, που φαίνεται να επηρεάζονται ιδιαίτερα από την ψυχολογία των συμμετεχόντων της. Η ψυχολογία φαίνεται να καθοδηγεί τις αγορές[191] περισσότερο παρά η λογική.

Από αυτό μπορούμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα, αρχικά, αν αυτή η απλούστευση της κλασικής οικονομικής επιστήμης δεν ισχύει στον πραγματικό κόσμο, τότε **είναι και πρακτικά αδύνατον να προβλέψουμε την εξέλιξη των τιμών της αγοράς, τουλάχιστον με βάση τα υποδείγματα και τα μοντέλα που βασίζονται σε μια εσφαλμένη υπόθεση**. Πιθανότερο είναι να προβλέψει κανείς τις αγορές αν λάβει υπόψιν του την συμπεριφορική χρηματοοικονομική και συγκεκριμένα το **αγελαίο ένστικτο (herd Mentality)**. **Οι αγορές κινούνται μαζικά,**

---

[190] Αυτή την φράση χρησιμοποιεί ο Ντέιβιντ Χιούμ στην *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση*.

[191] Κάνω λόγο για αγορές κινητών και ακίνητων αξιών, όπως οι μετοχές στη χρηματιστήριο ή οι αγοραπωλησίες ακινήτων ή άλλων επενδυτικών προϊόντων που υπόκεινται σε αγοραίο κίνδυνο.

ακολουθώντας συγκεκριμένες τάσεις και η προσδοκία του κέρδους φαίνεται να προετοιμάζει το έδαφος για την επόμενη τάση. Δεν θέλω να δώσω την εντύπωση πως τα πραγματικά, θεμελιώδη οικονομικά δεδομένα είναι ασήμαντα, ίσα ίσα, απλά **οι αγορές δεν καταλαβαίνουν την πραγματική αξία και οι τιμές αντανακλούν αυτήν την ψεύτικη αξία,** όμως το γεγονός ότι πρόκειται για ψεύτικη αξία, δεν σημαίνει ότι δεν **προκαλούν μια πραγματική επίδραση**.[192] Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία να το επισημάνουμε και από την σκοπιά της ηθικής γιατί είναι αυτό που προκαλεί μια φούσκα ή επιδεινώνει τους φυσικούς κύκλους μιας αγοράς ή της οικονομίας με τις καταστροφικές περιόδους ύφεσης και στασιμότητας που οδηγούν τόσους ανθρώπους στην απώλεια του εισοδήματος τους και στην κατάθλιψη.

Μακροχρόνια, αυτό που αναμένεται να συμβεί, είναι τα θεμελιώδη δεδομένα να κυριαρχήσουν και τελικά η επιχείρηση να αποτιμηθεί από την αγορά όσο πραγματικά αξίζει,[193] ωστόσο είναι πιθανόν μια αρχική φήμη ή μόδα να παρασύρει είτε ανοδικά είτε καθοδικά την πορεία μιας εταιρείας και να επηρεάσει τελικά ακόμα και τα ίδια τα πραγματικά,θεμελιώδη δεδομένα αυτής, οδηγώντας την σε μια οριστική, μακροπρόθεσμη αποτυχία ή επιτυχία.

[192] Soros, G. *Η κρίση του Παγκόσμιου Καπιταλισμού : Η Ανοιχτή Κοινωνία σε κίνδυνο*. 1988, Εκδοσεις :PublicAffairs
[193] Στην τιμή που ο Άνταμ Σμίθ θα αποκαλούσε Φυσική Τιμή, σε αντίθεση με την αγοραία, που μπορεί να αποκλίνει.

Κεφάλαιο 4 — Ηθική και Αποτυχίες της Αγοράς

4.1 Ασύμμετρη πληροφόρηση, Ηθικός Κίνδυνος δίκαιες τιμές.

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε κάποιες έννοιες που σχετίζονται μεταξύ τους και η μια οδηγεί στην επόμενη. Κάναμε λόγο για «φυσική τιμή» και για «τιμή αγοράς», η πρώτη είναι η ελάχιστη δυνατή τιμή που αρκεί όμως για να εξασφαλίσει επαρκείς ανταμοιβές για όλους τους συντελεστές της παραγωγής που συνεισφέρουν στην παραγωγή και προσφορά ενός αγαθού, ενώ η δεύτερη είναι η τιμή που διαμορφώνεται στην αγορά και η οποία μπορεί να αποκλίνει ή να είναι ίση με την φυσική τιμή. Την τιμή αυτήν μπορούμε να την αποκαλέσουμε και «δίκαιη τιμή».

Σε μια επενδυτική ή επιχειρηματική πρωτοβουλία συνεισφέρουν όλοι οι συντελεστές της παραγωγής που είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο : 1) Εργασία 2) Γη 3) Κεφάλαιο και 4) Επιχειρηματικότητα (που αποτελεί την ικανότητα συνδυασμού των παραπάνω και μπορεί να αναφερθεί ως ξεχωριστός συντελεστής παραγωγής.), κάθε ένας συντελεστής από αυτούς λαμβάνει μια ανταμοιβή για την συνεισφορά του αυτήν, η εργασία επιβραβεύεται με τον μισθό, η γή με το ενοίκιο και το κεφάλαιο με το κέρδος ή τόκο, εφόσον πρόκειται για κάποιον που χρηματοδότησε την επένδυση. Όσο για το κέρδος και αυτό ένα μέρος του επενδύεται εκ νέου στην επιχείρηση και ένα μέρος του ρέει προς τους ιδιοκτήτες της επιχείρησης με την μορφή μερίσματος. Οι 3 αυτοί συντελεστές «ψαρεύουν» από την ίδια «δεξαμενή», δηλαδή όλοι τους διεκδικούν ένα μερίδιο στα συνολικά έσοδα της επένδυσης ή της επιχείρησης και ο τρόπος που γίνεται η διανομή αυτή καθορίζει και το αν η αμοιβή για τον καθένα μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη ή όχι. Αναλογικά, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ο καθένας διεκδικεί ένα μέρος της τιμής των αγαθών που γίνονται αντικείμενο αγοραπωλησίας.

Σε έναν δίκαιο κόσμο τα κέρδη θα έπρεπε να μοιράζονται ανάμεσα στους συντελεστές αυτούς, όχι απαραίτητα ίσα σαν ονομαστικό ποσό, αλλά με τρόπο δίκαιο που να αντισταθμίζει όλα τα μειονεκτήματα που αναλαμβάνουν, για παράδειγμα ο επιχειρηματίας πρέπει να ανταμειφθεί για τον κίνδυνο που αναλαμβάνει, εφόσον χρειάστηκε να χρεωθεί με δάνεια για να γίνει ο κάτοχος του κεφαλαίου και αντιμετωπίζει το ρίσκο της αποτυχίας εφόσον υπάρχει πάντα η πιθανότητα να μην υπάρξουν ικανοποιητικές πωλήσεις που θα του επιτρέψουν να αποσβέσει την επένδυση του και να εισπράξει τα χρήματα που δέσμευσε, με κάποιο επιπρόσθετο κέρδος, φυσικά, ως κίνητρο για την όλη του συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία. Αν νοικιάζει και δεν είναι ο ίδιος ιδιοκτήτης της γης του, θα πρέπει να υπάρξει και κάποιο κέρδος για τον ιδιοκτήτη αυτής, το κέρδος αυτό είναι η πρόσοδος. Τέλος, θα πρέπει φυσικά να υπάρξει κάποιος κέρδος και για τον εργαζόμενο, το κέρδος αυτό είναι ο μισθός του.[194] Στην πραγματικότητα, όμως, αν το δούμε καθαρά πρακτικά και όχι θεωρητικά, η κάθε πλευρά ενδιαφέρεται αποκλειστικά για το δικό της μερίδιο επί των πωλήσεων/εσόδων σε βάρος των υπολοίπων ομάδων. **Εδώ φαίνεται η υπόθεση**

[194] Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776.

του ορθολογικού homo economicus να είναι ρεαλιστική σε έναν ορισμένο βαθμό, για αυτό και πάντα **παραμένει η οικονομική αρχή μια επίκαιρη μέθοδος** που μας επιτρέπει να αναλύουμε και να κατανοούμε τις κοινωνικές επιστήμες. Υπενθυμίζουμε ότι σύμφωνα με την **βασική οικονομική αρχή** ο άνθρωπος, είτε βρίσκεται στην θέση του παραγωγού, είτε του καταναλωτή είτε του εργαζόμενου είτε οποιουδήποτε άλλου κοινωνικού ρόλου, ακόμα και δημόσιου λειτουργού, καθοδηγείται πάντα από τις δυνάμεις του (προσωπικού) κόστους και του (προσωπικού) οφέλους κατά την διαδικασία λήψης των αποφάσεων του. Επομένως, **αν για κάποια από τις παραπάνω πλευρές που συμμετέχουν στο οικονομικό κύκλωμα το κόστος ξεπερνά τα οφέλη, τότε αυτή χάνει το κίνητρο της να συμμετέχει στην αγορά και αποχωρεί** από αυτήν, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να επιτευχθεί τελικά καμία παραγωγική διαδικασία και να μένουν τελικά όλοι οι εργαζόμενοι άνεργοι. Επομένως είναι πολύ σημαντικό, για το **κοινό καλό** και το **δημόσιο συμφέρον**, αλλά τελικά και το καλό του ίδιου του ατόμου, να υπάρχει μια ισορροπία ανάμεσα σε αυτά τα ανταγωνιζόμενα συμφέροντα και για να επιτευχθεί αυτό γίνεται μια **διαδικασία διαπραγμάτευσης** προκειμένου η κάθε πλευρά να μπορέσει να ικανοποιήσει τα αιτήματα της, στην οποία ωστόσο το παιχνίδι δεν παίζεται με ίσους όρους, καθώς δεν διαθέτει κάθε πλευρά την ίδια διαπραγματευτική δύναμη,αλλά δεν θα είχε νόημα να αναφέρουμε λεπτομερώς όλες τις αιτίες για αυτήν την διαπραγματευτική ανισότητα, σε αυτό το κεφάλαιο. Θα ασχοληθώ μόνο με μία εξ αυτών των αιτιών, προς το παρόν.

Είδαμε στο 2ο κεφάλαιο ότι μια άλλη υπόθεση που κάνουμε στην οικονομική θεωρία είναι η ύπαρξη **τέλειας γνώσης**, δηλαδή κάθε πλευρά είναι σε θέση να έχει **πρόσβαση στην πληροφόρηση** που χρειάζεται για να μπορεί να γίνει μια **δίκαιη διαπραγμάτευση** που θα οδηγήσει σε αγοραίες τιμές που εξισορροπούν τα ανταγωνιζόμενα αυτά συμφέροντα. Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια «*συμμετρία πληροφόρησης*», δηλαδή κάθε πλευρά διαθέτει ίση πρόσβαση στην γνώση/πληροφορίες. Αν δεν συμβαίνει αυτό τότε το παιχνίδι δεν παίζεται δίκαια και εγκυμονεί ο κίνδυνος η μία εκ των δύο πλευρών να επιχειρήσει να εκμεταλλευτεί ή να εξαπατήσει την άλλη πλευρά εκμεταλλευόμενη αυτό το κενό πληροφόρησης που προκαλεί, φυσιολογικά και αναμενόμενα, μια άγνοια στο αντισυμβαλλόμενο μέρος της συναλλαγής. Αυτός ο κίνδυνος ονομάζεται «*Ηθικός Κίνδυνος*» και είναι αποτέλεσμα της άνισης κατανομής της πληροφόρησης, κατάσταση που θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε και **«ασσυμετρία πληροφόρησης»**[195].

Ακολουθούν κάποια παραδείγματα για να κατανοήσει ο αναγνώστης τι είναι ο ηθικός κίνδυνος και η ασυμμετρία πληροφόρησης.

Το πρόβλημα των **«κακών λεμονιών»** (lemons problem).

195 Αυτός είναι και ο λόγος που αναπτύχθηκαν κάποιοι μηχανισμοί ενημέρωσης και πληροφόρησης, όπως για παράδειγμα η υποχρέωση των εισηγμένων επιχειρήσεων να δημοσιοποιούν τα λογιστικά τους δεδομένα, για την προστασία του επενδυτικού κοινού. Άλλο παράδειγμα αποτελούν οι οίκοι αξιολόγησης που βαθμολογούν ομόλογα και μετοχές προκειμένου να γνωρίζουν τα ενδιαφερόμενα μέρη το ρίσκο που αναλαμβάνουν όταν αποφασίζουν να αγοράσουν ή να πουλήσουν τις εν λόγω κινητές αξίες. Τα οικονομικά και περιουσιακά στοιχεία που υποβάλουν στην τράπεζα όσοι αιτούνται δάνειο, είναι επίσης ένα τέτοιο παράδειγμα.

Το **πρόβλημα των «κακών λεμονιών»** (lemons problem) είναι μια θεωρία στα οικονομικά που εξηγεί τι συμβαίνει όταν υπάρχει **ασύμμετρη πληροφόρηση** μεταξύ αγοραστή και πωλητή.[196]

Ας υποθέσουμε ότι έχουμε μια αγορά μεταχειρισμένων αυτοκινήτων, όπου οι πωλητές ξέρουν αν το αυτοκίνητο είναι καλό ή «λεμόνι», οι αγοραστές,όμως, δεν μπορούν να ξεχωρίσουν την ποιότητα και προσφέρουν μια μέση τιμή, από φόβο μην υπερτιμολογήσουν ένα ελαττωματικό αμάξι ή «λεμόνι». Η τιμή αυτή όμως είναι χαμηλότερη από αυτήν που αντιστοιχεί στην πραγματική αξία ενός καλού αυτοκινήτου και αυτό δίνει κίνητρο στους ιδιοκτήτες καλών αυτοκινήτων να τα αποσύρουν από την αγορά, ακριβώς όπως ο επιχειρηματίας ή ο εργαζόμενος αποχωρεί από την αγορά όταν διαμορφώνεται μια τιμή στην αγορά χαμηλότερη από την φυσική τιμή, που μπορεί να τους εξασφαλίσει την επιβίωση.

Αντίθετα, όσον αφορά τα «λεμόνια» (τα ελαττωματικά αυτοκίνητα δηλαδή), η μέση τιμή είναι μεγαλύτερη από αυτήν που πραγματικά αξίζουν και αυτό θα αυξήσει την προσφορά τους στην αγορά.

Ο συνδυασμός αυτός έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία μιας αγοράς στην οποία κυριαρχούν προϊόντα κακής ποιότητας και αποσύρονται όσα έχουν πραγματική αξία. Μειώνεται δηλαδή η ποιότητα στην αγορά και αυτό μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε **κατάρρευση της αγοράς**.

Το φαινόμενο αυτό μπορεί να εμφανιστεί σε όλες τις αγορές που έχουμε αγοραπωλησίες και ελεύθερη διαπραγμάτευση, πχ χρηματιστηριακή αγορά, αγορά ακινήτων, ασφαλιστικές αγορές, αγορά εργασίας κλπ.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι το πρόβλημα των «κακών λεμονιών» δεν οφείλεται πάντα στην τάση μας να έχουμε κατά νου μια μέση τιμή, αλλά μπορεί να είναι ένα πρόβλημα που συνδέεται με την ίδια την βασική οικονομική αρχή και τους στόχους μιας «πετυχημένης» διαπραγμάτευσης, εννοώντας ότι ακόμα και όταν και δύο πλευρές γνωρίζουν την αληθινή αξία και ποιότητα ενός αγαθού, εφόσον υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων και ο μεν αγοραστής επιδιώκει να αγοράσει στην χαμηλότερη δυνατή τιμή και ο πωλητής να πουλήσει στην υψηλότερη δυνατή, έχουν κίνητρο να διαπραγματευτούν για μια καλύτερη τιμή, ανεξάρτητα από το πως αποτιμούν την αξία του συγκεκριμένου αγαθού. Ανάλογα με το αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης μπορούμε να καθορίσουμε το τι θα συμβεί στην αγορά, αν, για παράδειγμα, ο αγοραστής καταφέρει να διαπραγματευτεί και να πετύχει μια χαμηλότερη τιμή για τον ίδιο είναι κάτι θετικό, ωστόσο αν όλοι οι αγοραστές πετύχουν την χαμηλότερη αυτήν τιμή, η οποία, εν γνώση τους, είναι μια υποτίμηση για το αγαθό που επιθυμούν να αγοράσουν τότε θα συμβεί το ίδιο φαινόμενο που δείξαμε ήδη. Δηλαδή, αυτό που θέλω να δείξω με αυτό, είναι πως η αιτία για αυτό το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά η κακή εκτίμηση της αξίας, αλλά συχνά η ίδια η οικονομική αρχή της μεγιστοποίησης που συχνά μπορεί να παρακινήσει το άτομο στο να θυσιάσει την ποιότητα στην προσπάθεια του για την επίτευξη του μέγιστου κέρδους. Αυτό σημαίνει πως αυτή η «ορθολογική» συμπεριφορά, αν αφεθεί χωρίς περιορισμούς μπορεί τελικά να οδηγήσει το ίδιο το άτομο στην απώλεια και την αγορά σε κατάρρευση. Στο κεφάλαιο 4.3 θα

[196] Η έννοια προέρχεται από το άρθρο του George Akerlof με τίτλο *"The Market for Lemons"* (1970). Στην αμερικανική αργκό, "lemon" σημαίνει ελαττωματικό προϊόν (π.χ. χαλασμένο μεταχειρισμένο αυτοκίνητο).

δούμε ένα ακόμα παράδειγμα που μας δείχνει πως μια «ορθολογική» συναλλαγή μπορεί τελικά να έχει αρνητικό συνολικό αποτέλεσμα και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη της συναλλαγής.

Πως συνδέεται, όμως, τι φαινόμενο αυτό, με τις έννοιες που εξετάζουμε στο συγκεκριμένο κεφάλαιο; 1) Έχουμε ασυμμετρία πληροφόρησης, εφόσον οι πωλητές γνωρίζουν την ποιότητα των αυτοκινήτων ενώ οι αγοραστές όχι και 2) Ηθικό Κίνδυνο μετά την συναλλαγή, εφόσον τα καλά αυτοκίνητα εγκαταλείπουν κάτω από το βάρος του κινδύνου να υποτιμηθούν.

Είδαμε νωρίτερα, μέσω παραδείγματος τι είναι ο **ηθικός κίνδυνος**, αλλά δεν δώσαμε έναν ορισμό. Ο **ηθικός κίνδυνος** (moral hazard) στα οικονομικά είναι η κατάσταση όπου ένα άτομο ή ένας οργανισμός αναλαμβάνει **μεγαλύτερο ρίσκο**, επειδή δεν θα υποστεί πλήρως το κόστος αν κάτι πάει στραβά. Με άλλα λόγια : Όταν κάποιος προστατεύεται από τις συνέπειες, έχει κίνητρο να φερθεί πιο ριψοκίνδυνα. Παραδείγματα :

Κάποιος με πλήρη ασφάλεια αυτοκινήτου μπορεί να οδηγεί λιγότερο προσεκτικά, επειδή η ασφαλιστική θα πληρώσει τη ζημιά.

Αν μια τράπεζα πιστεύει ότι το κράτος θα τη διασώσει σε περίπτωση κρίσης (“too big to fail”), μπορεί να αναλάβει υπερβολικό ρίσκο ή ένας δανειολήπτης γνωρίζει ότι δεν θα χάσει την περιουσία του σε περίπτωση που αγνοήσει το χρέος του με αποτέλεσμα να έχουμε συστημικό κίνδυνο για το σύνολο των τραπεζών. (εφόσον οι δημιουργούνται κόκκινα δάνεια και ζημίες).

Ένας εργαζόμενος μπορεί να μειώσει την προσπάθειά του αν γνωρίζει ότι είναι δύσκολο να απολυθεί.

Στην επόμενη ενότητα θα δούμε ποιες ευρύτερες συνέπειες μπορεί να έχει αυτή η ασυμμετρία πληροφόρησης και ο ηθικός κίνδυνος που προκύπτει από αυτήν.

4.2 Εξωτερικότητες και κοινωνικό κόστος.

Οι έννοιες που είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δηλαδή η ασυμμετρία πληροφόρησης και ο ηθικός κίνδυνος που προκύπτει στη συνέχεια εξ αιτίας αυτής, αλλά συχνά και εξ αιτίας της κρατικής παρέμβασης, που περιορίζει τις εθελοντικές συναλλαγές, εφόσον έτσι ελλοχεύει πάλι ο ίδιος κίνδυνος, είναι δύο έννοιες που **αποτελούν και οι δύο ατέλειες της αγοράς**. Αν θυμηθούμε τις μορφές αγοράς, που είδαμε στο 2ο κεφάλαιο, θα θυμηθούμε την μορφή του τέλειου ή πλήρους ανταγωνισμού, που αποτελεί και την αγορά-πρότυπο στην οποία στοχεύει η κλασική φιλελεύθερη οικονομία με την θετική και κανονιστική φιλοσοφία της. Στην ίδια φιλοσοφία κινείται και το θεώρημα των αποδοτικών αγορών, σύμφωνα με το οποίο οι τιμές περιλαμβάνουν κάθε διαθέσιμη πληροφορία που αφορά το προϊόν που γίνεται αντικείμενο συναλλαγών και χρησιμεύει κυρίως για την κατανόηση των χρηματιστηριακών αγορών και των κινητών αξιών που συναλλάσσονται τόσο στην πρωτογενή όσο και στην δευτερογενή χρηματιστηριακή αγορά. Όταν η αγορά λειτουργεί με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο, όπως προβλέπεται από την ιδεολογία που διατυπώνεται σε θεωρητικό επίπεδο, τότε υπάρχει αμοιβαίο όφελος για κάθε ένα ξεχωριστό άτομο και για κάθε πλευρά της συναλλαγής. Η έλλειψη επαρκούς γνώσης/πληροφόρησης και ο ηθικός κίνδυνος είναι δύο ατέλειες που απειλούν την (οικονομική αλλά και γενικότερη) ελευθερία, καθώς για την αντιμετώπιση τους μπορεί να καταστεί απαραίτητη η κρατική παρέμβαση – παρόλο που συχνά δημιουργεί η ίδια η κρατική παρέμβαση έναν επιπρόσθετο ηθικό κίνδυνο – ωστόσο, αυτές δεν είναι οι μοναδικές ατέλειες μιας ελεύθερης αγοράς, στην ενότητα αυτήν θα δούμε ένα άλλο είδος ατέλειας των αγορών, στο οποίο αξίζει να δώσουμε βάση, καθώς αποτελεί την ουσία της ηθικής και ειδικότερα της ηθικής του (οικονομικού) φιλελευθερισμού. Πρόκειται για αυτό που αποκαλούμε στα οικονομικά **«εξωτερικότητες»**, ενώ αλλού μπορεί να το δούμε και ως το πρόβλημα των **«παράπλευρων συνεπειών»**.[197]

Στα οικονομικά, οι **εξωτερικότητες** είναι οι επιπτώσεις (θετικές ή αρνητικές) μιας οικονομικής δραστηριότητας σε τρίτους που **δεν συμμετέχουν άμεσα** στη συναλλαγή, οι οποίες **δεν αποτυπώνονται στην τιμή** της αγοράς και για τις οποίες **δεν αποζημιώνονται (ή δεν πληρώνουν)** γι' αυτές. Συνεπώς, αν πρόκειται για περίπτωση που κάποιος έχει υποστεί μια βλάβη και δεν αποζημιώνεται, πρόκειται για μια καθαρή παραβίαση των δικαιωμάτων του και προφανώς, εφόσον δεν πληρώνεται για αυτήν την αδικία, δεν υπάρχει και η συναίνεση του στην όλη (οικονομική) δραστηριότητα. Αν πρόκειται για περίπτωση που κάποιος ωφελείται, αλλά δεδομένων των συνθηκών, έχει την δυνατότητα να αποφύγει να πληρώσει το κόστος αυτής της υπηρεσίας/αγαθού, τότε έχουμε και πάλι μια παραβίαση των δικαιωμάτων όσων πληρώνουν τελικά για την προσκόμιση του αγαθού αυτού στην αγορά, που αναγκάζονται να επιβαρυνθούν με ένα μεγαλύτερο μερίδιο από αυτό που κανονικά τους αναλογεί. Αυτό συμβαίνει καθώς τίποτα

[197] Φρίντμαν,Μίλτον, *Καπιταλισμός και Ελευθερία*, μτφρ Γιώργος Καράμπελας. Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε. , 2012. σ. 61.

στην αγορά δεν παράγεται χωρίς κόστος.[198] Η περίπτωση αυτή δημιουργεί το πρόβλημα του ελεύθερου καβαλάρη ή free-rider problem ή του «τζαμπατζή» και **για την αντιμετώπιση του απαιτείται κρατική παρέμβαση για να υποχρεωθούν,μέσω της φορολογίας**[199]**,** να επωμιστούν το βάρος που τους αναλογεί όσοι αποφεύγουν να πληρώσουν για την παροχή του συγκεκριμένου αγαθού, για αυτό συνήθως πρόκειται για δημόσια αγαθά. Ωστόσο, ακόμα και αυτή η λύση, δεν είναι πάντα ικανή να αντιμετωπίσει το πρόβλημα καθώς πάντα τα άτομα είναι απρόθυμα να πληρώσουν το μερίδιο που τους αναλογεί και εφευρίσκουν τρόπους, είτε νόμιμα είτε παράνομα[200] για να αποφεύγουν αυτό το προσωπικό κόστος. Το φαινόμενο αυτό θα το δούμε στο 8ο κεφάλαιο που ασχολούμαστε με την φορολογία, ενώ **στο 6ο κεφάλαιο θα προτείνω μια εναλλακτική οικονομική πολιτική, που προσωπικά, θεωρώ απόλυτα συμβατή με την οικονομική επιστήμη και την ιδεολογία του κλασικού φιλελευθερισμού** που οφείλει να σέβεται την προσωπικότητα και την ελευθερία του ατόμου, δηλαδή την αρχή του ατομικισμού και να μην προχωρεί σε γενικεύσεις, εστιάζοντας σε μεγαλύτερες ομάδες, όπως η αγορά, η οποία αποτελεί και αυτή ακόμα μια γενίκευση, μια ομάδα. Για παράδειγμα ομάδα αποτελεί μια κοινωνική τάξη ή ένα συνδικάτο, παρόλα αυτά τα συμφέροντα των μελών της μπορούν να έρχονται σε σύγκρουση και να μήν είναι πραγματικά κοινά σε κάθε περίπτωση, όταν αυτό συμβαίνει τότε η ομάδα διαλύεται ή παρουσιάζει δυσλειτουργία. Με αντίστοιχο τρόπο, τα συμφέροντα των μελών μιας αγοράς μπορούν να αποκλίνουν από αυτό που στην αγορά θεωρείται ως μια «κατάσταση ισορροπίας» της αγοράς με παρόμοια αποτελέσματα για τα μέλη της.

Για να επιστρέψουμε στο πρόβλημα που δημιουργούν οι παράπλευρες συνέπειες, και προκειμένου να κατανοήσει ο αναγνώστης τι εννοούμε, είναι σημαντικό να αναφερθούν ορισμένα παραδείγματα, καθώς και οι πιθανές λύσεις αυτών των προβλημάτων που θα ήταν πιο δίκαιες σύμφωνα με την ηθική της ελευθερίας. (Virtue Ethics). Όπως δείξαμε, υπάρχουν θετικές και αρνητικές εξωτερικότητες.

Αρνητικές εξωτερικότητες

Συμβαίνουν όταν μια δραστηριότητα επιβαρύνει τρίτους.

Παράδειγμα:

- Η παραγωγή σε ένα εργοστάσιο προκαλεί ρύπανση.
- Οι καπνιστές σε κλειστό χώρο επηρεάζουν την υγεία των άλλων.
- Η ηχορύπανση από νυχτερινά μαγαζιά.

---

[198] «Δεν υπάρχει δωρεάν γεύμα» στο ιδίωμα των οικονομολόγων.

[199] Η φορολογία αυτή μπορεί να πάρει την μορφή ενός ειδικού φόρου κατανάλωσης,ΦΠΑ ή φόρου εισοδήματος ανάλογα την περίπτωση που αφορά.

[200] Όταν γίνεται νόμιμα κάνουμε λόγο για φοροαποφυγή ενώ όταν γίνεται παράνομα είναι φοροδιαφυγή.

Κλασικό παράδειγμα είναι η ατμοσφαιρική ρύπανση από βιομηχανίες ή αυτοκίνητα.

Τα παραδείγματα αυτά επιτρέπουν στον αναγνώστη να κατανοήσει την έννοια που αναφέρουμε εδώ, ωστόσο εγώ θα ήθελα να σταθώ λίγο περισσότερο σε μια **ειδική κατηγορία** παράπλευρης συνέπειας ή εξωτερικότητας και αναφέρομαι στο **τραπεζικό σύστημα**. Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε πως οι μεγάλες και σημαντικές τράπεζες δεν μπορούν να αφεθούν να καταρρεύσουν γιατί αυτό προκαλεί ένα κοινωνικό κόστος και επιβαρύνει το σύνολο των καταθετών και φορολογουμένων. Έτσι οι μεγάλες τράπεζες, γνωρίζοντας ότι το κράτος θα παρέμβει για να τις διασώσει, επαναπαύονται και αναλαμβάνουν μεγαλύτερο ρίσκο από όσο πραγματικά μπορούν να ανεχθούν, γνωρίζοντας ότι δεν θα πληρώσουν οι ίδιες τις συνέπειες των αποφάσεων τους. Αυτό το γεγονός προκαλεί μια ξεκάθαρη παράπλευρη συνέπεια, καθώς η αποτυχία μιας τράπεζας προκαλεί ένα ντόμινο τραπεζικών πτωχεύσεων και επιβαρύνει άτομα που δεν ευθύνονται σε τίποτα, ούτε έδωσαν την έγκριση τους στις ριψοκίνδυνες αυτές επενδυτικές ενέργειες που οδήγησαν στην τραπεζική χρεοκοπία. Επομένως, ο κίνδυνος αυτός δεν είναι ένας κίνδυνος αγοράς που επηρεάζει μόνο τα συμφέροντα των μετόχων της τράπεζας ούτε καν ένας συστημικός κίνδυνος που απειλεί με κατάρρευση το συνολικό τραπεζικό σύστημα, αποκλειστικά, αλλά αποτελεί ουσιαστικά έναν **δημόσιο κίνδυνο** και ως τέτοιος **δικαιολογεί σαφέστατα την παρέμβαση του κράτους ή άλλων δημόσιων ή υπερεθνικών οργανισμών** (πχ ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα), ακόμα και σε περιόδους ανάπτυξης, εφόσον **το κράτος έχει την ευθύνη των πολιτών του**. Η παρέμβαση αυτή μπορεί να αφορά είτε ρύθμιση νομοθετική ή και απευθείας έλεγχο του μάνατζμεντ ή της ιδιοκτησίας των τραπεζικών ιδρυμάτων και είναι απόλυτα συμβατή με τις αρχές του κλασικού φιλελευθερισμού και για την απόδειξή αυτού θα ήθελα να θυμίσω τα λόγια του Τζόν Στιούαρτ Μίλλ :

«Η μόνη ελευθερία, η οποία αξίζει το όνομα της, είναι αυτή του να επιδιώκουμε το προσωπικό μας όφελος με τον τρόπο που εμείς επιθυμούμε, εφόσον δεν εμποδίζουμε και τους άλλους ανθρώπους να κάνουν το ίδιο, ούτε στεκόμαστε εμπόδιο στην προσπάθειά τους να το κατακτήσουν.»[201]

Οι αρνητικές εξωτερικότητες/παράπλευρες συνέπειες παραβιάζουν ξεκάθαρα τον ηθικό αυτόν κανόνα.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τις θετικές εξωτερικότητες, δηλαδή περιπτώσεις αγαθών ή οικονομικών δραστηριοτήτων που ωφελούν περισσότερους ανθρώπους από όσους πληρώνουν για την προσκόμιση αυτού του αγαθού στην αγορά. Οι άνθρωποι αυτοί, που δεν πληρώνουν το μερίδιο που τους αναλογεί, αποκαλούνται free-riders (ελεύθεροι καβαλάρηδες) ή «τζαμπατζίδες».Τέτοιες θετικές παράπλευρες συνέπειες/εξωτερικότητες είναι οι εξής :

- Ο εμβολιασμός μειώνει τη διάδοση ασθενειών και προστατεύει και όσους δεν εμβολιάστηκαν.

201 John Stuart Mill, *On Liberty* (1859), κεφ. I, «Introductory», δική μου μετάφραση.

- Η εκπαίδευση αυξάνει το μορφωτικό επίπεδο της κοινωνίας.
- Η συντήρηση ενός όμορφου κήπου αυξάνει την αξία των γύρω σπιτιών.
- Η παροχή των αυτοκινητοδρόμων.(τουλάχιστον για δρόμους γενικής πρόσβασης)[202]
- Η προσκόμιση αστικών λεωφορείων που επιτρέπουν την μετακίνηση όλων, ακόμα και όσων μετακινούνται λαθραία. (εφόσον δεν είναι εφικτός ο έλεγχος)
- Ο Εθνικός Στρατός που είναι υπεύθυνος για την ασφάλεια. (εφόσον για την προστασία των λίγων είναι πρακτικά υποχρεωτική η προστασία του συνόλου)
- Η ύπαρξη ενός συστήματος Δικαιοσύνης για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας.

Επιπλέον, θα τόλμαγα να προσθέσω στην παραπάνω λίστα, την προστασία των ζώων, είτε μέσω της δημιουργίας αστυνομίας ζώων, είτε μέσω της παροχής δημόσιας δαπάνης για την σίτιση και τον εμβολιασμό των αδέσποτων ζώων με την συνδρομή του Δήμου.

Οι Εξωτερικότητες ή παράπλευρες συνέπειες είναι κάτι σαν τις παρενέργειες που έχει ένα φάρμακο για τον ασθενή και προφανώς θα πρέπει να υπάρχουν όρια ή ειδική ρύθμιση για να αποφεύγονται δραστηριότητες που παραβιάζουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες αυτές.

[202] Φρίντμαν, Μίλτον, *Καπιταλισμός και Ελευθερία*, μτφρ Γιώργος Καράμπελας. Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε. , 2012. σ. 62.

4.3 Σχέση οικονομικής επιτυχίας και ηθικών αξιών.

Είδαμε κάποιες περιπτώσεις που καθιστούν απαραίτητη την κρατική παρέμβαση, ακόμα και όσον αφορά την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, στην ενότητα αυτήν όμως θα δούμε ποιες ηθικές αξίες συμβάλλουν στην οικονομική επιτυχία.

Αρχικά, θα πρέπει κανείς να ορίσει τι είναι η επιτυχία για τον ίδιο, καθώς πρόκειται για μια έννοια υποκειμενική, σε ένα βαθμό. Ένας άνθρωπος μπορεί να θεωρεί τον εαυτό του επιτυχημένο επειδή κατάφερε, για παράδειγμα, να επηρεάσει τις ζωές άλλων ανθρώπων ή να ικανοποιήσει ανάγκες άλλων ανθρώπων ή επειδή προσφέρει ένα κοινωνικό έργο, παρόλο που μπορεί αυτό να μην του αποφέρει τα έσοδα που θα του προσέφερε μια «αντικοινωνική» - αν μου επιτραπεί ο όρος- οικονομική δραστηριότητα. Άλλοι μπορεί να θεωρούν επιτυχία την φήμη που τους αποφέρει μια δραστηριότητα, άλλοι την περιουσία και τα χρήματα που κέρδισαν, για άλλους το παραγόμενο αγαθό το ίδιο, μπορεί να αποτελεί τον λόγο για τον οποίο νιώθει κανείς σημαντικός ή περήφανος για το έργο του και αισθάνεται πετυχημένος, επίσης, για πολλούς πλούσιους, αυτό που είναι ένα πολύ σημαντικό κριτήριο της επιτυχίας είναι η εξοικονόμηση χρόνου, που είναι και το πιο πολύτιμο asset που διαθέτουμε στην ζωή μας και κανείς δεν μπορεί να το ανανεώσει. Ο χρόνος, η ασφάλεια και η ελευθερία που αποφέρει η οικονομική επιτυχία αναμφίβολα είναι ένα κριτήριο της επιτυχίας, για αυτό και πολλοί επενδυτές, επιχειρηματίες, παραγωγοί και γενικά οικονομικοί άνθρωποι, σε όποιον ρόλο και αν βρίσκονται, μετρούν την οικονομική επιτυχία όχι με χρηματοοικονομικούς δείκτες όπως ο ROI, αλλά ROT :

ROI = Return on Investment = Καθαρά Κέρδη / Ίδια Κεφάλαια

ROT = Return on Time = Καθαρά Κέρδη / Μονάδα του χρόνου (ώρα,μέρα κλπ)

Το θέμα που διαπραγματευόμαστε εδώ σχετίζεται και με το ζήτημα της κοινωνικής ευθύνης και επιχειρηματικής ηθικής που θα αναπτύξουμε περισσότερο στο επόμενο κεφάλαιο και συγκεκριμένα στην ενότητα 5.3. Συχνά, όταν δίνουμε προτεραιότητα σε κοινωνικά επιθυμητούς σκοπούς ή τοποθετούμε τις ηθικές αρχές του αλτρουισμού και του ανθρωπισμού πάνω από το οικονομικό συμφέρον, αυτό μπορεί να έχει ως συνέπεια την οικονομική αποτυχία και τελικά να περιορίζει ακόμα και την ικανότητα μας να αναπτύσσουμε κοινωνικά επιθυμητούς σκοπούς, αναφέρω παρακάτω κάποια παραδείγματα :

Όταν προσπαθούμε να εξασφαλίσουμε αγαθά καλής ποιότητας και τελικά αυτό έχει ως συνέπεια να ξοδεύονται τα χρήματα και να μην υπάρχει επαρκής ρευστότητα, είτε πρόκειται για νοικοκυριό είτε για επιχείρηση.

Όταν μια επιχείρηση επιθυμεί να διοργανώσει κάποιες εκδηλώσεις ή να παρέχει κάποιο δημόσιο αγαθό, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το λειτουργικό της κόστος, το οποίο, στη συνέχεια, μετακυλίεται στον τελικό καταναλωτή, με πιθανές συνέπειες την μείωση των συνολικών εσόδων και ότι άλλο αυτό συνεπάγεται και για την ίδια την επιχείρηση αλλά και τα συμφέροντα του

κράτους, το οποίο, θεωρητικά, είναι αυτό που αντιπροσωπεύει την κοινωνία.

Ένας ανώτερος ιεραρχικά προϊστάμενος ή επόπτης είναι χαλαρός με τους υφισταμένους του, σεβόμενος το δικαίωμα τους στην ελευθερία, με αποτέλεσμα όμως αυτοί να μην μπορούν να οργανωθούν σωστά και να μην είναι παραγωγικοί, εφόσον στερούνται την καθοδήγηση που έχουν ανάγκη από έναν προϊστάμενο.

Το ίδιο συμβαίνει όταν κάποιος δεν μπορεί να αντέξει το κόστος μιας σύγκρουσης συμφερόντων και αποφεύγει να συγκρουστεί ή να αναπτύξει θέματα που προκαλούν εντάσεις, πχ ένας εργαζόμενος να συζητήσει με τον εργοδότη του πιθανή αύξηση του μισθού του ή όταν μια οικογένεια αποφεύγει να συζητήσει οικονομικά θέματα γιατί προκαλούν ψυχική φθορά σε ορισμένα από τα μέλη της. Επίσης, αυτό μπορεί να συμβεί όταν κάποιος έχει μια αδυναμία να απαιτήσει χρήματα ή άλλου είδους κεφάλαιο που του απαιτούν τα άτομα.

Από τα παραδείγματα αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε πως όταν το άτομο παύει να σκέφτεται το προσωπικό του συμφέρον και δίνει σημασία στα συμφέροντα των άλλων ή της κοινωνίας, κινδυνεύει με οικονομική αποτυχία, από την άλλη, η αποκλειστική προσήλωση στον εαυτό μας, μπορεί να επηρεάσει αρνητικά και την επιτυχία μας στην αγορά, ειδικά όταν πρόκειται για πράξεις τόσο κοινωνικά καταδικαστέες που βλάπτουν την φήμη και την αξιοπιστία. Επομένως το θέμα αυτό **απαιτεί λεπτές ισορροπίες και δεν είναι εύκολο να πει κανείς με βεβαιότητα πιο είναι το ιδανικό όριο ανάμεσα στο «εγώ» και το «εμείς»**.[203]

Επίσης, συχνά αυτό που μας δίνει το κίνητρο και μας παρακινεί για να δημιουργήσουμε μια επιχείρηση ή ένα προϊόν, να παρέχουμε μια υπηρεσία κλπ είναι η φιλαυτία, ο εγωισμός, το συμφέρον και η επιθυμία μας να ξεχωρίσουμε και να φανούμε ανώτεροι, δηλαδή, μια ροπή προς τον ναρκισσισμό, καθώς, επίσης, και η επιθυμία μας για κυριαρχία! Αντίθετα, ένας ήρεμος και φιλήσυχος χαρακτήρας, που ενστερνίζεται κάποιες ηθικές αρχές φιλικές προς την κοινωνία και τους άλλους, συχνά στερείται του κινήτρου που χρειάζεται για να συμμετέχει και να είναι παραγωγικός. Για αυτού του είδους τον χαρακτήρα, ίσως θα ήταν πιο σημαντικό κίνητρο να θεωρεί το αντικείμενο της εργασίας του σημαντικό και κοινωνικά χρήσιμο και θα μπορούσε η χρηματική ανταμοιβή ακόμα και να τον αποθαρρύνει παρά να τον κινητοποιήσει. **Ο πρώτος χαρακτήρας θα έβρισκε το κίνητρο του σε μια ελεύθερη αγορά και στο οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού, ενώ ο δεύτερος σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία και στο οικονομικό και πολιτικό σύστημα του σοσιαλισμού.** Το κατάλληλο μίγμα ανάμεσα στην αγορά και το κράτος, εξαρτάται από τον χαρακτήρα του ατόμου τελικά και σε ποιο από τα δύο αυτά συστήματα θα ήταν συμβατή αυτή η ανθρώπινη φύση. Στο 7ο κεφάλαιο θα επανέλθουμε σε αυτό το θέμα, καθώς εκεί θα μιλήσουμε εκ νέου για τα όρια ανάμεσα στο κράτος και την αγορά.

[203] Για παράδειγμα θα ήταν οικονομικά πιο ορθολογικό και έξυπνο για ένα νομικό ή φυσικό πρόσωπο να σταθμίσει τον κίνδυνο που αναλαμβάνει – επιχειρηματικό ή αγοραίο- και να τον μετριάσει, θυσιάζοντας κάποιο εν δυνάμει κέρδος. Αυτό ,συχνά, είναι ευκολότερο να το κάνει κάποιος που σκέφτεται αλτρουιστικά – έχοντας υπόψιν του τις πιθανές επιπτώσεις στην κοινωνία μιας αποτυχημένης επένδυσης – παρά κάποιος που σκέφτεται αποκλειστικά εγωιστικά.

Αν και ο πρώτος χαρακτήρας ταιριάζει σε μια ελεύθερη αγορά, ενώ ο δεύτερος σε μια σοσιαλιστική οικονομία, αυτό που επιθυμώ να δείξω με το βιβλίο αυτό, είναι η ανάγκη που έχουμε να συνδυάσουμε αντίθετα τις δύο αυτές περιπτώσεις, δηλαδή **να διαμορφώσουμε ενάρετους πολίτες σε μια ελεύθερη οικονομία**, για αυτό και στο πρώτο μέρος αφιερώνεται τόσο μεγάλο μέρος του έργου στην ηθική θεωρία. Αυτό δεν είναι κάτι περίεργο, και ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ φαίνεται να επιθυμούσε κάτι τέτοιο, αν κρίνουμε από την φαινομενική ασυμβατότητα των δύο έργων του, που δείξαμε σε προηγούμενη ενότητα. Προσωπικά, θα έλεγα ότι σε ζητήματα οικονομικής φύσης, το άτομο δεν έχει πολλά περιθώρια για ευαισθησία ή αλτρουισμό, όμως θα ήταν ηθικά πιο σωστό, αν στερήσει κάτι από τον εαυτό του παρά από τους άλλους. Είναι διαφορετικό πράγμα η στάση μας ως προς την κοινωνία και τους άλλους σε ζητήματα πολιτικής ή αστικής φύσης και διαφορετικό πράγμα η αγοραία μας συμπεριφορά. Για παράδειγμα, μπορούμε να προσφέρουμε ευγένεια και καλοσύνη, ακόμα να επιδείξουμε αυταπάρνηση, χωρίς χρηματικό κόστος ως θυσία, όμως αν χαρίσουμε χρήματα τότε αυτό μπορεί να οδηγήσει στην προσωπική μας καταστροφή.[204] Επιπλέον, η φιλανθρωπία και γενικά η αγαθοεργία, εφόσον επιδοτεί την φτώχεια, μπορεί και να την αναπαράγει και από την άποψη της κοινωνίας να την καθιστά τελικά φτωχότερη. Δεν θα πρέπει να πέσουμε στην παγίδα να θεωρήσουμε πως μια μεμονωμένη περίπτωση βοήθειας από την κοινωνία – είτε μέσω του κράτους, είτε μέσω άλλων ομάδων της κοινωνίας των πολιτών – προς ένα άτομο που βρίσκεται σε ανάγκη είναι το ίδιο με μια γενικευμένη κουλτούρα αναδιανομής από τον πλούσιο προς τον φτωχό. Αυτό θα ήταν μια περίπτωση που στα οικονομικά αποκαλούμε «σφάλμα σύνθεσης»[205].

Σε τελική ανάλυση, αυτό που σε κάθε σύστημα οδηγεί στην επιτυχία, οδηγεί στην επιτυχία και στο καπιταλιστικό σύστημα, καθώς **ο άνθρωπος πρέπει να προσαρμόζεται στις συνθήκες του περιβάλλοντος του για να επιβιώσει**, η άποψη αυτή συνδέθηκε με τον λεγόμενο κοινωνικό δαρβινισμό, για τον οποίο έχουν υπάρξει και ακραίοι χαρακτηρισμοί, ως μια μορφή χυδαιότητας, ωστόσο, αν είναι ένα γεγονός της πραγματικότητας, δεν θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί έτσι, απλά θα έπρεπε να τον κρίνουμε από διαφορετική άποψη, να τον δούμε απλά ως μέρος της φύσης μας και ως αφετηρία για να κινηθούμε προς το σημείο όπου επιθυμούμε. **Ο καπιταλισμός και η ελεύθερη αγορά μοιράζονται κοινό έδαφος με αυτήν την ιδεολογία** και είναι αυτή η κοινή αφετηρία, στην οποία πατάνε και οι δύο απόψεις.

---

[204] Η οδηγία που δίνεται κατά την διάρκεια των πτήσεων, σύμφωνα με το πρωτόκολλο ασφαλείας, που ακολουθούν, είναι πως σε περίπτωση έκτακτου κινδύνου θα πρέπει να φορέσουν πρώτα την δική τους μάσκα οξυγόνου προτού επιχειρήσουν να βοηθήσουν οποιοδήποτε άλλον. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα.

[205] Το **σφάλμα σύνθεσης** στα οικονομικά είναι ένα λογικό λάθος που συμβαίνει όταν υποθέτουμε ότι Αυτό που ισχύει για ένα άτομο ή μια μικρή ομάδα, ισχύει και για ολόκληρη την οικονομία. Κλασικό παράδειγμα: Η αποταμίευση. Για ένα άτομο αν αποταμιεύει περισσότερα χρήματα βελτιώνει την οικονομική του κατάσταση, αν όμως **όλοι** αποταμιεύουν ταυτόχρονα τότε Μειώνεται η κατανάλωση, πέφτουν οι πωλήσεις, μειώνεται η παραγωγή και αυξάνεται η ανεργία. Αυτό είναι γνωστό ως **παράδοξο της αποταμίευσης**, έννοια που ανέλυσε ο John Maynard Keynes. Άλλο παράδειγμα είναι η μείωση των μισθών: Για μια επιχείρηση η μείωση μισθών μειώνει το κόστος της Αν όμως μειωθούν οι μισθοί **σε όλη την οικονομία** τότε Μειώνεται η αγοραστική δύναμη με αποτέλεσμα να πέφτει η ζήτηση και τότε μειώνονται τα έσοδα των επιχειρήσεων.Το σφάλμα σύνθεσης δείχνει ότι η οικονομία δεν είναι απλώς «άθροισμα ατομικών αποφάσεων», Οι συλλογικές επιπτώσεις μπορεί να είναι διαφορετικές από τις ατομικές και χρειάζεται μακροοικονομική ανάλυση, όχι μόνο μικροοικονομική.

Ο Κοινωνικός Δαρβινισμός αναφέρεται στην τάση να θεωρούνται οι επιστημονικές θεωρίες του Καρόλου Δαρβίνου περί φυσικής επιλογής και επιβίωσης του καταλληλότερου εφαρμόσιμες στις ανθρώπινες κοινωνίες. Επηρεασμένοι από τα γραπτά του Δαρβίνου για τους μηχανισμούς και τις δυνάμεις που ωθούν την εξέλιξη και τη συνέχεια στη φύση και συγκεκριμένα στα έμβια όντα, **οι θεωρητικοί του Κοινωνικού Δαρβινισμού πιστεύουν ότι με παρόμοιο τρόπο συγκροτείται και εξελίσσεται η κοινωνική ζωή**. Ο όρος Κοινωνικός Δαρβινισμός εισήχθη στο κοινωνικό και πολιτικό ευρωπαϊκό προσκήνιο το 1877 όπως προέκυψε από ιδέες του Τόμας Μάλθους, του Χέρμπερτ Σπένσερ και του Φράνσις Γκάλτον. Αν και δεν είναι όλοι μεταγενέστεροι του Δαρβίνου, πολλές από τις απόψεις τους παραπέμπουν προφανώς σε μια κοινωνική διάσταση και εφαρμογή δαρβινιστικών θεωριών περί της εξέλιξης. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής η θεωρία διαδόθηκε το 1944 από τον ιστορικό Richard Hofstadter.[206]

Βασίζεται (συχνά απλουστευμένα ή παρερμηνευμένα) στην ιδέα της «επιβίωσης του ισχυρότερου» (*survival of the fittest*), όρος που συνδέεται περισσότερο με τον Herbert Spencer.

Σύμφωνα με τον κοινωνικό δαρβινισμό:

- Οι κοινωνικές ομάδες και τα άτομα «ανταγωνίζονται» μεταξύ τους.
- Οι πιο «ικανοί» ή «ισχυροί» επιβιώνουν και προοδεύουν.
- Οι φτωχοί ή αδύναμοι θεωρούνται υπεύθυνοι για τη θέση τους.
- Η κρατική παρέμβαση (π.χ. κοινωνική πρόνοια) θεωρείται ότι παρεμβαίνει στη «φυσική επιλογή».[207]

Οι ομοιότητες με τα θεμελιώδη συστατικά του laissez-faire καπιταλισμού είναι εμφανής, καθώς και οι δύο θεωρίες φαίνεται να δικαιολογούν ή να αποδέχονται τον εγωισμό, την ανταγωνιστική φύση και την ανάγκη του ανθρώπου για κυριαρχία! Ωστόσο, αν και ηθικά πρόκειται για μια ιστορικά επικίνδυνη ιδεολογία που έβλαψε την ανθρωπότητα, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί όσον αφορά την αφετηρία και την ανθρώπινη φύση. Δεν θα πρέπει να πέσουμε θύματα του is – ought fallacy. Αν η επιβίωση εξαρτάται από αυτά τα χαρακτηριστικά, αλλιώς δεν θα μας είχαν δοθεί από την φύση, τότε συνεπάγεται ότι η καπιταλιστική ηθική, τουλάχιστον όσον αφορά οικονομικές αποφάσεις, οδηγεί στην οικονομική επιτυχία.

[206] Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Κοινωνικός_Δαρβινισμός

[207] Σύμφωνα με τους κοινωνικούς δαρβινιστές, η παρέμβαση αυτή διαστρεβλώνει της φυσικές διαδικασίες αναπαραγωγής και εξέλιξης των ειδών – συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου – και με αυτόν τον τρόπο αντί να δημιουργούνται υγιείς κοινωνίες, δημιουργούνται αδύναμες ή άρρωστες, εφόσον επικρατούν τελικά οι λιγότερο ικανοί. Αυτή η τάση θεωρήθηκε και ως μια εν δυνάμει απειλή για την ανθρωπότητα, εφόσον αν δεν επικρατούν οι πιο προσαρμοσμένοι, στο περιβάλλον ή τις συνθήκες, τότε κινδυνεύει το είδος με εξαφάνιση.

Ο Κάρολος Δαρβίνος μίλησε για την επιβίωση των ειδών στην φύση, ενώ ο αργότερα ο Herbert Spencer χρησιμοποίησε τη φράση «survival of the fittest» και την εφάρμοσε στις ανθρώπινες κοινωνίες. Αυτό δεν είναι οπωσδήποτε εσφαλμένο, καθώς ο άνθρωπος αποτελεί απλά ένα είδος ζώου.[208] Έτσι διαμορφώθηκε η ιδέα ότι:

Η οικονομική επιτυχία = ένδειξη «ανωτερότητας»
Η φτώχεια = ένδειξη «αδυναμίας»

Αν ιδέα αυτή χρησιμοποιείται ως μια βάση για έναν άγριο **νεοφιλελεύθερο** καπιταλισμό, ή μιας αναρχοφιλελεύθερης ιδέας στην οποία στην οποία ένα μέρος της κοινωνίας είναι προτιμότερο να αφήνεται στην τύχη του, γιατί αποτελεί «απειλή» για την κοινωνία, προφανώς και είναι μια προβληματική ιδέα. Αν, όμως, αποτελεί μια πραγματικότητα, τότε θα μπορούσε να δημιουργήσει τις υγιείς κοινωνίες που έχουμε ανάγκη, στις οποίες τελικά είναι εφικτή η επιβίωση όλων. Αυτό θα ήταν μια ιδέα που προσεγγίζει περισσότερο τον **κοινωνικό φιλελευθερισμό**.[209]

Η ιδέα θα μπορούσε να είναι ωφέλιμη αν την δούμε ως μια τάση της ανθρώπινης ύπαρξης και ,ως τέτοια, αν εναρμονιστούμε με αυτήν την τάση, μας παρέχει την ελπίδα για την δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας, στην οποία είναι πιο πιθανή η επιβίωση και των λιγότερο ικανών ή άτυχων. Δεν πρέπει να την δούμε ως μια θεωρία που νομιμοποιεί ηθικά την εξαφάνιση πληθυσμιακών κατηγοριών, αλλά ως μια θεωρία που προσφέρει τα κίνητρα και τον σωστό τροπό για την δημιουργία υγιών κοινωνιών. Αυτό σημαίνει, ότι η κρατική βοήθεια δεν μπορεί να είναι απεριόριστη και πως κάποιοι πρέπει να αφεθούν ελεύθεροι για να αναπτυχθούν με τις δικές τους δυνάμεις. Η κρατική μέριμνα πρέπει να είναι τέτοια που να εξασφαλίζει την επιβίωση των λιγότερο ικανών ή άτυχων, όχι όσων μπορούν να μπορούν να αγωνιστούν από μόνοι τους σε αυτόν τον αγώνα για την επιβίωση!

[208] Την άποψη φαίνεται να συμμερίζεται και ο David Hume στο έργο του *Πραγματεία για την Ανθρώπινη Φύση*.
[209] Κάποιοι χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της ιδέας ήταν ο John Maynard Keynes και ο John Rawls.

Κεφάλαιο 5 — Το Κέρδος και τα Όριά του.

5.1 Η φιλοσοφική συζήτηση για το κέρδος.

Ο κοινωνικός δαρβινισμός, πού είδαμε προηγουμένως, κάνει λόγο για επιβίωση όσων προσαρμόζονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο περιβάλλον. Ο όρος προέρχεται από τον Κάρολο Δαρβίνο, που είχε παρατηρήσει αυτήν την τάση στην φύση. Οι θεωρητικοί του κοινωνικού δαρβινισμού, όπως ο Σπένσερ, θεώρησαν ότι κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στην ανθρώπινη κοινωνία, η οποία αποτελεί ένα υποσύνολο της φύσης.

Ανάλογα με τον τρόπο που είναι δομημένη η κοινωνία και το πολιτικό και οικονομικό της σύστημα, μπορούμε να αντιληφθούμε αυτά τα κριτήρια της επιβίωσης, πχ στο οικονομικό σύστημα της δύσης (και άλλων αραβικών ή ασιατικών χωρών), στον Καπιταλισμό δηλαδή, υπάρχει το **υπόδειγμα/μοντέλο του Homo Economicus**, του ορθολογικού ανθρώπου που είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο. **Όσο περισσότερο προσαρμόζεται κανείς στο πρότυπο αυτό τόσο πιθανότερο είναι να επιβιώσει**, ενώ όσο απομακρύνεται από αυτό, αυξάνεται και ο κίνδυνος αποτυχίας και εν τέλει μη επιβίωσης του. Ο οικονομικός άνθρωπος καθοδηγείται στις αποφάσεις του με γνώμονα την μεγιστοποίηση του κέρδους, όλα αυτά τα έχουμε αναφέρει ήδη σε προηγούμενες ενότητες, αυτό που τώρα θα είχε αξία να δούμε είναι τι είναι τελικά αυτό το κέρδος και πως μπορεί τελικά να υπονομεύει άλλους κοινωνικά επιθυμητούς στόχους και συχνά να έχει κάποιες παράπλευρες συνέπειες που αρχικά δεν τις προβλέπαμε όταν διαμορφώναμε τις αρχικές μας προθέσεις.

Τι είναι το κέρδος; Θα μπορούσαμε να ορίσουμε το χρηματικό κέρδος και το γενικότερο κέρδος. Στις χρηματοοικονομικές και λογιστικές καταστάσεις των εταιρειών αλλά και κάθε μεγέθους επιχείρησης και οργανισμού, ως (χρηματικό) κέρδος εννοούμε το χρηματικό ποσό που υπάρχει στη διάθεση της επιχείρησης αν από το σύνολο των πωλήσεων ή του κύκλου εργασιών της, αφαιρέσουμε όλα τα σχετικά έξοδα[210] Η λογιστική κατάσταση με την οποία υπολογίζουμε αυτό κέρδος (ή την ζημία) είναι η Κατάσταση Αποτελεσμάτων Χρήσης.

Ποσά σε €	σημ.	1/1/2020 - 31/12/2020	1/1/2019 - 31/12/2019
Κύκλος εργασιών	7.8	1.853.224	2.136.544
Κόστος πωλήσεων	7.9	(1.040.489)	(1.180.394)
Μικτό κέρδος		**812.736**	**956.150**
Λοιπά συνήθη έσοδα		18.911	1.662
Έξοδα διοίκησης	7.10	(349.410)	(296.076)
Έξοδα διάθεσης	7.11	(442.737)	(507.303)
Λοιπά έσοδα και κέρδη	3.20	27.844	14.543
Λοιπά έξοδα και ζημίες	3.21	(17.551)	(17.239)
Λειτουργικά αποτελέσματα		**49.793**	**151.737**
Χρηματοοικονομικά έξοδα	3.22	(73.961)	(85.496)
Χρηματοοικονομικά έσοδα	3.23	50	11
Αποτελέσματα προ φόρων		**(24.118)**	**66.253**
Φόρος εισοδήματος	3.24	(3.790)	(31.604)
Αποτελέσματα μετά από φόρους		**(27.908)**	**34.649**

Ο Πίνακας αυτός είναι μια κατάσταση αποτελεσμάτων χρήσεως και δείχνει πως υπολογίζεται το κέρδος στα πλαίσια ενός νομικού προσώπου. (πχ Ανώνυμη Εταιρεία)

[210] Αυτά τα έξοδα μπορούν να συγκεντρωθούν σε πολλές κατηγορίες, αλλά δεν θα είχε νόημα να γίνει μια πλήρης καταγραφή τους στο πλαίσιο αυτό του βιβλίου. Τα πιο βασικά είναι τα λειτουργικά έξοδα που αφορούν αμοιβές προσωπικού ή παροχές (υπηρεσιών) τρίτων, έξοδα για την συντήρηση του Πάγιου και Κυκλοφορούντος κεφαλαίου.

Επομένως, όταν κάνουμε λόγο για κέρδος, εννοούμε το καθαρό κέρδος, γιατί θα μπορούσε να αναφέρεται στο ακαθάριστο κέρδος, που αποτελεί το συνολικό χρηματικό όφελος μιας επένδυσης, επιχείρησης ή γενικά κάποιας οικονομικής δραστηριότητας, ακόμα και ενός στοιχήματος ή τζόγου. Το καθαρό κέρδος προκύπτει αν από το συνολικό χρηματικό όφελος αφαιρέσουμε το ποσό που δαπανήθηκε για να πραγματοποιηθεί η επένδυση, και το οποίο βρίσκεται σε κίνδυνο.[211]

Στο πρώτο κεφάλαιο, όταν μιλήσαμε για την φιλοσοφία του Ωφελιμισμού αναφέραμε πως αυτό που καθοδηγεί τον άνθρωπο είναι η επιδίωξη της ευτυχίας/ηδονής και η αποστροφή του πόνου. Αυτό, αναπόφευκτα, συνδέθηκε με την επιδίωξη του κέρδους και την αποστροφή της ζημίας[212] Επομένως, σε συνθήκες ελευθερίας, σε μια ελεύθερη αγορά δηλαδή, όπου τα άτομα μπορούν να συναλλάσσονται μεταξύ τους μέσω οικειοθελών συναλλαγών, υπάρχει αυθόρμητη τάση για επιδίωξη του κέρδους, αυτό, θεωρητικά, φαίνεται να αποτελεί κάτι απόλυτα φυσιολογικό. Ο άνθρωπος χρειάζεται ένα κίνητρο για να αναλάβει μια οικονομική δραστηριότητα[213]. Αυτό που τον παρακινεί είναι το κέρδος. Η ιδέα αυτή εκ πρώτης άποψης φαίνεται σωστή, αλλά θα εντόπιζα δύο προβλήματα σχετικά με το κέρδος :

Πρόβλημα 1 :

Αν πρέπει πάντα κάποιος να έχει ένα κέρδος για να κάνει κάτι, τότε πως θα αντιστραφεί η ολοένα και αυξανόμενη τάση της εισοδηματικής ανισότητας που υπάρχει τόσο στον δυτικό πολιτισμό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο ανάμεσα στις διάφορες χώρες μεταξύ τους;[214]

Πρόβλημα 2 :

Δεύτερον, ποιες είναι οι παράπλευρες συνέπειες που προκαλεί η αποκλειστική προσήλωση στο κέρδος; Μπορεί το κέρδος να εξασφαλίσει την ικανοποίηση των σημαντικότερων και πιο ουσιωδών αναγκών μιας κοινωνίας; (Δεδομένου ότι κάποιες θα θυσιαστούν.) Ποιες είναι οι

---

211 Οι ελεύθερες ταμειακές ροές είναι τα χρήματα που μένουν αφού η εταιρεία καλύψει τις επενδύσεις της (capex). Για μια πιο λεπτομερή εκτίμηση των κερδών πολλές φορές ελέγχονται οι ελεύθερες ταμειακές ροές και όχι απλά η κατάσταση αποτελεσμάτων χρήσης καθώς η τελευταία μπορεί να περιλαμβάνει και λογαριασμούς που να παραπλανούν. Τα μετρητά είναι πιο «πραγματικά» από τα λογιστικά κέρδη.

212 Εξ ου και ο όρος loss aversion στη συμπεριφορική χρηματοοικονομική και ο λόγος που αποτελεί μια αυθόρμητη αντίδραση της ανθρώπινης φύσης. Η αποστροφή αυτή κάνει τον άνθρωπο να αποστρέφεται και τον κίνδυνο – Risk Aversion. Δεν υπάρχει κέρδος χωρίς κίνδυνο όμως, για αυτό η επιδίωξη αυτή αποκτά στρατηγικό χαρακτήρα και μια απερίσκεπτη προσήλωση μονομερώς στο κέρδος, που δεν λαμβάνει υπόψιν της τον πιθανό κίνδυνο, μπορεί να είναι παράγοντας οικονομικής αποτυχίας.

213 Αυτός είναι και ο ορισμός της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή θα πρέπει να αποσκοπεί στην αποκόμιση κάποιου οφέλους ή ανταλλάγματος. Να μην γίνεται για ιδιοκατανάλωση, αν και αυτό θα μπορούσε να αποτελεί από μόνο του ένα κέρδος με μια έννοια.

214 Ανισότητα που πολλές φορές μπορεί να είναι μεγαλύτερη, και πράγματι είναι μεγαλύτερη, σε χώρες που θεωρητικά απορρίπτουν την αναζήτηση του κέρδους ως ηθική αρχή συμπεριφοράς και επιδιώκουν να την περιορίσουν. Αυτό συμβαίνει γιατί αυτή η τάση είναι αδύνατον να περιοριστεί, γιατί αποτελεί μια πολύ ισχυρή δύναμη της φύσης μας και κάθε προσπάθεια περιορισμού γίνεται απλά πηγή διαφθοράς και αισχροκέρδιας αντί για υγιή ανταγωνισμό και επιδίωξη κέρδους.

συνέπειες στην κοινωνική αρμονία και συνοχή; Επιδρά στις ηθικές αρχές των ανθρώπων;

Πέρα από το χρηματικό κέρδος, όμως, κάναμε λόγο και για ένα γενικότερο κέρδος. Εφόσον το κέρδος συνδέεται με συναισθήματα ευχαρίστησης/ηδονής, που προκύπτουν από την αξία του χρήματος και την ελευθερία και ασφάλεια που αυτό προσφέρει, κατανοούμε ότι μπορούν να υπάρχουν και μη χρηματικά υποκατάστατα του κέρδους. Στο πρώτο κεφάλαιο είδαμε τις φιλοσοφίες του ηδονισμού στην αρχαιότητα και του ωφελιμισμού αρκετούς αιώνες αργότερα. Ο ηδονισμός του Αρίστιππου του Κυρηναίου έδινε αποκλειστική σημασία στις απολαύσεις του σώματος και των συναισθημάτων/ενστίκτων. Παρόμοιος ήταν ο Ωφελιμισμός του Jeremy Bentham, ο δεύτερος εκπρόσωπος του ωφελιμισμού, ωστόσο, ο John Stuart Mill, έδωσε μεγαλύτερη σημασία στις απολαύσεις του νού. Αυτό το είδος κέρδους θα μπορούσε να αποτελέσει την αιχμή του δόρατος και να παρακινήσει εξ ίσου αποτελεσματικά το ανεξάρτητο άτομο, χωρίς κάποιες από τις βλαπτικές παράπλευρες συνέπειες που έχει μια αγορά αποτελούμενη από «ριχούς»[215] καταναλωτές. Η προσφορά και διάθεση αγαθών που απευθύνονται σε ένα διανοητικά ή ηθικά ανώτερο κοινό είναι δυσκολότερη, τόσο ως προς την δημιουργία τέτοιων αγαθών, όσο και ως προς την αποτελεσματική προώθηση αυτών των αγαθών. Αυτό είναι κάτι που σχετίζεται με το δεύτερο πρόβλημα που δείξαμε νωρίτερα, και τα οποία θα επιχειρήσω να απαντήσω στην επόμενη ενότητα.

Πολλές φορές με την έννοια «κέρδος» εννοούμε την αμοιβή κάθε συντελεστή της παραγωγής για την συνεισφορά του στην παραγωγική διαδικασία, τυπικά όμως, αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, οι 3 συντελεστές είναι ξεχωριστοί και ο καθένας λαμβάνει μια διαφορετική αμοιβή, οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να συγχέονται, ειδικά όταν ένας ιδιώτης έχει ταυτόχρονα τον ρόλο του επιχειρηματία αλλά και του γαιοκτήμονα ή του ιδιοκτήτη της ακίνητης περιουσίας, ενώ μπορεί να έχει και τον ρόλο του εργαζόμενου, πχ στις περιπτώσεις ανεξάρτητων επαγγελματιών.[216] Ουσιαστικά, κάθε επενδυτική ή επιχειρηματική πρωτοβουλία δημιουργεί μια συνεχή κίνηση ανάμεσα σε πλουτοπαραγωγικούς πόρους – ανθρώπινους και υλικούς- και σε τελικά προϊόντα, τα οποία εξάγει και προσφέρει μέσα από την παραγωγική διαδικασία της, αυτός είναι ο κύκλος εργασιών ή αλλιώς, οι πωλήσεις/συνολικά έσοδα. Οι συντελεστές αυτοί της παραγωγής διεκδικούν ένα μερίδιο επί των συνολικών αυτών εσόδων του κύκλου εργασιών και,όπως ήδη είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, όταν αυτή η προσήλωση στο προσωπικό κέρδος ή και ταξικό κέρδος, αν προτιμάτε, διαταράζει την λεπτή ισορροπία ανάμεσα τούς, τότε αυξάνεται ο κίνδυνος μιας συνολικής κατάρρευσης και χρεοκοπίας, που όπως θα δούμε μπορεί να φτάσει στο επίπεδο να επηρεάσει το σύνολο της οικονομίας. Από την άλλη, όταν η εργασία δεν αμείβεται στα φυσικά της επίπεδα, εμφανίζονται φαινόμενα εκμετάλλευσης και δεν στερείται η κοινωνία της απαραίτητης εργασίας που θα δημιουργήσει τον πλούτο της.

---

[215] Καταναλωτές που δεν διαθέτουν ουσιαστικές αξίες ή βαθύτερα ενδιαφέροντα και δεν είναι ευσυνείδητοι, ως προς την ηθική ποιότητα των διαφόρων υπηρεσιών και προϊόντων στην αγορά.

[216] Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776

5.2 Κέρδος vs κοινωνική ευημερία: όταν η μεγιστοποίηση συγκρούεται με ηθικές αξίες.

Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική ευημερία και το κέρδος; Θα μπορούσαν να διατυπωθούν διάφορες απόψεις και συχνά αντίθετες μεταξύ τους. Για τους υποστηρικτές της ελεύθερης αγοράς και του laissez-faire καπιταλισμού το κέρδος είναι το πιο αποτελεσματικό κίνητρο που συμβάλει στην ανάπτυξη και την ευημερία της κοινωνίας. Η άποψη αυτή, οπωσδήποτε έχει μια δόση αλήθειας, καθώς τα άτομα έχουν ανάγκη από ένα προσωπικό κέρδος και συμφέρον για να να αναλάβουν οποιαδήποτε δραστηριότητα, διαφορετικά, αν συνεισφέρουν στην κοινωνική ή προσωπική ευημερία των άλλων ανιδιοτελώς τότε θα σήμαινε ότι είναι οι ίδιοι θύματα εκμετάλλευσης. Μια τέτοια άποψη βρίσκουμε σε φιλελεύθερους οικονομολόγους και φιλοσόφους, όπως ο Μίλτον Φρίντμαν, ο Φρίντριχ Χάγιεκ, ο Άνταμ Σμίθ, ο Τζόν Στιούαρτ Μίλλ, ο Μπέρναρντ Μάντεβιλ κλπ.

Ωστόσο, όταν το κίνητρο του κέρδους, το οποίο αναμφίβολα αποτελεί λογική επιδίωξη κάθε αξιοπρεπούς ανθρώπου, ξεπερνά ορισμένα όρια, μπορεί να έχει ως συνέπεια/αποτέλεσμα την ζημία σε επίπεδο κοινωνίας και να οδηγήσει και σε χειρότερο αποτέλεσμα ακόμα και για τα μεμονωμένα άτομα, καθώς μπορεί να ενθαρρύνει την ανάληψη υπερβολικού ρίσκου ή να υποβαθμίσει την ποιότητα, όπως στην περίπτωση των . Αυτό συμβαίνει όταν οι σχέσεις αντικαθίστανται από τις συναλλαγές και φαίνεται αν δούμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την θεωρία παιγνίων, το δίλημμα του φυλακισμένου[217]:

Δύο ύποπτοι εγκληματίες συλλαμβάνονται και ανακρίνονται σε διαφορετικά δωμάτια, χωρίς να μπορούν να μιλήσουν μεταξύ τους.

Οι αστυνομικοί τους δίνουν δύο επιλογές:

1. Να προδώσουν τον άλλο (να καταθέσουν εναντίον του)
2. Να μείνουν σιωπηλοί

Στην πρώτη περίπτωση αν και οι δύο προδώσουν ο ένας τον άλλον θα δεχτούν ποινή 5 ετών, ενώ αν ο ένας προδώσει τον άλλον και ο δεύτερος δεν το κάνει, τότε απελευθερώνεται ο πρώτος και ο δεύτερος δέχεται ποινή 10 ετών.

Στη δεύτερη περίπτωση παίρνουν μια σχετικά μικρή ποινή 1 χρόνου.

Το σενάριο αυτό φαίνεται αρκετά ρεαλιστικό και θα μπορούσε σίγουρα να ισχύει και σε ένα πραγματικό αντίστοιχο περιστατικό. Είναι λογικό όταν ο ένας καταθέσει εναντίον του άλλου, ενώ ο δεύτερος δεν το κάνει, και έμμεσα τον αθωώνει, να δεχτεί ο δεύτερος την μεγαλύτερη ποινή, εφόσον αποδεικνύεται η ενοχή του, αντίθετα ο πρώτος ως αθώος απελευθερώνεται χωρίς περιορισμούς. Απ’ την άλλη, αν αποφασίσουν να προδώσουν και οι δύο, εφόσον έτσι

---

[217] Το **Δίλημμα του Φυλακισμένου** είναι ένα κλασικό παράδειγμα από τη Θεωρία Παιγνίων που δείχνει πώς δύο άτομα, ακόμη κι αν είναι λογικά και θέλουν το καλύτερο για τον εαυτό τους, μπορεί να πάρουν αποφάσεις που τελικά οδηγούν σε χειρότερο αποτέλεσμα και για τους δύο.

ελαφρύνεται η θέση τους, κάτι που επίσης είναι αρκετά ρεαλιστικό και ακολουθείται ως τακτική για να παρακινήσει τα άτομα να ομολογήσουν και ως ένα προσωπικό κέρδος/όφελος για την καλή τους πράξη να ομολογήσουν, αν λοιπόν είναι αμοιβαία η προδοσία, τότε η τιμωρία είναι προφανώς μικρότερη, για παράδειγμα 5 χρόνια. Η τρίτη επιλογή, που τελικά μεγιστοποιεί το αποτέλεσμα από την άποψη του συνόλου, κάτι σαν «κοινωνική ευημερία», θα λέγαμε, είναι να σιωπήσουν και δύο και να δεχτούν μια ακόμα μικρότερη ποινή καθώς δεν κατηγορούνται από κανέναν ούτε αποδείχτηκε η ενοχή τους, εφόσον η άλλη πλευρά δεν τους πρόδωσε, αυτή η μικρότερη ποινή θα μπορούσε να είναι 1 χρόνος. Οι επιλογές αυτές συνοψίζονται και στον πίνακα που ακολουθεί.

Επιλογές	**Αποτέλεσμα**
Και οι δύο σιωπηλοί	Παίρνουν μικρή ποινή (π.χ. 1 χρόνο)
Και οι δύο προδίδουν	Παίρνουν μεγαλύτερη ποινή (π.χ. 5 χρόνια)
Ο ένας προδίδει, ο άλλος σιωπά	Ο προδότης ελευθερώνεται, ο άλλος παίρνει μεγάλη ποινή (π.χ. 10 χρόνια)

Ένας απόλυτα ορθολογικός homo economicus που βρίσκεται σε αυτήν την θέση, εφαρμόζοντας την βασική οικονομική αρχή, θα επιδιώξει την μεγιστοποίηση του οφέλους του με το ελάχιστο δυνατό κόστος, επομένως τον συμφέρει να προδώσει τον άλλον ύποπτο, πείθοντας τον ταυτόχρονα να τον εμπιστευτεί και να μην τον προδώσει αυτός, πχ με το επιχείρημα πως αν κανείς από τους δύο δεν προδώσει τότε θα δεχτούν 1 χρόνο ο καθένας και σύνολο 2 έτη αθροιστικά, ενώ στην περίπτωση που ο ένας μιλήσει εναντίον του άλλου, θα δεχτούν 0 ο ένας και 10 ο δεύτερος, οπότε 10 έτη αθροιστικά.

Σκεπτόμενος με τον ίδιο τρόπο, ο δεύτερος ύποπτος θα κάνει και αυτός το ίδιο και τελικά αυτό έχει σαν συνέπεια να προδώσουν και οι δύο και τελικά να δεχτούν 5 έτη ποινής ο καθένας και 10 και οι δύο μαζί. **Αντίθετα, αν υπάρχει αμοιβαία σχέση εμπιστοσύνης τότε, από την άποψη του συνόλου, έχουμε την χαμηλότερη δυνατή ποινή** (2 έτη αντί για 10 στην περίπτωση που ο ένας μόνο προδίδει)

Το δίλημμα του φυλακισμένου είναι ένα παράδειγμα από την θεωρία παιγνίων και δείχνει πως **το τελικό αποτέλεσμα μπορεί να είναι χειρότερο για την κοινωνική ευημερία όταν τα άτομα καθοδηγούνται αποκλειστικά με γνώμονα τους το προσωπικό τους συμφέρον και την αρχή της μεγιστοποίησης του κέρδους**. Αυτό συμβαίνει συχνά και στις διαπραγματεύσεις, όπου είναι πολύ σημαντικό να υπάρχουν καλές σχέσεις και όχι συναλλαγές που κρύβουν κυνική σκοπιμότητα. Για αυτό και μια τακτική για αποτελεσματικές διαπραγματεύσεις είναι η «τακτική συμπάθεια/ενσυναίσθηση».[218] Επίσης, μια άλλη εκδοχή αυτής της άποψης είναι ο ηθικός κίνδυνος που προκαλείται από την ανάληψη υπερβολικού κινδύνου από χρηματοδοτικά ιδρύματα, των οποίων η χρεοκοπία προκαλεί παράπλευρες συνέπειες.[219]

218 βλ. Το **πρόβλημα των «κακών λεμονιών»** (lemons problem) – αναφέρθηκε στην ενότητα 4.1.
219 βλ. Ενότητα 4.2.

Η αντικατάσταση των ανθρωπίνων σχέσεων από τις κερδοσκοπικές συναλλαγές βλάπτει την κοινωνική ευημερία, όπως δείξαμε με το παραπάνω παράδειγμα. Μια άλλη εκδοχή στην πράξη του επιχειρήματος αυτού είναι οι κοινωνικά ανεπιθύμητες συνέπειες που έχει η επιδίωξη της μεγιστοποίησης του ΑΕΠ[220].

Έμμεσα, προκύπτουν από όλα τα παραπάνω οι 2 προβληματισμοί, σχετικά με το κέρδος, που διατυπώσαμε στην προηγούμενη ενότητα:

1. Η ανισότητα που προκαλεί η επιδίωξη της μεγιστοποίησης του κέρδους.
2. Κοινωνικές ανάγκες που δεν ικανοποιεί το κίνητρο του κέρδους,

Θα επιχειρήσω να δώσω κάποιες σύντομες απαντήσεις στους 2 παραπάνω προβληματισμούς.
Πρώτον, η μεγιστοποίηση του κέρδους προκαλεί ανισότητα. Αυτή η ανισότητα σε ένα βαθμό είναι **κοινωνικά επιθυμητή** και **χρήσιμη**, λειτουργεί ως ένα κίνητρο για τους ανθρώπους και τους ωθεί να είναι δημιουργικοί και παραγωγικοί. Θεωρητικά, το κέρδος φαίνεται να είναι μια απόλυτα φυσιολογική ανταμοιβή όσων συνεισφέρουν στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς αυτό δεν θα συμμετείχαν καθόλου στην παραγωγή και θα υπήρχε δημιουργία και παραγωγή αληθινού πλούτου. **Αν όμως πρέπει πάντα να έχουμε ένα κέρδος για να κάνουμε κάτι, τότε πως θα αντιστραφεί η τάση της ολοένα και αυξανόμενης ανισότητας**; Η ανισότητα είναι χρήσιμη όταν συμβάλει στην δημιουργία και την ανάπτυξη, όταν όμως εμφανίζεται ως αποτέλεσμα ανήθικων πρακτικών ή οφείλεται σε ατέλειες της αγοράς ή την παραοικονομία και την εν γένει παρανομία, τότε προκαλεί ένα καθαρό κόστος για την κοινωνία, χωρίς κανένα ανταποδοτικό όφελος.

Η αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους, ταυτόχρονα ή και ξεχωριστά, θα πρέπει ή να έχουμε παρέμβαση του κράτους μέσω της φορολόγησης των υψηλότερων εισοδημάτων και της επιδότησης ή ενίσχυσης των χαμηλότερων με την παροχή δημόσιων αγαθών που οφείλει να παρέχει ένα κράτος πρόνοιας[221] ή, εναλλακτικά, θα πρέπει να αφήσουμε ελεύθερη την αγορά και το άτομο ελεύθερο να επιδιώξει το ατομικό του συμφέρον, χωρίς να υπάρχει καμία προστασία του ρίσκου, ούτε τεχνητή επιδότηση και βοήθεια από το κράτος σε επιμέρους επιχειρηματικά/ιδιωτικά συμφέροντα. Οι δύο αυτές προτάσεις **θα πρέπει να εφαρμόζονται συνδυαστικά** και όχι μονομερώς, καθώς **αν έχουμε απόλυτη ισότητα** τότε τα άτομα χάνουν το κίνητρο τους και δεν συμμετέχουν στην αγορά, αυτό **έχει σαν συνέπεια την μείωση του συνολικού εισοδήματος και του παραγόμενου προϊόντος** στο επίπεδο που μπορεί ακόμα και το μεμονωμένο άτομο να βρίσκεται σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με την κατάσταση που θα βρίσκονταν σε μια κοινωνία με μεγαλύτερη ανισότητα, στην οποία όμως θα υπήρχε και μεγαλύτερος πλούτος, ο οποίος θα οφείλονταν ακριβώς σε αυτήν την ανισότητα. Ο

---

[220] Το ΑΕΠ (Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν) είναι ένα από τα βασικότερα μέτρα στην Οικονομικά και δείχνει πόση οικονομική δραστηριότητα παράγεται σε μια χώρα μέσα σε ένα χρονικό διάστημα (συνήθως σε έναν χρόνο). Το ΑΕΠ είναι η συνολική αξία όλων των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται μέσα σε μια χώρα και στα δημόσια οικονομικά αποτελεί ένα μέγεθος αντίστοιχο του κέρδους για μια ατομική επιχείρηση ή έναν ιδιώτη.

[221] Αυτό μπορεί να επιτευχθεί και μέσα από τις οικειοθελείς ενέργειες της κοινωνίας των πολιτών ή του εθελοντισμού.

πλούτος αυτός συνεπάγεται ένα μεγαλύτερο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π.[222]. Αν η ανισότητα αυτή είναι υπερβολικά μεγάλη τότε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι απλά ένα στατιστικό νούμερο και δεν αντιπροσωπεύει κάποιο πραγματικό πραγματικό μέγεθος της οικονομίας και άρα μπορεί να είναι παραπλανητικό ή να δώσει ένα ψευδές σήμα κοινωνικής ή ατομικής ευημερίας που δεν αποτυπώνει την πραγματική κατάσταση που βιώνουν τα άτομα. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός κράτους πρόνοιας που θα αποκαθιστά την δικαιοσύνη και την ισότητα για όλους, χωρίς να θυσιάζει τον αναγκαίο βαθμό ανισότητας που είναι απαραίτητος για να λειτουργεί σωστά ο ανταγωνισμός.

Η δεύτερη εναλλακτική για το πρόβλημα της ανισότητας που προκαλεί η μεγιστοποίηση του κέρδους συνήθως διατυπώνεται από τους υπέρμαχους του συστήματος της ελεύθερης αγοράς. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, το πρότυπο του τέλειου ανταγωνισμού εκμηδενίζει τις ανισότητες και μάλιστα αυθόρμητα, χωρίς να χρειάζεται κάποια κεντρική αρχή για την αναδιανομή του εισοδήματος. Η αναδιανομή αυτή συμβαίνει αυθόρμητα γιατί όταν έχουμε τέλεια ελευθερία και ανταγωνισμό τότε οι τιμές έχουν την τάση να κινούνται προς τα φυσικά τους επίπεδα, το μόνο που απαιτείται από τις αρχές είναι να εξασφαλίζουν τον δίκαιο ανταγωνισμό ώστε να μην υπάρχει «μη δημιουργική» ή «καταχρηστική», αν μπορώ να χρησιμοποιήσω αυτούς τους όρους, ανισότητα, δηλαδή ανισότητα που δεν προκύπτει με θεμιτά μέσα και δεν αποφέρει κάποιο όφελος για την κοινωνία, με την έννοια ότι δεν προσφέρει κάποιο πραγματικό αγαθό ή υπηρεσία που να προάγει την χρησιμότητα και να μην βλάπτει τους άλλους ή την κοινωνία.

Ιδιαίτερη σημασία έχει να τονίσουμε το φαινόμενο του ηθικού κινδύνου που προκαλείται όταν τα άτομα δεν υφίσταται τις συνέπειες των πράξεων τους. Για να αποφύγουμε την αναδιανομή των εισοδημάτων, που εξισώνει κερδισμένους με χαμένους και έτσι τους στερεί από τα απαραίτητα κίνητρα που έχουν ανάγκη για να ξεχωρίσουν, να πετύχουν και να δημιουργήσουν, θα πρέπει να υπάρχει μια **εναλλακτική χρηματική ροή** από από τα υψηλά προς τα χαμηλά εισοδήματα και σε μια «κοινωνία ατόμων» αυτό μπορεί να επιτευχθεί **μόνο αν υπάρξουν ζημίες** προς όφελος των χαμηλότερων εισοδημάτων, ουσιαστικά δηλαδή, μια **ανακατανομή των κερδισμένων και των χαμένων** και όχι η μη ύπαρξη κερδισμένων και χαμένων. Επομένως, θα πρέπει να υπάρχουν ζημίες και δεν θα πρέπει να παρεμβαίνει το κράτος για να διασφαλίζει τα κέρδη όταν μια επένδυση απέτυχε, διαφορετικά η έννοια του ρίσκου δεν έχει νόημα. Μόνο έτσι θα μπορέσουν να ωφεληθούν οι φτωχότεροι και να υποστούν απώλειες τα μεγαλύτερα εισοδήματα, κάτι που μειώνει την ανισότητα χωρίς να στερεί την προοπτική του κέρδους[223], και

---

[222] Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σημαίνει το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ανά κάτοικο.Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) είναι η συνολική αξία όλων των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται σε μια χώρα μέσα σε ένα έτος. Προκύπτει αν διαιρέσουμε το συνολικό ΑΕΠ μιας χώρας με τον πληθυσμό αυτής και επομένως δείχνει πόσο ΑΕΠ αντιστοιχεί κατά μέσο όρο σε κάθε κάτοικο, είναι ένας μέσος όρος, άρα, και ως τέτοιος, όπως γνωρίζουμε από την στατιστική, είναι επιρρεπής σε μη ενδεικτικές ή αντιπροσωπευτικές μετρήσεις όταν υπάρχει ακραία ανισότητα που τείνει να αυξήσει τον μέσο όρο. **Σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να προτιμηθεί η διάμεσος** αντί του μέσου όρου. Η διάμεσος στη στατιστική είναι **η μεσαία τιμή ενός συνόλου δεδομένων όταν τα βάλουμε σε αύξουσα ή φθίνουσα σειρά**. Παράδειγμα, αν έχουμε μισθούς/εισοδήματα 700€, 750€, 800€, 850€, 5000€ ο μέσος όρος ανεβαίνει πολύ λόγω των 5000€. αντίθετα η Διάμεσος είναι 800€, που δείχνει καλύτερα τον συνηθισμένο μισθό.

[223] Η προοπτική του κέρδους καθοδηγεί τα άτομα και όχι το ίδιο το κέρδος. Ένα άτομο μπορεί να επιχειρήσει

άρα την δύναμη που δίνει ώθηση στην ανάπτυξη.

Ένα παράδειγμα που το δείχνει αυτό στην πράξη είναι η αγορά ομολόγων. Πολύ συχνά, όταν υπάρχει μια κρίση χρέους, οι αρχές, κρατικές ή υπερεθνικές (πχ ΔΝΤ) παρεμβαίνουν και διαστρεβλώνουν έτσι τις φυσικές διεργασίες της ελεύθερης αγοράς, εξασφαλίζοντας την αποπληρωμή των τοκοχρεωλυσίων με μέτρα που έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα, αυτό **δημιουργεί ηθικό κίνδυνο γιατί ενθαρρύνει τους επενδυτές να σκέφτονται απερίσκεπτα**, εφόσον δεν υφίστανται τις απώλειες των κακών αποφάσεων τους και ταυτόχρονα μπλοκάρει την απαραίτητη χρηματική ροή από τα υψηλά προς τα χαμηλά εισοδήματα. **Από αυτήν την άποψη, η χρηματοδότηση μέσω μετοχών, αντί ομολόγων, είναι ίσως μια προτιμότερη μέθοδος χρηματοδότησης για τα συμφέροντα της κοινωνίας,** διότι έτσι το ο επενδυτής αναλαμβάνει το ρίσκο να μην εισπράξει μέρισμα αν η επιχείρηση αποτύχει και εμφανίσει ζημίες στα αποτελέσματα χρήσης ή έχει αρνητικές ελεύθερες ταμειακές ροές.

Στη συνέχεια, στα κεφάλαια 6 και 8 θα αναφερθούμε ξανά στο φαινόμενο της ανισότητας και θα δούμε περισσότερες σχετικές ιδεές.

Δεύτερον, **το κέρδος έχει κάποιες παρενέργειες για την κοινωνία**. Αυτό που έχει επιτυχία στην αγορά συχνά είναι κοινωνικά επιζήμιο, επομένως η εμπορική επιτυχία ενός προϊόντος δεν σημαίνει απαραίτητα ότι πρόκειται για ένα πραγματικά χρήσιμο αγαθό ή άξιο επαίνου. **Το κέρδος δεν είναι πάντα ικανό να εξασφαλίσει τα αγαθά που έχει ανάγκη η κοινωνία**, γιατί **τα αγαθά αυτά δεν αποφέρουν κέρδος και επομένως κανένας ιδιώτης δεν ενδιαφέρεται να αναλάβει να τα παράξει και να τα προσφέρει/προσκομίσει στην αγορά**. Για παράδειγμα, σε μια ελεύθερη αγορά μπορεί να έχει μεγάλη εμπορική επιτυχία ένα προϊόν του οποίου η κατανάλωση αυξάνει την πρόσκαιρη ηδονή/ευχαρίστηση παρόλο που μπορεί να έχει μακροχρόνιες αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία των καταναλωτών, πχ coca cola ή η προτίμηση που μπορεί να έχουμε σε φαγώσιμα, όπως οι πίτσες, τα λιπαρά ή τα γλυκά έναντι των φρούτων ή των λαχανικών. Επίσης, στην τηλεόραση είναι έντονο αυτό το φαινόμενο, όπου διαπιστώνουμε πως θέματα που απαιτούν σκέψη προσήλωση ή εξειδικευμένες γνώσεις απορρίπτονται και προτιμούνται ελαφρά θεάματα που υποβιβάζουν την νοημοσύνη του κοινού. Αυτό το βλέπουμε και στα βιβλία, όπου συχνά τα μυθιστορήματα εμφανίζονται να έχουν μεγαλύτερη απήχηση από τα επιστημονικά βιβλία. Η βία, το σεξ, και ότιδήποτε απευθύνεται στα κατώτερα ένστικτα, είναι τόσο ισχυρό ώστε τείνει να επικρατεί και να κυριαρχεί έναντι όσων απευθύνονται στα ανώτερα πνευματικά. **Επομένως το κέρδος, όχι απλά στερεί από την κοινωνία αγαθά που τα έχει ανάγκη, αλλά δημιουργεί και αγαθά που την βλάπτουν, για αυτό θα πρέπει να μην αφήνεται ανεξέλεγκτη η οικονομική δραστηριότητα** των ατόμων.

Πριν κλείσουμε αυτήν την ενότητα σχετικά με το κέρδος, θα ήθελα να αναφέρω την τάση του κέρδους να καθοδηγεί τον οικονομικό ή επιχειρηματικό κύκλο[224], ως μια ιδιαίτερη και ξεχωριστή

επειδή βλέπει την ευκαιρία του κέρδους και αυτό αρκεί από μόνο του, παρόλο που το τελικό αποτέλεσμα μπορεί να είναι η ζημία. Αυτό που απαιτείται, είναι να μην είναι οι ζημίες ο κανόνας, να μην είναι καθολικες, ώστε να υπάρχουν και κάποιοι κερδισμένοι τους οποίους θα επιχειρούν να μιμηθούν τα άτομα.

[224] Ο οικονομικός κύκλος είναι οι επαναλαμβανόμενες αυξομειώσεις της οικονομικής δραστηριότητας μιας χώρας

παρενέργεια του κέρδους.

Αυτό έχει και θετικό και αρνητικό αντίκτυπο, από την μια δημιουργεί πλούτο και ευημερία, από την άλλη, όταν η απληστία ξεφεύγει από τα όρια του φυσικού ποσοστού κέρδους, δημιουργεί καταστροφικές τάσεις στασιμότητας και ύφεσης με υψηλή ανεργία. Αν θεωρήσουμε ως κέρδος την αμοιβή της εργασίας, όπως και κάθε άλλου συντελεστή της παραγωγής, θα δούμε, για παράδειγμα, ότι καθώς αναπτύσσεται μια οικονομία και οι μισθοί αυξάνονται, κάποια στιγμή δημιουργούνται πληθωριστικές τάσεις που δυσχεραίνουν τις επιχειρήσεις, ενώ ταυτόχρονα, μειώνεται το μερίδιο του κέρδους σε βάρος του μεριδίου που αναλογεί στην αμοιβή της εργασίας, η οικονομία βρίσκεται σε φάση κρίσης και για αυτό **πολλές επιχειρήσεις εγκαταλείπουν την αγορά** σε αυτό το στάδιο με αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας και την μείωση του ΑΕΠ που χαρακτηρίζει την φάση της ύφεσης, στην οποία πλέον εισέρχεται η οικονομία στη συνέχεια. Όταν συμβαίνει αυτό, μπορεί να χρειάζεται κρατική παρέμβαση, όχι για την προστασία του καταναλωτή, αλλά του παραγωγού, με υψηλότερες τιμές διατίμησης, σε σχέση με τις τιμές που διαμορφώνονται στην ελεύθερη αγορά. Αν εμφανιστεί απούλητο απόθεμα το κράτος αναλαμβάνει να αγοράσει αυτό το απούλητο εμπόρευμα, σε τέτοιες περιπτώσεις. **Αυτή η κρατική παρέμβαση εξασφαλίζει τα συμφέροντα των επιχειρήσεων σε μια φάση που αυτά κρίνουν την επιβίωση της αγοράς**[225].

Δεν θα επεκταθούμε πολύ στον οικονομικό κύκλο, στα πλαίσια του βιβλίου αυτού, όμως αρκεί να πούμε ότι το ποσοστό και η προσδοκία του κέρδους είναι το κλειδί για την κατανόηση των κύκλων στην οικονομία. Αυτοί οι κύκλοι προκαλούν τις φάσεις ύφεσης-ανάπτυξης και έχουν συνέπειες ως προς τον πληθωρισμό και την ανεργία.

με τον χρόνο. Με απλά λόγια, η οικονομία άλλες φορές μεγαλώνει και άλλες επιβραδύνεται ή πέφτει. Αυτές οι φάσεις σχηματίζουν τον οικονομικό κύκλο. Συνήθως μετριέται με βάση το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ).

225 Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

5.3 Εταιρική, κοινωνική ευθύνη και επιχειρηματική ηθική.

Η μεγιστοποίηση του κέρδους είναι ο βασικός στόχος των επιχειρήσεων σύμφωνα με την κλασική οικονομική θεωρία, η άποψη αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής σε ιδεολογίες που εντάσσονται εντός του φιλελεύθερου χώρου, όπως χαρακτηριστικά ο νεοφιλελευθερισμός και υποστηρίζεται από οικονομολόγους όπως ο Φρίντριχ Χάγιεκ και ο Μίλτον Φρίντμαν. Η μεγιστοποίηση του κέρδους γίνεται ο κυρίαρχος στόχος των επιχειρήσεων και κάθε επενδυτικής πρωτοβουλίας γιατί όσο μεγαλύτερο το κέρδος τόσο πιο σίγουρη είναι η επιβίωση της επιχείρησης σε ένα περιβάλλον μεγάλης αβεβαιότητας, στο οποίο το αποτέλεσμα των ενεργειών της δεν μπορεί να προβλεφθεί με ακρίβεια και ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος[226] να χαθούν χρήματα, για αυτό και στα χρηματοοικονομικά υπάρχει το σλόγκαν "safety first" (πρώτα η ασφάλεια) όταν λαμβάνονται επενδυτικές αποφάσεις. Φυσικά το κατάλληλο μίγμα κινδύνου-ανταμοιβής που αναλαμβάνεται εξαρτάται και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της επένδυσης και το προφίλ ρίσκου του συγκεκριμένου επενδυτή. Στις μεγάλες Ανώνυμες Εταιρείες και πολυεθνικές επιχειρήσεις η μεγιστοποίηση του κέρδους παίρνει την μορφή της μεγιστοποίησης της αξίας των μετοχών που ανήκουν στους ιδιοκτήτες της επιχείρησης, καθώς και του ποσού που εισπράττουν μέσω του μερίσματος οι ιδιοκτήτες της επιχείρησης, όπως επίσης και του αποθέματος της επιχείρησης. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την μεγιστοποίηση των συνολικών εσόδων της επιχείρησης, την ελαχιστοποίηση του κόστους και επομένως την επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους, αυτός είναι ένας στόχος που ανάλογα με το πως εφαρμόζεται στην πράξη μπορεί να έχει θετικό αντίκτυπο ή αρνητικό τόσο στην κοινωνία όσο και στην ίδια την επιχείρηση, συχνά, όπως θα δούμε στη συνέχεια μέσα από τις απόψεις δύο σημαντικών συγγραφέων, του καθηγητή Μίλτον Φρίντμαν(1931-2006), τιμημένου με βραβείο Nobel Οικονομίας, και του καθηγητή Κέιθ Ντέιβις (Keith Davis, 1918-2002) του Πανεπιστημίου της Αριζόνα.[227]

Θεωρητικά η επιδίωξη της μεγιστοποίησης του κέρδους έχει θετικό κοινωνικό αντίκτυπο, ωστόσο αυτό είναι ένα συμπέρασμα στο οποίο οδηγούμαστε μέσα από μια σειρά υποθέσεων, απλοποιήσεων και αφαιρέσεων από την σύνθετη πραγματικότητα, όπως για παράδειγμα ότι ο άνθρωπος ενεργεί αποκλειστικά με βάση την λογική και παραμερίζει το συναίσθημα, όταν πρόκειται για οικονομικές αποφάσεις ή ότι καθοδηγείται αποκλειστικά με γνώμονα την επίτευξη κέρδους, το ατομικό συμφέρον και δεν υπάρχει αίσθημα αλτρουισμού στις οικονομικές αποφάσεις. Η υπόθεση αυτή του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου δεν είναι απόλυτα αληθείς

---

[226] Κίνδυνος σημαίνει την γνωστή πιθανότητα απώλειας χρημάτων, επομένως είναι αναπόφευκτο ότι κάποιοι θα αποτύχουν και θα χάσουν χρήματα.

[227] Ο Keith Davis έζησε περίπου από το 1918 έως το 2002 (υπάρχουν μικρές διαφοροποιήσεις στις πηγές για το ακριβές έτος γέννησης). Ήταν σημαντικός θεωρητικός στη διοίκηση επιχειρήσεων και ειδικά στη συμπεριφορά οργανισμών. Ο Milton Friedman έζησε από το 1912 έως το 2006. Ήταν ένας από τους σημαντικότερους οικονομολόγους του 20ού αιώνα, γνωστός για τις ιδέες του γύρω από τον φιλελευθερισμό και τη νομισματική πολιτική.

σε κάθε περίπτωση και συχνά δεν είναι καθόλου αληθής. Το σίγουρο είναι ότι θα ήταν μια χοντροκομμένη γενίκευση να υποθέσουμε ότι κάθε άνθρωπος συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο στην αγορά, χωρίς αυτό να ακυρώνει την χρησιμότητα της υπόθεσης αυτής, η οποία εν μέρει είναι πράγματι αληθινή, καθώς βασίζεται στον ωφελιμισμό, σύμφωνα με τον οποίο οι δυνάμεις του πόνου και της ηδονής είναι οι κυρίαρχες δυνάμεις που σαν ένα νήμα οδηγητικό καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η διαφορά, όπως δείξαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι πως το κέρδος δεν είναι αποκλειστικά το χρήμα, αλλά μπορεί να σχετίζεται και με μη χρηματικούς στόχους, όπως η κοινωνική προσφορά, η αποδοχή από την κοινωνία, η εκτίμηση, ο θαυμασμός κλπ.

Στο πλαίσιο αυτό έχουν αναπτυχθεί εναλλακτικές θεωρίες όσον αφορά τον στόχο των επιχειρήσεων, οι επιχειρήσεις δεν αποσκοπούν οπωσδήποτε αποκλειστικά στην μεγιστοποίηση του κέρδους ή δεν αποσκοπούν άμεσα, καθώς ο στόχος αυτός απαιτεί να προσφέρεις κάποια αξία στην κοινωνία ή να αντιμετωπίσεις κοινωνικά ζητήματα και ανθρώπινες ανάγκες που αυτήν την στιγμή βρίσκονται ανικανοποίητες, επομένως αν κάποιος επιθυμεί την οικονομική επιτυχία του θα πρέπει να προσφέρει αγαθά και υπηρεσίες πραγματικής αξίας στην αγορά. Η προσφορά αυτή αποτελεί κοινωνικό έργο. Τέτοιες **εναλλακτικές θεωρίες εντοπίζονται μέσα από τις έννοιες της επιχειρηματικής ηθικής** και **της εταιρικής** και **κοινωνικής ευθύνης** που εντοπίζουμε στην σύγχρονη επιστήμη της Διοίκησης των Επιχειρήσεων. Συναφείς με αυτές τις έννοιες είναι και δύο έννοιες που θα αναλυθούν και αυτές στην συνέχεια και αναφέρομαι στην **κουλτούρα** και το φαινόμενο που είναι γνωστό ως **το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης**.

Επιχειρηματική Ηθική :

Η επιχειρηματική ηθική είναι ο κλάδος της Ηθικής που εξετάζει τις αρχές και τις αξίες που καθοδηγούν τη συμπεριφορά των επιχειρήσεων και των ανθρώπων μέσα σε αυτές,αφορά το τι είναι σωστό και τι λάθος στον τρόπο που λειτουργεί μια επιχείρηση. Η επιχειρηματική ηθική ασχολείται με θέματα όπως:

Η ειλικρίνεια στις συναλλαγές.

Ο σεβασμός προς εργαζόμενους και πελάτες.

Η δικαιοσύνη (π.χ. ίση μεταχείριση).

Η υπευθυνότητα απέναντι στην κοινωνία και το περιβάλλον.

Η στάση της επιχείρησης ως προς τα ζητήματα αυτά καθορίζει και την πολιτική που αποφασίζει να υιοθετήσει μια επιχείρηση, η πολιτική της εταιρείας πρόκειται για ένα είδος εσωτερικού κανονισμού που υποδεικνύει στα άτομα τις σωστές συμπεριφορές που οφείλουν να έχουν με βάση τις επιθυμίες των μετόχων της και της επιχειρηματική ηθικής που αυτοί υιοθετούν. Επομένως η πολιτική διαμορφώνει κάποιους κοινωνικούς κανόνες, όχι όμως αυστηρούς, όπως στο πλαίσιο του νόμου. Η αποκλειστική προσήλωση στο κέρδος ή η μέθοδος που αυτό επιτυγχάνεται, πχ μέσω της της προσφοράς περισσότερο ανταγωνιστικών προϊόντων ή η προτίμηση στην ποιότητα έναντι της ποσότητας και το αντίστροφο, η πολιτική επιστροφών κλπ

όλα αυτά είναι παραδείγματα επιχειρηματικής ηθικής. Ένα χαρακτηριστικό μοντέλο επιχειρηματικής ηθικής που έχει αποδειχτεί πετυχημένο στην πράξη είναι αυτού του Ιαπωνικού Μάνατζμεντ. Η επιτυχία του αποδεικνύεται αν αναλογιστούμε ότι οι πιο βιώσιμες ιστορικά μεγάλες πολυεθνικές είναι Ιαπωνικές, όπως επίσης αν σκεφτούμε το μέγεθος της οικονομικής επιτυχίας της Ιαπωνίας, δεδομένου ότι πρόκειται και για μια χώρα που ηττήθηκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ποιες είναι οι αρχές που διαμορφώνουν το Ιαπωνικό Μάνατζμεντ;

1. Συνεχής βελτίωση (Kaizen)

- Τι σημαίνει: Η διαδικασία βελτίωσης δεν σταματά ποτέ, ακόμα και αν κάτι λειτουργεί καλά.
- Στόχος: Μικρές, σταθερές αλλαγές που οδηγούν σε υψηλή αποδοτικότητα και ποιότητα.
- Παράδειγμα: Οι εργαζόμενοι προτείνουν καθημερινά βελτιώσεις στη γραμμή παραγωγής.

2. Ομαδικότητα και συλλογική ευθύνη (Teamwork & Group Harmony)

- Τι σημαίνει: Η επιτυχία θεωρείται αποτέλεσμα ομάδας, όχι μεμονωμένων ατόμων.
- Στόχος: Αποφυγή συγκρούσεων, ενίσχυση συνεργασίας και συνοχής.
- Παράδειγμα: Συλλογικές αποφάσεις και ισχυρή δέσμευση της ομάδας στους στόχους.

3. Μακροπρόθεσμη προοπτική

- Τι σημαίνει: Οι αποφάσεις δεν εστιάζουν μόνο στα κέρδη του επόμενου τριμήνου, αλλά στο μέλλον της εταιρείας.
- Η ιαπωνική διοίκηση δίνει προτεραιότητα στην **ανάπτυξη** της εταιρείας **σε βάθος χρόνου**, θυσιάζοντας συχνά τα βραχυπρόθεσμα κέρδη για χάρη της μελλοντικής σταθερότητας.
- Στόχος: Βιώσιμη ανάπτυξη και σταθερές σχέσεις με εργαζόμενους, πελάτες και προμηθευτές.

4. Συνεχής εκπαίδευση και πολυδεξιότητες (Training & Multi-Skilling)

- Τι σημαίνει: Οι εργαζόμενοι εκπαιδεύονται σε πολλούς τομείς για να είναι ευέλικτοι.
- Στόχος: Καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας παραγωγής και αυξημένη ευελιξία στην εργασία.

5. Έμφαση στην ποιότητα (Total Quality Management – TQM)

- Τι σημαίνει: Κάθε εργαζόμενος είναι υπεύθυνος για την ποιότητα του προϊόντος.

- Στόχος: Μηδενικά ελαττώματα, ικανοποίηση πελατών, και διεθνής ανταγωνιστικότητα.

6. Συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων (Ringisei)

- Τι σημαίνει: Οι αποφάσεις περνούν από διαβούλευση με τα επίπεδα της ιεραρχίας.
- Στόχος: Αποδοχή της απόφασης από όλη την ομάδα και καλύτερη εφαρμογή της.

7. Διά βίου απασχόληση (Lifetime Employment)

- Τι σημαίνει: Ιστορικά, οι εταιρείες πρόσφεραν σταθερή απασχόληση για όλη τη ζωή του εργαζομένου.
- Στόχος: Αφοσίωση των εργαζομένων, χαμηλή κινητικότητα και διατήρηση γνώσης στην εταιρεία.
  (Σήμερα εφαρμόζεται λιγότερο αυστηρά, αλλά παραμένει σημαντικό στοιχείο της κουλτούρας.)

Επιπλέον, σημασία αποδίδεται και σε αρχές όπως :

Ισόβια Απασχόληση (Shushin Koyo): Παραδοσιακά, οι μεγάλες ιαπωνικές εταιρείες προσέφεραν εργασιακή ασφάλεια μέχρι τη συνταξιοδότηση, δημιουργώντας ισχυρή πίστη και δέσμευση μεταξύ εργαζομένου και εταιρείας.

Σύστημα Αρχαιότητας (Nenko Joryu): Οι προαγωγές και οι αυξήσεις μισθών βασίζονται συχνά στα έτη υπηρεσίας και την ηλικία, και όχι μόνο στην απόδοση, ενισχύοντας την πίστη και την ομαδική συνοχή.

Λήψη Αποφάσεων με Συναίνεση (Ringi): Οι αποφάσεις λαμβάνονται από κάτω προς τα πάνω (bottom-up), επιδιώκοντας τη συναίνεση όλων των εμπλεκομένων μερών πριν την τελική επικύρωση, γεγονός που καθυστερεί την απόφαση αλλά επιταχύνει την εφαρμογή της.

Just-in-Time (JIT) Παραγωγή: Μέθοδος παραγωγής που στοχεύει στην κατασκευή των απαραίτητων εξαρτημάτων, στην κατάλληλη ποσότητα και τον ακριβή χρόνο, ελαχιστοποιώντας το απόθεμα.

Κύκλοι Ποιότητας (Quality Circles): Μικρές ομάδες εργαζομένων συναντώνται τακτικά για να εντοπίσουν, να αναλύσουν και να επιλύσουν προβλήματα που σχετίζονται με την εργασία τους.

Θεωρία Z (Theory Z): Ο William Ouchi χαρακτήρισε την ιαπωνική προσέγγιση ως "Θεωρία Z", η οποία **συνδυάζει στοιχεία από το δυτικό μάνατζμεντ (ατομική ευθύνη) και την ιαπωνική κουλτούρα**[228] (ομαδικότητα, εμπιστοσύνη, φροντίδα για τον εργαζόμενο).

[228] Η **κουλτούρα** στην κοινωνιολογία και τη διοίκηση είναι το **σύνολο των αξιών, πεποιθήσεων, αντιλήψεων και κανόνων συμπεριφοράς** που μοιράζονται τα μέλη μιας κοινωνίας ή ενός οργανισμού. Περιλαμβάνει τρόπους σκέψης, επικοινωνίας, λήψης αποφάσεων και επίλυσης συγκρούσεων. Μπορεί να είναι **εθνική κουλτούρα** (π.χ. Ιαπωνική, Αμερικανική) ή **εταιρική/οργανωσιακή κουλτούρα** (π.χ. Google, Toyota). Εμείς εδώ αναφερόμαστε

Οι αρχές αυτές του Ιαπωνικού Μάνατζμεντ προφανώς και προκύπτουν από την επιχειρηματική ηθική που υιοθετείται στην **Ιαπωνική κουλτούρα** και η οποία θα λέγαμε ότι είναι **διαφορετική και συχνά αντίθετη με αυτήν του δυτικού σκληρού καπιταλισμού αμερικάνικου τύπου** που δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο ατομικό συμφέρον και το προσωπικό κέρδος. Για παράδειγμα, μια ηθική αρχή που θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στον παραπάνω κατάλογο είναι η **έμφαση στις προσωπικές σχέσεις αντί των καθαρών συναλλαγών**[229], αυτή είναι ξεχωριστή αρχή που δείχνει την διαφορά ανάμεσα στις δύο αγορές, που αν και πρόκειται για ελεύθερες αγορές, ωστόσο η διαφορετική κουλτούρα των λαών τις κάνει να φαίνονται διαφορετικές. Φυσικά η ένταση του ανταγωνισμού σε διεθνές επίπεδο συχνά εξαναγκάζει τις χώρες να κάνουν κάποιες υποχωρήσεις ως προς τις επιθυμητές αρχές τους για να επιβιώσουν στο σύγχρονο περιβάλλον που γίνεται ολοένα και πιο ανταγωνιστικό. Επίσης, ο τρόπος που επιλέγει η εταιρεία να υποκινήσει τους εργαζομένους της σχετίζεται με την επιχειρηματική ηθική που υιοθετεί. Το αν θα αποφασίσει να ενισχύσει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά παρέχοντας χρηματικά ή μη χρηματικά κίνητρα, το αν θα κάνει χρήση ανταμοιβής ή τιμωρίας καθώς ο τύπος ηγεσίας που αποφασίζει να ακολουθήσει, όλα αυτά απορρέουν από την ηθική που ακολουθεί η επιχείρηση.

Οι αρχές αυτές είναι αποτέλεσμα αυτού που αποκαλούμε «κοινωνική ευθύνη» των επιχειρήσεων. Όπως δείξαμε νωρίτερα, ο μοναδικός στόχος που αναγνωρίζει η mainstream οικονομική θεωρία, και οι σκληροπυρηνικές ιδεολογίες που έχουν στο επίκεντρο τους την ελεύθερη αγορά, όπως ο νεοφιλελευθερισμός ή κάποιες πτυχές του αναρχικού καπιταλισμού, είναι ο στόχος της μεγιστοποίησης των κερδών. Αν τα άτομα αφεθούν ανεξέλεγκτα και ελεύθερα να επιδιώξουν αυτόν τον στόχο, σύμφωνα με την θεωρία κλασικών φιλελεύθερων, όπως ο Άνταμ Σμίθ, θα οδηγηθούν, χωρίς να είναι στις άμεσες προθέσεις τους, στην επίτευξη ενός διαφορετικού σκοπού από αυτόν της αρχικής τους πρόθεσης. **Αυτό θα μπορούσε να ονομαστεί «Δημόσιο συμφέρον»**

Αν όμως ο άνθρωπος είναι εγωιστής, συμφεροντολόγος ή «κακός» από την φύση του τότε μπορεί να μην επιδεικνύει αλτρουισμό και να ενδιαφέρεται σχεδόν αποκλειστικά για το προσωπικό του συμφέρον και το κέρδος, όμως για τον ίδιο ακριβώς λόγο **θα επιδιώξει τον περιορισμό του ανταγωνισμού** που τον πιέζει να μειώσει τα περιθώρια του κέρδους, όπως επίσης να περιορίσει τα καθήκοντα που του επιβάλλονται από την νομοθεσία και ενδεχομένως του περιορίζουν αντίστοιχα το κέρδος. Αυτό οδηγεί στην διαμόρφωση μιας αγοράς που δεν παίρνει τόσο την μορφή μιας τέλειας ή πλήρους ανταγωνιστικής αγοράς, αλλά ενός μονοπωλιακού ανταγωνισμού.[230] Αυτός ο περιορισμός του ανταγωνισμού μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την συνεργασία των ήδη εδραιωμένων στην αγορά εταιρειών που δεν θέλουν να δουν έναν νέο ανταγωνιστή να εισέρχεται στην αγορά και να διεκδικεί και αυτός ένα μερίδιο της. Συχνά, για τον σκοπό αυτόν, είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της κυβέρνησης και με κυβερνητικά μέτρα, όπως γραφειοκρατικά και ρυθμιστικά εμπόδια ή φορολογία, όπως οι

στην οργανωσιακή κουλτούρα στα πλαίσια της επιστήμης της διοίκησης. Η κουλτούρα συνδέεται με την επιχειρηματική ηθική και η σχέση μεταξύ τους είναι αμφίδρομη.

[229] βλ. θεωρία παιγνίων το δίλημμα του φυλακισμένου.
[230] βλ. κεφάλαιο 2.

δασμοί, που εμποδίζουν τον ανταγωνισμό από το εξωτερικό, καταφέρνουν να πετύχουν τον στόχο τους και να περιορίσουν τον ανταγωνισμό, εξασφαλίζοντας για τους εαυτούς τους ένα υψηλότερο περιθώριο κέρδους. Οι ατέλειες αυτές της αγοράς οδηγούν σε μια διαφορετική κατάσταση και ένα περιβάλλον διαφορετικό από αυτό που οικονομική θεωρία υποθέτει με βάση τις απλουστεύσεις της. Αυτή η συνέπεια της μονομερούς εφαρμογής του κινήτρου της μεγιστοποίησης του κέρδους είχε ως συνέπεια να αναπτυχθούν κινήματα κατά των επιχειρήσεων, των πολυεθνικών και του χρηματοπιστωτικού τομέα και συνέβαλε στην διαμόρφωση της λεγόμενης «κοινωνικής ευθύνης» των επιχειρήσεων, προκειμένου να εξυγιανθούν οι αρνητικές επιπτώσεις του κέρδους στην κοινωνία.

Λέγοντας Κοινωνική Ευθύνη των Επιχειρήσεων εννοούμε την πολιτική και την ευαισθησία της επιχείρησης σε θέματα που αφορούν το κοινωνικό σύνολο. Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη είναι η υποχρέωση μιας επιχείρησης να λειτουργεί με τρόπο που δεν στοχεύει μόνο στο κέρδος, αλλά λαμβάνει υπόψη και τις επιπτώσεις της στην κοινωνία και το περιβάλλον. Είναι το να νοιάζεται μια εταιρεία για τον κόσμο γύρω της, όχι μόνο για τα χρήματά της και είναι σημαντική γιατί βελτιώνει την εικόνα της εταιρείας, δημιουργεί εμπιστοσύνη με το κοινό και συμβάλλει σε μια πιο βιώσιμη κοινωνία. Η εταιρική ευθύνη καλύπτει διάφορους τομείς:

Περιβάλλον: μείωση ρύπανσης, ανακύκλωση

Κοινωνία: στήριξη ευπαθών ομάδων, δωρεές

Εργαζόμενοι: καλές συνθήκες εργασίας, δίκαιοι μισθοί

Ηθική λειτουργία: διαφάνεια και αυθεντικότητα στις πρακτικές

Πιο συγκεκριμένα, περιλαμβάνει:

● την παραγωγή ανακυκλωμένων προϊόντων ή τη χρησιμοποίηση πρώτων υλών, που προέρχονται από ανακυκλωμένα υλικά

● την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας με τη χρησιμοποίηση τεχνικών που σέβονται και προστατεύουν το περιβάλλον από τις μολύνσεις. Πολλές επιχειρήσεις τοποθετούν ειδικά φίλτρα για να ελέγχουν τους ρύπους ή χρησιμοποιούν τεχνολογία τέτοια, που μειώνει τις εκπομπές αερίων.

● την εκπαίδευση στελεχών με προσανατολισμό το σεβασμό στο περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή κάνουμε λόγο για τα περίφημα «πράσινα» στελέχη, «green managers».

● τις διάφορες κοινωνικές παροχές προς τους εργαζόμενους, όπως παιδικές κατασκηνώσεις, εκδρομές προσωπικού, εκπτωτικά κουπόνια, παροχές σε είδος και διάφορα δώρα. Παράδειγμα : Προγράμματα για την ευημερία των εργαζομένων

● τις διάφορες παροχές προς το κοινωνικό σύνολο, όπως αιμοδοσίες, ανθρωπιστική βοήθεια, υποστήριξη εράνων κ.τ.λ. πχ Επιχείρηση που κάνει δωρεές σε σχολεία ή νοσοκομεία.[231]

[231] Βαξεβανίδου Μ. και Ρεκλείτης Π. *Αρχές Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων*, Γ' ΕΠΑΛ. Εκδόσεις «Διόφαντος», 2020.

Στο σημείο αυτό θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρουσιάσουμε δύο απόψεις σχετικά με το ζήτημα της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων και θα προτιμούσα να βγάλει ο αναγνώστης τα δικά του συμπεράσματα για το κατάλληλο μίγμα του κοινωνικού ρόλου που θα έπρεπε να διέπει τις επιχειρήσεις. Στην αρχή της ενότητας αναφέραμε τους καθηγητές Μίλτον Φρίντμαν και Κέιθ Ντέιβις. Από τον πρώτο θα δούμε επιχειρήματα κατά της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων ενώ από τον δεύτερο υπέρ:

Η κοινωνική ευθύνη των επιχειρήσεων:

Η σχέση ανάμεσα στην επιχειρηματική δραστηριότητα και την κοινωνική ευθύνη αποτελεί ένα διαχρονικό ζήτημα της διοίκησης επιχειρήσεων. Το βασικό ερώτημα είναι κατά πόσο μια επιχείρηση θα πρέπει να περιορίζεται στην οικονομική της αποστολή και στην τήρηση της νομοθεσίας ή αν οφείλει να λαμβάνει υπόψη της ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες και συνέπειες.

Δύο χαρακτηριστικές και διαφορετικές προσεγγίσεις στο ζήτημα συνδέονται με τον Milton Friedman και τον Keith Davis. Ο Friedman αντιμετωπίζει την επιχείρηση πρωτίστως ως οικονομικό οργανισμό, ενώ ο Davis δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ευρύτερη κοινωνική της επίδραση.

Η περιορισμένη αντίληψη της κοινωνικής ευθύνης:

Σύμφωνα με την προσέγγιση του Milton Friedman, η βασική ευθύνη των διοικούντων είναι να διαχειρίζονται τους πόρους της επιχείρησης με τρόπο που δημιουργεί οικονομική αξία για τους ιδιοκτήτες και τους μετόχους, πάντοτε μέσα στα όρια του νόμου και των κανόνων του ανταγωνισμού.

Από αυτή την οπτική, η ανάληψη κοινωνικών δράσεων με πόρους της επιχείρησης μπορεί να δημιουργήσει ένα πρόβλημα: οι διοικούντες χρησιμοποιούν χρήματα που δεν τους ανήκουν προσωπικά για σκοπούς τους οποίους οι ίδιοι θεωρούν κοινωνικά επιθυμητούς. Παράλληλα, οι κοινωνικοί στόχοι δεν είναι πάντοτε εύκολο να μετρηθούν με την ακρίβεια με την οποία μπορούν να αξιολογηθούν οικονομικά αποτελέσματα.

Ένα ακόμη επιχείρημα είναι ότι η συστηματική χρηματοδότηση κοινωνικών προγραμμάτων μπορεί να αυξήσει το λειτουργικό κόστος μιας επιχείρησης. Αν το κόστος αυτό μετακυλιστεί στις

τιμές των προϊόντων ή των υπηρεσιών, ενδέχεται να επηρεάσει την ανταγωνιστικότητά της. Επιπλέον, η διοίκηση μιας επιχείρησης δεν διαθέτει κατ’ ανάγκη την απαιτούμενη τεχνογνωσία για να αποφασίσει ποια κοινωνικά προβλήματα πρέπει να αντιμετωπιστούν και ποιος είναι ο αποτελεσματικότερος τρόπος αντιμετώπισής τους.

Η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν σημαίνει ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα είναι κοινωνικά αδιάφορη. Μια επιχείρηση που λειτουργεί αποτελεσματικά μπορεί να δημιουργεί θέσεις εργασίας, να παράγει αγαθά και υπηρεσίες, να καταβάλλει φόρους και να συμβάλλει γενικότερα στη δημιουργία οικονομικής δραστηριότητας. Με αυτή την έννοια, κοινωνικά ωφέλιμα αποτελέσματα μπορούν να προκύπτουν ως συνέπεια της οικονομικής λειτουργίας της επιχείρησης, χωρίς να αποτελούν πάντοτε τον πρωταρχικό της σκοπό.

Η διευρυμένη αντίληψη της κοινωνικής ευθύνης:

Μια διαφορετική προσέγγιση συνδέεται με τον Keith Davis. Από αυτή την οπτική, οι επιχειρήσεις αποτελούν σημαντικούς κοινωνικούς θεσμούς και η δύναμη που διαθέτουν συνεπάγεται αντίστοιχες ευθύνες. Οι αποφάσεις τους επηρεάζουν εργαζομένους, καταναλωτές, τοπικές κοινωνίες, το περιβάλλον και γενικότερα την κοινωνία.

Επομένως, η επιχείρηση δεν είναι απαραίτητο να περιμένει πάντοτε την κρατική παρέμβαση ή τη θέσπιση νέων υποχρεώσεων. Όταν διαθέτει τις απαραίτητες γνώσεις και δυνατότητες, μπορεί να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων.

Η λογική αυτή μπορεί να εξυπηρετεί παράλληλα και τα συμφέροντα της ίδιας της επιχείρησης. Μια επιχείρηση που συμβάλλει στη βελτίωση του κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται μπορεί μακροπρόθεσμα να δημιουργεί ευνοϊκότερες συνθήκες για τη δική της ανάπτυξη. Για παράδειγμα, επενδύσεις που μειώνουν την περιβαλλοντική επιβάρυνση μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να περιορίσουν ταυτόχρονα το κόστος λειτουργίας ή να ενισχύσουν την εικόνα της επιχείρησης.

Παράλληλα, η έγκαιρη αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων μπορεί να αποτρέψει την εξέλιξή τους σε σοβαρότερες καταστάσεις που θα απαιτούσαν αργότερα μεγαλύτερες οικονομικές ή θεσμικές παρεμβάσεις. Η κοινωνική υπευθυνότητα μπορεί επίσης να ενισχύσει την εμπιστοσύνη των καταναλωτών και της κοινωνίας απέναντι στην επιχείρηση.

Διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής ανταπόκρισης

Η κοινωνική υπευθυνότητα δεν εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο από όλες τις επιχειρήσεις. Μπορούμε να φανταστούμε ένα συνεχές που ξεκινά από την αυστηρή τήρηση των υποχρεώσεων και φτάνει μέχρι την ενεργή συμμετοχή στην αντιμετώπιση ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων.

Στο πρώτο επίπεδο βρίσκεται η συμμόρφωση με τις νομικές υποχρεώσεις. Η επιχείρηση περιορίζει την κοινωνική της ευθύνη σε όσα απαιτούνται από το θεσμικό πλαίσιο. Βασική προτεραιότητα είναι η νόμιμη και οικονομικά βιώσιμη λειτουργία της.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η επιχείρηση προχωρά πέρα από την απλή συμμόρφωση και αναλαμβάνει πρωτοβουλίες που σχετίζονται άμεσα με τις δραστηριότητές της ή μπορούν παράλληλα να δημιουργήσουν επιχειρηματικό όφελος. Η κοινωνική δράση, επομένως, συνδέεται περισσότερο με τη μακροπρόθεσμη στρατηγική της.

Στο πιο διευρυμένο επίπεδο, η επιχείρηση εξετάζει κοινωνικές ανάγκες οι οποίες μπορεί να μην επηρεάζουν άμεσα την καθημερινή της λειτουργία. Μπορεί να αναλάβει δράσεις για ζητήματα που θεωρεί ότι θα αποκτήσουν μεγαλύτερη σημασία στο μέλλον ή να συνεργαστεί με άλλους κοινωνικούς φορείς για την αντιμετώπισή τους.

Ποιος είναι ο κατάλληλος βαθμός κοινωνικής ευθύνης;

Δεν υπάρχει μία απάντηση που να μπορεί να εφαρμοστεί σε κάθε επιχείρηση και σε κάθε εποχή. Ο κατάλληλος βαθμός κοινωνικής ανταπόκρισης επηρεάζεται από το μέγεθος και τη φύση της επιχείρησης, τον κλάδο στον οποίο δραστηριοποιείται, τις ανάγκες της κοινωνίας, το θεσμικό περιβάλλον και τις οικονομικές συνθήκες.

Μια επιχείρηση που δραστηριοποιείται σε έναν κλάδο με σημαντικές περιβαλλοντικές ή κοινωνικές επιπτώσεις ενδέχεται να έχει διαφορετικές ευθύνες από μια επιχείρηση που δραστηριοποιείται σε έναν εντελώς διαφορετικό τομέα. Αντίστοιχα, οι κοινωνικές προτεραιότητες μιας χώρας ή μιας εποχής μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από εκείνες μιας άλλης.

Το ουσιαστικό ζήτημα, επομένως, δεν είναι μόνο αν μια επιχείρηση πρέπει να είναι κοινωνικά υπεύθυνη, αλλά σε ποιον βαθμό, με ποια μέσα και με ποια κριτήρια θα πρέπει να αναλαμβάνει κοινωνικές δράσεις. Η ισορροπία ανάμεσα στην οικονομική αποτελεσματικότητα και στην

κοινωνική προσφορά αποτελεί τελικά μια επιλογή που κάθε επιχείρηση καλείται να αντιμετωπίσει μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες στις οποίες λειτουργεί. [232]

Ο άριστος βαθμός κοινωνικής ανταπόκρισης δεν είναι τόσο απλή υπόθεση να προσδιοριστεί και εξαρτάται από τις ιστορικές περιστάσεις και τις συνθήκες (πολιτικές και κοινωνικές) εντός των οποίων λειτουργούν οι επιχειρήσεις. Ο αναγνώστης μπορεί να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα.

Προτού κλείσουμε αυτήν την ενότητα θα ήθελα να αναφέρω δυο γεγονότα για να καταλάβει ο αναγνώστης ότι οι ακραίες απόψεις θα αποτελούσαν μια παραμόρφωση και η άριστη επιλογή θα ήταν ένας συνδυασμός των παραπάνω. Στο πλαίσιο αυτό θα ήθελα να αναφερθώ σε 2 φαινόμενα : τις αδυναμίες του ΑΕΠ στο πλαίσιο της μακροοικονομικής πολιτικής και το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης.

Το ΑΕΠ είναι το μέγεθος που μετράει την αξία της συνολική παραγωγής σε χρηματικές μονάδες σε μια οικονομία. Σαν μέγεθος χρησιμοποιείται για να εξάγουμε συμπεράσματα για την οικονομική ευημερία μιας κοινωνίας και επομένως για την ευημερία αυτής γενικότερα. Αποτελεί ένα τόσο σημαντικό μέγεθος που πλέον η επιτυχία ή αποτυχία της οικονομικής πολιτικής ή των κυβερνήσεων κρίνεται με αυτό το κριτήριο. Η μεγιστοποίηση του ΑΕΠ για την οικονομία στο σύνολο της είναι το αντίστοιχο της μεγιστοποίησης του κέρδους για μια ατομική επιχείρηση. Αν και το ΑΕΠ αποτελεί ένα νούμερο που δείχνει την ευημερία φαινομενικά, ωστόσο υπάρχουν κάποια ελαττώματα στον τρόπο υπολογισμού του και θα μπορούσε αυτό να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα ότι η αποκλειστική προσήλωση στο κέρδος μπορεί τελικά να είναι επιζήμια ακόμα και για την ίδια την επιχείρηση ή την πολιτεία. Δεν θα σταθώ σε όλες τις αδυναμίες που έχει ως μέγεθος το ΑΕΠ, θα αναφέρω μόνο τα παρακάτω επιχειρήματα :

1. Δεν λαμβάνει υπόψιν το είδος των αγαθών που παράγονται και το πως αυτά διανέμονται.
2. Εστιάζει στην ποσότητα και όχι την ποιότητα.
3. Δεν υπολογίζεται ότι ανήκει στην λεγόμενη παραοικονομία ή δεν γίνεται αντικείμενο αγοραπωλησίας..[233]

Αυτό σημαίνει ότι σαν μέγεθος μετράει μόνο χρηματικές αξίες και όχι το συγκεκριμένο είδος των αγαθών που παράγονται και προσφέρονται, επιπλέον αδιαφορεί για την άνιση ή ίση διανομή τους. Η μεγάλη ανισότητα όμως γεννά κοινωνικά προβλήματα και επιδεινώνει το πρόβλημα της φτώχειας και επομένως, όχι απλά δεν αυξάνει το επίπεδο της ανθρώπινης/κοινωνικής ευημερίας, αλλά το μειώνει σε πολύ μεγάλο βαθμό και άρα το ΑΕΠ από μόνο του είναι ένα παραπλανητικό μέγεθος. Αν για παράδειγμα συμβαίνει ένας πόλεμος και αυξάνεται η παραγωγή και προσφορά οπλικών συστημάτων, αυτό από την άποψη του συνολικού εισοδήματος φαίνεται σαν κάτι

[232] Montana J. Patrick και Chavron Bruce H. Management, Εκδόσεις Barron's Educational Series Inc.,U.S., 2015.

[233] Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

θετικό, ενώ στην πραγματικότητα για την κοινωνία θα ήταν καταστροφικό. Άλλο παράδειγμα, εργοστάσια και βιομηχανίες που ρυπαίνουν την ατμόσφαιρα και επιβαρύνουν το περιβάλλον, αποφέρουν καθαρή αύξηση του εισοδήματος, αλλά καταστρέφουν το περιβάλλον. Η οικολογική/περιβαλλοντική ζημιά είναι μια ιδιαίτερα δυσάρεστη παρενέργεια του κέρδους για τα επίπεδα της ανθρώπινης ευημερίας, όμως η τελευταία αυτή επίπτωση δεν φαίνεται πουθενά, αν κρίνουμε μόνο από το μέγεθος του ΑΕΠ. Το ΑΕΠ μετράει δαπάνες, και οπωσδήποτε οι δαπάνες σε οπλικά συστήματα ξεπερνάνε τις δαπάνες για την υγεία, την σίτιση του πληθυσμού που υποφέρει από την πείνα κλπ.

Δεύτερον, αδιαφορεί για την ποιότητα, γιατί συχνά αυτή δεν αποτυπώνεται στην τιμή, όμως η ποιότητα είναι πολύ σημαντική για την κοινωνική ευημερία. Αν αναλογιστούμε για παράδειγμα ένα προϊόν κακής ποιότητας και ένα καλής θα αντιληφθούμε την διαφορά, αν η ποιότητα δεν αποφέρει κέρδος τότε θα μπορούσαν να υπάρχουν στην αγορά ακόμα και προϊόντα επικίνδυνα για την υγεία. Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν και περιπτώσεις προϊόντων/αγαθών της ελεύθερης αγοράς που βλάπτουν την κοινωνία, αποφέρουν σημαντικό κέρδος όμως γιατί απευθύνονται στα ισχυρά ανθρώπινα πάθη και ένστικτα : τηλεόραση, σινεμά σόσιαλ μίντια κλπ που προβάλουν βία, σεξ, έγκλημα κλπ. Σε επόμενη ενότητα θα δούμε μια κριτική του Τζόν Ράσκιν για την ελεύθερη αγορά που εστιάζει και στο πρόβλημα αυτό.

Τέλος, όσον αφορά την παραοικονομία[234], το χειρότερο είναι όταν στην επιδίωξη της μεγιστοποίησης του κέρδους των επιχειρήσεων, ενισχύονται παράνομες δραστηριότητες ή αισχροκέρδεια επειδή αποφέρει υψηλό κέρδος.

Με παρόμοιο τρόπο η προσήλωση στο κέρδος μπορεί να είναι επιζήμια για την κοινωνία, εφόσον μπορεί να παρακινήσει το άτομο να προβεί σε ανεύθυνες ή παράνομες δραστηριότητες υψηλού ρίσκου που έχουν παράπλευρες συνέπειες σε τρίτους ή σε δραστηριότητες που αποφέρουν υψηλό κέρδος χωρίς να εξετάζεται η βλαπτική και παρασιτική τους επίδραση για την κοινωνία. Επίσης μπορεί να μειωθεί η ποιότητα των προσφερόμενων αγαθών και υπηρεσιών.[235]

Αν κρίνουμε βάση όλων αυτών, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι η επιδίωξη του κέρδους είναι ένας στόχος που θα έπρεπε να αγνοηθεί, ωστόσο αυτό θα ήταν λάθος και έχει σημασία από ποια άποψη κρίνουμε το κέρδος, επιτρέψτε μου να το δείξω αυτό μέσα από ένα παράδειγμα. Το λεγόμενο πρόβλημα της αντιπροσώπευσης:

Το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εξηγεί ένα φαινόμενο που παρατηρείται στις επιχειρήσεις, μπορεί όμως να το δούμε και στην πολιτική και την κοινωνιολογία. Όσον αφορά τις επιχειρήσεις αναφέρεται στο πρόβλημα που προκύπτει όταν η διοίκηση μιας επιχείρησης, εφόσον δεν πρόκειται για τους ίδιους τους μετόχους της, τοποθετεί τα δικά της συμφέροντα

[234] Η παραοικονομία είναι το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται εκτός του επίσημου (νόμιμου και δηλωμένου) οικονομικού συστήματος μιας χώρας.Με πιο απλά λόγια, είναι χρήματα και συναλλαγές που δεν δηλώνονται στο κράτος, άρα δεν φορολογούνται και δεν καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές.

[235] βλ. πρόβλημα των κακών λεμονιών.

πάνω από τα συμφέροντα των ιδιοκτητών της εταιρείας, που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν. Πρόκειται για περιπτώσεις που υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων και τα ανώτατα αυτά διοικητικά στελέχη (που θα μπορούσαν να είναι για παράδειγμα ο πρόεδρος ή ο διευθύνων σύμβουλος μιας εταιρείας) επιβαρύνουν με προσωπικά τους έξοδα την επιχείρηση, αδιαφορώντας για το κέρδος της επιχείρησης και την αξία της περιουσίας των μετόχων. Αυτό το φαινόμενο μπορεί να δείξει δύο πλευρές της επιδίωξης για μέγιστο κέρδος. Αν το κρίνουμε από την άποψη του προσωπικού κέρδους των διευθυντικών στελεχών τότε θα λέγαμε ότι πρόκειται περισσότερο για κλοπή ή υπεραξία ή αισχροκέρδια/απάτη, αν το κρίνουμε όμως από την άποψη του προσωπικού κέρδους της εταιρείας και των μετόχων θα λέγαμε ότι αυτό είναι το ηθικά σωστό. Να θυμίσουμε ότι για τον Φρίντμαν και τους νεοφιλελεύθερους οπαδούς του, η μεγιστοποίηση του κέρδους αφορά την μεγιστοποίηση της περιουσίας των μετόχων, αυτός θα έπρεπε να είναι ο στόχος που διαμορφώνει την επιχειρηματική ηθική και κουλτούρα των στελεχών και υπαλλήλων και όχι η προσωπικός πλουτισμός τους σε βάρος των κερδών της εταιρείας. Οπότε, η ιδέα αυτή για το κέρδος εξαρτάται από τις ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες κρίνουμε αυτήν την επιδίωξη, καθώς και τα άτομα που αφορά.

Το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης μπορεί να το δούμε και σε άλλες επιστήμες, όπως η πολιτική, στην οποία αναφέρεται στο αντίστοιχο φαινόμενο που παρατηρείται, όπου οι πολιτικοί τοποθετούν τα συμφέροντα τους πάνω από τα συμφέροντα του λαού, τον οποίο υποτίθεται ότι εκπροσωπούν. Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τους πολιτικούς με τα διευθυντικά στελέχη και τους μετόχους με τον λαό, στον οποίο ανήκει θεωρητικά η πολιτεία.

ΜΕΡΟΣ Γ' — Πολιτική Οικονομία & Ηθική Δικαιοσύνη

Κεφάλαιο 6 — Δικαιοσύνη στην Κατανομή Πόρων

6.1 Το Αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας

Το κίνητρο του κέρδους είναι το όχημα της ανάπτυξης και σε άλλες εποχές υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική η συνεισφορά του, κατάφερε να βγάλει την ανθρωπότητα από το αδιέξοδο της μαλθουσιανής παγίδας[236] και να συμβάλλει στην ευημερία και τον πλούτο που υπάρχει γύρω μας. Στην σύγχρονη εποχή, όμως, υπάρχει ένας υπερκορεσμός στην αγορά και δεν υπάρχει διαθέσιμη Γη και πλουτοπαραγωγικοί πόροι (συντελεστές της παραγωγής) για να συνεχιστούν οι ίδιοι ρυθμοί ανάπτυξης του παρελθόντος. Το κίνητρο του κέρδους προκαλεί πλέον μια ασφυξία στην κοινωνία που οφείλεται στους έντονους ρυθμούς ζωής, στον υπερβολικό ανταγωνισμό, την υπερβολική αύξηση του πληθυσμού, την ανισότητα κλπ που αποτελούν τις βασικές παρενέργειες του κέρδους στην κοινωνία. Στην ενότητα αυτήν θα εστιάσουμε στο πρόβλημα αυτό που σχετίζεται με ένα από τα βασικά ερωτήματα με τα οποία ασχολείται η οικονομική επιστήμη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο είχαμε παρουσιάσει την κυρίαρχη οικονομική θεωρία και τα βασικά ερωτήματα και μοντέλα που αξιοποιούνται στο πλαίσιο της. Το βασικό πρόβλημα που προσπαθεί να αντιμετωπίσει η οικονομική επιστήμη είναι αυτό της στενότητας των πλουτοπαραγωγικών πόρων σε σχέση με τις απεριόριστες ανάγκες των ανθρώπων, που δεν υπόκεινται σε οριστικό κορεσμό. Από αυτό το βασικό πρόβλημα προκύπτει και το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης, θα είχε αξία να θυμηθούμε ξανά ποιο είναι το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας. Αν ανατρέξουμε στο δεύτερο κεφάλαιο θα δούμε το παρακάτω απόσπασμα :

«*από το βασικό οικονομικό πρόβλημα πηγάζουν 4 ερωτήματα τα οποία καλείται να απαντήσει κάθε οικονομικό σύστημα και ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο κάθε οικονομικό σύστημα*

[236] Η «μαλθουσιανή παγίδα» αναφέρεται στο φαινόμενο όπου, εξαιτίας της συνεχούς αύξησης του πληθυσμού, η οικονομία δεν μπορεί να εξελιχθεί πέρα από ένα συγκεκριμένο επίπεδο, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των πόρων καταναλώνεται στην κάλυψη των αναγκών του αυξανόμενου πληθυσμού, περιορίζοντας την ανάπτυξη.Ο όρος προέρχεται από τον Άγγλο οικονομολόγο *Thomas Malthus*, ο οποίος, στις αρχές του 19ου αιώνα, υποστήριξε ότι ο πληθυσμός τείνει να αυξάνεται γεωμετρικά (δηλαδή, διπλασιάζεται κάθε λίγα χρόνια), ενώ οι παραγωγικοί πόροι αυξάνονται μόνο αριθμητικά (γραμμικά). Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, αν η πληθυσμιακή αύξηση ξεπερνά την ικανότητα παραγωγής τροφής και άλλων πόρων, τότε η κοινωνία θα βιώσει φτώχεια, πείνα και περιορισμένη ανάπτυξη.

προσεγγίζει τα ζητήματα αυτά αποτελεί το κριτήριο με το οποίο χαρακτηρίζουμε ένα σύστημα ως καπιταλιστικό ή σοσιαλιστικό/κομμουνιστικό. Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν ουσιαστικά το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας:

1) Ποια προϊόντα παράγονται και σε τι ποσότητες; (σε μια μονάδα του χρόνου)

2) Πώς παράγονται;

3) Για ποιόν παράγονται; (Πως γίνεται η διανομή δηλαδή στα μέλη της κοινωνίας)

4) Πως θα αναπτυχθεί η οικονομία; »

Στην ενότητα αυτήν θα εστιάσουμε στο τρίτο ερώτημα, αυτό που αφορά την διανομή των αγαθών. Στο 2ο κεφάλαιο είχαμε αναφέρει ότι υπάρχουν 2 εναλλακτικές επιλογές όσον αφορά την διανομή του παραγόμενου οικονομικού προϊόντος : 1. Η διανομή από πάνω προς τα κάτω και 2. Η διανομή από κάτω προς τα πάνω.

1. Η διανομή από πάνω προς τα κάτω

Μπορεί να πάρει την μορφή είτε της αναδιανομής εισοδήματος από τους πλουσιότερους προς τους φτωχότερους μέσω της κρατικής παρέμβασης με δημόσιες δαπάνες από το κράτος για ενίσχυση ορισμένων εισοδημάτων και μια αντίστοιχη, ισόποση ή άνιση, φορολόγηση άλλων εισοδημάτων – προφανώς υψηλών εισοδημάτων, για να επιτευχθεί η αναδιανομή, - ή να πάρει την μορφή της λεγόμενης «διοχέτευσης του οφέλους προς τα κάτω», χωρίς την ανάγκη παρέμβασης των κρατικών αρχών για να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα.
Η πρώτη περίπτωση, αυτή της αναδιανομής μέσω του κράτους, απαιτεί παρέμβαση με δαπάνες και φορολόγηση για να ενισχυθούν τα χαμηλότερα εισοδήματα για να υπάρχει πρόσβαση και άλλων κοινωνικών ομάδων σε επαρκή αγοραστική δύναμη που θα τους εξασφαλίζει τα αναγκαία για την κάλυψη των βασικών αναγκών επιβίωσης και κοινωνικών αναγκών.[237] Αυτές οι δαπάνες μπορούν να είναι είτε μεταβιβαστικές πληρωμές, δηλαδή απλές μεταφορές ποσών, χωρίς παραγωγική δραστηριότητα και δημιουργία πλούτου, όπως είναι για παράδειγμα οι συντάξεις και τα επιδόματα, ή μπορεί να αφορά παροχές δημόσιων αγαθών, δηλαδή την παραγωγή και προσφορά πραγματικών οικονομικών αγαθών από το κράτος για την ικανοποίηση συλλογικών κοινωνικών αναγκών, φαινομενικά δωρεάν, καθώς το κόστος για την παροχή τους δεν επιβαρύνει άμεσα τους αποδέκτες του οφέλους αυτού του παραγόμενου αγαθού. Στην περίπτωση αυτήν οι συναλλαγές από πάνω προς τα κάτω προφανώς δεν είναι αμοιβαία

[237] Συχνά η ενίσχυση αυτή μπορεί να χρηματοδοτηθεί από το έλλειμμα του δημόσιου προϋπολογισμού, δηλαδή μέσω της αύξησης του χρέους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει φορολογία τελικά, αλλά ότι απλά αναβάλλεται προσωρινά η αναγκαία επιβολή των φόρων μέχρι την στιγμή που θα γίνει απαιτητό το χρέος μελλοντικά ή το χρονικό σημείο στο μέλλον που προβλέπει η δανειακή σύμβαση ότι το ποσό πρέπει να επιστραφεί. Αυτό συμβαίνει συνήθως με τα κρατικά ομόλογα, αν και μπορεί η επιστροφή να γίνεται και τμηματικά, όπως με τα τοκοχρεωλύσια στα τραπεζικά δάνεια.

επωφελείς, εφόσον η μια εισοδηματική κατηγορία πληρώνει φόρους ενώ η άλλη εισπράττει, ελλοχεύει επομένως ένας ηθικός κίνδυνος που προκύπτει από το γεγονός ότι οι συναλλαγές αυτές ή η εισοδηματική αναδιανομή, δεν είναι είναι εθελοντικές ή αυθόρμητη η αναδιανομή, αλλά είναι αποτέλεσμα κεντρικού σχεδιασμού στα πλαίσια μιας κεντρικά ελεγχόμενης οικονομίας. Ωστόσο, **μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία έχει το πλεονέκτημα ότι μπορεί να ελέγξει καλύτερα ποιες κοινωνικές ομάδες γίνονται τελικά αποδέκτες της βοήθειας και ποια εισοδήματα επιβαρύνονται** τελικά.
Μια εναλλακτική πρόταση για την αναδιανομή, χωρίς την ανάγκη παρέμβασης του κράτους με καταναγκαστικά μέτρα, που αποτελούν πάντα μια καταπίεση του ατόμου και της ελευθερίας, είναι αυτή της λεγόμενης «διοχέτευσης του οφέλους προς τα κάτω», η οποία σχετίζεται με την αναδιανομή από κάτω προς τα πάνω, για αυτό θα τις περιγράψω μαζί σαν έννοιες.

1. Η διανομή από κάτω προς τα πάνω.

Εκ πρώτης όψεως, ίσως φαίνεται παράδοξη η διανομή να γίνεται από τα χαμηλά προς τα υψηλά εισοδήματα, αυτή είναι όμως η τάση που παρατηρούμε σε πολλές οικονομίες, ειδικά οικονομίες της ελεύθερης αγοράς. Αυτό που διακρίνει μια κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία από μια οικονομία της ελεύθερης αγοράς είναι η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Στις κεντρικά ελεγχόμενες οικονομίες – σοσιαλιστικού ή κομμουνιστικού τύπου – τα μέσα παραγωγής ανήκουν και ελέγχονται από το κράτος μέσω ειδικών νομοθετικών ρυθμίσεων. Η κυβέρνηση είναι αυτή που διορίζει τα στελέχη που αποτελούν την διοίκηση των οργανισμών που της ανήκουν ή μπορεί να ασκεί τον έλεγχο και την επιρροή της μέσω των ρυθμίσεων που επιβάλει σε επιχειρήσεις που ανήκουν σε φυσικά πρόσωπα ιδιώτες. **Στόχος της κυβέρνησης, θεωρητικά, είναι να προάγει άμεσα το δημόσιο συμφέρον**.
Από την άλλη, μια ελεύθερη αγορά συνδέεται με το οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού, **στο σύστημα του καπιταλισμού, τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες, φυσικά πρόσωπα ή η διαχείριση τους γίνεται από ιδιώτες**. Σε αυτήν την περίπτωση, ο **στόχος των ιδιωτών είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους** τους ή όποιου άλλου μη χρηματικού οφέλους επιθυμούν οι ίδιοι και το δημόσιο συμφέρον μπορεί να επιτευχθεί έμμεσα, ως ένα παρεπόμενο των αρχικών προθέσεων των ιδιωτών. ***«Η ατομική φιλοδοξία/φιλαυτία εξυπηρετεί το κοινό καλό»*** λέει ο Σκωτσέζος φιλόσοφος και οικονομολόγος Άνταμ Σμίθ.[238] Η ηθική αυτή αρχή και η πρακτική οικονομική πολιτική που προκρίνει συνδέεται με την αναδιανομή από κάτω προς τα πάνω και την πολιτική της διοχέτευσης του οφέλους προς τα κάτω που εξετάζουμε στη συνέχεια.

Στην ελεύθερη αγορά τα άτομα καθοδηγούνται από το κίνητρο του κέρδους, το κίνητρο του κέρδους αποδεικνύεται πολύ πιο αποτελεσματικό από το κίνητρο του καταναγκασμού της κυβερνητικής πολιτικής, αν αναλογιστούμε το μέγεθος του πλούτου που έχουν δημιουργήσει οι δυτικού τύπου φιλελεύθερες καπιταλιστικές οικονομίες, συγκριτικά με την στασιμότητα που παρατηρούμε στις οικονομίες του κρατισμού. Όταν τα άτομα αφήνονται ανεξέλεγκτα να επιδιώκουν το προσωπικό τους κέρδος αυτό γίνεται η αιχμή του δόρατος της ανάπτυξης, δεν είναι χωρίς παρενέργειες όμως, καθώς **το τίμημα αυτής της ανάπτυξης είναι η ολοένα και**

[238] Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776

αυξανόμενη ανισότητα. Η ανισότητα, κυρίως η οικονομική ανισότητα, για την οποία κάνουμε λόγο εδώ, είναι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα που κάνει το βασικό οικονομικό πρόβλημα να φαίνεται χειρότερο και να επιδεινώνεται, δημιουργεί το φαινόμενο της φτώχειας και της πείνας τόσο εγχώρια όσο και σε διεθνές επίπεδο. Έρχεται σε ευθεία αντίθεση με βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και την αρχή ότι όλοι γεννιόμαστε ίσοι και όλοι αξίζουμε ίσα δικαιώματα και ελευθερίες, καθώς, μοιραία, ο οικονομικός παράγοντας καθορίζει αυτά τα δικαιώματα και τις ελευθερίες. Στην προσπάθεια αυτή να πετύχουμε την ισότητα ή έστω να μειωθούν οι ανισότητες στον μέγιστο δυνατό βαθμό εντάσσεται η λεγόμενη **πολιτική της διοχέτευσης του οφέλους προς τα κάτω** :

Αναφέρεται σε μια στρατηγική ή πολιτική που προσπαθεί να διασφαλίσει ότι τα οικονομικά ή κοινωνικά οφέλη από την ανάπτυξη, την πρόοδο ή την ανάπτυξη μιας χώρας ή κοινωνίας φτάνουν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις ή τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού.
Αυτός ο όρος συχνά συνδέεται με την **αναδιανομή του πλούτου** ή τις πολιτικές που αποσκοπούν στη **μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων**. Αντί να επικεντρώνονται τα οφέλη μόνο στις ανώτερες τάξεις ή στις μεγάλες επιχειρήσεις, η "διοχέτευση του οφέλους προς τα κάτω" σημαίνει ότι τα ωφελήματα πρέπει να φτάσουν στους πιο φτωχούς, στους εργαζόμενους, ή σε αυτούς που έχουν λιγότερες ευκαιρίες. Αυτό δεν επιτυγχάνεται μέσω αναδιανεμητικής δημοσιονομικής πολιτικής, αλλά μέσα από την προσπάθεια εξάλειψης των ατελειών της αγοράς. Αν θυμηθούμε, από το δεύτερο κεφάλαιο, μια τέλεια ανταγωνιστική αγορά αναγκάζει κάθε πλευρά να μειώσει τα περιθώρια του κέρδους της σε βαθμό που αν δεν επιτυγχάνεται ισότητα, πρόκειται για μια **δίκαιη ανισότητα**.

Ο στόχος αυτής της στρατηγικής είναι να μειωθούν οι ανισότητες και να ενισχυθεί η κοινωνική συνοχή, δημιουργώντας μια πιο δίκαιη και ισχυρή κοινωνία. Μερικοί τρόποι για να επιτευχθεί αυτό μπορεί να περιλαμβάνουν:

- Αυξήσεις στους μισθούς των εργαζομένων ή βελτίωση των συνθηκών εργασίας.
- Σχέδια κοινωνικής πρόνοιας (π.χ. επιδόματα ανεργίας, υποστήριξη για άτομα με χαμηλά εισοδήματα).
- Επενδύσεις στην εκπαίδευση και την κατάρτιση για να παρέχονται περισσότερες ευκαιρίες στους ανθρώπους να ανελιχθούν.
- Φορολογικές πολιτικές που επιβαρύνουν περισσότερο τις πλουσιότερες τάξεις και αναδιανέμουν τα έσοδα σε κοινωνικές υπηρεσίες και υποδομές για τις φτωχότερες ομάδες.

Η θεωρία υποστηρίζει ότι τα οφέλη από την ανάπτυξη ή τις φορολογικές ελαφρύνσεις για τις επιχειρήσεις και τις πλούσιες τάξεις τελικά θα "διεισδύσουν" στις κατώτερες τάξεις μέσω της αύξησης των επενδύσεων και της δημιουργίας θέσεων εργασίας. Ωστόσο, πολλές φορές η προσέγγιση αυτή έχει κριθεί αμφιλεγόμενη, καθώς **δεν διασφαλίζει πάντα ότι τα οφέλη θα φτάσουν σε αυτούς που τα χρειάζονται περισσότερο**.

Κάναμε λόγο νωρίτερα για δίκαιη ανισότητα, στο σημείο αυτό θα άξιζε να αναφέρουμε τον μεγάλο φιλόσοφο του 20ού αιώνα Τζόν Ρόλς, για τον οποίο θα δούμε περισσότερα στην ενότητα 6.3. Ο Τζόν Ρόλς είναι γνωστός για τα έργα του *Η θεωρία της Δικαιοσύνης* και τον *Πολιτικό Φιλελευθερισμό,* σαν θεωρητικός της πολιτικής εντάσσεται στον φιλελεύθερο χώρο και σε αυτό που αποκαλούμε **κοινωνικό φιλελευθερισμό**. Η θεωρία του περί διανομής του εισοδήματος σχετίζεται με την άποψη περί διοχέτευσης του οφέλους προς τα κάτω. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό θα δούμε στην ενότητα 6.3.

6.2 Ελευθερία vs Ισότητα

Γιατί, επομένως, υπάρχουν οικονομίες που επιλέγουν την αναδιανομή από κάτω προς τα πάνω, εφόσον το τίμημα είναι η ολοένα και αυξανόμενη ανισότητα; Η απάντηση είναι γιατί υπάρχουν οικονομίες που βασίζονται είτε στην **ελευθερία** είτε στην **ισότητα**, ως βασικό ηθικό κανόνα και στόχο της πολιτικής τους. Όταν πιστεύεις στην αρχή της ελευθερίας, δεν μπορείς να περιορίσεις την ανισότητα ούτε να την επιβάλλεις τόσο αποτελεσματικά όσο όταν πιστεύεις στην ισότητα ως απόλυτο σκοπό της πολιτικής σου. Θα επιχειρήσω να συνδέσω το κομμάτι αυτό με τις σχολές ηθικής από το πρώτο κεφάλαιο :

Ο στόχος της ισότητας σε μια σοσιαλιστική οικονομία μπορεί να επιτευχθεί ευκολότερα διότι αυτές υιοθετούν μια **συνεπειοκρατική ηθική** του τύπου «Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», αντίθετα, η πολιτική οικονομία της ελευθερίας ταυτίζεται ή οφείλει να ταυτίζεται περισσότερο με την ηθική της αρετής και την δεοντολογία/καθήκον και δεν αποδέχεται το ρητό «Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», εννοώντας, φυσικά, ότι δεν αξίζει η καταπίεση, ο περιορισμός της ελευθερίας και η κηδεμονία του κράτους – που αποτελούν το **μέσον** - , η παρέμβαση του οποίου είναι πάντα μια απειλή για τα δικαιώματα και της ελευθερίες του ατόμου, για να επιτύχουμε τον **σκοπό** της ισότητας. **Από την άλλη, ένας υπέρμαχος της ισότητας και του σοσιαλισμού θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η ελεύθερη αγορά συνδέεται με την συνεπειοκρατική ηθική**, εφόσον αυτή είναι έμφυτη στον άνθρωπο και σε κατάσταση ελευθερίας γίνεται κυρίαρχη. Εξάλλου τα μοντέλα που είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, όπως η οικονομική αρχή της σύγκρισης κόστους-οφέλους και το υπόδειγμα του ορθολογικού homo economicus, έχουν ως θεωρητική βάση την φιλοσοφική ιδέα του ωφελιμισμού.

Για αυτό, προκειμένου να μην πέσουμε στην παγίδα των παράπλευρων συνεπειών, θα ήθελα να υπενθυμίσω εδώ κάποια λόγια του Νομπελίστα καθηγητή οικονομικών Μίλτον Φρίντμαν :

«*Ένα από τα μεγαλύτερα λάθη είναι να κρίνονται τα προγράμματα της οικονομικής πολιτικής από τις προθέσεις τους και όχι από τα αποτελέσματα τους*»

Η φράση αυτή, αν και διατυπώνεται από έναν φιλελεύθερο οικονομολόγο, θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως ένα επιχείρημα ενός θιασώτη της ισότητας και του κοινωνικού κράτους. Ας δούμε πως μπορεί να εφαρμοστεί και να ερμηνευτεί η θέση αυτή στους παραπάνω δυο τύπους κοινωνίας, η διαφορετικότητα των οποίων συνεπάγεται και διαφορετικά είδη πολιτικής οικονομίας.

Ελευθερία:

Στην κατάσταση της ελευθερίας το κράτος δεν παρεμβαίνει στην οικονομία καθώς κρίνει ηθικά ανάρμοστο να υποχρεώσει τα άτομα να αναλάβουν υποχρεώσεις πληρωμής φόρων για το εισόδημα που τους ανήκει, όπως επίσης θεωρεί εξ ίσου ανάρμοστο να γίνονται αποδέκτες της βοήθειας κάποιες ομάδες του πληθυσμού οι οποίες δεν συνεισφέρουν πραγματικά κάτι στην οικονομία ή την κοινωνία. Αν χρηματοδοτούμε την ανεργία και την φτώχεια τότε είναι σαν να

ακολουθούμε μια πολιτική που αναπαράγει την ανεργία και την φτώχεια, ενώ τιμωρούμε ταυτόχρονα την οικονομική δραστηριότητα των ανθρώπων που προσπαθούν να πετύχουν και να δημιουργήσουν. Σε κατάσταση ελευθερίας τα 4 βασικά ερωτήματα που αποτελούν το βασικό αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας αντιμετωπίζονται διαφορετικά και οδηγούν στην διαμόρφωση μιας διαφορετικής οικονομίας και κοινωνίας σε σχέση με αυτήν του κρατισμού και της ισότητας.

Τα ερωτήματα αυτά πηγάζουν από το ίδιο το βασικό οικονομικό πρόβλημα και αποτελούν το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης (πολιτικής οικονομίας) , τα είδαμε τόσο στο δεύτερο κεφάλαιο όσο και εδώ στην προηγούμενη ενότητα, εν συντομία, τα ερωτήματα αυτά που αποτελούν ουσιαστικά το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας είναι:

1) Ποια προϊόντα παράγονται και σε τι ποσότητες; (σε μια μονάδα του χρόνου)

2) Πώς παράγονται;

3) Για ποιόν παράγονται; (Πως γίνεται η διανομή δηλαδή στα μέλη της κοινωνίας)

4) Πως θα αναπτυχθεί η οικονομία;

Στην φυσική κατάσταση της απόλυτης ελευθερίας διαμορφώνεται το οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού, στο οποίο δίνονται συγκεκριμένες απαντήσεις στα εν λόγω ερωτήματα. Ας τα πάρουμε ένα ένα να τα δούμε και να κρίνουμε τόσο τα θετικά σημεία όσο και τα αρνητικά και γιατί μπορεί να χρειάζεται τελικά η παρέμβαση του κράτους.

1) Ποια προϊόντα παράγονται και σε τι ποσότητες; (σε μια μονάδα του χρόνου)

Σε μια ελεύθερη αγορά δεν αποφασίζει το κράτος πως θα αξιοποιήσει το κεφάλαιο που διαθέτει η χώρα και τι προϊόντα θα παραχθούν, αλλά τα μεμονωμένα άτομα, στα οποία ανήκει το κεφάλαιο της χώρας. **Το άτομο αφήνεται ελεύθερο να αποφασίσει με γνώμονα την μεγιστοποίηση του κέρδους** του, που θα του αποφέρει επιπρόσθετο κεφάλαιο και έτσι μπορεί να επιβιώσει η επιχείρηση. Το βασικό ζήτημα εδώ είναι το πως κρίνει την αξία κάθε μοντέλο πολιτικής οικονομίας. «*Χωρίς χρησιμότητα δεν υπάρχει αξία*»[239], μας λέει ο Κάρλ Μάρξ, η χρησιμότητα ή ωφέλεια μπορεί να πηγάζει από δύο δυνάμεις : 1.Ηδονή 2.Πόνο και ο στόχος της μεγιστοποίησης της ωφέλειας μπορεί συχνά να απαιτεί θυσία της ηδονής προκειμένου να αποφευχθεί ένας πόνος αργότερα, αυτό θα έπραττε ένας αληθινά ορθολογικός χρήστης, στην ελεύθερη αγορά όμως, το άτομο πράττει με βάση την δική του γνώση και δεν διαθέτει ούτε

[239] Αυτό που προσδίδει χρησιμότητα όμως είναι η εργασία που προστίθεται στην αρχική ύλη, διαφορετικά δεν αποκτά κάποια επιπρόσθετη αξία. Για παράδειγμα, μια λευκή σελίδα δεν έχει κάποια αξία, αν όμως σχεδιάσουμε κάτι σε αυτήν ή γράψουμε ένα κείμενο τότε αποκτά κάποια αξία, η οποία οφείλεται ακριβώς στην εργασία αυτήν. Την άποψη αυτήν περί αξίας συμμερίζεται και ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ, αν κρίνουμε από τον *πλούτο των εθνών*. Αυτή η άποψη αποκαλείται εργασιακή θεωρία της αξίας και προφανώς είχε ιδιαίτερη απήχηση κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, απήχηση που οφείλεται και στην προτεσταντική ηθική που θεωρεί την εργασία ευλογημένη από τον θεό και εξυψώνει κάθε εργαζόμενο αποδίδοντας του κύρος αντίστοιχο με αυτό ενός ιερέα. Η προτεσταντική αυτή ηθική συνεισέφερε καθοριστικά στην επιτυχία του δυτικού καπιταλισμού. Για μια υπενθύμιση των αρχών αυτών μπορεί να ανατρέξει ο αναγνώστης στο κεφάλαιο 3.1.

τέλεια γνώση, ούτε μπορεί να παραμερίσει το συναίσθημα και να σκεφτεί αποκλειστικά με βάση την λογική, αυτές οι υποθέσεις είναι μη ρεαλιστικές ή τουλάχιστον όχι στον βαθμό που η οικονομική θεωρία υποθέτει. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που απαιτείται κρατική παρέμβαση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ωστόσο και αυτή η λύση εγκυμονεί κινδύνους, καθώς ούτε σε αυτήν την περίπτωση η θεωρία ταυτίζεται με την πράξη και υπάρχουν επίσης μη ρεαλιστικές υποθέσεις.

Επιστρέφοντας στο ζήτημα της αξίας, μια ελεύθερη αγορά αποδίδει αξία στα αγαθά που μεγιστοποιούν την χρησιμότητα και την ηδονή και επομένως παρατηρούμε έντονη παραγωγή και παρουσία αγαθών που προκαλούν ευχαρίστηση των βασικών ενστίκτων και παθών μας, ευχαρίστηση σωματική που πηγάζει από τις βασικές μας ανάγκες. Αυτό συμβαίνει γιατί στην αγορά οι παραγωγοί και οι επιχειρήσεις προκειμένου να έχουν κέρδος πρέπει να προσελκύσουν τους καταναλωτές και να τους πείσουν να αγοράσουν με την θέληση τους, αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της βελτιωμένης ανταγωνιστικότητας[240] των επιχειρήσεων, όμως το πως κρίνουμε την ποιότητα είναι κάτι υποκειμενικό και σε μια ελεύθερη αγορά υπάρχει κυρίως κατανάλωση ποιοτικά ασήμαντων ή κατώτερων αγαθών, εφόσον αυτά επιθυμεί το κοινό και αυτά παράγουν και προσφέρουν οι επιχειρήσεις, αντίθετα η προσφορά κάποιων ανώτερων ποιοτικά αγαθών μπορεί να έχει οικονομικό κόστος για την επιχείρηση ή τον επιτηδευματία, όπως για παράδειγμα στην πολιτική υπάρχει πολιτικό κόστος όταν οι πολιτικοί καλούνται να προσφέρουν αγαθά που δεν αναγνωρίζονται από την κοινωνία, που ωστόσο μπορεί να είναι απαραίτητα με βάση άλλα κριτήρια. Παράδειγμα :

Μια ελεύθερη αγορά μπορεί να ενισχύσει ανήθικες παραγωγικές δραστηριότητες που μολύνουν το περιβάλλον ή εξαθλιώνουν ομάδες του πληθυσμού γιατί το τελικό προϊόν αυτής της οικονομικής δραστηριότητας αποφέρει μεγάλο κέρδος που πηγάζει από την υψηλή ηδονή/ευχαρίστηση αυτού του αγαθού. (Η οποία μπορεί να κρύβει από πίσω μια ισόποση ποσότητα πόνου, η οποία όμως δεν γίνεται άμεσα ορατή ούτε βρίσκει ανταπόκριση σε ένα σύστημα που μετρά απλά το οικονομικό κέρδος). Για παράδειγμα η κόκα κόλα έχει βρεθεί στο στόχαστρο κατηγοριών για ανήθικες πρακτικές σε διάφορες περιόδους, κατηγορήθηκε ότι προωθούσε τα αναψυκτικά της, ιδιαίτερα σε παιδιά, χωρίς να αναφέρει πλήρως τις επιπτώσεις της υψηλής ζάχαρης στην υγεία (π.χ. παχυσαρκία, διαβήτη). Όσο για τα εργασιακά σε ορισμένες χώρες, ειδικά τη δεκαετία του 2000, υπήρξαν καταγγελίες για εκφοβισμό, παρενόχληση εργαζομένων ή περιορισμένη δυνατότητα συνδικαλιστικής οργάνωσης. Υπήρξαν επίσης υποθέσεις για φημολογούμενες παραβιάσεις εργασιακών δικαιωμάτων σε εργοστάσια σε αναπτυσσόμενες χώρες. Η εταιρεία έχει επικριθεί, επίσης, για την υπερβολική χρήση νερού σε περιοχές όπου η πρόσβαση σε καθαρό νερό είναι περιορισμένη. Υπήρξαν και κατηγορίες για ρύπανση ή ανεπαρκή διαχείριση απορριμμάτων από εργοστάσια.

Το παράδειγμα αυτό δεν είναι το μοναδικό, αντίστοιχη είναι η περίπτωση της Johnson & Johnson (J&J) : Η εταιρεία κατηγορήθηκε ότι το **ταλκ για μωρά** περιείχε ίχνη αμιάντου και ότι η χρήση του συνδέεται με καρκίνο των ωοθηκών ή με μεσοθηλίωμα. Έχουν γίνει δεκάδες χιλιάδες αγωγές στις ΗΠΑ, με ορισμένα δικαστήρια να επιδικάζουν δισεκατομμύρια δολάρια σε αποζημιώσεις. Η Johnson & Johnson υποστηρίζει ότι τα προϊόντα της ήταν ασφαλή, αλλά σε

[240] Ανταγωνιστικότητα σημαίνει την καλύτερη δυνατή ποιότητα στην χαμηλότερη δυνατή τιμή.

πολλές περιπτώσεις έχει καταβάλει αποζημιώσεις ή συμφωνίες διακανονισμού. Τέτοια παραδείγματα μπορεί να βρει πολλά κανείς, αλλά δεν έχει νόημα να επεκταθούμε στο θέμα αυτό, αρκεί να πούμε ότι η δράση των πολυεθνικών ή των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων έχουν συχνά τέτοιες εξωτερικότητες και είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται στην φυσική κατάσταση της ελευθερίας. **Αξίζει να αναφέρουμε όμως ότι μια παρόμοια βλάβη στο περιβάλλον ή σε τρίτους μπορεί να προκαλέσει και μια δημόσια επιχείρηση ή οργανισμός**, πχ ένα δημόσιο νοσοκομείο.

Επίσης, σε μια ελεύθερη αγορά η ποιότητα και η ανταπόκριση των ανώτερων πνευματικά και ηθικά αναγκών μπορεί να είναι υποβαθμισμένη, καθώς, αν θυμηθούμε από την πυραμίδα των αναγκών του Μάσλοου[241], είναι δυσκολότερο να αναπτύξει ένας άνθρωπος αυτές τις πνευματικές ανάγκες και επομένως ένα μικρότερο ποσοστό του πληθυσμού καθοδηγείται από την επιθυμία για ποιότητα, μόρφωση, ορθολογισμό, βελτίωση της υγείας και των ουσιαστικών αγαθών της ζωής. Στην φυσική κατάσταση της ελευθερίας και στην ελεύθερη αγορά αυτό το μικρότερο ποσοστό του πληθυσμού θα αποφέρει αντίστοιχα και πολύ χαμηλότερο κέρδος, αφού η συντριπτική πλειοψηφία δεν επιλέγει να αποκτήσει τέτοια αγαθά. Για παράδειγμα μπορεί να προτιμηθούν μυθιστορήματα αντί για επιστημονικά βιβλία από τους εκδότες και το κοινό ή ταινίες και σειρές στην τηλεόραση που προωθούν την βία, το έγκλημα, την εκμετάλλευση κλπ καθώς αυτές **απευθύνονται στα πάθη μας και το ζωώδες ένστικτο που είναι πολύ ισχυρότερο από το ανώτερο ανθρώπινο και ορθολογικό και επομένως αποφέρει μεγαλύτερα κέρδη**.

Στην οικονομία της ελευθερίας, επομένως, μπορεί να έχουμε μια πιο έντονη παρουσία καταναλωτικών αγαθών, όπως αυτοκίνητα, πολυτελή ακίνητα και ρούχα, σε σχέση με τα αγαθά που παρατηρούμε σε διαφορετικού τύπου οικονομίες που δίνουν βάση στην ισότητα. Την περίπτωση τους θα την δούμε πιο λεπτομερώς στην συνέχεια.

[241] Η **Πυρα**… ανθρώπινες … ιδέα είναι ότι οι άνθρω… εμφανιστού… πιο βασικά μέχρι τα πι… Χωρίς αυτά, η επι… υγεία, προστασία … κοινωνική αποδοχή, α… εκτίμηση, επιτυχία. Αίσθηση αξίας και αυτοπεποίθησης. 5.**Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης** : Ανάπτυξη δυνατοτήτων, δημιουργικότητα, προσωπική εξέλιξη, επίτευξη στόχων. Είναι η κορυφή της πυραμίδας και αφορά το πλήρες δυναμικό του ατόμου.

2) Πώς παράγονται;

Σε συνθήκες ελευθερίας κριτήριο είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους, επομένως ότι παράγεται θα παραχθεί με την ελάχιστη δυνατή ποσότητα εργασίας στο ελάχιστο δυνατό κόστος, ενώ παράλληλα επιδιώκεται η κατά το δυνατόν μέγιστη ποσότητα παραγόμενου αγαθού. Επομένως μπορεί να υπάρχει μαζική παραγωγή και χρήση υψηλής τεχνολογίας το οποίο οδηγεί σε σημαντικά αυξημένο επίπεδο πλούτου, με τίμημα όμως την δομική ανεργία που προκαλείται από τη χρήση νέας τεχνολογίας και την ανάγκη να βρεθούν νέες ειδικότητες εξειδικευμένης εργασίας, επίσης ανεργία προκαλείται και από το γεγονός της μείωσης του εργασιακού κόστους χάρη στη χρήση αυτής της τεχνολογίας. Για παράδειγμα, στις καπιταλιστικές οικονομίες της δύσης απασχολείται στον πρωτογενή τομέα παραγωγής ένα σημαντικά χαμηλότερο ποσοστό σε σχέση με τις οικονομίες του λεγόμενου τρίτου κόσμου, π.χ. στην Γαλλία το 3% και στην Νιγηρία του 41% του εργατικού δυναμικού. Αυτό επιτυγχάνεται χάρη στην αποδοτικότερη τεχνολογία. Επομένως, αναμένουμε σε μια ελεύθερη οικονομία να δούμε μείωση του κόστους με την χρήση νέας τεχνολογίας που θα οδηγήσει σε υψηλότερα ποσοστά ανεργίας καθώς και υψηλότερες απαιτήσεις για μεγιστοποίηση της απόδοσης.

3) Για ποιόν παράγονται; (Πως γίνεται η διανομή δηλαδή στα μέλη της κοινωνίας)

Αρχικά, διαφέρει ο μηχανισμός με τον οποίο γίνεται η διανομή σε συνθήκες ελευθερίας από τον αντίστοιχο τρόπο που γίνεται σε συνθήκες ισότητας. Η αυθόρμητη τάση στον άνθρωπο, σε συνθήκες πλήρους ελευθερίας, είναι να επιδιώκει την μεγιστοποίηση του προσωπικού κέρδους του, αντίθετα σε μια κοινωνία που δίνει προτεραιότητα σε κοινωνικές αξίες όπως η ισότητα ή η κατανομή των πόρων, υπάρχει αναδιανομή αυτής της αυθόρμητης τάσης για ανισότητα με την παρέμβαση του κράτους. Στις φιλελεύθερες οικονομίες τα μέσα παραγωγής ανήκουν ή ελέγχονται από ιδιώτες και φυσικά πρόσωπα, εν μέρει ή εξ ολοκλήρου, καθώς στην πράξη οι οικονομίες είναι μεικτές και η ιδιοκτησία των επιχειρήσεων συχνά ανήκει ταυτόχρονα και σε ιδιώτες και στο κράτος. Αντίθετα, στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες τα μέσα παραγωγής ανήκουν στο κράτος ή ρυθμίζονται και εποπτεύονται από το κράτος σε σημείο που να δεσμεύει τον τρόπο λειτουργίας τους προς την κατεύθυνση που επιθυμεί. Στόχος του ιδιώτη είναι η

μεγιστοποίηση του κέρδους ενώ το κράτος περισσότερο αποσκοπεί στην ισότητα του εισοδήματος και την δικαιοσύνη στην κατανομή των πόρων. Η έννοια της δικαιοσύνης, ωστόσο, είναι υποκειμενική, και δεν θεωρούν όλοι οι φιλόσοφοι και οικονομολόγοι δίκαιο το ίδιο πράγμα. Σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία μπορεί να υπάρχει ισότητα με τίμημα όμως τη μείωση του πλούτου που αποφέρει το κίνητρο του κέρδους. Επίσης, υπάρχει σημαντικά μειωμένο ενδιαφέρον για μια περιουσία που δεν ανήκει σε κάποιο συγκεκριμένο ιδιοκτήτη αλλά στο σύνολο, αόριστα, και αυτό επηρεάζει την ποιότητα των υπηρεσιών. Αυτός είναι ο λόγος που βλέπουμε τα κτίρια και τα γραφεία ιδιωτών και επιχειρήσεων να βρίσκονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση και συνθήκες σε σχέση με τα αντίστοιχα ενός δημόσιου οργανισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα δημόσια σχολεία σε σχέση με τα ιδιωτικά. Στα δημόσια δεν υπάρχει αληθινό ενδιαφέρον για την περιουσία που δεν ανήκει σε κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, αντίθετα σε ένα ιδιωτικό σχολείο η περιουσία ανήκει στο φυσικό πρόσωπο που έχει κάθε λόγο να νοιάζεται για την προστασία της περιουσίας του που αποτελεί ένα κεφάλαιο για αυτόν που του αποφέρει έσοδα και κέρδη. Σαν τελικό συμπέρασμα, θα λέγαμε ότι στις κοινωνίες της ελευθερίας έχουμε μια αναδιανομή από κάτω προς τα πάνω και στη συνεχεία την διοχέτευση του οφέλους προς τα κάτω μέσω της προσπάθειας να διαμορφωθεί μια τέλεια ανταγωνιστική αγορά που οδηγεί στην ισορροπία (έννοια σχετική με την ισότητα) αυθόρμητα. Μια παρόμοια ιδέα διατυπώνει στο έργο του Θεωρία της Δικαιοσύνης ο πολιτικός φιλόσοφος Τζόν Ρόλς και με την άποψη αυτήν θα ασχοληθούμε στην ενότητα 6.3.

4) Πως θα αναπτυχθεί η οικονομία;

Τέλος, ένα ζήτημα που αφορά τις οικονομίες είναι το πως θα αναπτυχθούν μακροπρόθεσμα,στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς αυτή η βελτίωση επιτυγχάνεται μέσω της συσσώρευσης του κεφαλαίου που σημαίνει επένδυση σε παραγωγική εργασία που δημιουργεί προστιθέμενη αξία επί των πρώτων υλών που επεξεργάζεται, σε αντίθεση με τις υπηρεσίες που, αν και έχουν αξία, δεν δημιουργούν προστιθέμενη αξία και δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν παραγωγική εργασία.[242] Αυτή η τάση για συσσώρευση κεφαλαίου εξασφαλίζει βιωσιμότητα, είναι όμως και αυτή ένας παράγοντας που σταδιακά επιδεινώνει τα φαινόμενα της ανισότητας.

Ισότητα :

Μια οικονομία που βασίζεται στην κοινωνική αξία της ισότητας, σε αντίθεση με την κοινωνική

[242] Σμίθ, Άνταμ. *Ο πλούτος των εθνών,* 1776

αξία της ελευθερίας, παραχωρεί την ιδιοκτησία του κεφαλαίου της στο κράτος, επομένως τα άτομα δεν διαθέτουν ατομική περιουσία ή διαθέτουν σε σημαντικά χαμηλότερο βαθμό από ότι στις απελευθερωμένες οικονομίες, καθώς επίσης, όταν η περιουσία ανήκει σε φυσικά πρόσωπα/ιδιώτες μπορεί η παρουσία και η ρύθμιση του κράτους να είναι σημαντική.

Οι απαντήσεις μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας στα παραπάνω 4 ερωτήματα προφανώς διαφέρουν, για παράδειγμα όσον αφορά το πρώτο ερώτημα αναμένουμε την παρουσία ποιοτικά άλλων αγαθών. Για παράδειγμα νοσοκομείων αντί για καζίνο ή δομές υποδοχής μεταναστών αντί για θέατρα, επίσης θα αναμέναμε απαγόρευση οικονομικής δραστηριότητας που έχει δυσμενείς επιπτώσεις και παρενέργειες στην κοινωνία, όπως αυτές που δίνουν έμφαση στην βία την εγκληματικότητα κλπ μέσα από την τηλεόραση ή τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Αυτό είναι συνέπεια του γεγονότος ότι σε μια τέτοια σοσιαλιστική κοινωνία το κίνητρο του κέρδους είναι σημαντικά χαμηλότερο και επομένως δεν επιδιώκεται η παραγωγή και προσφορά προϊόντων που αποφέρουν σημαντικό κέρδος, αλλά προσφορά με βάση άλλα κριτήρια, όπως το να καλυφθούν σημαντικές κοινωνικές ανάγκες. Αυτό συμβαίνει γιατί σε μια σοσιαλιστική οικονομία η επιβίωση δεν εξαρτάται από την συσσώρευση κέρδους και την αύξηση του κεφαλαίου, δεν υπάρχει τέτοιος κίνδυνος γιατί όλες οι επιχειρήσεις ανήκουν στο κράτος που μπορεί αν πάσα στιγμή να συγκεντρώσει ότι χρηματικό κεφάλαιο επιθυμεί και ότι εργασία επιθυμεί, από τους πολίτες του, προκειμένου να υποστηρίξει την εγχώρια αγορά.

Δεύτερον, το πως παράγονται, αναμένουμε χρήση λιγότερης τεχνολογίας που απειλεί θέσεις εργασίας για να υπάρχει πλήρης απασχόληση του εργατικού δυναμικού που συνεισφέρει στην δημιουργία εισοδήματος και οικονομικής ανεξαρτησίας. Αυτό θα ήταν κόστος για έναν ιδιώτη, για το κράτος όμως αποτελεί ένα εύκολα διαχειρίσιμο κόστος. Ωστόσο, δεν αποφεύγει η οικονομία το κόστος από τις χαμηλότερες παραγωγικές δυνατότητες από την μη χρήση νέας και αποδοτικής τεχνολογίας και οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες έχουν σημαντικό μειονέκτημα όσον αφορά το κόστος παραγωγής και την ανταγωνιστικότητα τους, το οποίο τελικά σημαίνει ένα σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο πλούτου.

Τρίτον, το ζήτημα της αναδιανομής του εισοδήματος. Εδώ η αναδιανομή γίνεται από πάνω προς τα κάτω και μπορεί να κυμαίνεται από την απλή μείωση των ανισοτήτων μέχρι και την πλήρη ισότητα, κάτι που, αν και θεωρητικά φαίνεται σαν κάτι απόλυτα δίκαιο και ανθρωπιστικό, στην πράξη έχει αποδειχτεί προβληματικό και έχει οδηγήσει σε κατάρρευση οικονομιών με χαοτικές συνέπειες στην κοινωνία και το ίδιο το πολιτικό σύστημα. Εδώ τα λόγια του Μίλτον Φρίντμαν βρίσκουν στόχο, στην προσπάθεια να εξασφαλίσει το κράτος εισόδημα για όλους μπορεί να στερήσει από τα άτομα το κίνητρο που τόσο έχουν ανάγκη με αποτέλεσμα την στασιμότητα της οικονομίας. Επιπλέον, η ίδια η ύπαρξη μιας τόσο ισχυρής δύναμης, όπως το μεγάλο κράτος, αποτελεί από μόνη της μια απειλή για την ίδια την ελευθερία και δεν υπάρχει κανείς που μπορεί να εξασφαλίσει ότι δεν θα υπάρχει κατάχρηση εξουσίας από ένα τόσο ισχυρό κράτος.

Τέλος, όσον αφορά την μακροπρόθεσμη ανάπτυξη, φαίνεται να υπάρχει μια προτίμηση στον βραχυπρόθεσμο ορίζοντα αντί του μακροπρόθεσμου, κάτι που μπορεί να οφείλεται και στο ότι η θητεία των κυβερνήσεων είναι χρονικά περιορισμένη και δεν ενδιαφέρονται για τις συνέπειες τις

πολιτικής τους στο μέλλον, όταν αυτές θα χάσουν, σε κάθε περίπτωση, την εξουσία τους. Αυτό μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για το μέλλον μιας οικονομίας, καθώς στην επιστήμη των οικονομικών είναι πολύ σημαντικό να υπάρχει μακροπρόθεσμος ορίζοντας, όμως θα αναμέναμε μικρότερη τάση για συσσώρευση κεφαλαίου που σταδιακά προκαλεί ανισότητες.

Σε γενικές γραμμές αυτά είναι κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά μιας οικονομίας που βασίζεται στην ελευθερία και μιας οικονομίας που βασίζεται στην ισότητα. Στην πρώτη περίπτωση τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες, ενώ στην δεύτερη σε έναν κεντρικά σχεδιασμένο φορέα. Ο αναγνώστης είναι ελεύθερος να εξάγει τα δικά του συμπεράσματα μέσα από την παρουσίαση αυτών των ιδεών και επιχειρημάτων. Προσωπικά, θα έλεγα ότι κάθε τύπος κοινωνίας έχει τα θετικά του και τα αρνητικά του στοιχεία και θα πρέπει να βρεθεί μια χρυσή τομή ανάμεσα στο κράτος και την αγορά. Το ζήτημα αυτό θα το ερευνήσουμε εκ νέου στο 7ο κεφάλαιο, προς το παρόν αρκεί να πούμε ότι στην πράξη οι οικονομίες είναι μεικτές, δηλαδή υπάρχει ένα μίγμα ελεύθερης αγοράς και κρατικής παρέμβασης, στις οικονομίες της ελεύθερης αγοράς παρατηρούμε την ύπαρξη κάποιων βασικών δημόσιων αγαθών και μιας ελάχιστης αναγκαίας κρατικής παρέμβασης, έστω στο μη οικονομικό πεδίο, ενώ στις κεντρικά σχεδιασμένες έχουμε επίσης ατομική ιδιοκτησία, χρηματιστήριο αξιών και οικονομική ελευθερία. Μια πολύτιμη προσπάθεια να συνυπάρξει ισότητα και ελευθερία βλέπουμε στο έργο του μεγάλου πολιτικού φιλόσοφου του 20ου αιώνα Τζόν Ρόλς.

6.3 Η άριστη κατανομή σύμφωνα με τον John Rawls.

Όπως θα έχει διαπιστώσει ο αναγνώστης κινούμαστε στον φιλελεύθερο χώρο και στην κυρίαρχη ιδεολογία του δυτικού πολιτισμού. Σκοπός της συγκεκριμένης εργασίας είναι να προβληματίσει και να προτείνει νέες εναλλακτικές που θα βοηθήσουν στην βελτίωση του συστήματος της φυσικής ελευθερίας και όχι στην πλήρη ανατροπή και αντικατάσταση με μια απόλυτη κυβερνητική παρέμβαση, περισσότερο θα δούμε τον συγκεκριμένο ρόλο που οφείλει να παίζει το κράτος στην επόμενη ενότητα. Στον φιλελεύθερο χώρο μπορούμε να δούμε πολλών ειδών ιδεολογίες, τις οποίες είχαμε αναφέρει ονομαστικά και στην δεύτερη ενότητα : Νεοφιλελευθερισμός, Κλασικός Φιλελευθερισμός, Κοινωνικός Φιλελευθερισμός, Αρχικός καπιταλισμός κλπ είναι όλες ιδέες που έχουν στον πυρήνα των κοινωνικών αξιών τους την ελεύθερη αγορά και το στοιχείο της ατομικότητας. Η ιδέα αυτή που συνδυάζει την ελευθερία του ατόμου με την κοινωνική δικαιοσύνη και την προστασία των πιο ευάλωτων είναι αυτή του κοινωνικού φιλελευθερισμού, όμως ακόμα και εδώ μπορούμε να δούμε τους εκπροσώπους αυτής της ιδέας να διαφωνούν ή να συμφωνούν για μια διαφορετική ποικιλία απόψεων και δεν καθορίζεται απόλυτα το είδος της πολιτικής οργάνωσης από την ιδέα και μόνο. Κάποιοι από τους θεωρητικούς που ανήκουν εδώ είναι ο Τζόν Μέηναρντ Κέηνς, ο Τζόν Στιούαρτ Μίλλ, ο Τζόν Ρόλς κλπ από αυτούς θα ήθελα να δούμε περισσότερο την άποψη του τελευταίου περί ισότητας , ελευθερίας και δικαιοσύνης καθώς νομίζω ότι εστιάζει περισσότερο στο ζήτημα της ανισότητας και της διανομής του εισοδήματος, που είναι και το θέμα που θέλω να θίξω εδώ και σε επόμενα κεφάλαια του έργου.

Ο Τζόν Ρόλς (1921–2002) ήταν ένας από τους σημαντικότερους πολιτικούς φιλοσόφους του 20ού αιώνα. Δίδαξε στο Harvard University και επηρέασε βαθιά τη σύγχρονη σκέψη γύρω από τη δικαιοσύνη, την ισότητα και τα δικαιώματα.

Η πιο γνωστή του θεωρία παρουσιάζεται στο βιβλίο του A Theory of Justice («Μια Θεωρία της Δικαιοσύνης»), όπου αναφέρει 3 κεντρικές ιδέες :

1. Δικαιοσύνη ως fairness (δικαιοσύνη ως αμεροληψία)

2. Το πέπλο της άγνοιας.

3. Την αρχή της Διαφοράς.

Με την θεωρία του αυτήν ο Ρόλς είχε μια σημαντική συνεισφορά στους τομείς της νομικής επιστήμης, στην πολιτική θεωρία και την φιλοσοφία, εστιάζοντας ιδιαιτέρως στο ζήτημα της **κοινωνικής δικαιοσύνης**.

Μέσα από αυτές τις ιδέες θίγει, όπως είπαμε, το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Είναι αλήθεια ότι παρατηρούμε αδικία στον κόσμο και παρόλο που θεωρητικά θα επιθυμούμαστε να γεννιόμαστε και να είμαστε όλοι ίσοι, να διαθέτουμε ίσα δικαιώματα κλπ και παρόλο που αυτό ορίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και πολλοί συνταγματικοί νόμοι, παρόλα αυτά η ανισότητα, η εκμετάλλευση η αδικία είναι παρούσα και όσο περνάνε τα χρόνια γίνεται ολοένα και χειρότερη η τάση. Ο ίδιος ο Ρόλς παρατηρούσε ότι μέσα από τα συνέδρια και της συζητήσεις δεν γινόταν κάτι ουσιαστικό ως προς το θέμα αυτό και η κατάσταση παρέμενε η ίδια.

Ίσως θα έπρεπε να είχε γίνει μια ξεχωριστή αναφορά στον Ρολς στο πρώτο κεφάλαιο όταν είδαμε τις σχολές ηθικής, αν και ο ίδιος θεωρείται συνεχιστής των ιδεών του Κάντ, οπότε θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι μπορεί να τοποθετηθεί σε αυτήν την κατηγορία. Ως συνεχιστές του Κάντ υπήρξαν οι Ρόμπερτ Νόζικ και Τζόν Ρολς, με τον πρώτο να εμφανίζεται να είναι πιο ένθερμος υποστηρικτής της ελεύθερης αγοράς και των ατομικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών, ενώ ο δεύτερος αφήνει κάποιο περιθώριο κρατικής παρέμβασης και αποδίδει συγκεκριμένο ρόλο στην κοινωνία και το κράτος. Ας επιστρέψουμε σε αυτές τις ιδέες που παρουσιάζει στη θεωρία της δικαιοσύνης και μετά να μιλήσουμε πιο συγκεκριμένα για το είδος της διανομής που μας προτείνει. Οι ιδέες αυτές αναφέρονται σε 3 ξεχωριστά πράγματα τα οποία αν τα συνθέσουμε μαζί αποτελούν μια ολότητα και διαμορφώνουν το είδος του φιλελευθερισμού που προτείνει ο Τζόν Ρόλς για μια πιο δίκαιη κοινωνία:

1. Δικαιοσύνη ως fairness (δικαιοσύνη ως αμεροληψία) :

Με λίγα λόγια η ιδέα περί ισότητας των ευκαιριών, οι άνθρωποι είναι ίσοι, όχι όταν βρίσκονται στην ίδια θέση, αλλά όταν ξεκινούν από την ίδια αφετηρία. Η έννοια αυτή σχετίζεται με τις επόμενες δύο, όπως και αυτές με την σειρά τους μεταξύ τους και με αυτήν και συνθέτουν όλες μαζί την ιδεολογία του Ρόλς. Ισότητα ευκαιριών σημαίνει για παράδειγμα πρόσβαση όλων στην παιδεία ή την υγεία και όχι αποκλεισμός ανθρώπων ή κατηγοριών από αυτές τις παροχές εξ αιτίας είτε χαμηλού εισοδήματος είτε άλλων κοινωνικών ή πολιτικών χαρακτηριστικών, πχ ταυτότητα καταγωγή κλπ. Επίσης παρόμοια εμπόδια στον ανταγωνισμό και την αγορά πρέπει να αρθούν γιατί επιβαρύνουν επιπρόσθετα και επιφέρουν ένα ανταγωνιστικό μειονέκτημα σε βάρος συγκεκριμένων ομάδων που δεν ισχύουν για άλλες. Αυτό συμβαίνει όταν οι φόροι επιβαρύνουν δυσανάλογα ομάδες που ανήκουν στην ίδια εισοδηματική κατηγορία ή όταν επιβάλλονται δασμοί και άλλα γραφειοκρατικά εμπόδια που περιορίζουν συγκεκριμένες επιχειρήσεις και φυσικά πρόσωπα σε δυσανάλογα μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με άλλους. **Σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχει δικαιοσύνη, ακόμα και αν έχουμε ισότητα αποτελέσματος**. Θα το δούμε καλύτερα αυτό με την επόμενη έννοια που ακολουθεί.

2. Το πέπλο της άγνοιας.

Το πέπλο της άγνοιας είναι μια ιδέα μέσω της οποίας ο Ρολς επιχειρεί να μας παρακινήσει να σκεφτούμε τους άλλους και όχι αποκλειστικά τον εαυτό μας, επιδεικνύοντας παράλληλα και ένα είδος ενσυναίσθησης, γιατί δεν μας λέει να το κάνουμε ανιδιοτελώς, αλλά επειδή θα μπορούσαμε να βρεθούμε και εμείς στην ίδια θέση. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη για να βρούμε δίκαιους κανόνες, πρέπει να φανταστούμε ότι δεν ξέρουμε ποιοι θα είμαστε στην κοινωνία. Οι αποφάσεις για την πολιτική και οικονομική οργάνωση της κοινωνίας πρέπει να παίρνονται πίσω από ένα πέπλο άγνοιας, σύμφωνα με το οποίο δεν ξέρουμε την κοινωνική και οικονομική θέση των ανθρώπων που πρόκειται να ενταχθούν στην κοινωνία, δεν ξέρεις αν θα είσαι πλούσιος ή φτωχός υγιής ή άρρωστος, άνδρας ή γυναίκα, προνομιούχος ή μειονότητα. Με αυτόν τον τρόπο μας οδηγεί στο να ενδιαφερθούμε για τις τύχες των λιγότερο ευνοημένων, άτυχων και αδύναμων καθώς, υποθετικά, είναι πιθανό ο καθένας να βρεθεί σε αυτήν την θέση. **Η βελτίωση της θέσης των πιο αδύναμων είναι το κριτήριο της επιτυχίας** του πολιτικού και οικονομικού συστήματος.

3. Την αρχή της Διαφοράς.

Ο Ρολς δεν λέει ότι όλοι πρέπει να είναι απόλυτα ίσοι, σύμφωνα με την δικαιοσύνη ως αμεροληψία, η αρχή της ισότητας παίρνει την μορφή των ίσων ευκαιριών και ενός παιχνιδιού που παίζεται με ίσους κανόνες και ελευθερίες, στο οποίο όμως οι «νικητές» ξεχωρίζουν από τους «ηττημένους», αυτό είναι αποδεκτό καθώς η ανισότητα αυτή συνεισφέρει στην βελτίωση της κοινωνίας και γίνεται αποδεκτή υπό όρους : αν βοηθούν τους πιο αδύναμους[243]. Επομένως στην κοινωνία μπορούν να υπάρχουν εισοδηματικές ανισότητες και σχέσεις εξουσίας, πχ σχέσεις εργαζόμενου-εργοδότη και μάλιστα μπορεί και σημαντικές ανισότητες.

---

243 **Παράδειγμα**: Αν κάποιοι έχουν υψηλότερους μισθούς επειδή η δουλειά τους βοηθά την οικονομία υπάρχει ανισότητα, γίνεται όμως αποδεκτή μόνο αν αυτό βελτιώνει και τη ζωή των πιο φτωχών (π.χ. μέσω φόρων, κοινωνικών παροχών κλπ.) Άλλο **παράδειγμα**: Γιατροί που πληρώνονται καλά, αν αυτό σημαίνει καλύτερο σύστημα υγείας για όλους τότε η ανισότητα δικαιολογείται, αντίθετα, **αν οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι, χωρίς κανένα ανταποδοτικό όφελος για αυτούς, τότε αυτό είναι άδικο** για τον Ρολς.

Μέσα από τις 3 αυτές αρχές ο Ρολς παρουσιάζει την ιδεολογία που κατά την άποψη του θα μπορούσε να κάνει τον κόσμο μας πιο δίκαιο, **είναι μια φιλότιμη προσπάθεια να συνδυάσουμε την ελευθερία και την ισότητα** που είδαμε στη προηγούμενη ενότητα και να διαμορφώσουμε μια κοινωνία που συνθέτει στοιχεία και των δύο.. Η αρχή της διαφοράς σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα της κατάλληλης διανομής του εισοδήματος και του πλούτου μιας οικονομίας. Σε πρώτη φάση, στην κοινωνία υπάρχει ανισότητα εισοδημάτων, καθώς τα άτομα – ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία και με ίσες ευκαιρίες – ανεβαίνουν στην κλίμακα της κοινωνικής κινητικότητας, αυτή η ανισότητα γίνεται αποδεκτή εφόσον ωφελεί τους λιγότερο ευνοημένους και άρα και το σύνολο της κοινωνίας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με το κυρίαρχο είδος διανομής του εισοδήματος μιας ελεύθερης κοινωνίας. Στην προηγούμενη ενότητα, όταν θίξαμε το ζήτημα αυτό, μιλήσαμε για την έννοια της διοχέτευσης του οφέλους προς τα κάτω, η διοχέτευση του οφέλους προς τα κάτω συνδέεται άμεσα με την θεωρία της δικαιοσύνης του Τζον Ρολς, και ειδικότερα με την έννοια της δικαιοσύνης ως ισότητας και της διαφοράς που προτείνει ο Ρολς ως ένα από τα θεμελιώδη αρχές του συστήματος του.

Η «διοχέτευση του οφέλους προς τα κάτω» είναι μια πρακτική εφαρμογή αυτής της αρχής, επειδή επικεντρώνεται στην έννοια της αναδιανομής των πόρων με στόχο την ενίσχυση των πιο ευάλωτων μελών της κοινωνίας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η κοινωνική δικαιοσύνη και να μειώνονται οι ανισότητες.

Παράδειγμα εφαρμογής:

Για παράδειγμα, αν μια οικονομία είναι σε θέση να παράγει μεγαλύτερο πλούτο μέσω επιχειρηματικών ή τεχνολογικών καινοτομιών, η διοχέτευση του οφέλους προς τα κάτω θα μπορούσε να σημαίνει την υιοθέτηση πολιτικών όπως η αύξηση των μισθών των εργαζομένων, η καλύτερη πρόσβαση σε εκπαίδευση και υγειονομική περίθαλψη για τους φτωχούς, ή η εφαρμογή κοινωνικών προγραμμάτων που ενισχύουν την ευημερία των λιγότερο προνομιούχων. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ακολουθεί τις αρχές του Ρολς, γιατί προσπαθεί να διασφαλίσει ότι οι ανισότητες στην κοινωνία (π.χ. η υψηλή κερδοφορία για τις επιχειρήσεις) εντέλει ωφελούν τους πιο αδύναμους. Συνοψίζοντας:

Η διοχέτευση του οφέλους προς τα κάτω και η θεωρία του Ρολς (Rawls) σχετίζονται, καθώς και οι δύο επικεντρώνονται στην αναδιανομή του πλούτου ή των πόρων με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών των πιο αδύναμων ή των λιγότερο ευνοημένων στην κοινωνία. Η διαφορά αρχή του Rawls, που επιτρέπει κοινωνικές ανισότητες μόνο αν ωφελούν τους πιο αδύναμους, αποτελεί μια θεμελιώδη βάση για την πολιτική «διοχέτευσης προς τα κάτω».

Αυτός είναι και ο λόγος που ήθελα να κάνω μια αναφορά στον John Rawls, καθώς νομίζω οι αρχές που διατυπώνει με το έργο του αποτελούν μια πολύτιμη συνεισφορά στην ιδεολογία του κοινωνικού φιλελευθερισμού. Ο **κοινωνικός φιλελευθερισμός** είναι μια πολιτική και φιλοσοφική ιδεολογία που προσπαθεί να συνδυάσει την **ατομική ελευθερία** (όπως στον κλασικό φιλελευθερισμό)

με την **κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα ευκαιριών** – ότι μας λέει ο Ρολς δηλαδή μέσα από τις αρχές της διαφοράς και της ισότητας/δικαιοσύνης ως αμεροληψία. «Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι — αλλά για να είναι πραγματικά ελεύθεροι, χρειάζονται και βασικές κοινωνικές προϋποθέσεις.», μας λέει η ιδεολογία του κοινωνικού φιλελευθερισμού. Επομένως, ως ιδέα υποστηρίζει τα ατομικά δικαιώματα και την ατομική ελευθερία, για παράδειγμα την ελευθερία λόγου και έκφρασης, την ελευθερία επιλογών και την προστασία από αυθαίρετη εξουσία, συνδυάζει αυτήν την άποψη όμως με τις ίσες ευκαιρίες καθώς αν ξεκινάμε από πολύ διαφορετικές αφετηρίες, η «ίση μεταχείριση» δεν αρκεί. Αυτές οι ίσες ευκαιρίες επιτυγχάνονται μέσω κρατικής παρέμβασης και παροχής δημόσιων αγαθών, όπως αυτά που αναφέραμε ήδη νωρίτερα, πχ ενός συστήματος παιδείας, υγείας, βασικών υποδομών, κράτους κοινωνικού, πρόνοιας κλπ. Τον συγκεκριμένο ρόλο του κράτους θα τον δούμε στην επόμενη ενότητα,

Προτού προχωρήσουμε στον συγκεκριμένο ρόλο που οφείλει να παίζει το κράτος στο πλαίσιο του καθήκοντος του ως θεματοφύλακα και προστάτη της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, θα ήθελα, ακολουθώντας μια μεθοδολογία εγελιανής διαλεκτικής, να παρουσιάσω κάποιες αντίθετες απόψεις που βοηθάνε τον αναγνώστη να ερμηνεύσει με σωστότερο τρόπο την ιδέα που εξετάζουμε και να διαμορφώσει την **προσωπική** του **ιδεολογία**! Ο Τζον Ρολς είναι κορυφαίος πολιτικός επιστήμονας του 20ου αιώνα και προέρχεται από την κληρονομιά που άφησε ο Εμμάνουελ Κάντ, όμως ένας άλλος συνεχιστής της ίδιας κληρονομιάς με κάποιες διαφορετικές θέσεις υπήρξε ο Ρόμπερτ Νόζικ και εφόσον μοιράζονται ένα κοινό στοιχείο : την καντιανή κληρονομιά και ωστόσο διαχωρίζονται εν συνεχεία, θα είχε νόημα να δούμε μια κριτική του Νόζικ. **Ο ίδιος λέει,** «***Αντί να προσπαθείς να αποδείξεις ότι ο αντίπαλος σου έχει άδικο ή λάθος, προσπάθησε να δεις με ποια έννοια ή άποψη μπορεί να έχει δίκιο***.», αυτή του η άποψη δείχνει πόσο ωφέλιμη θα ήταν μια τέτοια σύγκριση.

Ο **Robert Nozick (1938–2002)** ήταν Αμερικανός πολιτικός φιλόσοφος, επίσης καθηγητής στο Harvard University, και ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του **ελευθεριακού φιλελευθερισμού (libertarianism)**. Το πιο γνωστό του έργο είναι το *Anarchy, State, and Utopia*.

Στο έργο του αυτό παρουσιάζει την δική του ελευθεριακή φιλοσοφία, η οποία έρχεται σε ρήξη με του Τζον Ρολς. Αυτή η κόντρα αποτέλεσε γνωστή αντιπαράθεση της εποχής τους. Ας δείξουμε κάποιες από τις διαφορές μεταξύ τους, Για παράδειγμα, ο Νόζικ πίστευε απόλυτα στα ατομικά δικαιώματα και την προσωπική ελευθερία ενώ ο Ρολς μιλάει για κοινωνική δικαιοσύνη και ελευθερία προσωπική υπό όρους. Ο Νόζικ πρότεινε ένα ελάχιστο κράτος (minimal state) που θα περιορίζεται μόνο στα απολύτως αναγκαία : δικαιοσύνη, αστυνομία, ασφάλεια, αντίθετα ο Ρολς ήταν υπέρ μιας μεγαλύτερης κρατικής παρέμβασης που θα εξασφάλιζε στους πολίτες δημόσια αγαθά τα οποία το κίνητρο του κέρδους δεν μπορεί να τα εξασφαλίσει, γιατί δεν αποφέρουν κέρδος και επομένως δεν υπάρχει προθυμία από φυσικά πρόσωπα και ιδιώτες να τα προσφέρουν. Τέτοια αγαθά μπορεί να αφορούν την υγεία, την εκπαίδευση και βασικές υποδομές. Από αυτήν την διαφορά τους πηγάζει και η αντίληψη περί διανομής και φορολόγησης με τον Νόζικ να καταδικάζει κάθε φορολόγηση για σκοπούς αναδιανομής ως κλοπή. «*Νόμιμη Λεηλασία*» είναι ένας όρος που αναφέρουν οικονομολόγοι όπως ο Μάρρεη Ρόθμπαρντ, όμως η φράση ειπώθηκε αρχικά από τον Γάλλο κλασικό φιλελεύθερο οικονομολόγο Φρεντερίκ Μπαστιάτ.

Αντίθετα ο Ρολς αποδέχεται ένα σημαντικό βαθμό φορολόγησης για να μπορέσει το κράτος να παίξει τον ρόλο του ως εγγυητή της ασφάλειας, της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, με ότι αυτό συνεπάγεται, πχ αναδιανομή εισοδήματος, προσφορά δημόσιων αγαθών κλπ. Αξίζει όμως να σταθούμε σε αυτήν την άποψη του Νόζικ για την φορολογία και ιδιαίτερα στην φράση των Μπαστιάτ και Ρόθμπαρντ περί «Νόμιμης Λεηλασίας»:

Θεωρητικά θα ήταν χρήσιμο να έχουμε μια εξουσία στην κοινωνία που διαθέτει την δύναμη να κάνει καλό, όμως **η δύναμη να κάνει καλό είναι εξ ίσου ικανή να κάνει και κακό** και κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι δεν θα γίνει τέτοια χρήση αυτής της δύναμης του κράτους, ειδικά από το σημείο που πολλοί άνθρωποι έρχονται και φεύγουν από την εξουσία[244]. Αντίθετα, ο Ρολς αντιστρέφει αυτό το επιχείρημα, αν υιοθετήσουμε την γραμμή σκέψης του Ρολς οδηγούμαστε στο αντίθετο συμπέρασμα, δηλαδή ότι **περιορίζοντας την δύναμη του κράτους να κάνει κακό περιορίζουμε ταυτόχρονα και την δύναμη του να κάνει καλό**, έτσι το κράτος **χάνει την ικανότητα του να ανταποκριθεί στον ρόλο του και να κάνει το καθήκον του**. Όμως το ποιο είναι αυτό το καθήκον διαφέρει από άποψη σε άποψη. Για παράδειγμα οι ανισότητες επιτρέπονται αν προκύπτουν ελεύθερα για τον Νόζικ, για τον Ρολς μόνο αν βοηθούν τους αδύναμους και βελτιώνουν την θέση τους. Ο Ρολς (Rawls) δίνει έμφαση στη **δίκαιη κοινωνία,** ενώ ο **Νόζικ** (Nozick) στην **ατομική ελευθερία και ιδιοκτησία.**

Αν ισχύει η άποψη αυτή για την ανθρώπινη φύση τότε καταλαβαίνουμε ότι ο κοινωνικός φιλελευθερισμός, όχι απλά δεν αποτρέπει την αδικία και την εκμετάλλευση, αλλά γίνεται ο ίδιος κοινωνικός δαρβινισμός[245], ενισχύοντας αυτήν την θεωρία **ακόμα περισσότερο** από ότι θα συνέβαινε αυτό σε συνθήκες ελευθερίας.

---

[244] Η άποψη αυτή πηγάζει από τον Εμμάνουελ Κάντ. Τόσο στην *Αιώνια Ειρήνη* όσο και στα *Δοκίμια* βλέπουμε την άποψη πως ο άνθρωπος είναι ελαττωματικός εκ φύσεως και με προδιάθεση προς την διαφθορά και τα πάθη. Πραγματικά ελεύθεροι είμαστε όταν δεν μας ελέγχουν τα πάθη μας, αλλιώς τα πάθη καθορίζουν τις πράξεις μας, πίστευε ο Γερμανός φιλόσοφος. Άρα, εφόσον ο άνθρωπος είναι ακατάλληλος από την φύση του, προκύπτει ότι και μια κυβέρνηση, εφόσον και αυτή θα αποτελείται από ανθρώπους, μοιραία θα είναι και αυτή ακατάλληλη και θα διέπεται από τα ίδια ελαττώματα και πάθη. Για αυτό, στα ίδια έργα, προτείνει μια παγκόσμια οικουμενική ένωση των φιλελεύθερων κρατών, χωρίς την οποία μας λέει ότι η **αναρχία είναι προτιμότερη από την σύσταση ενός σώματος οργανωμένης πολιτικής εξουσίας βάση ενός κοινωνικού συμβολαίου**. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί τον όρο «κατάσταση αγρίων» αντί του «φυσική κατάσταση» για να αντιπαραβάλει την άποψη του με αυτήν του Ζάν Ζάκ Ρουσσό.

[245] Ο **κοινωνικός δαρβινισμός** είναι μια ιδεολογία που προσπαθεί να εφαρμόσει τις ιδέες της βιολογικής εξέλιξης στην κοινωνία και υποστηρίζει ότι: οι κοινωνικές ανισότητες είναι «φυσικές», η φτώχεια είναι αποτέλεσμα «αδυναμίας» και το κράτος **δεν πρέπει να βοηθά τους αδύναμους.**

Κεφάλαιο 7 — Κράτος, Αγορά και Κοινό Καλό

7.1 Ο Ρόλος του κράτους.

Από όσα έχουν διατυπωθεί ως τώρα, τόσο για τις σχολές ηθικής όσο και για την άριστη κατανομή και την ιδέα της κοινωνίας που μας προτείνει ο Τζον Ρόλος, καθώς και την ιδεολογία του κοινωνικού φιλελευθερισμού, προκύπτει προφανώς ένας ρόλος για το κράτος. Τον ρόλο αυτόν τον είδαμε πιο γενικά σε προηγούμενες περιπτώσεις, τώρα θα ήταν χρήσιμο να εστιάσουμε περισσότερο στα συγκεκριμένα καθήκοντα στα οποία οφείλει να ανταποκρίνεται το κράτος. Οι απόψεις για τον ρόλο του κράτους και οι σχετικές ιδεολογίες και θεωρίες κυμαίνονται σε ένα εύρος από τον πλήρη κρατισμό και την κυριαρχία του κράτους σε όλες τις πτυχές της ζωής, τόσο στην κοινωνία όσο και στην οικονομία, μέχρι την πλήρη ελευθερία μιας αναρχικής κοινωνίας ή μιας φιλελεύθερης οικονομίας. Το πρώτο βρίσκει έκφραση σε καθεστώτα του λεγόμενου ολοκληρωτισμού[246], το δεύτερο στα καθεστώτα που κυριαρχούν στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου. Αναφέρω και την αναρχία στο σημείο αυτό καθώς ακόμα και στα πλαίσια της αναρχικής ιδεολογίας το κράτος έχει ένα στοιχειώδες ρόλο ύπαρξης.[247] Στην αναρχική ιδεολογία και ειδικότερα στους λεγόμενους libertarians θα επιστρέψουμε ξανά σε επόμενη ενότητα. Η ιδεολογία του κοινωνικού φιλελευθερισμού, όπως και πολλές άλλες ιδεολογίες από τον σοσιαλισμό μέχρι τον νεοφιλελευθερισμό και την ανοιχτή μέχρι την κλειστή συντηρητική κοινωνία, που εκπροσωπούνται από πολιτικές δυνάμεις που εκτείνονται από από την κεντροαριστερά και την κεντροδεξιά ως τα καθαρά δεξιά ή αριστερά κόμματα, καθώς και τα κεντρώα, τοποθετούνται σε αυτόν τον χώρο. Εξαίρεση αποτελούν τα δύο άκρα του ολοκληρωτισμού: η αυταρχική εξουσία ενός δικτατορικού καθεστώτος εθνικιστικής ιδεολογίας ή ενός κομμουνιστικού καθεστώτος που επιβάλει τον πλήρη ελέγχο του στην κοινωνία και τους ανθρώπους. Παρόλα αυτά, θα ήταν ήταν καλό για τον αναγνώστη να μελετήσει και αυτές τις δύο περιπτώσεις καθεστώτων και να δούμε ποια θετικά στοιχεία μπορεί να διαθέτουν και πως αυτά

[246] Ο όρος και η ανάλυση του ολοκληρωτισμού αναπτύχθηκαν κυρίως στον 20ό αιώνα από πολιτικούς στοχαστές: Hannah Arendt στο έργο της *The Origins of Totalitarianism* (1951). Giovanni Gentile
Ιταλός φιλόσοφος που συνέβαλε ιδεολογικά στον φασισμό και στη χρήση του όρου στην Ιταλία και ο Benito Mussolini που χρησιμοποίησε πρώτος τον όρο «ολοκληρωτικό κράτος» (stato totalitario) για να περιγράψει το φασιστικό καθεστώς. Ο ολοκληρωτισμός είναι μια μορφή πολιτικού καθεστώτος στην οποία το κράτος επιδιώκει να ελέγχει πλήρως όχι μόνο την πολιτική ζωή αλλά και την κοινωνική, οικονομική, ακόμα και την ιδιωτική ζωή των πολιτών. Σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα υπάρχει συνήθως ένα μοναδικό, κυρίαρχο κόμμα, μια ισχυρή ιδεολογία που διεισδύει σε όλες τις πτυχές της ζωής, έλεγχος της πληροφόρησης και της προπαγάνδας και καταστολή της αντιπολίτευσης και περιορισμός των ελευθεριών. Σε τέτοια καθεστώτα συναντάμε συχνά την παρουσία ενός χαρισματικού ή αυταρχικού ηγέτη. Κλασικά παραδείγματα που συζητούνται στη θεωρία είναι τα καθεστώτα της ναζιστικής Γερμανίας υπό τον Adolf Hitler και της Σοβιετικής Ένωσης υπό τον Joseph Stalin.

[247] βλ. κεφάλαιο 6.3 για τον Ρόμπερτ Νόζικ και το έργο του *Anarchy,State and Utopia*.

μπορούν να ενσωματωθούν στις φιλελεύθερες δημοκρατίες της δύσης. Μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι ένας από τους κορυφαίους φιλοσόφους που είδαμε στο κεφάλαιο για τις σχολές ηθικής, ο Πλάτων, υπήρξε υποστηρικτής της αρχαίας Σπάρτης και τόσο αυτός όσο και ο Αριστοτέλης θεωρούν την Αριστοκρατία ως το ιδανικό πολίτευμα.[248]

Η κλασική ιδέα για τον ρόλο του κράτους που συναντούμε σε πολλούς θεωρητικούς της ελεύθερης αγοράς, από τον Άνταμ Σμίθ μέχρι τους σύγχρονους νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους, είναι πως το κράτος οφείλει να παρέχει πρωτίστως 3 πράγματα : 1. Εσωτερική ασφάλεια με ένα σύστημα δικαιοσύνης και αστυνόμευσης για να τηρούνται όσα τα άτομα εθελοντικά συμφώνησαν να τηρούν μέσω συμβάσεων. 2. Εξωτερική ασφάλεια από την ξένη απειλή άλλων πολτισμών, μέσω ενός συστήματος εθνικής άμυνας και 3. Ένα σύστημα εκπαίδευσης το οποίο εφόσον ωφελεί όλη την κοινωνία και την οικονομία, θα έπρεπε να συνεισφέρουμε όλοι για αυτό το αγαθό. Δεν μπορεί να υπάρξει σωστή δημοκρατία ούτε λειτουργική ελεύθερη οικονομία αν οι πολίτες δεν κατέχουν τις βασικές δεξιότητες αριθμητικής ανάγνωσης κλπ. Για αυτό η παιδεία πρέπει να είναι δημόσια, τουλάχιστον στα πρωταρχικά επίπεδα, αυτά της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, για την δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση το επιχείρημα για πλήρη ιδιοκτησία του κράτους εμφανίζεται λιγότερο ισχυρό συγκριτικά. Αυτήν την άποψη εκφράζει για παράδειγμα ο νομπελίστας οικονομολόγος Μίλτον Φρίντμαν στο έργο του *Καπιταλίσμός και Ελευθερία*. Ο Άνταμ Σμίθ στον *Πλούτο των Εθνών* κάνει λόγο και για κάποιες βασικές υποδομές που εξυπηρετούν το εμπόριο και την κοινωνία και οι οποίες εντάσσονται και αυτές στα καθήκοντα ενός κράτους που οφείλει να τα παρέχει, όπως γέφυρες, δρόμους, λιμάνια, κανάλια κλπ.[249]

Τα επιχειρήματα που υποστηρίζουν αυτόν τον μειωμένο ρόλο του κράτους είναι πολλά, μερικά εξ αυτών που αξίζει να αναφέρουμε είναι για παράδειγμα ότι **υπάρχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την περιουσία όταν αυτή ανήκει σε κάποιο φυσικό πρόσωπο/ιδιώτη** που την νιώθει ως δική του και επομένως έχει μεγαλύτερο κίνητρο να την προστατέψει, αντίθετα όταν ανήκει στο κράτος , το οποίο θεωρητικά αντιπροσωπεύει ολόκληρη την κοινωνία, τα άτομα νιώθουν την περιουσία σαν κάτι ξένο προς αυτούς που δεν τους αποφέρει κανένα ουσιαστικό όφελος. Άλλο πολύ σημαντικό επιχείρημα : **Η συγκέντρωση της εξουσίας που απαιτείται από το κράτος για να ανταποκρίνεται στα καθήκοντα του αποτελεί μια απειλή για την ελευθερία των ανθρώπων καθώς η δύναμη να κάνεις καλό είναι ταυτόχρονα και δύναμη να κάνεις κακό** και κανένας δεν μπορεί να εγγυηθεί για τον ιδανικό ή άριστο και δίκαιο χαρακτήρα των κυβερνώντων, ειδικά σε ένα σύστημα που τα άτομα που βρίσκονται σε θέσεις εξουσίας αλλάζουν διαχρονικά. **Επίσης, το κράτος και η κοινωνία που βαρύνεται με φόρους νιώθει ένα βάρος να φεύγει από πάνω της όταν το κράτος εκχωρεί κάποια από τα καθήκοντα του**

[248] Συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά κάνει την δική του κατάταξη των πολιτευμάτων και τοποθετεί ως πρώτο την Βασιλεία, όπου ο βασιλιάς αποτελεί μια γήινη μορφή του Δία (θεού) – κάτι που μοιάζει εμφανώς με ένα πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης που μοιάζει με θεοκρατία.

[249] Η βασική του ιδέα είναι ότι τέτοιες υποδομές είναι απαραίτητες για την οικονομική ανάπτυξη και το εμπόριο, αλλά συχνά **δεν είναι κερδοφόρες για ιδιώτες επενδυτές** (ή δεν αποφέρουν άμεσο κέρδος). Άρα, το κράτος πρέπει να τις αναλαμβάνει ή να τις χρηματοδοτεί. Ωστόσο, προτιμά, όπου γίνεται, να υπάρχει **κάποια μορφή ανταποδοτικότητας** (π.χ. διόδια), ώστε να μην επιβαρύνεται πλήρως ο φορολογούμενος και να υπάρχει καλύτερη διαχείριση.

σε ιδιώτες, με την προϋπόθεση ότι το κίνητρο του κέρδους αρκεί για την εξ ίσου αποτελεσματική εξυπηρέτηση της κοινωνίας και την εξασφάλιση ότι δεν θα υπάρχουν φαινόμενα απάτης ή αισχροκέρδιας. Όπως είδαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια (τόσο στο 3 και το 4, όσο και στο 2 σε μικρότερο βαθμό) η προστασία των συμφερόντων κάθε πλευράς από πιθανή απάτη γίνεται με την κατοχή γνώσης και την απόκτηση πλήρους πληροφόρησης, η οποία πρέπει για αυτό τον λόγο να είναι δημόσια προσβάσιμη και να μην διαθέτουν κάποιοι περισσότερη πληροφόρηση από άλλους, διαφορετικά ελλοχεύει ένας ηθικός κίνδυνος. Για αυτόν τον λόγο το κράτος οφείλει να υποχρεώνει τις επιχειρήσεις να δημοσιοποιούν τα οικονομικά τους δεδομένα, με την υποχρέωση της τήρησης λογιστικών βιβλίων και βασικών λογιστικών καταστάσεων, ειδικότερα τις εισηγμένες στο χρηματιστήριο εταιρείες που αντλούν κεφάλαια μέσω των αγορών από το κοινό. Επιπλέον, επιχειρήσεις και κράτη ελέγχονται από τους οίκους πιστοληπτικής αξιολόγησης για την ακριβή εξακρίβωση της ικανότητας τους ως προς την αποπληρωμή του χρέους και των οικονομικών τους υποχρεώσεων. Τέτοιες υποχρεώσεις προσφέρουν ένα περιθώριο κυβερνητικής παρέμβασης καθώς αποτελούν συμπλήρωμα μιας ελεύθερης αγοράς και διασφαλίζουν ότι το κίνητρο του κέρδους δεν θα συνοδεύεται από ηθικό κίνδυνο.

Αυτά είναι κάποια από τα σημαντικότερα επιχειρήματα που μπορεί να διαβάσει κανείς στους θεωρητικούς του ελεύθερου καπιταλισμού, ωστόσο δεν είναι τα μοναδικά, αλλά δεν θα είχε νόημα να κάνουμε μια πλήρως λεπτομερή αναφορά στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Για όλους αυτούς τους λόγους οι οικονομίες της ελεύθερης αγοράς κρίνουν πως μια οικονομία και κοινωνία είναι πιο λειτουργικές όταν οι επιχειρήσεις και η περιουσία ανήκει σε ιδιώτες παρά στο κράτος και για αυτό είναι οργανωμένες κατά αυτόν τον τρόπο. Φυσικά, στην πράξη οι οικονομίες είναι μεικτές και υπάρχουν επιχειρήσεις που ανήκουν εν μέρει στο κράτος και εν μέρει σε ιδιώτες τόσο ξεχωριστά όσο και στα πλαίσιο της ίδιας της συγκεκριμένης εταιρείας. Για παράδειγμα, εκτεταμένο δημόσιο και κρατική παρέμβαση, με παροχή δημόσιων αγαθών και επιβολή φορολογίας, θα δούμε και σε οικονομίες της ελεύθερης αγοράς, πχ στις ΗΠΑ, τον Καναδά, την Αυστραλία, την Γερμανία, την Σουηδία κλπ, από την άλλη, σε κεντρικά ελεγχόμενες οικονομίες, όπως η Κίνα, η Βενεζουέλα, η Ρωσία, (αν και σε μικρότερο βαθμό) έχουμε την παρουσία πολυεθνικών, ιδιωτών και χρηματιστηρίων μέσω των οποίων γίνονται αγοραπωλησίες των μετοχών τους. Επομένως η ιδιοκτησία μπορεί να περνάει στον έλεγχο ιδιωτικών συμφερόντων και δεν ανήκει αποκλειστικά στο κράτος.

Για όλους αυτούς τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω, καθώς και άλλους που δεν αναλύσαμε εδώ αλλά έχουμε αναφέρει σε προηγούμενες ενότητες, πχ το πρόβλημα των παράπλευρων συνεπειών, οι εξωτερικότητες κλπ ακόμα και στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης οικονομίας που βασίζεται στην ελεύθερη αγορά θα πρέπει να υπάρχουν κάποια στοιχειώδη δημόσια και κοινά αγαθά. Στο θέμα αυτό θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα και εκεί θα δούμε και ισχυρότερα επιχειρήματα, που προέρχονται από τον σοσιαλιστικό χώρο ή την κεντροαριστερά, αλλά συχνά και από δεξιές ή φιλελεύθερες παρατάξεις, για τον ρόλο του κράτους. Οι φωνές αυτές αποδέχονται τόσα τα επιχειρήματα που αναφέραμε και με κάποιες επιπλέον προσθήκες δίνουν ένα μεγαλύτερο περιθώριο εξουσίας στο κράτος. Αφού δούμε και αυτές τις περιπτώσεις, στην συνέχεια θα προσπαθήσουμε να βρούμε την χρυσή τομή ανάμεσα τους.

7.2 Δημόσια αγαθά, κοινά αγαθά και συλλογική δράση.

Αυτό που διακρίνει μια ελεύθερη αγορά από μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία είναι το μέγεθος των δημοσίων και κοινών αγαθών που διαθέτει μια οικονομία, καθώς και η συλλογική δράση. Στο πλαίσιο αυτό είναι σημαντικό να ορίσουμε τις έννοιες για να κατανοεί και ο αναγνώστης τι εννοούμε:

1. <u>Δημόσια Αγαθά</u>: είναι αγαθά τα οποία είναι προσβάσιμα σε όλους, δεν διαθέτουν επομένως το στοιχείο του αποκλεισμού και δεν προκαλούν ανταγωνισμό για την χρήση τους, για αυτό τέτοια αγαθά μπορεί να παράγει και να προσφέρει το κράτος. Παραδείγματα τέτοιων αγαθών είναι η εθνική άμυνα, οι φάροι για τα πλοία, ο καθαρός αέρας κλπ.

2. <u>Κοινά Αγαθά</u>: Υπάρχει το στοιχείο του μη αποκλεισμού που αναφέραμε παραπάνω, δηλαδη δεν μπορεί εύκολα να αποκλειστεί κάποιος από την χρήση τους, ωστόσο εδώ υπάρχει ανταγωνισμός για την χρήση τους καθώς ο αριθμός τους είναι περιορισμένος. Παραδείγματα τέτοιων αγαθών είναι τα ψάρια στη θάλασσα, οι βοσκότοποι, τα δάση, τα αποθέματα νερού, ένα παγκάκι ή μια στάση λεωφορείου κλπ.

Τα δημόσια και κοινά αγαθά παράγονται και προσφέρονται από το κράτος σε μια **κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία**,[250] καθώς με αυτόν τον τρόπο το κράτος έχει την δυνατότητα να αποφασίζει ποιος θα επωμιστεί το κόστος της παροχής αυτών των αγαθών και ποιοι τα οφέλη τους. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να γίνει και μια αναδιανομή του πλούτου από τα υψηλά εισοδήματα, που φορολογούνται με υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές, προς τα χαμηλότερα που είναι οι αποδέκτες του οφέλους των δημοσίων αγαθών. Φυσικά προϋπόθεση για αυτό είναι το κράτος να φορολογεί τον πραγματικό πλούτο και όχι τα χαμηλότερα εισοδήματα και να είναι πραγματικά αποδέκτες της κρατικής αρωγής οι πιο αδύναμοι και όχι οι ισχυρότερες οικονομικές τάξεις. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε πως μπορεί να επιτευχθεί αυτό μέσα από το φορολογικό σύστημα και τα είδη των φόρων που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για μια πιο δίκαιη κατανομή τού βάρους της παροχής των δημόσιων αγαθών. Αυτή η αναδιανομή δεν είναι το μοναδικό επιχείρημα υπέρ της επέκτασης των δημοσίων αγαθών. Τα δημόσια αγαθά προσφέρονται από το κράτος και το κράτος αντιπροσωπεύει την κοινωνία, επομένως **κάθε επέκταση των δημοσίων αγαθών βελτιώνει το επίπεδο της κοινωνίας** και εξασφαλίζει ότι δεν συγκεντρώνεται η παροχή των αγαθών σε μια μειωμένη ελίτ. Το κράτος είναι σε θέση να παρέχει πλήρη απασχόληση στους πολίτες του, να τονώσει την ζήτηση της οικονομίας όταν αυτή ασθενεί και να εφαρμόζει την αρχή της ισότητας, εφόσον όταν ένα αγαθό είναι δημόσιο τότε όλοι έχουν πρόσβαση στα συγκεκριμένα αγαθά. Για τον ρόλο αυτόν του κράτους στην τόνωση της λειτουργούσας ζήτησης προτείνω στον αναγνώστη να διαβάσει το έργο του Βρετανού οικονομολόγου Τζόν Μέυναρντ Κένης (1883–1946)

Κατά την ιστορική περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης των ΗΠΑ με το χρηματιστηριακό κραχ του

[250] Σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία τα μέσα παραγωγής ανήκουν στο κράτος ή ρυθμίζονται και διαχειρίζονται από την κυβέρνηση και το δημόσιο τομέα. Υπάρχουν κάποιες επιτροπές που αυτές σχεδιάζουν και αποφασίζουν τι θα παραχθεί σε μια οικονομία, πως θα παραχθεί, από ποιον κλπ. Αυτές δηλαδή διαχειρίζονται το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας.

1929 και την κατάρρευση των τραπεζών, υπήρχε μια μεγάλη πτώση της ενεργούς ζήτησης καθώς είχαν μειωθεί τα εισοδήματα των πολιτών. Δεν θα είχε νόημα να εξηγήσουμε τις αιτίες και το φαινόμενο της Μεγάλης Ύφεσης με μια πλήρη ανάλυση, ωστόσο να πούμε πως αυτό που βοήθησε τις ΗΠΑ να βγούν από το αδιέξοδο ήταν το New Deal του προέδρου Ρούσβελτ που ήταν ένα σύνολο παροχών του κράτους για την ενίσχυση των εισοδημάτων και της απασχόλησης. Βεβαίως, πολλοί ισχυρίζονται πως ούτε αυτά τα μέτρα ήταν αρκετά και πως μόνο μετά την έναρξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ξεπεράστηκε οριστικά η οικονομική κρίση. Ο πόλεμος, όμως, δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα δημόσιο αγαθό. Όπως και να το κρίνουμε, τα δημόσια αγαθά μπορούν να συμβάλουν στην βελτίωση των εισοδημάτων και της απασχόλησης.

Επιπλέον, όταν το σύνολο της κοινωνίας ελέγχει τα μέσα παραγωγής και τις βιομηχανίες, τις βιοτεχνίες, τις τράπεζες κλπ είναι δυσκολότερο αυτές να καταρρεύσουν σε σχέση με την περίπτωση που αυτές ανήκουν σε ένα φυσικό πρόσωπο ή μια μικρή ομάδα ιδιοκτητών. Η οικονομία έτσι είναι πιο σταθερή και λιγότερο ευάλωτη στους μεγάλους κύκλους ανόδου και πτώσης στους οποίους είναι ευάλωτη μια πλήρως ελεύθερη αγορά η οποία καθοδηγείται αποκλειστικά από το κίνητρο του κέρδους.

Τέλος, υπάρχει και ένα επιχείρημα υπέρ των δημοσίων αγαθών που **μπορεί να αιτιολογηθεί ακόμα και από την άποψη μιας ελεύθερης αγοράς και από την ατομικιστική ηθική** και αναφέρομαι στο γνωστό **πρόβλημα του «τζαμπατζή» (free rider)**: κάποιοι ωφελούνται χωρίς να πληρώνουν. Γι’ αυτό, συχνά τα παρέχει το κράτος ή χρηματοδοτούνται μέσω φόρων, καθώς με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται πως όλοι θα πληρώσουν το μερίδιο που τους αναλογεί, διαφορετικά μπορεί ένα άτομο να απολαμβάνει την παροχή ενός αγαθού που κάποιος άλλος πλήρωσε, εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί κανείς από την παροχή αυτού του αγαθού. Σε μια τέτοια περίπτωση είναι ξεκάθαρη η εκμετάλλευση, ιδιαίτερα όταν η προσκόμιση του αγαθού αυτού στην αγορά απαιτεί την συνεισφορά μεγάλου όγκου εργασίας, προσπάθειας, κεφαλαίου κλπ που δεν είναι δυνατόν να βρεθεί αν εμφανίζονται και επεκτείνονται τέτοια φαινόμενα. Το πρόβλημα αυτό μοιάζει αρκετά με το πρόβλημα των παράπλευρων συνεπειών που αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα και το οποίο ανοίγει το περιθώριο για κρατική παρέμβαση, απαραίτητη για την προστασία του ατόμου από την παραβίαση των ατομικών του δικαιωμάτων και ελευθεριών από ένα άλλο άτομο.

Επιπλέον, **το κίνητρο του κέρδους δεν μπορεί να εξασφαλίσει κάποιες ουσιώδεις ανάγκες της κοινωνίας επειδή αυτές δεν αποφέρουν κέρδος** και επομένως κανείς δεν αναλαμβάνει σε ένα σύστημα πλήρους ελεύθερης αγοράς την προσκόμιση των αγαθών αυτών που είναι απαραίτητα για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να αφορούν αγαθά που ικανοποιούν τις ανάγκες των ανθρώπων για μόρφωση, εκπαίδευση, χρήση της λογικής, ένα αποτελεσματικό σύστημα υγείας, το οποίο θα μπορούσε να είναι υποβαθμισμένο χωρίς την ενίσχυση του κράτους, συγκριτικά με ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς στο οποίο τα άτομα ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την μέριμνα του εγωιστικού τους οφέλους και επομένως η ανάγκες της κοινωνίας για ένα σύστημα υγείας, παιδείας κλπ αγνοούνται σε μεγαλύτερο βαθμό. Αν θα παρατηρήσουμε στην πράξη οι τηλεπερσόνες, οι διάσημοι αθλητές του ποδοσφαίρου και του μπάσκετ, οι τραγουδιστές κλπ πληρώνονται πολύ καλύτερα από όσους παρέχουν υγεία για παράδειγμα ή τροφή, που αποτελεί το μείζον πρόβλημα αυτήν την στιγμή στον πλανήτη. Σε αυτήν την περίπτωση η παρέμβαση του κράτους και η προσφορά δημόσιων

αγαθών που να ικανοποιούν αυτές τις ανώτερες πνευματικές ή εν γένει ανθρώπινες ανάγκες είναι επιβεβλημένη. Το επιχείρημα εδώ είναι πως δεν είναι όλες οι ανθρώπινες ανάγκες το ίδιο σημαντικές και εφόσον οι ιδιότητες τους είναι, πρώτον, ότι είναι απεριόριστες και δεύτερον, ότι δεν υπόκεινται σε οριστικό κορεσμό, και δεδομένου του οικονομικού προβλήματος της στενότητας των παραγωγικών συντελεστών, θα πρέπει κάποιες ανάγκες να θυσιαστούν και κάποιες άλλες να ικανοποιηθούν. Σκοπός ενός ορθολογικού ανθρώπου είναι να υπολογίσει το κόστους και το όφελος κάθε επιλογής και να κάνει μια ορθολογική επιλογή που θα ικανοποιεί τις σημαντικότερες ανάγκες του και θα εξασφαλίζει όχι τόσο την μεγιστοποίηση της ηδονής όσο την μείωση του πόνου ή αν προτιμάτε δεν θα εστιάζει αποκλειστικά και μόνο στην ηδονή/απόλαυση.

Όσον αφορά την σημαντικότητα των αναγκών θα άξιζε να πούμε αρχικά ότι δεν είναι όλες οι ανάγκες πραγματικά αναγκαίες για την επιβίωση μας. Αυτές χωρίζονται σε 2 σημαντικές κατηγορίες : 1. Ανάγκες επιβίωσης (needs) και 2. Ανάγκες κοινωνικές/πολιτισμού ή επιθυμίες (wants). Η πρώτη κατηγορία αφορά τις βασικές βιολογικές ανάγκες για τροφή, νερό, ενδυμασία κλπ καθώς και τις ανάγκες του ανθρώπου για ασφάλεια: παροχή στέγης, εξασφάλιση των βιολογικών αναγκών στο μέλλον, οικονομική σιγουριά, παροχή κατάλληλων συνθηκών (θέρμανση πχ) κλπ. Η δεύτερη κατηγορία αφορά ανάγκες που αναπτύχθηκαν στην συνέχεια και αφορούν την επιθυμία του ανθρώπου να ακολουθεί καταναλωτικά πρότυπα που γίνονται αποδεκτά από την κοινωνία, όπως η χρήση σύγχρονων κινητών, αυτοκινήτων, η ανάγκη για μεγαλύτερο σπίτι κλπ. Ένα κριτήριο για να τις διακρίνουμε είναι αν σκεφτούμε τι ανάγκες είχε ο πρωτόγονος άνθρωπος σε σχέση με τον σημερινό. Άλλο σημαντικό εργαλείο που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να διαπιστώσουμε την σημαντικότητα των αναγκών είναι η πυραμίδα των αναγκών του Μάσλοου. Στην πυραμίδα αυτήν οι ανάγκες επιβίωσης θα αντιστοιχούσαν στα δύο πρώτα επίπεδα αναγκών και οι κοινωνικές ανάγκες στα υπόλοιπα.[251]

Τα δύο τελευταία επιχειρήματα, δηλαδή αυτό του τζαμπατζή ή ελεύθερου καβαλάρη και της ανεπαρκούς προσφοράς αγαθών απαραίτητων για την κάλυψη των ανώτερων ή πιο ουσιαστικών αναγκών από το κίνητρο του κέρδους αποτελούν 2 επιχειρήματα που συχνά **γίνονται αποδεκτά ακόμα και από φιλικά προσκείμενους προς την οικονομική ελευθερία** οικονομολόγους ή πολιτικούς επιστήμονες και φιλοσόφους. Δεν συμφωνούν πάντα όλες αυτές οι ομάδες μεταξύ τους, ωστόσο. Για ορισμένους που ανήκουν στους λεγόμενους libertarians, κάθε κρατική παρέμβαση είναι μη αποδεκτή ενώ για πιο κοινωνικά φιλελεύθερους ή νεοφιλελεύθερους η παραπάνω κρατική παρέμβαση είναι αναγκαία για την προστασία, όχι της κοινωνίας ή του δημοσίου συμφέροντος, αλλά του ίδιου του ατόμου.

Όσο για τα κοινά αγαθά, εδώ η λύση της ελεύθερης αγοράς μπορεί να προστατέψει αυτά τα αγαθά από κακή χρήση και υπερεκμετάλλευση. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, ένα κοινό αγαθό δεν μπορεί να αποκλείσει εύκολα τους χρήστες, προκαλεί ανταγωνισμό για την χρήση του. Επομένως, θα πρέπει να βρεθεί μια αρχή αποκλεισμού, διαφορετικά ο ανταγωνισμός σε συνδυασμό με την μη αποκλειστικότητα θα οδηγήσει σε υπερεκμετάλλευση και καταστροφή του κοινού αγαθού. **Η ελεύθερη αγορά, μέσω του μηχανισμού των τιμών, παρέχει μια τέτοια αρχή αποκλεισμού και μάλιστα χωρίς την ανάγκη ύπαρξης μιας κρατικής αρχής**.

[251] βλ. σελίδα 151.

7.3 Η χρυσή τομή ανάμεσα στο κράτος και την αγορά.

Από όσα έχουν προηγηθεί ως τώρα στο κεφάλαιο αυτό μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι τα δημόσια αγαθά είναι απαραίτητα ακόμα και σε μια οικονομία τύπου laissez-faire, όπως επίσης η ελευθερία στην οικονομία είναι απαραίτητη σε κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες. Η ακριβής αιτιολογία για αυτήν την επέκταση των δημοσίων αγαθών έγινε στο προηγούμενο κεφάλαιο και από τα επιχειρήματα και τις περιπτώσεις που δείξαμε μπορεί να κατανοήσει ο αναγνώστης πως η κυβερνητική παρέμβαση και τα δημόσια αγαθά μπορούν να είναι επωφελή ακόμα και για την προστασία του ατόμου και των ατομικών δικαιωμάτων.

Επομένως, καταλήγουμε στην λύση των μεικτών οικονομιών, το οποίο δεν αμφισβητείται πλέον, έπειτα και από την οδυνηρή εμπειρία των καταστροφικών υφέσεων και πληθωριστικών τάσεων που έζησε η ανθρωπότητα και πρώτα πρώτα με την ίδια την ιστορική περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης του 1929. Μέχρι το σημείο της έναρξης της καταστροφικής ύφεσης στην οικονομία **κυριαρχούσαν οι ιδέες** φιλελεύθερων οικονομολόγων, όπως **του Άνταμ Σμίθ**, ο οποίος έκανε λόγο για απελευθέρωση της οικονομίας και λιγότερες ρυθμίσεις. Μια παρέμβαση του κράτους για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του πληθωρισμού ή της μειωμένης απασχόλησης, αν υποθέσουμε ότι αυτό ήταν το πρόβλημα, θα είχε ως συνέπεια την επιδείνωση του προβλήματος καθώς ο ίδιος ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας και ο μηχανισμός των τιμών έχουν την τάση να οδηγούν αυθόρμητα σε ισορροπία και επομένως μια επιπρόσθετη εξωτερική παρέμβαση του κράτους με επιβολή φόρων και δαπανών θα μπορούσε να επιδεινώσει το πρόβλημα του πληθωρισμού ή να αποτρέψει τις μεταβολές που είναι απαραίτητες για να καταστεί μια οικονομία ανταγωνιστική και να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του ισοζυγίου πληρωμών που πιθανόν αντιμετωπίζει.

Ωστόσο, όταν έγινε το μεγάλο κράχ του 1929 στο χρηματιστήριο κινητών αξιών της Νέας Υόρκης, αυτό είχε σαν συνέπεια να υποχωρήσουν οι τιμές και να υποστούν απώλειες όσοι είχαν επενδύσει τα χρήματα τους. Μια τέτοια πτώση της αγοράς προκαλεί σαφώς αναδιανομή των εισοδημάτων από τους πολλούς που δεν κατανοούσαν επαρκώς τους κινδύνους που αναλαμβάνουν προς το λεγόμενο «έξυπνο χρήμα» που τοποθετείται εγκαίρως στα αρχικά στάδια μια νέας τάσης και το οποίο προέρχεται από θεσμικούς επενδυτές ή μεγάλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Όμως ακόμα σημαντικότερη είναι η ψυχολογική επίδραση που προκαλεί μια τέτοια είδηση και μπορεί να έχει ως συνέπεια της μια επιδρομή στις τράπεζες και ένα κύμα μαζικών εκροών κεφαλαίων που μπορεί να προκαλέσει ένα πραγματικό πρόβλημα ρευστότητας των τραπεζών, έτσι η κρίση από το χρηματιστήριο πέρασε στις τράπεζες και έγινε πραγματική τραπεζική πτώχευση και ύφεση της πραγματικής οικονομίας. Στο σημείο αυτό η οικονομία ήρθε αντιμέτωπη με ένα πρόβλημα που δεν αντιμετώπιζε νωρίτερα, ένα πρόβλημα ανεπαρκούς (λειτουργούσας) ζήτησης στην οικονομία. Δηλαδή, ενώ υπήρχαν προϊόντα διαθέσιμα, δεν υπήρχε εισόδημα για να κινηθεί το κύκλωμα της οικονομίας και με τα μέτρα που πάρθηκαν με μείωση μισθών κλπ αυτή η ανεπάρκεια ζήτησης επιδεινώθηκε. Στο σημείο αυτό οι ιδέες αστών οικονομολόγων, όπως ο Άνταμ Σμίθ, υποχωρούν και δίνουν την θέση τους σε νέες ιδέες, όπως αυτές του Βρετανού οικονομολόγου Τζόν Μέηναρντ Κέυνς, οι οποίες αποκτούν μεγάλη απήχηση. Ο Κέηνς με το έργο του *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης,* του Τόκου και του

Χρήματος καθώς και με την ευρύτερη οικονομική θεωρία και διδασκαλία του, προώθησε αυτές τις νέες ιδέες, σύμφωνα με τις οποίες το κράτος έχει πιο ενεργό ρόλο να παίξει και πρέπει με την παρέμβαση του να αποκαθιστά την ζήτηση την οποία δεν είναι πλέον σε θέση να παρέχει ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας. **Έτσι περάσαμε από το μοντέλο της πλήρους ελεύθερης οικονομίας στο πρότυπο των μεικτών οικονομιών**.[252]

Έχοντας βιώσει τις αρνητικές αυτές εμπειρίες μιας πλήρους ελεύθερης αγοράς καθώς και παραδείγματα πτώχευσης κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, όπως της Σοβιετικής Ένωσης αργότερα τον ίδιο αιώνα, μπορούμε με ασφάλεια να αποκλείσουμε τα δύο άκρα μιας πλήρους ελεύθερης αγοράς χωρίς καμία κυβερνητική παρέμβαση και καθόλου δημόσιο τομέα, καθώς επίσης και του άλλου άκρου μιας απόλυτα κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας που συγκεντρώνει όλη την εξουσία στα χέρια του κράτους και καταπνίγει κάθε οικονομική ελευθερία. Ωστόσο, προκειμένου να βρούμε την χρυσή τομή ανάμεσα στο κράτος και την αγορά θα άξιζε να δούμε τα δύο ακραία μοντέλα που περιγράψαμε παραπάνω και ακολουθώντας μια διαλεκτική μέθοδο να μπορέσει ο αναγνώστης να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα. Έπειτα από αυτήν την ανάλυση θα επιθυμούσα να παρουσιάσω την προσωπική μου άποψη και να τοποθετηθώ στο θέμα σχεδιάζοντας μια πολιτική οικονομία έτσι όπως εγώ πιστεύω ότι θα έπρεπε να είναι και την οποία έχουμε ανάγκη.

Στο ένα άκρο επομένως βρίσκονται οι οικονομικές και πολιτικές ιδεολογίες που σχετίζονται με την πλήρως ελεύθερη αγορά : Κλασικός Φιλελευθερισμός, Νεοφιλελευθερισμός, Αναρχικός Καπιταλισμός κλπ. Στην αναρχική ιδεολογία ανήκουν και οι λεγόμενοι libertarians που απορρίπτουν κάθε κυβερνητική παρέμβαση στην οικονομία, ακόμα και αυτήν που θα δικαιολογούσαν ενδεχομένως οι ιδέες του κλασικού και νέο-φιλελευθερισμού. Σύμφωνα με την πολιτική οικονομία της ελευθερίας το κράτος θα πρέπει να εγκαταλείπει κάθε οικονομική δραστηριότητα και επιτρέπει στα φυσικά πρόσωπα και τους ιδιώτες να έχουν τον έλεγχο της οικονομίας. Την θέση αυτήν στηρίζουν με πολλά επιχειρήματα, πολλά εκ των οποίων αναφέραμε και σε προηγούμενες ενότητες :

1) **Διαχωρισμός οικονομικής δύναμης από πολιτική δύναμη**. Αυτό εξασφαλίζει ότι δεν υπάρχει συγκεντρωτισμός και ότι η διοίκηση βασίζεται σε ένα μοντέλο αποκέντρωσης. Η δύναμη να κάνεις καλό είναι ταυτόχρονα και δύναμη να κάνεις κακό και μια τέτοια συγκέντρωση εξουσίας θα αποτελούσε απειλή για την ελευθερία. Επομένως, με την απομάκρυνση του κράτους από την οικονομία προστατεύεται η ελευθερία.

2) **Μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την προστασία της περιουσίας**. Όταν μια περιουσία ανήκει στο κράτος, το οποίο αντιπροσωπεύει θεωρητικά ολόκληρη την κοινωνία, τα άτομα νιώθουν την περιουσία σαν κάτι ξένο που δεν τους ανήκει, εφόσον το ατομικό όφελος που τους αναλογεί από αυτήν είναι μηδαμινό.

3) **Καλύτερη εξυπηρέτηση του πολίτη-πελάτη**. Το κίνητρο του κέρδους σε συνδυασμό με μια

[252] Να σημειώσουμε ότι τόσο η αριστερά όσο και η δεξιά αποδέχονταν την πλήρως ελεύθερη οικονομία νωρίτερα ενώ μετά την εμπειρία του 1929 οι ιδέες αυτές απέκτησαν κυρίως απήχηση στην αριστερά, χωρίς ωστόσο να αφήνουν εντελώς αδιάφορες επί μέρους ομάδες του ευρύτερου δεξιού πολιτικού χώρου.

ανταγωνιστική αγορά εξασφαλίζουν τα συμφέροντα όλων. Ο καταναλωτής έχει την επιλογή να απορρίψει να αγοράσει από ιδιώτες που θεωρεί άπληστους, απατεώνες ή κακούς στην δουλεία τους (μη ανταγωνιστικούς για παράδειγμα), ο εργαζόμενος μπορεί να βρεί έναν εργοδότη που του προσφέρει μια καλύτερη αμοιβή, αν κρίνει ότι κάποιος άλλος υποτιμάει την αξία της εργασίας του, τέλος, ένας επιχειρηματίας μπορεί να προστατευθεί από τις απαιτήσεις ενός πελάτη, χάρη στην παρουσία άλλων πελατών με τους οποίους μπορεί να συνεργαστεί. Με παρόμοιο τρόπο ικανοποιούνται τα συμφέροντα όλων των ομάδων που βρίσκονται στο ευρύτερο περιβάλλον της επιχείρησης (προμηθευτές κλπ). Αυτό εξασφαλίζει ότι ικανοποιούνται τα συμφέροντα του πολίτη σε όποια θέση και αν αυτός βρίσκεται (καταναλωτής, εργαζόμενος, επιχειρηματίας κλπ)

4) **Αποτελεσματικότητα της οικονομίας**. Μια ιδιωτική επιχείρηση καθώς, όπως επίσης και ένας αποκεντρωμένος δημόσιος οργανισμός, είναι σε θέση να γνωρίζει τις τοπικές ιδιαιτερότητες της αγοράς και να μπορεί να ανταποκριθεί με πιο αποτελεσματικό τρόπο αξιοποιώντας τις ανάγκες τόσο των καταναλωτών όσο και των εργαζομένων. Επιπλέον το κίνητρο του κέρδους είναι πολύ πιο ισχυρό από το κίνητρο του απλού ανιδιοτελούς καθήκοντος.

5) **Αντιμετώπιση του βασικού οικονομικού προβλήματος**. Στο δεύτερο κεφάλαιο είχαμε αναφερθεί στο πρόβλημα αυτό. Το βασικό οικονομικό πρόβλημα προκύπτει από το πλήθος και την φύση των ανθρώπινων αναγκών και τους πεπερασμένους πλουτοπαραγωγικούς πόρους που διαθέτει η φύση. Ο περιορισμός αυτός σημαίνει ότι δεν μπορούν να ικανοποιηθούν όλες οι ανάγκες και θα πρέπει να γίνει μια επιλογή αυτών των αναγκών που θα ικανοποιηθούν και αυτών που θα αγνοηθούν. Η οικονομική επιστήμη με τα εργαλεία που μας παρέχει μας βοηθά να κάνουμε μια ορθολογική επιλογή. Ο μηχανισμός των τιμών, το διαθέσιμο εισόδημα και η βασική οικονομική αρχή του κόστους-οφέλους προσφέρουν έναν τρόπο αντιμετώπισης του προβλήματος της έλλειψης. Αντίθετα, σε μια οικονομία με εκτεταμένο δημόσιο τομέα το πρόβλημα αυτό αγνοείται, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παύει να υπάρχει και να αποτελεί ένα γεγονός της ζωής.

6) **Δίκαιη αποτίμηση της αξίας**. Το επιχείρημα αυτό μπορεί να το επικαλεστεί τόσο ο υπέρμαχος μιας ελεύθερης οικονομίας όσο και αυτός μιας κεντρικά σχεδιασμένης, όχι με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όμως. Για τους πρώτους μόνο η ελεύθερη διαπραγμάτευση στην αγορά μπορεί να προσφέρει την δίκαιη αποτίμηση μιας αξίας, ενώ για τους δεύτερους η κοινή γνώμη συχνά παρασύρεται σε λάθος αποφάσεις επειδή δεν διαθέτει επαρκή γνώση ή πληροφόρηση ή είναι επιρρεπής σε χειραγώγηση, απληστία[253] κλπ.

7) **Ελαφρύνεται ο κρατικός προϋπολογισμός**. Όταν το κράτος εκχωρεί κάποιες από τις αρμοδιότητες του σε ιδιώτες τότε ελαφρύνεται το κράτος και η κοινωνία που αυτό υποτίθεται ότι εκπροσωπεί, από ένα βάρος. Αυτό μπορεί να ελαφρύνει το βάρος του χρέους και της υπερφορολόγησης.

---

[253] Η απληστία αποτελεί μια αιτία κακής αποτίμησης της αξίας. Αυτό είναι μια διαπραγματευτική στρατηγική για να αποκτήσει κάποιος ένα αγαθό μεγάλης αξίας σε χαμηλή τιμή και με αυτόν τον τρόπο να μεγιστοποιήσει το προσωπικό του κέρδος.

8) **Ενισχύεται η κοινωνία**. Η κοινωνία είναι το σύνολο των εθελοντικών ενεργειών των ανθρώπων και όχι το κράτος που υποτίθεται ότι την εκπροσωπεί. Οι γραφειοκράτες και οι πολιτικοί δεν ενδιαφέρονται πραγματικά για το δημόσιο συμφέρον, αλλά για το προσωπικό τους συμφέρον. Το ίδιο αυτό επιχείρημα αντιστρέφουν οι υπέρμαχοι της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και διατυπώνουν την θέση πως μεγαλύτερη και ελεύθερη αγορά σημαίνει λιγότερο κράτος και επομένως συρρίκνωση και της ίδιας της κοινωνίας.

9) **Δεν υπάρχει σαφής και αντικειμενικός ορισμός για το τι αποτελεί δημόσιο συμφέρον**, αντίθετα το ατομικό συμφέρον είναι ξεκάθαρο και γίνεται εύκολα κατανοητό.

10) **Αντιμετώπιση του πληθωρισμού**. Σύμφωνα με διάφορες οικονομικές μελέτες και έρευνες έχει διαπιστωθεί ότι μια ελεύθερη οικονομία τείνει να εμφανίζει χαμηλότερα ποσοστά πληθωρισμού σε σχέση με οικονομίες στις οποίες έχουμε ισχυρή παρουσία του κράτους.

Σε γενικές γραμμές αυτά είναι κάποια από τα ισχυρότερα επιχειρήματα υπέρ του laissez faire καπιταλισμού. Η ανάλυση αυτή όμως μπορεί να είναι παραπλανητική αν δεν δούμε και μια κριτική σε αυτήν. Την κριτική ή την αρνητική πλευρά μιας ελεύθερης αγοράς μπορούμε να την αντιληφθούμε, έμμεσα, αν παρουσιάσουμε τα θετικά στοιχεία μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Παραδείγματα κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών εντοπίζονται στις ιδεολογίες που σχετίζονται με τον κομμουνισμό και τον σοσιαλισμό, ενώ κάποια χαρακτηριστικά της μπορούν να βρεθούν, ίσως, και σε δεξιά φασιστικά καθεστώτα που βασίζονται στην παράδοση και το έθνος.

Ακολουθούν μερικά από τα πλεονεκτήματα μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας :

1) **Συνοχή και Σταθερότητα**. Μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία μπορεί ευκολότερα να οδηγηθεί εκεί που επιθυμεί να την κατευθύνει μια κεντρική αρχή σε σχέση με μια πλήρως ελεύθερη οικονομία που εξαρτάται από τις αποφάσεις και τις ενέργειες χιλιάδων επί μέρους οικονομικών κέντρων και ατόμων.

2) **Δεν υπάρχει πολιτικό κόστος**. Αν πάρουμε την περίπτωση των καθεστώτων του ολοκληρωτισμού που δεν διαθέτουν δημοκρατικό πολίτευμα μπορούμε να αντιληφθούμε ότι σε αυτά τα καθεστώτα η κυβέρνηση ή ο ηγεμών μπορούν να παίρνουν γρήγορες αποφάσεις χωρίς να χάνεται χρόνος σε ψηφοφορίες κλπ και χωρίς να ενδιαφέρεται για τα συμφέροντα άλλων ομάδων που σε μια δημοκρατία θα αποτελούσαν ένα πολιτικό κόστος. Για παράδειγμα τα συμφέροντα μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων, εφοπλιστών, ιδιοκτητών Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ακόμα και του απλού διεφθαρμένου ή μη ψηφοφόρου. Συχνά η εξουσία έχει αγαθή πρόθεση και προσπαθεί να αντιμετωπίσει ένα πρόβλημα αλλά τα επί μέρους ατομικά συμφέροντα αποκλίνουν. Το επιχείρημα αυτό δεν ισχύει για σοσιαλιστικές οικονομίες με δημοκρατικό πολίτευμα.

3) **Ισότητα ή μείωση ανισοτήτων**. Η ανισότητα είναι μια παρενέργεια του κέρδους, μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία όμως δεν λειτουργεί με βάση το κέρδος, επομένως έχει και αυτήν την παρενέργεια της αυξημένης ανισότητας. Επιπλέον, το κράτος με την φορολογική του παρέμβαση μπορεί να αντιμετωπίσει φαινόμενα ανισότητας, ενώ μια πλήρως ελεύθερη αγορά

δεν διαθέτει αυτόν τον μηχανισμό και βασίζεται σε άλλους λιγότερο αποτελεσματικούς, όπως πχ η διόρθωση των ατελειών στην αγορά, η εξασφάλιση τέλειου ανταγωνισμού κλπ, πράγματα που συχνά είναι ανέφικτα κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις και όρους. Περισσότερα για την φορολόγηση θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

4) **Το Δημόσιο συμφέρον έχει πραγματική προτεραιότητα έναντι του στενού ατομικού συμφέροντος**. Σε μια ελεύθερη αγορά τα μέσα παραγωγής και η ιδιοκτησία γενικά ανήκει σε φυσικά πρόσωπα/ιδιώτες. Οι ιδιώτες όμως ενδιαφέρονται μόνο για το προσωπικό τους συμφέρον και όχι για το δημόσιο συμφέρον, όποιο και αν είναι αυτό. Δεν ενδιαφέρονται ούτε καν για την επίτευξη κάποιας ισορροπίας στην αγορά.

5) **Προστασία της κοινωνίας**. Είδαμε νωρίτερα ότι για τους υπέρμαχους της ελεύθερης αγοράς η επέκταση του κράτους συρρικνώνει την δύναμη της κοινωνίας, για τον υπέρμαχο μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας όμως η επέκταση αυτή προστατεύει τα συμφέροντα της κοινωνίας. Οι ιδιωτικές αποφάσεις γίνονται αποκλειστικά με γνώμονα την μεγιστοποίηση του κέρδους και οι όποιες άλλες παρενέργειες αγνοούνται, είτε θετικές είτε αρνητικές. Σε μια οικονομία με ισχυρή παρουσία του κράτους και εκτεταμένο δημόσιο τομέα, όμως, υπάρχει προστασία της κοινωνίας, πχ του περιβάλλοντος, της φύσης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλπ. Για παράδειγμα οι βιομηχανίες υποχρεώνονται να τηρούν κανόνες προστασίας του περιβάλλοντος αν είναι ιδιωτικές ή αν είναι δημόσιες τηρούν απλά τον νόμο και δεν έχουν κάποιο κέρδος ή κόστος αν τον παραβούν. Στους δρόμους βλέπουμε περισσότερα μέσα μαζικής μεταφοράς και λιγότερα αυτοκίνητα που δημιουργούν μποτιλιάρισμα, ηχορύπανση και βλάπτουν το περιβάλλον. Στα σχολεία και τα πανεπιστήμια επιβραβεύεται η γνώση και όχι ο πλούτος.

6) **Δίκαιη αποτίμηση της αξίας**. Ισχύει ότι αναφέραμε και στο προηγούμενο αντίστοιχο επιχείρημα, όταν είδαμε τα επιχειρήματα υπέρ της ελεύθερης αγοράς. Η αγορά δεν οδηγεί σε δίκαιη αποτίμηση της αξίας αλλά σε μια αποτίμηση που συμφέρει απλά αυτόν που διαπραγματεύεται. Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται και η ποιότητα γενικότερα.[254]

7) **Εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων**. Το κράτος έχει ευθύνη για την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης και την καταπολέμηση της ανεργίας, αντίθετα μια ιδιωτική οικονομία θα προσλάβει άτομα μόνο αν αυτό συμφέρει τον ιδιώτη. Επίσης το κράτος με την νομοθετική λειτουργία του ή την παρεμβατική δύναμη του μπορεί να εξασφαλίσει την προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων που σε μια ελεύθερη αγορά δεν καλύπτονται. Για παράδειγμα να επιβάλει με νόμο την πρόσληψη ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού ή μεταναστών είτε σε ιδιωτικές επιχειρήσεις είτε στις δημόσιες υπηρεσίες που το ίδιο διαθέτει. Το ίδιο συμβαίνει και με κάθε άλλη ομάδα που υστερεί σε κάτι. Για παράδειγμα ομάδες του πληθυσμού όπως πολύτεκνοι, ανάπηροι κλπ έχουν προτεραιότητα στην κρατική μέριμνα, αντίθετα ο ιδιώτης αδιαφορεί για αυτές τις ομάδες του πληθυσμού και συγκεντρώνει την προσοχή του μόνο σε όσες ομάδες μπορούν να του αποφέρουν κέρδος.

8) **Προστασία από την εκμετάλλευση**. Σε μια ιδιωτική αγορά υπάρχει εκμετάλλευση, εφόσον η κάθε πλευρά ενδιαφέρεται για το συμφέρον της και η ισορροπία των συμφερόντων είναι

[254] βλ. πρόβλημα κακών λεμονιών.

εύθραυστη, καθώς εξαρτάται από άλλους εξωτερικούς παράγοντες που μπορεί να είναι και τυχαίοι. Το κράτος μεριμνά για τα εργασιακά δικαιώματα, την προστασία του πολίτη, του καταναλωτή και, πολύ σημαντικό, του δανειολήπτη, που βρίσκεται αντιμέτωπος με τις τράπεζες που απειλούν την ατομική περιουσία. Η ενίσχυση των τραπεζών είναι και αυτή μια δύναμη που απειλεί την ελευθερία, όπως και η ενίσχυση του κράτους. Το επιχείρημα αυτό θα μπορούσε να ενταχθεί με μια ευρύτερη έννοια και στην θέση νούμερο 5, ενδεχομένως.

Αυτά είναι κάποια βασικά επιχειρήματα υπέρ της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Φυσικά ο κατάλογος αυτός δεν είναι εξαντλητικός και σίγουρα μπορεί ο αναγνώστης να σκεφτεί περισσότερα επιχειρήματα τόσο υπέρ της ελεύθερης αγοράς όσο και υπέρ της κεντρικά σχεδιασμένης.

Έχοντας διατυπώσει αυτές τις θέσεις για τους δύο ακραίους τύπους οικονομίας, θα ήθελα να τοποθετηθώ προσωπικά ως προς το ζήτημα. Έχοντας αποδεχτεί την αξία των μεικτών οικονομιών, θεωρώ ότι μια οικονομία και μια κοινωνία **πρέπει να θέτει σαφή όρια στον ελεύθερο ανταγωνισμό**. **Η ελεύθερη αγορά και ο ανταγωνισμός είναι απαραίτητα στοιχεία γιατί είναι συμβατά με την ανθρώπινη φύση** και μόνο μέσω αυτών μπορούμε στην πράξη να έχουμε πρόοδο και ευημερία. Μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία, όπως είναι ο κομμουνισμός ή ο σοσιαλισμός μπορεί να φαίνεται καλή στη θεωρία αλλά στην πράξη να μην μπορεί να σταθεί γιατί αγνοεί τις βασικές υποθέσεις που αποδέχεται ο φιλελευθερισμός, ότι δηλαδή ο άνθρωπος είναι εγωιστής συμφεροντολόγος και λειτουργεί ως ένας homo economicus και οχι homo politicus[255].
Πρέπει να υπάρχουν **όρια στον ανταγωνισμό** : ένα κατώτατο όριο, κάτω από το οποίο το άτομο

[255]Ο όρος **Homo politicus** σημαίνει κυριολεκτικά «πολιτικός άνθρωπος» και χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον άνθρωπο ως ον που ζει και δρα μέσα στην πολιτική κοινότητα. Η ιδέα συνδέεται με τον Αριστοτέλη, ο οποίος έλεγε ότι ο άνθρωπος είναι «ζῷον πολιτικόν» — δηλαδή από τη φύση του κοινωνικό και πολιτικό ον. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι οργανώνονται σε κοινωνίες, ενδιαφέρονται για το κοινό καλό και τη διακυβέρνηση. Διαθέτουν πολιτική συνείδηση, συμμετέχουν ενεργά (π.χ. ψηφίζουν, εκφράζουν άποψη), επηρεάζονται και επηρεάζουν την πολιτική ζωή. Με απλά λόγια: είναι ο άνθρωπος ως ενεργός πολίτης, όχι απλώς ως ιδιώτης. Σαν όρος είναι το αντίθετο του homo economicus, επομένως το μοντέλο αυτό αφορά έναν αλτρουιστή άνθρωπο που ενδιαφέρεται για το δημόσιο και κοινωνικό συμφέρον, τοποθετεί τους άλλους πάνω από τον εαυτό του κλπ. Μπορεί να επιδεικνύει αυταπάρνηση και να θυσιάσει το προσωπικό του όφελος για χάρη του συλλογικού. Σαν πρότυπο συμπεριφοράς μπορεί να το δούμε στην πολιτική επιστήμη, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία κλπ. Όμως ακόμα και στην οικονομική επιστήμη γίνεται ουσιαστικά η υπόθεση όταν θεωρούμε ότι πολιτικοί και οικονομολόγοι ακολουθούν κανονιστικές ιδέες χωρίς κάποιο άλλο ατομικό κέρδος, όπως επίσης ο όρος homo economicus μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στις παραπάνω επιστήμες (πολιτική, κοινωνιολογία, ψυχολογία) για την κατανόηση και τον χειρισμό των ζητημάτων που αφορούν την πολιτική κλπ. Μάλιστα αυτή η προσέγγιση έχει αναπτυχθεί από τους οικονομολόγους της σχολής της δημόσιας επιλογής, που ανήκουν και αυτοί στον ευρύτερο χώρο του κλασικού φιλελευθερισμού. Ο James Buchanan, χαρακτηριστικός εκπρόσωπος, θεωρεί πως ο ίδιος φιλοσοφικά είναι κοντά στην αναρχία, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο. Από τον ίδιο προέρχεται κ η κριτική που αναφέραμε παραπάνω ότι οι οικονομολόγοι συχνά διατυπώνουν κανονιστικές θεωρίες που μοιάζουν υιοθετούν περισσότερο την μεθοδολογία του Ρουσό ή του Κάντ, παρά το πρότυπο του homo economicus και την βασική οικονομική αρχή.

θα προστατεύεται από το κράτος με την παροχή στέγης, ρεύματος, ύδρευσης κλπ δωρεάν με δημόσια δαπάνη ή χωρίς κόστος με απόφαση του κράτους για λόγους δημοσίου συμφέροντος και ένα ανώτατο όριο πάνω από το οποίο δεν θα μπορεί το άτομο να συσσωρεύει και να επεκτείνει ακόμα περισσότερο το εισόδημα του και την περιουσία του. Θα έπρεπε, για παράδειγμα, να προστατεύεται η πρώτη κατοικία και να υπάρχει ένα ανώτατο **όριο στην ιδιοκτησία ακινήτων**, για παράδειγμα ένα όριο στα 5 ακίνητα ή 10 ακίνητα. Αντίστοιχα **όρια** θα πρέπει να υπάρχουν και **στο εισόδημα** των ανθρώπων και να μην υπάρχουν «παραθυράκια» που θα δίνουν το περιθώριο σε ορισμένους να εξαιρούνται των μέτρων αυτών[256].

Τέλος, θα υπάρχει **ένα ενδιάμεσο επίπεδο, στο οποίο θα ισχύουν οι κανόνες του laissez faire καπιταλισμού και της ελεύθερης αγοράς**. Ο ανταγωνισμός ωφελεί την κοινωνία και δίνει στους ανθρώπους τα κίνητρα που χρειάζονται για ανάπτυξη και πρόοδο. Θα ήταν λάθος η μέριμνα του δημοσίου να καλύπτει όλους τους πολίτες, θα έπρεπε να περιορίζεται μόνο στους αδύναμους, άλλωστε αν αυτή η μέριμνα αφορά όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες χωρίς εξαίρεση, τότε σημαίνει ουσιαστικά ότι οι φτωχότεροι συμμετέχουν στα έξοδα πλουσιότερων ομάδων του πληθυσμού. Επίσης, αν μια υπηρεσία είναι δημόσια, πχ ένα νοσοκομείο, και προσφέρει δωρεάν υπηρεσίες υγείας στους πολίτες, τότε θα δημιουργηθεί αναπόφευκτα ένα «έλλειμμα» ή μια αδυναμία να εξυπηρετηθεί το σύνολο των πολιτών. Αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε καλύτερα μέσα από το διάγραμμα προσφοράς και ζήτησης και το σημείο ισορροπίας, έννοιες που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Αν υποθέσουμε ότι η υπηρεσία είναι δημόσια και προσφέρει δωρεάν υπηρεσίες αυτό είναι κάτι αντίστοιχο με το να θέτουμε την τιμή (P) στο 0, δηλαδή στο χαμηλότερο σημείο του κάθετου άξονα των τιμών. Στο σημείο αυτό, όχι μόνο υπάρχει έλλειμμα, αλλά το έλλειμμα μεγιστοποιείται και όσο πιο ελαστική η ζήτηση τόσο μεγαλύτερο το πρόβλημα.

Αν η καμπύλη της ζήτησης ενός αγαθού είναι ανελαστική τότε το πρόβλημα είναι λιγότερο σημαντικό και σε περιπτώσεις πλήρους ανελαστικής ζήτησης[257] δεν θα προέκυπτε αυτό το πρόβλημα. Συχνά εμφανίζεται τέτοιο πρόβλημα σε μονοπωλιακές εταιρείες, σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει θα μπορούσε το κράτος να αναλαμβάνει την ιδιοκτησία των μονοπωλιακών εταιρειών, ιδιαίτερα όταν αφορά αγαθό που κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντικού από κοινωνική άποψη. **Είναι ευθύνη του κράτους να εξασφαλίσει ότι όλοι θα καλύπτουν τις βασικές ανάγκες επιβίωσης, είτε από μόνοι τους είτε με την βοήθεια του κράτους**. [258]

---

[256] Μελέτες δείχνουν ότι όσο αυξάνεται το εισόδημα, αυξάνεται και η ικανοποίηση από τη ζωή, κυρίως επειδή καλύπτονται βασικές ανάγκες όπως στέγη, υγεία και ασφάλεια. Ωστόσο, η αύξηση αυτή δεν συνεχίζεται για πάντα. Σύγχρονες έρευνες υποστηρίζουν ότι η σχέση έχει σχήμα «ανεστραμμένου U», δηλαδή μετά από ένα σημείο τα επιπλέον χρήματα δεν αυξάνουν σημαντικά την ευτυχία . Μάλιστα, μια μεγάλη διεθνής μελέτη εντόπισε «σημεία κορεσμού εισοδήματος», πέρα από τα οποία η ευημερία σταθεροποιείται . Άλλες έρευνες εκτιμούν ότι το συναισθηματικό ευ ζην μπορεί να φτάνει σε ένα πλάτος γύρω στα 200.000 $ ετησίως, αν και αυτό εξαρτάται από τη χώρα και τις συνθήκες ζωής. Άλλες μελέτες θέτουν το όριο αυτό στα 70.000 $, αν και αυτό φαίνεται ίσως ένα χαμηλό όριο.

[257] Η ποσοστιαία μεταβολή της ζητούμενης ποσότητας προς την ποσοστιαία μεταβολή της τιμής, ονομάζεται **ελαστικότητα ζήτησης** ως προς την τιμή. Μπορούμε λοιπόν να αντιληφθούμε την ελαστικότητα της ζήτησης ως προς την τιμή ως το βαθμό ανταπόκρισης ή αντίδρασης των καταναλωτών στις μεταβολές της τιμής, όλων των άλλων παραγόντων σταθερών (ceteris paribus).

[258] Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας. *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος» , 2000.

Κεφάλαιο 8 — Φορολογία και Ηθική Νομιμοποίηση

8.1 Γιατί φορολογούμε; Η ιστορική και φιλοσοφική βάση.

Στο κεφάλαιο αυτό θα μιλήσουμε για την φορολογία, που αφορά τις διοικητικές και δημοσιονομικές μεθόδους με τις οποίες η κυβέρνηση συγκεντρώνει έσοδα. Τα έσοδα αυτά είναι απαραίτητα για να εκπληρώσει το κράτος τα καθήκοντα του, αποτελεί δηλαδή μέρος των υποχρεώσεων του που απορρέουν από το κοινωνικό συμβόλαιο[259]. Όμως φορολόγηση υπήρξε και κατά την αρχαιότητα.

Ιστορικά, η ανάγκη αυτή προέκυψε από πολύ νωρίς, από τότε που οι άνθρωποι σχηματίσανε οργανωμένες κοινωνίες με συγκεκριμένη δομή και ιεραρχία: Αρχαία Αίγυπτος, Μεσοποταμία κλπ πριν από περίπου 5000 χρόνια. Στις κοινωνίες αυτές οι φόροι καταβάλλονταν σε είδος ή στο χρήμα που μπορούσε να ήταν κάποιο αγαθό: σιτάρι, ζώα κλπ ή μπορούσε να πάρει την μορφή εργασίας ή στρατιωτικής υπηρεσίας.[260] Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονταν η δημιουργία και η συντήρηση του στρατού, των ναών, των πανεπιστημίων, της αγοράς και όλων την κτηρίων που βλέπουμε στις αρχαίες πόλεις-κράτη και στις μετέπειτα αυτοκρατορίες κατά τον μεσαίωνα[261]: Τα τείχη, τα κάστρα, οι φυλακές κλπ (πχ Βαστίλη) ή τα ανάκτορα. Επομένως, ο φόρος, αρχικά, ήταν ένα μέσον για συγκέντρωση φορολογικών εσόδων που επέτρεπαν την ύπαρξη συλλογικής οργάνωσης.

Οι φόροι κατά τον μεσαίωνα θεωρούνταν σαν ένα ειδικό προνόμιο του μονάρχη, το κύρος του οποίου εκπορεύονταν από τον γεγονός ότι θεωρούνταν σαν ο εκλεκτός του θεού επί της γης. Από το κύρος αυτό πηγάζει και η δικαιοδοσία του αυτή. Σταδιακά η κατάσταση άλλαξε και αυτό που κάποτε θεωρούνταν ένα νόμιμο προνόμιο του βασιλιά, τώρα άρχιζε να θεωρείται μια παράλογη απαίτηση και οδήγησε σε μια σειρά αγώνων, εξεγέρσεων και επαναστάσεων για την ανατροπή των καθεστώτων. **Ένα κρίσιμο σημείο** ήταν η **Magna Carta**, όπου τέθηκε η αρχή ότι ο βασιλιάς δεν μπορεί να επιβάλλει φόρους αυθαίρετα χωρίς συναίνεση. Η φάση αυτή προηγήθηκε ιστορικά και ακολούθησαν οι επαναστάσεις που αναφέραμε : 1) Η Ένδοξη Επανάσταση στην

---

259 Σύμφωνα με τους Ζάν-Ζάκ Ρουσό και Τόμας Χόμπς το κοινωνικό συμβόλαιο είναι η συμφωνία που κάνουν οι πολίτες να παραχωρούν κάποιες ελευθερίες και δικαιώματα τους στο κράτος με αντάλλαγμα την παροχή προστασίας, οργάνωσης κλπ. Μέρος αυτών των ελευθεριών είναι και το εισόδημα που οι πολίτες παραχωρούν εν μέρει για την επίτευξη των σκοπών του κράτους. Αυτή η διαδικασία γίνεται μέσα από την φορολόγηση των εισοδημάτων.

260 Πρόκειται για αυτό για τον γνωστό αντιπραγματισμό : ανταλλαγή πράγματος αντί πράγματος. Στην φάση αυτή δεν υπήρχε ακόμα κάποιο χρήμα να μεσολαβεί στις συναλλαγές και αυτές έπαιρναν την μορφή της ανταλλαγής σε είδος απευθείας. Αργότερα εμφανίστηκαν οι πρότερες μορφές χρήματος, το λεγόμενο χρήμα-αγαθό, πριν καταλήξουν να αποτελούν χρήμα τα πολύτιμα μέταλλα, όπως ο χρυσός και ο άργυρος για λόγους πρακτικούς.

261 Εδώ εμφανίζεται η ιδέα: «Οι πολίτες πληρώνουν για να υπάρχει οργανωμένη πολιτεία.»

Αγγλία το 1688 2) Η Αμερικανική Επανάσταση για την ανεξαρτησία το 1776 και 3) Η Γαλλική Επανάσταση το 1789.

Κυριάρχησε το σύνθημα : "No taxation without representation" δηλαδή «Όχι φορολογία χωρίς αντιπροσώπευση» και ιδιαίτερα κατά την Αμερικανική Επανάσταση αποτέλεσε το κεντρικό αίτημα των Βρετανών επαναστατών.

Κατά τον 19ο και 20ο αιώνα η φορολογία μετατράπηκε από μέσο συντήρησης της εξουσίας σε μέσο για την επίτευξη της αναδιανομής του πλούτου, της ύπαρξης κοινωνικού κράτους και την προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων. Δεν εξαλείφθηκε η φορολογία, απλά έπαψε να θεωρείται μια δύναμη της κυριαρχίας του μονάρχη (ή του θεού από τον οποίο πηγάζει η νομιμότητα της εξουσίας του) και έγινε μια δύναμη της κυριαρχίας του λαού. **Εδώ γεννιέται η ιδέα του «κοινωνικού συμβολαίου»** που αναφέραμε και στην αρχή. Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου συνδέεται με **φιλοσόφους** όπως: Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau.

Η βασική ιδέα:

- χωρίς κράτος επικρατεί ανασφάλεια,
- οι άνθρωποι παραχωρούν μέρος της ελευθερίας και του πλούτου τους,
- ώστε να εξασφαλίσουν:
    - ασφάλεια,
    - δικαιοσύνη,
    - σταθερότητα,
    - κοινά αγαθά.

Άρα ο φόρος θεωρείται συμμετοχή στο κόστος της συλλογικής ζωής. Ακολουθεί μια σειρά από σχολές και ιδεολογίες για την φιλοσοφική προσέγγιση που νομιμοποιεί την φορολογία στο σύγχρονο κράτος της λαϊκής κυριαρχίας, πέρα από την ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου και των φιλοσόφων που συνδέθηκαν με αυτήν την άποψη.

Η φιλοσοφική προσέγγιση είναι της **σχολής του Ωφελιμισμού** των Jeremy Bentham και John Stuart Mill. Σύμφωνα με την σχολή αυτή η φορολογία δικαιολογείται όταν μεγιστοποιεί το όφελος της κοινωνίας και ελαχιστοποιεί τον πόνο, όταν δηλαδή μεγιστοποιεί την ευημερία, καταπολεμά την δυστυχία και συμβάλει στην προσφορά αγαθών που μας ωφελούν όλους. (δρόμοι, σχολεία, νοσοκομεία κλπ)

Η φιλελεύθερη ή ατομικιστική προσέγγιση φιλοσόφων που συνδέθηκαν με την ελεύθερη αγορά, και αναφέρομαι ειδικότερα στους λεγόμενους libertarians και τον Ρόμπερτ Νόζικ. Ο Νόζικ υποστήριξε ότι η υπερβολική φορολογία παραβιάζει την ατομική ιδιοκτησία, ότι το κράτος πρέπει να είναι περιορισμένο και πως οι πολίτες δεν είναι «μέσα» για κοινωνικούς

σκοπούς. Τα επιχειρήματα που συναντάμε εδώ μπορούν να εντοπιστούν και σε άλλες ιδεολογίες που βρίσκονται στο φάσμα της ελεύθερης αγοράς. (πχ Νεοφιλελευθερισμός, Κλασικός Φιλελευθερισμός, Κοινωνικός Φιλελευθερισμός κλπ)

Μια άλλη φιλοσοφική προσέγγιση είναι αυτή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Θα μπορούσαμε να την συνδέσουμε με τον Τζόν Ρόλς, ο οποίος υποστήριξε ότι οι ανισότητες είναι δικαιολογημένες μόνο όταν ωφελούν και τους λιγότερο τυχερούς ή ευνοημένους, επομένως η **προοδευτική φορολογία** δικαιολογείται ηθικά εφόσον συνεισφέρει στην επίτευξη αυτού του στόχου: ίσες ευκαιρίες, μείωση των ανισοτήτων και κοινωνική συνοχή.

Οι βασικές αρχές που οφείλει να τηρεί ένα φορολογικό σύστημα είναι:

1. Η ανταποδοτικότητα: πραγματική υπηρεσία ή προστασία που απολαμβάνουμε από τη πληρωμή των φόρων.

2.Η Συλλογική Δράση: Κάποια αγαθά δεν μπορούν να υπάρξουν ατομικά, γιατί δεν αποφέρει κέρδος η εκμετάλλευση τους. Στην περίπτωση αυτή είναι απαραίτητος ένας μηχανισμός συγκέντρωσης χρηματικών πόρων για την προσφορά αυτών των αγαθών. Ο Μηχανισμός αυτός είναι η φορολόγηση.

3.Αναδιανομή και Δικαιοσύνη: Μείωση της εισοδηματικής ανισότητας.

4. Νομιμοποίηση του Κράτους: Η φορολογία συνδέεται με συμμετοχή και πολιτικά δικαιώματα.

Οι διαφορετικές φιλοσοφικές ιδέες και προσεγγίσεις αποδίδουν μια διαφορετική σημασία/βαρύτητα στις παραπάνω αξίες. Για παράδειγμα η ανταποδοτικότητα μπορεί να συσχετιστεί περισσότερο με μια φιλελεύθερη προσέγγιση, η συλλογική δράση με την άποψη περί κοινωνικής δικαιοσύνης, η αναδιανομή με τον κοινωνικό φιλελευθερισμό του Τζόν Ρόλς και τέλος η νομιμοποίηση του κράτους από πιο συντηρητικά πολιτικά καθεστώτα και ιδεολογίες.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα θα άξιζε να αναφέρουμε ότι η πλήρης απόρριψη των φόρων αν και θεωρητικά έχει υποστηριχθεί από ορισμένους οικονομολόγους, στην πράξη ιστορικά πάντα υπήρχαν. Εξάλλου είναι γνωστή η φράση πως «Δύο πράγματα είναι σίγουρα στη ζωή : ο θάνατος και οι φόροι»

Αυτό που αποτέλεσε πεδίο ιστορικής διαμάχης δεν είναι τόσο η ύπαρξη ή όχι των φόρων, όσο το ποιος πρέπει να πληρώνει, πόσο να πληρώνει και πως διαχειρίζεται το κράτος αυτά τα χρήματα.

Αυτοί οι προβληματισμοί είναι που οδήγησαν σε διάφορες ιδέες και ιδεολογίες που προέκυψαν ως φυσική συνέπεια της εφαρμογής αυτών των ιδεών: φιλελεύθεροι, σοσιαλδημοκράτες, σοσιαλιστές, libertarians, συντηρητικοί, αναρχικοί κλπ.

8.2 Προοδευτικότητα, δικαιότητα, φορολογική ηθική.

Για να αξιολογήσουμε αν ένα φορολογικό σύστημα είναι δίκαιο, δεν αρκεί να γνωρίζουμε ότι το κράτος χρειάζεται έσοδα. Πρέπει να εξετάσουμε με ποιον τρόπο συγκεντρώνονται αυτά τα έσοδα και πώς κατανέμεται το φορολογικό βάρος μεταξύ των πολιτών. Το κράτος πραγματοποιεί δημόσιες δαπάνες για την παροχή αγαθών και υπηρεσιών, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η άμυνα, η δημόσια διοίκηση και οι υποδομές. Παράλληλα, πραγματοποιεί μεταβιβαστικές πληρωμές, όπως συντάξεις, επιδόματα και άλλες κοινωνικές παροχές. Οι δύο αυτές κατηγορίες δεν είναι ίδιες. Όταν το κράτος κατασκευάζει έναν δρόμο ή πληρώνει εργαζομένους για την παροχή μιας δημόσιας υπηρεσίας, πραγματοποιεί δαπάνη για αγαθό ή υπηρεσία. Αντίθετα, όταν καταβάλλει σύνταξη ή επίδομα, πρόκειται για μεταφορά εισοδήματος προς τον δικαιούχο. Για τη χρηματοδότηση αυτών των δραστηριοτήτων το κράτος χρησιμοποιεί διάφορες πηγές εσόδων. Η σημαντικότερη είναι η φορολογία, ενώ υπάρχουν επίσης έσοδα από τέλη, κρατική περιουσία, επιχειρηματική δραστηριότητα και δανεισμό. Ο κρατικός δανεισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη χρηματοδότηση δαπανών σήμερα, δημιουργεί όμως μελλοντικές υποχρεώσεις. Τα δάνεια πρέπει να εξοφληθούν και συνήθως συνοδεύονται από τόκους. Για τον λόγο αυτό, ο δανεισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνιμη υποκατάσταση της φορολογίας.

Φορολογική βάση και φορολογικός συντελεστής

Για να κατανοήσουμε τη λειτουργία ενός φόρου πρέπει πρώτα να ξεχωρίσουμε δύο βασικές έννοιες.

Φορολογική βάση είναι το οικονομικό μέγεθος πάνω στο οποίο υπολογίζεται ο φόρος. Μπορεί να είναι το εισόδημα, η αξία ενός ακινήτου, η κατανάλωση ή κάποιο άλλο οικονομικό μέγεθος.

Φορολογικός συντελεστής είναι το ποσοστό που εφαρμόζεται πάνω στη φορολογική βάση.

Για παράδειγμα, αν η φορολογική βάση είναι 2.500 ευρώ και ο συντελεστής 12%, τότε:

2.500 × 12% = 300 ευρώ φόρος.

Αν η βάση αυξηθεί στις 8.000 ευρώ, με τον ίδιο συντελεστή:

8.000 × 12% = 960 ευρώ.

Η σχέση επομένως είναι:

Φόρος = Φορολογική βάση × Φορολογικός συντελεστής

Άμεσοι και έμμεσοι φόροι

Μια άλλη σημαντική διάκριση αφορά τους άμεσους και τους έμμεσους φόρους:

Οι άμεσοι φόροι επιβάλλονται απευθείας πάνω σε ένα οικονομικό μέγεθος που αφορά τον φορολογούμενο, όπως το εισόδημα ή η περιουσία.

Οι έμμεσοι φόροι συνδέονται κυρίως με την κατανάλωση και τις συναλλαγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ΦΠΑ. Στην περίπτωση αυτή, ο φόρος εισπράττεται κατά τη συναλλαγή και τελικά επιβαρύνει τον καταναλωτή.

Η διάκριση αυτή συνδέεται με το ζήτημα της φορολογικής μετακύλισης. Ένας φόρος μπορεί να επιβληθεί αρχικά σε έναν οικονομικό φορέα, αλλά μέρος ή ολόκληρο το βάρος του να μεταφερθεί τελικά σε κάποιον άλλον.

Αναλογικοί και προοδευτικοί φόροι

Ένας αναλογικός φόρος χρησιμοποιεί τον ίδιο φορολογικό συντελεστή ανεξάρτητα από το ύψος της φορολογικής βάσης.

Έστω τρία εισοδήματα:

Α = 120.000 €
Β = 350.000 €
Γ = 2.400.000 €
Με αναλογικό συντελεστή 15%, ο φόρος θα ήταν:

Α: 120.000 × 15% = 18.000 €
Β: 350.000 × 15% = 52.500 €
Γ: 2.400.000 × 15% = 360.000 €
Ο συντελεστής παραμένει ίδιος, επομένως η φορολογική επιβάρυνση ως ποσοστό του εισοδήματος είναι 15% για όλους.

Ένας προοδευτικός φόρος, αντίθετα, χρησιμοποιεί υψηλότερους συντελεστές για υψηλότερα επίπεδα φορολογικής βάσης.

Ας υποθέσουμε την ακόλουθη υποθετική κλίμακα:

Τμήμα εισοδήματος	Συντελεστής
0 – 300.000 €	8%
300.001 – 800.000 €	18%
800.001 – 1.500.000 €	32%
Πάνω από 1.500.000 €	50%

Εδώ είναι σημαντικό να καταλάβουμε ότι στον κλιμακωτό προοδευτικό φόρο κάθε συντελεστής εφαρμόζεται μόνο στο τμήμα του εισοδήματος που βρίσκεται μέσα στην αντίστοιχη κλίμακα.

Για παράδειγμα, για εισόδημα 1.800.000 €:

πρώτα 300.000 € × 8% = 24.000 €
επόμενα 500.000 € × 18% = 90.000 €
επόμενα 700.000 € × 32% = 224.000 €
τελευταία 300.000 € × 50% = 150.000 €

Συνολικός φόρος: 24.000 + 90.000 + 224.000 + 150.000 = 488.000 €

Ο μέσος φορολογικός συντελεστής είναι:

488.000 / 1.800.000 ≈ 27,1% [262]

Αυτό μας δείχνει μια σημαντική διαφορά μεταξύ οριακού και μέσου φορολογικού συντελεστή. Το 50% στην τελευταία κλίμακα δεν σημαίνει ότι ο φορολογούμενος πληρώνει το 50% ολόκληρου του εισοδήματός του. Το 50% εφαρμόζεται μόνο στο τμήμα που υπερβαίνει το συγκεκριμένο όριο.

Οι βασικές κατηγορίες φορολογίας
Ανάλογα με το οικονομικό μέγεθος που αποτελεί τη φορολογική βάση, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

φόρους εισοδήματος,
φόρους περιουσίας,
φόρους κατανάλωσης ή δαπάνης.

Ο φόρος εισοδήματος συνδέεται άμεσα με την οικονομική δυνατότητα του φορολογούμενου. Για τον λόγο αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ευκολότερα ως εργαλείο προοδευτικής φορολόγησης.

Οι φόροι περιουσίας βασίζονται στην αξία περιουσιακών στοιχείων, όπως ακίνητα. Το πλεονέκτημά τους είναι ότι η περιουσία είναι συνήθως ευκολότερο να εντοπιστεί από ένα εισόδημα που μπορεί να αποκρύπτεται. Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη περιουσίας δεν σημαίνει πάντοτε ότι ο ιδιοκτήτης διαθέτει αντίστοιχα υψηλό τρέχον εισόδημα. Ένας άνθρωπος μπορεί να διαθέτει ένα ακίνητο μεγάλης αξίας αλλά να έχει περιορισμένο διαθέσιμο εισόδημα. Όμως, **οι φόροι περιουσίας είναι επιρρεπείς στον επιχειρηματικό κύκλο** και αυτό αποτελεί το μειονέκτημα τους. Είναι ωστόσο δυσκολότερο να υπάρξει φοροδιαφυγή[263] σε αυτήν την περίπτωση, όμως σαν φόρος δεν είναι το ίδιο δίκαιος όσο ο φόρος εισοδήματος.

Οι φόροι κατανάλωσης, όπως ο ΦΠΑ, έχουν διαφορετικό χαρακτήρα. Είναι σχετικά εύκολο να εισπραχθούν επειδή ενσωματώνονται στις συναλλαγές, όμως δημιουργούν ένα σημαντικό ζήτημα δικαιοσύνης: τα νοικοκυριά με χαμηλότερα εισοδήματα συνήθως καταναλώνουν

[262] Ρεκλείτης Π. Και Φίλης Αθ, *Φορολογική Πρακτική*, Γ’ ΕΠΑΛ. Εκδόσεις: Διόφαντος, έτος έκδοσης 2017.
[263] βλ. ενότητα 8.3

μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους.

Ας δούμε ένα διαφορετικό παράδειγμα.

Έστω δύο άτομα:

Άτομο Α: εισόδημα 1.500 €, κατανάλωση 1.200 €
Άτομο Β: εισόδημα 6.000 €, κατανάλωση 2.400 €

Με υποθετικό ΦΠΑ 15%:

Για το Α:

1.200 × 15% = 180 €
Τα 180 € αντιστοιχούν στο: 180 / 1.500 = 12% του εισοδήματός του.

Για το Β:

2.400 × 15% = 360 €

Τα 360 € αντιστοιχούν στο: 360 / 6.000 = 6% του εισοδήματός του.

Παρότι το δεύτερο άτομο πληρώνει μεγαλύτερο ποσό φόρου σε απόλυτους αριθμούς, η επιβάρυνση ως ποσοστό του εισοδήματός του είναι μικρότερη.

Αυτό αποτελεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα όσων θεωρούν ότι η υπερβολική εξάρτηση από φόρους κατανάλωσης μπορεί να δημιουργεί αντίστροφα προοδευτικό αποτέλεσμα. Από την άλλη πλευρά, οι φόροι εισοδήματος παρουσιάζουν το δικό τους πρόβλημα: το εισόδημα μπορεί να αποκρυφθεί ή να μεταφερθεί με τρόπους που δυσκολεύουν τον φορολογικό έλεγχο. Επομένως, ένας θεωρητικά δικαιότερος φόρος δεν είναι απαραίτητα και ο ευκολότερος φόρος στην πράξη.

Το δίλημμα της προοδευτικής φορολογίας

Η προοδευτική φορολογία δημιουργεί ένα κλασικό δίλημμα μεταξύ δικαιοσύνης και οικονομικών κινήτρων.

Από τη μία πλευρά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι όποιος έχει μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα μπορεί να συνεισφέρει μεγαλύτερο ποσοστό του εισοδήματός του χωρίς να περιοριστεί αντίστοιχα η δυνατότητα κάλυψης των βασικών του αναγκών. Επιπλέον, τα πρόσθετα έσοδα μπορούν να χρηματοδοτήσουν κοινωνικές πολιτικές.

Από την άλλη πλευρά, ένας πολύ υψηλός φορολογικός συντελεστής στα υψηλά εισοδήματα μπορεί να επηρεάσει τα κίνητρα για εργασία, επένδυση, επιχειρηματικότητα και ανάληψη κινδύνου. Για τον λόγο αυτό, η φορολογική πολιτική πρέπει να προσπαθεί να ισορροπήσει δύο διαφορετικούς στόχους:

α) την επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης και
β) τη διατήρηση επαρκών οικονομικών κινήτρων.

Στην οικονομική σκέψη υπάρχουν διαφορετικές απαντήσεις στο ζήτημα αυτό. Ο Adam Smith είχε υποστηρίξει την αρχή ότι η φορολογική συνεισφορά πρέπει να συνδέεται με την οικονομική δυνατότητα του πολίτη, ενώ μεταγενέστεροι φιλελεύθεροι και μονεταριστές οικονομολόγοι, όπως ο Milton Friedman, έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στις επιπτώσεις των υψηλών φορολογικών συντελεστών στα οικονομικά κίνητρα.

Η προοδευτική φορολόγηση, ειδικά με την μέθοδο της χρέωσης του συνολικού εισοδήματος με τον ανώτατο συντελεστή, πρόκειται για μια μορφή φορολόγησης που θα ζημίωνε τα υψηλά εισοδήματα και ενδεχομένως να ευνοούσε τα χαμηλά, εφόσον το κράτος αναδιανέμει τα χρήματα αυτά μέσω κοινωνικής πολιτικής. Από την άλλη, μπορεί κανείς να κάνει κριτική και να ισχυριστεί πως ο προοδευτικός φόρος επιβαρύνει περισσότερο από ότι άλλες κατηγορίες εισοδήματος και άρα είναι άδικος, εφόσον το υψηλότερο εισόδημα δεν προέκυψε χαριστικά, αλλά είναι αποτέλεσμα προσπάθειας επιτυχίας κλπ. Υπέρ του αναλογικού φόρου τάσσεται ο γνωστός μονεταριστής οικονομολόγος Μίλτον Φρίντμαν, καθώς και άλλοι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι. Ωστόσο, **ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ ήταν υπέρ ενός προοδευτικού φόρου** και αυτήν την ιδέα διατυπώνει στον *Πλούτο των Εθνών*.

Η διαφορά θα μπορούσε να ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Στην κατηγορία του προοδευτικού φόρου υπάρχουν **2 μέθοδοι εφαρμογής** της περίπτωσης αυτής. Η μια είναι η άθροιση των επί μέρους ποσών που προκύπτουν με τον τρόπο που δείξαμε και η άλλη είναι με την απευθείας χρήση ενός και μόνο φορολογικού συντελεστή για το σύνολο του εισοδήματος. Συγκεκριμένα του συντελεστή που προκύπτει από τον ίδιο πίνακα. Ας το εξηγήσουμε με το ίδιο παράδειγμα για να γίνει κατανοητό :

πχ εισόδημα 1.800.000 (σε νομισματικές μονάδες)

Με βάση τα δεδομένα του πίνακα στην σελίδα 180 θα πρέπει να φορολογηθεί με **50% αντι για 27,1%**. **Αυτή η λεπτομέρεια κάνει την διαφορά ως προς το αν ένας φόρος είναι δίκαιος ή όχι**.

Συνεπώς, δεν υπάρχει ένας φορολογικός συνδυασμός που να μπορεί να θεωρηθεί αυτονόητα ιδανικός για κάθε κοινωνία. Η αποτελεσματικότητα ενός φορολογικού συστήματος εξαρτάται από την οικονομική δομή, το επίπεδο εισοδημάτων, την έκταση της φοροδιαφυγής, την ποιότητα της δημόσιας διοίκησης και την εμπιστοσύνη των πολιτών προς το κράτος. Το ζητούμενο είναι να επιτευχθεί μια ισορροπία: αρκετά φορολογικά έσοδα ώστε να χρηματοδοτούνται οι δημόσιες ανάγκες, αλλά χωρίς η φορολογική επιβάρυνση να γίνεται τόσο μεγάλη ώστε να υπονομεύει την παραγωγή, την επένδυση και την οικονομική δραστηριότητα.

8.3 Φοροδιαφυγή και φοροαποφυγή ως ηθικός κίνδυνος και κοινωνική διάβρωση.

Με βάση όσα προηγήθηκαν θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ένας φόρος εισοδήματος θα ήταν σαφώς ένας πιο δίκαιος φόρος συγκριτικά με έναν φόρο δαπάνης ή ίσως και έναν φόρο στα ακίνητα, όπως επίσης ότι μια προοδευτική κλίμακα στην φορολόγηση των εισοδημάτων θα ήταν πιο δίκαιη για να εξομαλύνει τις ακραίες ανισότητες. Τότε γιατί υπάρχουν φόροι δαπάνης, όπως ο ΦΠΑ, σε τόσο μεγάλη έκταση; Κατά την προσωπική μου εκτίμηση, είναι η αδυναμία είσπραξης του φόρου εισοδήματος που οδηγεί τους πολιτικούς να καταφεύγουν σε τέτοιους άδικους φόρους, και τους χαρακτηρίζω ως άδικους γιατί έχουν οριζόντιο χαρακτήρα, δηλαδή επιβαρύνουν το ίδιο όλα τα εισοδήματα. Για τον φόρο στα ακίνητα είχαμε επισημάνει και εκεί μια πιθανή αδυναμία, καθώς η υψηλή μεταβλητότητα στις αξίες των ακινήτων στις διάφορες φάσεις του οικονομικού κύκλου μπορεί να προκαλεί κάποιες αδικίες ως προς τον δίκαιο ή άδικο χαρακτήρα ενός φόρου.

Η αδυναμία είσπραξης των φόρων οφείλεται σε μια έννοια που είναι γνωστή ως φοροδιαφυγή. Η φοροδιαφυγή είναι η προσπάθεια των ανθρώπων να αποφύγουν τα φορολογικά τους καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους προς την κοινωνία, για να ελαφρύνουν το προσωπικό τους βάρος και το μερίδιο που τους αναλογεί. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της φοροδιαφυγής είναι ότι αυτή η προσπάθεια **γίνεται παράνομα** και όχι με νόμιμα μέσα, το χαρακτηριστικό αυτό διαχωρίζει την φοροδιαφυγή από μια άλλη έννοια που θα δούμε επίσης στο σημείο αυτό, την φοροαποφυγή, που αφορά την ίδια πρόθεση με νόμιμα μέσα, ωστόσο. Η φοροδιαφυγή μπορεί να λάβει πολλές μορφές. Ενδεικτικά, μπορεί να περιλαμβάνει: Απόκρυψη εισοδημάτων, μη δήλωση οικονομικής δραστηριότητας, μη έκδοση αποδείξεων, έκδοση εικονικών ή πλασματικών παραστατικών, αδήλωτη εργασία, απόκρυψη περιουσιακών στοιχείων ή εισοδημάτων, ψευδή δήλωση δαπανών κλπ.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει ένα κοινό χαρακτηριστικό: **ο φορολογούμενος προσπαθεί να μειώσει παράνομα την υποχρέωσή του απέναντι στο Δημόσιο**.

Στην πρώτη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου είχαμε αναφέρει το φιλοσοφικό και ιστορικό υπόβαθρο της φορολόγησης και για ποιον λόγο υπάρχουν οι φόροι, χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσε το κράτος να οργανώσει την κοινωνία και να προωθήσει τα συμφέροντα της κοινωνίας. Ο άνθρωπος όμως έχει μια **αντικοινωνική τάση** από την ίδια του την φύση, εν μέρει τουλάχιστον, και **τοποθετεί τα προσωπικά του συμφέροντα πάνω από τα συμφέροντα της κοινωνίας**, αυτό τον κάνει να επιδιώκει την μεγιστοποίηση του προσωπικού του εισοδήματος και να **αποφεύγει να θυσιάσει τον εαυτό του για χάρη της κοινωνίας**, δηλαδή των άλλων ανθρώπων, διότι αυτό εκφράζει η κοινωνία. Οι κοινωνικές αξίες αποτελούν ένα ενδιαφέρον για τους άλλους. Όταν η αποφυγή της υποχρέωσης αυτής γίνεται με νόμιμα μέσα κάνουμε λόγο για φοροαπογυγή, αντίθετα όταν γίνεται με προσφυγή σε μη νόμιμα μέσα τότε αποτελεί φοροδιαφυγή και αυτές τις δύο έννοιες θα αναλύσουμε στην ενότητα αυτήν. Τόσο **η φοροδιαφυγή,** όσο και **η φοροαποφυγή δυσκολεύουν το κράτος** στην προσπάθεια του **να εκπληρώσει το καθήκον του απέναντι στην κοινωνία**.

Συχνά ακούμε τους πολίτες να κατηγορούν τους πολιτικούς για τους άδικους φόρους ή τον άδικο τρόπο με τον οποίο γίνεται η εφαρμογή τους, για παράδειγμα αδικίες στην εφαρμογή του φόρου εισοδήματος που μπορεί να αφορούν είτε το αφορολόγητο όριο είτε το τεκμαρτό

εισόδημα είτε την εφαρμογή άδικων συντελεστών που μπορεί να επιβαρύνουν με άνισο τρόπο τα εισοδήματα. Όσο για τους φόρους στα ακίνητα, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι είναι άδικο γιατί είναι μια επίθεση στον ίδιο τον θεσμό της ιδιοκτησίας που είναι ένα φυσικό δικαίωμα για τον άνθρωπο, για να κάνω μια αναφορά και στον Άγγλο φιλόσοφο Τζόν Λόκ. Αν οι άνθρωποι χάσουν το κίνητρο τους να επιθυμούν την ιδιοκτησία, αυτό μπορεί να αποτελέσει μια οπισθοδρόμηση για την οικονομία και τους ρυθμούς ανάπτυξης της. Είναι παρόμοιο με το να χάνει ένας εργαζόμενος μέρος του μισθού του, που αποτελεί το δικό του βασικό κίνητρο για εργασία. Τόσο η εργασία όσο και η γη ή τα κτήρια αποτελούν συντελεστές της παραγωγής και πρέπει να ενισχύονται εξ ίσου με κίνητρα ικανά για την επιτυχή ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας και την λειτουργία του οικονομικού κυκλώματος. Η χειρότερη αδικία εντοπίζεται στους έμμεσους φόρους δαπάνης, όπως ο ΦΠΑ, που είναι ένας φόρος που μετακυλίεται από τον επιχειρηματία στον καταναλωτή και επιβαρύνει κάθε εισόδημα αδιακρίτως, με τον ίδιο τρόπο, είτε αφορά χαμηλό είτε υψηλό εισόδημα.

Οι ενστάσεις αυτές είναι απόλυτα λογικές, όμως θα πρέπει να κάνουμε μια πιο προσεκτική εξέταση του θέματος και να εντοπίσουμε τις **πραγματικές αιτίες του φαινομένου**. Η τάση των ανθρώπων να θέλουν να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους προς την κοινωνία είναι αυτή που αναγκάζει το κράτος να προσφεύγει σε τέτοια άδικα μέτρα και οριζόντιους και άδικους φόρους, καθώς είναι δυσκολότερη η φοροδιαφυγή στην περίπτωση τους. Βέβαια το επιχείρημα, ίσως, έχει κάποια βάση, διότι μια ικανή κυβέρνηση καταφέρνει, όπως οφείλει, να αυξήσει τα φορολογικά της έσοδα παρά την όποια φοροδιαφυγή. Οι βασικότερες αιτίες του φαινομένου αφορούν :

Το ύψος της φορολογίας

Ένας παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει τη φορολογική συμμόρφωση είναι το ύψος των φορολογικών συντελεστών. Ας υποθέσουμε ότι ένας επαγγελματίας αποκτά ετήσιο εισόδημα 60.000 €. Αν ο συνολικός φόρος που αντιμετωπίζει είναι σχετικά περιορισμένος, μπορεί να θεωρεί ότι το οικονομικό όφελος από την απόκρυψη εισοδήματος δεν αξίζει το ρίσκο ενός φορολογικού ελέγχου και των αντίστοιχων κυρώσεων. Αντίθετα, εάν θεωρεί ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του εισοδήματός του αφαιρείται μέσω φόρων, το οικονομικό κίνητρο για παραβίαση των κανόνων μπορεί να αυξηθεί. Αυτό δεν σημαίνει ότι η υψηλή φορολογία δικαιολογεί τη φοροδιαφυγή. Η παράνομη απόκρυψη εισοδήματος παραμένει παράνομη ανεξάρτητα από το αν ο φορολογούμενος θεωρεί τον φόρο δίκαιο ή άδικο. Ωστόσο, δείχνει ότι η φορολογική πολιτική πρέπει να λαμβάνει υπόψη και τη συμπεριφορά των ανθρώπων.

Εμπιστοσύνη προς το κράτος

Ένας δεύτερος παράγοντας είναι ο τρόπος με τον οποίο οι πολίτες αντιλαμβάνονται τη χρήση των φορολογικών εσόδων. Όταν ο πολίτης πιστεύει ότι τα χρήματά του χρησιμοποιούνται αποτελεσματικά για την υγεία, την παιδεία, τις υποδομές, την ασφάλεια και άλλες δημόσιες ανάγκες, είναι πιθανότερο να θεωρεί τη φορολογική του υποχρέωση ως μέρος της συμμετοχής του στην κοινωνία. Αντίθετα, όταν επικρατεί η αντίληψη ότι υπάρχει σπατάλη, διαφθορά, κακοδιαχείριση ή έλλειψη λογοδοσίας, μπορεί να περιοριστεί η διάθεση για φορολογική συμμόρφωση.

Έτσι δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος: χαμηλή εμπιστοσύνη → μεγαλύτερη φοροδιαφυγή → χαμηλότερα δημόσια έσοδα → μεγαλύτερη πίεση στους συνεπείς φορολογούμενους → ακόμη μεγαλύτερη αίσθηση αδικίας.

Η σχέση μπορεί φυσικά να λειτουργήσει και αντίστροφα. Ένα αποτελεσματικό και αξιόπιστο κράτος μπορεί να ενισχύσει την εμπιστοσύνη και επομένως τη φορολογική συμμόρφωση.

Φορολογική συνείδηση

Εκτός από τους οικονομικούς υπολογισμούς, υπάρχει και η διάσταση της φορολογικής συνείδησης. Η φορολογική συμμόρφωση δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον φόβο της τιμωρίας. Σε μια κοινωνία όπου οι πολίτες αντιλαμβάνονται ότι οι φόροι χρηματοδοτούν κοινές ανάγκες, η πληρωμή φόρων μπορεί να αντιμετωπίζεται ως υποχρέωση απέναντι στο κοινωνικό σύνολο.

Η εκπαίδευση, η γνώση των θεσμών και η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του κράτους μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία μιας τέτοιας αντίληψης. Η φορολογική παιδεία, επομένως, δεν αφορά μόνο τη γνώση των φορολογικών κανόνων αλλά και την κατανόηση της σχέσης μεταξύ φόρων και δημόσιων αγαθών.[264]

Η φοροδιαφυγή αφορά την παράνομη προσπάθεια ενός προσώπου να αποκρύψει φορολογητέα ύλη ή να αποφύγει φόρο που σύμφωνα με τον νόμο οφείλει να καταβάλει. Η φοροαποφυγή, αντίθετα, αναφέρεται στη χρήση νόμιμων δυνατοτήτων και επιλογών με σκοπό τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική, διότι δεν είναι κάθε προσπάθεια μείωσης του φόρου παράνομη. Ένας πολίτης μπορεί να επιλέξει νόμιμα μια φορολογική έκπτωση ή μια επιχειρηματική μορφή που προβλέπει ο νόμος. Διαφορετικό είναι να αποκρύψει εισόδημα ή να δημιουργήσει ψευδή έξοδα προκειμένου να πληρώσει λιγότερο φόρο.

Η φοροδιαφυγή μπορεί να λάβει πολλές μορφές. Ενδεικτικά, μπορεί να περιλαμβάνει: απόκρυψη εισοδημάτων, μη δήλωση οικονομικής δραστηριότητας, μη έκδοση αποδείξεων, έκδοση εικονικών ή πλασματικών παραστατικών, αδήλωτη εργασία, απόκρυψη περιουσιακών στοιχείων ή εισοδημάτων, ψευδή δήλωση δαπανών κλπ.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει ένα κοινό χαρακτηριστικό: ο φορολογούμενος προσπαθεί να μειώσει **παράνομα** την υποχρέωσή του απέναντι στο Δημόσιο.

Αντίθετα, η φοροαποφυγή είναι η περίπτωση όπου ο φορολογούμενος προσπαθεί να περιορίσει τη φορολογική του επιβάρυνση χρησιμοποιώντας επιλογές που επιτρέπονται από το ισχύον θεσμικό πλαίσιο. **Νόμιμα** δηλαδή. Παραδείγματα φοροαποφυγής: Η αξιοποίηση προβλεπόμενων φορολογικών εκπτώσεων, η χρήση νόμιμων φορολογικών κινήτρων για επενδύσεις, η επιλογή μεταξύ διαφορετικών εταιρικών μορφών, ο προγραμματισμός του χρόνου πραγματοποίησης ορισμένων συναλλαγών[265], η αξιοποίηση φορολογικών απαλλαγών που προβλέπει ο νόμος, η επιλογή διαφορετικής φορολογικής κατοικίας, όταν αυτή γίνεται πραγματικά και σύμφωνα με τους ισχύοντες κανόνες.

Εδώ εμφανίζεται ένα ενδιαφέρον ηθικό ερώτημα: είναι κάτι ηθικά αποδεκτό μόνο και μόνο επειδή είναι νόμιμο; Η απάντηση δεν είναι αυτονόητη.

---

[264] Ρεκλείτης Π. Και Φίλης Αθ, *Φορολογική Πρακτική*, Γ' ΕΠΑΛ. Εκδόσεις: Διόφαντος, έτος έκδοσης 2017.

[265] Τέτοια έξοδα μπορεί να αφορούν στην πραγματικότητα προσωπικά έξοδα, στα χαρτιά όμως φαίνονται σαν ένα περιουσιακό στοιχείο της επιχείρησης που έχει ξεχωριστή περιουσία από αυτήν του φορέα της. Παρεπιπτόντως, έξοδο που εκπίπτει από τον φόρο είναι και η αγορά έργων τέχνης!

Κεφάλαιο 9 — Οικονομικά της Ανισότητας: Ηθικές Προεκτάσεις

9.1 Οικονομική και ηθική ανισότητα.

Στο κεφάλαιο αυτό ασχολούμαστε με το πρόβλημα της ανισότητας, το οποίο σχετίζεται με την φορολογία που εξετάσαμε προηγουμένως. Η φορολογία αποτελεί το βασικό μηχανισμό μέσω του οποίου το κράτος επιχειρεί να διανείμει τον πλούτο, μαζί φυσικά και με τις δημόσιες δαπάνες, με τις οποίες προσπαθεί να παρέχει στους πολίτες του δημόσια αγαθά και υπηρεσίες. Ανισότητα σημαίνει ότι ο πλούτος συσσωρεύεται με άνισο τρόπο σε ορισμένα φυσικά πρόσωπα/ιδιώτες και αυτό έχει ως συνέπεια την επιδείνωση του βασικού οικονομικού προβλήματος που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο.

Να θυμίσω εκ νέου ότι το βασικό οικονομικό πρόβλημα είναι το πρόβλημα που προκύπτει από το γεγονός ότι οι διαθέσιμοι πόροι για την παραγωγή οικονομικών αγαθών είναι περιορισμένοι, ενώ αντίθετα οι ανθρώπινες ανάγκες είναι απεριόριστες. Είναι ουσιαστικά ένα πρόβλημα στενότητας των παραγωγικών συντελεστών: εργασία, γη, κεφάλαιο και επιχειρηματικότητα. Η συσσώρευση του χρήματος σε λίγα χέρια σημαίνει ότι η αγοραστική δύναμη συσσωρεύεται σε λίγα χέρια και μαζί της και το μερίδιο του πραγματικού πλούτου που της αναλογεί, αυτό κάνει τις συνέπειες του οικονομικού προβλήματος χειρότερες και να έχουν έναν ισχυρότερο αντίκτυπο στην κοινωνία. Επομένως, δύο είναι οι συντελεστές που επηρεάζουν αυτό το πρόβλημα : 1) Ο υπερπληθυσμός και 2) Η ανισότητα του πλούτου.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η οικονομική ανισότητα πηγάζει από την ηθική ανισότητα και είναι προϊόν εκμετάλλευσης, διαφθοράς, αδικίας κλπ και σίγουρα **μια ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών και της κοινωνίας θα μπορούσε να βοηθήσει, θα σήμαινε ότι οι άνθρωποι παίζουν τον ρόλο του κράτους από μόνοι τους, χωρίς την ύπαρξη κράτους και αρχών να τους το επιβάλλουν**. Ο σεβασμός στα δικαιώματα των εργαζομένων, η προστασία του δικαιώματος στην ασφάλιση, η βοήθεια προς τον αδύναμο, η φροντίδα της φύσης και των ζώων θα μπορούσαν να κλείσουν την ψαλίδα της ηθικής ανισότητας και ταυτόχρονα και της οικονομικής. Επίσης, όταν οι άνθρωποι στερούνται κοινωνικών και ηθικών αξιών, τότε και το ίδιο το κράτος θα είναι ένα ανήθικο κράτος που αναπαράγει την ανισότητα και την εκμετάλλευση, **όχι απαραίτητα με πρόθεση, αλλά ως τελικό αποτέλεσμα ενεργειών που σκοπό έχουν την προώθηση των ατομικών συμφερόντων των πολιτικών**. Οι σχολές ηθικής που είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο και ιδιαίτερα η ηθική φιλοσοφία όσων συνδέθηκαν με την δεοντολογία, αλλά και την αρετή μπορούν να έχουν καθοριστική θετική επίδραση στην κοινωνία : Εμμάνουελ Κάντ – Δεοντολογία, Πλάτωνας, Αριστοτέλης - αρετή και Άνταμ Σμίθ – αρετή με βάση το συναίσθημα/συμπάθεια.

Η αξία αυτών σχολών ηθικής είναι αναμφισβήτητη και βασικός σκοπός αυτού του έργου είναι η σύνδεση της οικονομικής επιστήμης με την ηθική της αρετής, στην οποία φαίνεται να αποσκοπούσε ο ίδιος ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης, Άνταμ Σμίθ, όπως δείξαμε και στο 6ο κεφάλαιο όταν μιλήσαμε για την ασυμβατότητα των δύο έργων του Άνταμ Σμίθ.

Ωστόσο, δεν θα ήταν σωστό να περιμένουμε από τα άτομα να ακολουθήσουν ηθικές αρχές ανιδιοτελώς χωρίς κανένα προσωπικό κέρδος για τα ίδια, **πρέπει να απευθυνόμαστε στην φιλαυτία** και το **προσωπικό συμφέρον** των ανθρώπων. Όσοι το έχουν κατανοήσει αυτό πετυχαίνουν τον σκοπό τους με μεγαλύτερη επιτυχία. Αναφέραμε προηγουμένως τον ρόλο του κράτους, δηλαδή της κυβέρνησης, στην ανισότητα. Η ανισότητα δεν προκύπτει αποκλειστικά από τις εθελοντικές ενέργειες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας ελεύθερης αγοράς και μιας ελεύθερης κοινωνίας, αλλά **ενισχύονται και συντηρούνται από το ίδιο το κράτος**, χωρίς την παρέμβαση του οποίου, ενδεχομένως, να μην μπορούσαν να διατηρηθούν στον χρόνο αυτές οι ανισότητες[266]. Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί μια κανονιστική θεωρία δεν αρκεί από μόνη της για να πείσει τα άτομα άτομα να κάνουν το καθήκον τους, **χρειάζεται μια θετική-περιγραφική θεωρία ως απαραίτητο συμπλήρωμα**. Ας δούμε πως αποτυγχάνει μια ηθική κανονιστική θεωρία όταν δεν λαμβάνει υπόψιν της την βασική οικονομική αρχή και τον μεθοδολογικό ατομισμό μέσα από ένα παράδειγμα : το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης.

Το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης είναι ένας όρος από την διοίκηση των επιχειρήσεων και αναφέρεται στο φαινόμενο που παρατηρούμε σε μεγάλες εταιρείες και οργανισμούς, όπου τα διευθυντικά στελέχη και το ανώτατο μάνατζμεντ τείνουν να προωθούν τα συμφέροντα τους, τοποθετώντας τα ακόμα και πάνω από τα συμφέροντα των ίδιων των μετόχων, την μεγιστοποίηση του κέρδους και της αξίας της περιουσίας τους υποτίθεται ότι προσπαθούν να επιτύχουν. Για παράδειγμα διαμορφώνουν πολυτελή γραφεία για τους εαυτούς τους, επιβαρύνουν την επιχείρηση με προσωπικά τους έξοδα κλπ σε βάρος των μετόχων. Αυτά τα φαινόμενα μπορούν να εξηγηθούν αν λάβουμε υπόψιν μας την υπόθεση του μεθοδολογικού ατομισμού και την βασική οικονομική αρχή που βασίζεται στην σχολή του ωφελιμισμού. Ο κάθε μέτοχος της επιχείρησης ενδιαφέρεται μόνο για το προσωπικό του κέρδος και όχι για το τι είναι ηθικά σωστό, οπότε, αν ο καθένας τους κατέχει ένα μέρος του συνόλου της ιδιοκτησίας της επιχείρησης, δεν έχει ισχυρό κίνητρο να ενδιαφερθεί για τον περιορισμό της σπατάλης και την βελτίωση της αποδοτικότητας της επιχείρησης, καθώς το προσωπικό του μερίδιο επί των κερδών δεν είναι αρκετό για να τον παρακινήσει να ενδιαφερθεί πραγματικά για τα συμφέροντα της εταιρείας, αυτό δίνει το περιθώριο στα διευθυντικά στελέχη να επιβαρύνουν την εταιρεία προς όφελος τους.
Το ίδιο αυτό πρόβλημα της αντιπροσώπευσης, με τον ίδιο τρόπο, εμφανίζεται και στην πολιτική αγορά. Αν βάλουμε στον ρόλο των μετόχων τον λαό και των διευθυντικών στελεχών την κυβέρνηση, τότε παρατηρούμε πως συμβαίνει το ίδιο ακριβώς φαινόμενο όπου η κυβέρνηση και οι πολιτικοί , εν γένει, τείνουν να τοποθετούν τα προσωπικά τους συμφέροντα πάνω από τα συμφέροντα της κοινωνίας και των πολιτών που υποτίθεται ότι εκπροσωπούν. Το όφελος για τον πολίτη, σε προσωπικό επίπεδο, δεν είναι αρκετό για να τον πείσει να ενδιαφερθεί για την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης και αυτό δίνει το περιθώριο στους πολιτικούς να εκμεταλλευτούν αυτήν την κατάσταση και να αποσπούν προνόμια για τον εαυτό τους.

[266] Για παράδειγμα, η κρατική παρέμβαση στην αγορά συναλλάγματος μπορεί

Αυτός είναι και ένας λόγος που βρίσκονται σε ανεπάρκεια **οι ηθικές αρχές** στην κοινωνία πλέον, διότι **δεν αποφέρουν κάποιο κέρδος**, οι άνθρωποι δεν σέβονται τους τίμιους, τους ενάρετους, τους δίκαιους κλπ χαρακτήρες, αλλά τον πλούτο, την δύναμη, την όμορφη εμφάνιση κλπ. Επιτυχία προσωπική, επαγγελματική, κοινωνική κλπ δεν έχουν οι ενάρετοι χαρακτήρες, αλλά οι μακιαβελικοί! Αν η κοινωνία στερείται ηθικών αρχών, θα στερείται ηθικών αρχών και η ίδια η κυβέρνηση και το κράτος, από την οποία κοινωνία εκπορεύεται και η ίδια. Όπως αναφέραμε νωρίτερα, πρέπει να απευθυνόμαστε στο προσωπικό συμφέρον, από αυτήν την άποψη, δεν αρκεί να ζητάμε από τους πολιτικούς και την κοινωνία να έχουν ηθικές αρχές ανιδιοτελώς, αλλά πρέπει να δούμε τα κίνητρα που τους προσφέρονται για να κάνουν το καθήκον τους. Τα βασικά κίνητρα που προσελκύουν κάποιος να γίνει πολιτικός και να κατακτήσει την εξουσία, σχηματίζοντας μια κυβέρνηση, είναι η εξουσία, το υψηλό εισόδημα της θέσης, τα ειδικά προνόμια, όπως δωρεάν ταξίδια, η προσωπική ασφάλεια, τα αμάξια κλπ. Αυτά τα κίνητρα όμως δεν προσελκύουν ενάρετους χαρακτήρες, προσελκύουν φιλόδοξους, ανταγωνιστικούς και εγωιστές, φιλοχρήματους ανθρώπους. Ενδεχομένως να ήταν καλά κίνητρα για κάποια επιχείρηση στην ελεύθερη αγορά, ο ρόλος του πολιτικού είναι διαφορετικός όμως. Οι πολιτικοί που επιθυμούμε μπορεί να χρειάζονταν άλλου τύπου κίνητρα, όπως δωρεάν πρόσβαση και παροχές σε μουσεία ή βιβλιοπωλεία, δωρεάν πρόσβαση σε προϊόντα που αφορούν την φροντίδα των ζώων και γενικά η αποδοχή της κοινωνίας και συχνά το ίδιο το κίνητρο του χρήματος μπορεί να αποθαρρύνει κάποιον.

Όμως θα ήθελα να επιστρέψω σε ένα ζήτημα που είχα αναφέρει και πριν, αναφέραμε ότι οι παράγοντες που επιδεινώνουν το οικονομικό πρόβλημα είναι ο υπερπληθυσμός και η ανισότητα. Ο υπερπληθυσμός γεννά και την ίδια την ανισότητα, καθώς προκαλεί οικονομικό πρόβλημα. Όλοι αυτοί οι παράγοντες αλληλοσχετίζονται. Όσον αφορά τον πληθυσμό, η αύξηση του πληθυσμού ήταν αρκετά χαμηλή για πολλούς αιώνες, εξ ίσου μηδενική ήταν και η παραγωγική ικανότητα όμως. Κατά την ιστορική περίοδο του 1800 είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη απήχηση οι απόψεις του Τόμας Μάλθους, ο οποίος έκανε λόγο για κάτι που αποκαλούμε Μαλθουσιανή παγίδα».

Η «Μαλθουσιανή παγίδα» είναι μια θεωρία του Thomas Robert Malthus από τα τέλη του 18ου αιώνα.

Ο Μάλθους υποστήριξε ότι:

- ο πληθυσμός αυξάνεται πολύ γρήγορα (γεωμετρικά),
- ενώ η παραγωγή τροφής αυξάνεται πιο αργά (αριθμητικά).

Άρα, κάποια στιγμή ο πληθυσμός ξεπερνά τους διαθέσιμους πόρους και η κοινωνία πέφτει σε φτώχεια, πείνα και κρίσεις. Αυτό είναι η «παγίδα».

Αν οι άνθρωποι διπλασιάζονται συνεχώς αλλά η τροφή δεν επαρκεί:

- αυξάνεται η ανεργία,
- πέφτουν οι μισθοί,

- εμφανίζονται λιμοί ή ασθένειες,
- και τελικά ο πληθυσμός μειώνεται ξανά.

Ο Μάλθους θεωρούσε ότι αυτός ο κύκλος επαναλαμβάνεται, ακόμη κι αν μια κοινωνία γίνει πιο πλούσια προσωρινά, η αύξηση του πληθυσμού «τρώει» την ανάπτυξη και οι περισσότεροι άνθρωποι επιστρέφουν κοντά στο επίπεδο επιβίωσης.

Η θεωρία επηρέασε πολύ την οικονομία και τη δημογραφία, αλλά η Βιομηχανική Επανάσταση έδειξε ότι η τεχνολογία μπορεί να αυξήσει δραματικά την παραγωγή τροφίμων και αγαθών. Η αύξηση του πληθυσμού έπαψε να αποτελεί πλέον πρόβλημα διότι χάρη στη σύγχρονη τεχνολογία, το κεφάλαιο και τις υποδομές, επέτρεψε την θεαματική ανάπτυξη της παραγωγής, επομένως οι επιπρόσθετες ανθρώπινες ανάγκες αντισταθμίζονταν και με το παραπάνω από τον επιπρόσθετο πλούτο που δημιούργησαν τα άτομα αυτά, χάρη και στην αξιοποίηση της τεχνολογίας. Στο 10ο κεφάλαιο θα επιστρέψουμε στο ζήτημα αυτό και την τεχνολογία και θα δούμε και με ένα παράδειγμα από την οικονομική επιστήμη, πώς η αύξηση αυτή του πληθυσμού δεν μπορεί να οδηγεί συνεχώς σε αντίστοιχη ανάπτυξη της παραγωγής. Αυτός είναι ο λόγος που **η «Μαλθουσιανή παγίδα» επιστρέφει και στοιχειώνει την ανθρωπότητα**.

Αν ισχύει ότι οι πόροι δεν επαρκούν για να τραφεί ο ολοένα και αυξανόμενος πληθυσμός, τότε καταλαβαίνουμε γιατί μπορεί να ενισχύεται η ανισότητα. Όταν υπάρχει στην πράξη κίνδυνος και απειλείται η επιβίωση, είναι απόλυτα λογικό οι άνθρωποι να συσσωρεύουν συνεχώς και να προσπαθούν να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους.

Ένα κοινωνικό κράτος που θα θέτει τα όρια που δείξαμε και σε προηγούμενες ενότητες, θα βοηθούσε τα άτομα να νιώσουν την ασφάλεια που έχουν ανάγκη και ίσως να ήταν ένα υποκατάστατο της ανάγκης τους για ακόρεστη συσσώρευση πλούτου. Αυτό είναι ένα επιχείρημα υπέρ της ιδεολογίας του κοινωνικού φιλελευθερισμού, που συνδυάζει τόσο την ελεύθερη αγορά και τον ανταγωνισμό, όσο και το κοινωνικό κράτος για την καταπολέμηση των κοινωνικών αδικιών.

9.2 Πότε η ανισότητα γίνεται ηθικά απαράδεκτη;

«Έχουμε αρκετά αγαθά για να καλύψουμε τις ανάγκες όλων, αλλά όχι και την απληστία όλων»
- Μαχάτμα Γκάντι.

«Η ανισότητα δεν είναι ένα πρόβλημα που απαιτεί φιλανθρωπία, αλλά δικαιοσύνη»
- Jacques Diouf[267].

Η ανισότητα και η ακόρεστη δίψα για συσσώρευση πλούτου γίνεται το μεγάλο πρόβλημα που έρχεται να στοιχειώσει την ανθρωπότητα. Στην εποχή μας, η ανισότητα έχει αυξηθεί σε τόσο μεγάλο σημείο που άνθρωποι μετρημένοι στα δάχτυλα του ενός χεριού διαθέτουν μεγαλύτερο πλούτο από πληθυσμούς ολόκληρους και αυτή δεν είναι η μοναδική περίπτωση ανισότητας, Η κοινωνική κινητικότητα που χαρακτηρίζει τις δυτικές κοινωνίες έχει προκαλέσει πολλαπλές ανισότητες και σε χαμηλότερα εισοδηματικά επίπεδα. Πόσο δίκαιο μπορεί να είναι αυτό για την ανθρωπότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα; Όταν οι άνθρωποι στερούνται εισοδήματος, κάθε συζήτηση περί δικαιωμάτων, ισότητας, ελευθερίας κλπ χάνει το νόημα της. Γιατί στην κοινωνία μας θεωρείται ηθικά σωστό, άρα και δίκαιο, κάποιοι άνθρωποι να απολαμβάνουν αγαθά και υπηρεσίες, από τις οποίες άλλοι άνθρωποι είναι αποκλεισμένοι; Σύμφωνα με το Σύνταγμα, καθώς και τα ανθρώπινα δικαιώματα που διαμόρφωσαν αυτό το Σύνταγμα, δεν έχουμε όλοι τα ίδια δικαιωμάτα;

Έχουμε αναφερθεί στο ζήτημα αυτό, είδαμε τις απόψεις όσων ανήκουν στο χώρο του φιλελευθερισμού καθώς και πιο σοσιαλιστικές απόψεις, είδαμε για παράδειγμα την φιλοσοφία του Τζόν Ρόλς, ο οποίος προσπαθεί να συνδυάσει την ανισότητα του εισοδήματος με μια έννοια ισότητας και Δικαιοσύνης. Μιλήσαμε για ξεκάθαρα όρια τα οποία είναι καλά να έχει μια οργανωμένη και πολιτισμένη κοινωνία, αν θέλει να θεωρείται ανθρώπινη. Τα σημερινά επίπεδα ανισότητας είναι μια ντροπή για το ανθρώπινο είδος. Προφανώς και δεν είναι ούτε δίκαιο ούτε οικονομικά αποδοτικό να αυξηθούν τα εισοδήματα όσων δεν είναι παραγωγικοί για την οικονομία και ούτε να επιβραβεύουμε την ανεργία με υψηλή επιδότηση της, είναι διαφορετικό αυτό όμως και διαφορετικό να μην υπάρχουν όρια στα επίπεδα του πλούτου ή του ανταγωνισμού, εώς το σημείο να χάνονται ακόμα και ανθρώπινες ζωές από την φτώχεια! Αν εξαιρέσουμε τον δυτικό πολιτισμό, υπάρχουν πάρα πολλές χώρες που βρίσκονται στα όρια της απόλυτης φτώχειας[268]!

---

[267] Ο Jacques Diouf ήταν Σενεγαλέζος διπλωμάτης, πολιτικός και γεωπόνος. Έγινε περισσότερο γνωστός ως Γενικός Διευθυντής του Food and Agriculture Organization (FAO, Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ), θέση που κατείχε από το 1994 έως το 2011.

[268] Η απόλυτη φτώχεια είναι μια κατάσταση στην οποία ένα άτομο ή μια οικογένεια δεν διαθέτει τους απαραίτητους πόρους για να καλύψει τις βασικές ανάγκες επιβίωσης: επαρκή τροφή, καθαρό νερό, στοιχειώδη στέγαση, βασική ένδυση, βασική υγειονομική περίθαλψη.

Το σημερινό επίπεδο ανισότητας δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα απλά μιας θεωρίας οικονομικής που ανταμείβει με υψηλότερο κέρδος όσους συνεισφέρουν περισσότερο στην οικονομία ή ως αντιστάθμισμα για τις δυσκολίες ενός επαγγέλματος, το οποίο ωστόσο είναι αναγκαίο και για αυτό πρέπει αυτές οι δυσκολίες να αντισταθμιστούν με υψηλότερες απολαβές, ώστε να προσελκύσει την απαραίτητη εργασία. **Οι οικονομολόγοι της ελεύθερης αγοράς αποδίδουν την ανισότητα στις ατέλειες της αγοράς και τον ασθενή ανταγωνισμό**! Μορφές Αγοράς όπως το ολιγοπώλιο ή το μονοπώλιο, που είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, γεννάνε από μόνα τους την ανισότητα. Ανισότητα επίσης μπορεί να προκαλέσει το ίδιο το φαινόμενο του πληθωρισμού. Σε μια πληθωριστική κρίση έχουμε κατάρρευση της παραγωγής και η ζήτηση είναι δυσανάλογα υψηλή σε σχέση με την προσφορά αγαθών, αυτό απαιτεί από όλους να ρίξουν το βιοτικό τους επίπεδο και να κάνουν κάποιες θυσίες. Όμως, σε μια τέτοια κατάσταση, όσοι μπορούν να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο σταθερό, μετακυλίοντας αυτό το κόστος σε άλλα εισοδήματα, θα το κάνουν. Αυτό συνήθως είναι ευκολότερο να τον κάνουν ιδιώτες: εταιρείες και ελεύθεροι επαγγελματίες, που μπορούν εύκολα να αναπροσαρμόσουν τις τιμές των εμπορευμάτων τους προς τα πάνω, χάρη στην ευελιξία της ελεύθερης αγοράς, αντίθετα για μισθωτούς και καυ συνταξιούχους του δημοσίου, η προσαρμογή αυτή γίνεται με πιο αργούς ρυθμούς. Γενικά **ο πληθωρισμός πλήττει τα σταθερά εισοδήματα**, όπως αυτά των ομολογιούχων που εισπράττουν σταθερούς τόκους, ενώ οι επενδυτές μετοχών μπορεί να δούνε αυξημένα τα μερίσματα σε ονομαστικό επίπεδο, πράγμα που σημαίνει ότι διατηρούν την πραγματική τους αξία ή ενδεχομένως και να την ξεπερνούν σε σχέση με τα προηγούμενα επίπεδα, καθώς ο πληθωρισμός είναι μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τέτοιες αναδιανομές εισοδήματος.

Άλλη περίπτωση αναδιανομής, σε μια ελεύθερη οικονομία, προκαλούν οι φάσεις του επιχειρηματικού κύκλου, με τις φάσεις ανάπτυξης που συνδέονται με τον πληθωρισμό που αναφέραμε και τις φάσεις καθόδου και ύφεσης που συμπιέζουν τα εισοδήματα, κυρίως αυτά της εργασίας. **Μια ύφεση δημιουργεί επίσης νέες επενδυτικές ευκαιρίες**, καθώς οι τιμές υποχωρούν στις χώρες που είναι αντιμέτωπες με την κρίση, κάποια ιδιωτικά συμφέροντα βρίσκουν την επιχειρηματική ευκαιρία που χρειάζονται για να αυξήσουν θεαματικά τα κέρδη και τον πλούτο τους. Οι κερδοσκόποι είναι οι πρώτοι που τοποθετούνται σε αυτές τις προβληματικές χώρες και γίνονται αυτοί οι νέοι κυρίαρχοι.

Σε προηγούμενα κεφάλαια είχαμε μιλήσει για το φυσική τιμή των εμπορευμάτων, όταν η διαπραγματεύσεις και η πάλη ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα συμφέροντα είναι άνιση, άνιση θα είναι και η διανομή των εισοδημάτων στην οικονομία.

Για τους οπαδούς της ελεύθερης αγοράς η ανισότητα αποτελεί το αναγκαίο κίνητρο που δημιουργεί πλούτο και ευημερία στην κοινωνία! Αυτή η ανισότητα όμως, ειδικά όταν συνδυάζεται με την έλλειψη των ορίων που πρότεινα στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν αφήνει στα άτομα άλλο περιθώριο από την ακόρεστη και άπληστη συσσώρευση πλούτου καθώς δεν υπάρχει κανένα άλλο όριο προστασίας για τα άτομα.[269]

Η ανισότητα ως αναγκαίο κίνητρο για την οικονομική δραστηριότητα δεν πείθει από μόνη της, μόνο αν υπάρξει ένα σύστημα αναδιανομής με υψηλή προοδευτική φορολόγηση που θα μοιράσει τον πλούτο από τους ισχυρότερους προς τους περισσότερο φτωχούς θα μπορέσουμε να

[269] βλ. ενότητα 7.3 σελ. 173.

δούμε τον πραγματικό αντίκτυπο στα κίνητρα, από την εμπειρία όμως, διαπιστώνουμε ότι δεν παγώνει η οικονομική δραστηριότητα από την πραγματική πτώση του κέρδους. (είτε αναφερόμαστε στο κέρδος των επιχειρήσεων είτε στους μισθούς της εργασίας) Σε ορισμένες περιπτώσεις στην οικονομική δραστηριότητα μπορεί και να υπάρξει ώθηση προκειμένου να διατηρηθεί το επίπεδο ευημερίας σε προηγούμενα επίπεδα.

Το απαράδεκτο επίπεδο της ανισότητας φαίνεται εντονότερα αν αναλογιστούμε την σχέση ανάμεσα στην ευτυχία και το εισόδημα. Για το ζήτημα αυτό υπάρχουν κυρίως οι εξής 2 έρευνες:

1) Η κλασική έρευνα (2010):

Οι Daniel Kahneman και Angus Deaton βρήκαν ότι στις ΗΠΑ η καθημερινή συναισθηματική ευημερία αυξανόταν με το εισόδημα μέχρι περίπου τα 75.000 $ ετησίως και μετά φαινόταν να σταθεροποιείται, δηλαδή η οριακή ευτυχία κάθε ενός ευρώ, στα χαμηλά εισοδηματικά επίπεδα είναι υψηλή και όσοι ανεβαίνει το εισόδημα τόσο μειώνεται, μέχρι που σταθεροποιείται. Η αξιολόγηση της ζωής («πόσο ικανοποιημένος είμαι από τη ζωή μου») συνέχιζε να αυξάνεται και πέρα από αυτό το επίπεδο και θα μπορούσε να αποδίδεται σε με οικονομικούς παράγοντες, πχ καλή υγεία, αίσθηση επιτυχίας στην ζωή κλπ.

2) Η αναθεώρηση (2021–2023)

Ο Matthew Killingsworth βρήκε ότι η ευτυχία συνέχιζε να αυξάνεται ακόμη και σε υψηλά εισοδήματα. Στη συνέχεια, οι ίδιοι οι ερευνητές συνεργάστηκαν για να λύσουν τη διαφωνία τους. Κάποιοι ερευνητές τοποθετούν αυτό το όριο στα 200.000 $. Το κοινό τους συμπέρασμα ήταν ότι:

- Για τους περισσότερους ανθρώπους, η ευημερία συνεχίζει να αυξάνεται όσο αυξάνεται το εισόδημα.
- Για ένα μικρότερο τμήμα ανθρώπων που είναι ιδιαίτερα δυστυχισμένοι, τα οφέλη του εισοδήματος φαίνεται να «ταβανιάζουν» μετά από κάποιο σημείο.

Ωστόσο, **ο ρόλος του χρήματος δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί**, μεγάλη σημασία έχει και η διαχείριση του χρήματος και το αν οι προτεραιότητες που δίνουν οι άνθρωποι τους ταιριάζουν. **Σημαντικό είναι με το χρήμα να κερδίζουμε ασφάλεια, προστασία, ελευθερία και περισσότερο χρόνο κλπ**. Το μεγαλύτερο εισόδημα **βοηθά ιδιαίτερα όταν καλύπτει βασικές ανάγκες και μειώνει το άγχος της οικονομικής ανασφάλειας**. Μετά από ένα επίπεδο άνεσης, κάθε επιπλέον ευρώ προσφέρει συνήθως μικρότερη αύξηση στην ευτυχία από ό,τι τα προηγούμενα, ενώ παράγοντες όπως οι σχέσεις, η υγεία και η κοινωνική συνοχή συχνά έχουν εξίσου μεγάλη ή μεγαλύτερη σημασία για τη συνολική ευημερία.

9.3 Προς ένα νέο σύστημα αναδιανομής του εισοδήματος.

Το πρόβλημα της ανισότητας είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της ανθρωπότητας, ενδεχομένως ίσως και το μεγαλύτερο από όλα, θα **πρέπει η διεθνής κοινότητα να πάρει μέτρα** για την αντιμετώπιση ενός φαινομένου που διογκώνει το οικονομικό πρόβλημα και κάνει τις επιπτώσεις του να είναι αισθητές σε πολύ χειρότερο βαθμό. Οι χώρες ανταγωνίζονται μεταξύ τους για να προσελκύσουν το κεφάλαιο, το οποίο πράγματι είναι προάγγελος ευημερίας, και στην προσπάθεια τους αυτή κάνουν **πολλές παραχωρήσεις υπέρ του κεφαλαίου**. Τέτοιες υποχωρήσεις είναι για παράδειγμα οι φοροαπαλλαγές, οι χαμηλοί μισθοί, τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας κλπ. Η ελευθερία του κεφαλαίου, σε ένα βαθμό και για συγκεκριμένες κατηγορίες εισοδημάτων, επιτρέπει σε όσους έχουν υψηλά εισοδήματα να περιορίσουν στο ελάχιστο το καθήκον και την υποχρέωση τους να συνεισφέρουν προς την κοινότητα στην οποία ζούνε, ενώ είναι αυτοί οι οποίοι έχουν την μεγαλύτερη ικανότητα και δυνατότητα να προσφέρουν, συγκριτικά με χαμηλότερα εισοδήματα και φτωχότερους πολίτες. Αυτήν την στιγμή έχουμε ένα σύστημα το οποίο πετυχαίνει το αντίθετο, **οι φτωχοί δεν είναι αποδέκτες αρωγής από το κράτος με χρηματοδότηση των πλουσιότερων, αντίθετα πληρώνουν οι ίδιοι υψηλούς φόρους ενώ θα έπρεπε να είναι αποδέκτες βοήθειας από το κράτος**. Είδαμε νωρίτερα, για παράδειγμα, πώς ο ΦΠΑ μπορεί να μετατραπεί σε έναν αντίστροφα προοδευτικό φόρο που επιβαρύνει δυσανάλογα τα χαμηλότερα εισοδήματα. Αυτή η **διεθνής συνεργασία** μπορεί να σημαίνει για παράδειγμα **να θεσπιστούν κατώτερα όρια που θα αφορούν την φορολόγηση και τις συνθήκες που δίνονται στο κεφάλαιο**, τις οποίες θα μπορούσε να εποπτεύει ένας παγκόσμιος οργανισμός για την τήρηση τους, πχ ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα ή κάποιος παγκόσμιος οργανισμός που θα προέρχεται από άλλη χώρα εκτός των ΗΠΑ.

Όμως, όπως είδαμε, η φορολογία προκαλεί κάποιες αντιδράσεις των φορολογουμένων που επιθυμούν να αποφύγουν αυτήν τους την υποχρέωση, όπως είναι η φοροδιαφυγή, η φοροαποφυγή κλπ. Η φορολογία αποδεικνύεται ανεπαρκής ως μέσον καταπολέμησης της ανισότητας γιατί προϋποθέτει κρατική παρέμβαση και άρα καταναγκασμό και οι άνθρωποι πάντα έχουν την τάση να μην δέχονται περιορισμούς της ελευθερίας τους και διακατέχονται από ιδιοτέλεια, δεν δέχονται να συνεισφέρουν για τους άλλους ανιδιοτελώς και πράγματι, σε έναν βαθμό, αυτό θα ήταν παραβίαση της αξιοπρέπειας και της προσωπικότητας του ανθρώπου και ηθικά ανάρμοστο. Από την άλλη πλευρά, αυτή η ελευθερία δεν μπορεί να αφεθεί πλήρως ανεξέλεγκτη μέχρι το σημείο να υπάρχουν άνθρωποι που να απειλείται η επιβίωση τους. Οι βασικές ανάγκες επιβίωσης πρέπει να είναι εξασφαλισμένες από το κράτος, εξ άλλου αυτό είναι και ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα θεσπισμένο από την διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών. Τέτοιες ανάγκες επιβίωσης είναι για παράδειγμα αυτές οι ανάγκες που αφορούν τα πρώτα 2 επίπεδα της πυραμίδας των αναγκών του Μάσλοου, την οποία αναφέραμε σε προηγούμενα κεφάλαια: 1) βιολογικές ανάγκες και 2) ανάγκες ασφάλειας.

Θα πρέπει να βρεθεί επομένως ένα **νέο σύστημα συμβατό με την ελεύθερη αγορά** και από το οποίο η αναδιανομή θα γίνεται αυθόρμητα χωρίς καταπιεστικά μέτρα. Αυτό που θα ήθελα να προτείνω εγώ προσωπικά, θα ήταν ένα σύστημα που **θα έμοιαζε με το καθεστώς των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών που ισχύει στη Διεθνή Πολιτική Οικονομία**, που

είναι ένας μηχανισμός για την εξισορρόπηση των ισοζυγίων πληρωμών μεταξύ των εθνικών οικονομιών. Με παρόμοιο τρόπο θα μπορούσε να υπάρχει μια ισορροπία για τα άτομα ή τις επιμέρους οικονομικές μονάδες (νοικοκυριά, επιχειρήσεις κλπ)

Στο δεύτερο κεφάλαιο είδαμε κάποιες βασικές έννοιες της οικονομικής επιστήμης, είδαμε εκεί της καμπύλες της προσφοράς και της ζήτησης μιας οικονομίας, δείξαμε και σχετικά διαγράμματα, όμως αυτές οι καμπύλες αφορούν την συνολική αγοραία προσφορά και ζήτηση και όχι τις ατομικές καμπύλες κάθε ξεχωριστού καταναλωτή ή παραγωγού. Η αγοραία καμπύλη είναι το άθροισμα των επιμέρους ατομικών καμπυλών και επομένως μια ισορροπία τους στην αγορά δεν σημαίνει αυτομάτως και την ισορροπία κάθε μίας ξεχωριστής οντότητας οικονομικής (πχ άτομο ή νοικοκυριό), επομένως αυτή είναι μια γενική ισορροπία που προκύπτει ως αποτέλεσμα αποκλεισμού επί μέρους ομάδων και οικονομικών μονάδων, ατόμων και νοικοκυριών.

Θεωρώ πως αυτό είναι λάθος για μια οικονομική επιστήμη και μια θεωρία ισορροπίας των τιμών, που υποτίθεται ότι συνδέεται με τον κλασικό φιλελευθερισμό, διότι ο κλασικός φιλελευθερισμός βασίζεται σε κάποιες ηθικές αρχές, μια από τις οποίες είναι ο ατομικισμός. Η αγορά όμως δεν αφορά το άτομο, αλλά το σύνολο, επομένως μια ισορροπία στο επίπεδο του συνόλου, δεν σημαίνει αυτομάτως ισορροπία και σε ατομικό επίπεδο. Όταν αυξάνεται η ατομική καμπύλη ζήτησης, θα έπρεπε να μετατοπίζεται ολόκληρη η καμπύλη σε ένα επίπεδο προς τα πάνω και δεξιά, σε ένα επίπεδο μεγαλύτερης κατανάλωσης και υψηλότερου επιπέδου τιμών, αντίθετα δεν συμβαίνει αυτό γιατί οι τιμές αντανακλούν την ισορροπία της συνολικής αγοραίας προσφοράς και ζήτησης. Επομένως οι τιμές παραμένουν σταθερές σε ένα επίπεδο που ευνοεί την ισορροπία της αγοράς, αλλά όχι και κάθε ενός επί μέρους ατόμου ξεχωριστά.

Η πρακτική εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος είναι ένα ζήτημα που χρειάζεται έρευνα ή δοκιμή. Δεν υποστηρίζω ότι ένα τέτοιο σύστημα είναι οπωσδήποτε εφικτό και στην πράξη, ωστόσο θα μπορούσε να γίνει με την κατάλληλη διοικητική και τεχνική υποδομή από την οργανωμένη πολιτεία. Νωρίτερα το παρομοιάσαμε με το καθεστώς των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών που ισχύουν στις διεθνείς πληρωμές, επομένως, ότι είναι η εξωτερική υποτίμηση ή ανατίμηση ενός νομίσματος μιας εθνικής οικονομίας, θα ήταν και στην περίπτωση μας μια εσωτερική υποτίμηση της αξίας του χρήματος που δεν θα αφορά όλες τις οικονομικές οντότητες μιας εθνικής οικονομίας, αλλά θα επηρεάζει μόνο αυτήν προσωπικά. Θα έπρεπε να υπάρχει δηλαδή μια άνοδος τιμών και ένας πληθωρισμός που θα αφορά το άτομο, και όχι το σύνολο. Αυτό ίσως θα μπορούσε να γίνει μέσα από κάποια κουπόνια αρνητικής έκπτωσης με τα οποία οι αγορές θα αποφέρουν κουπόνι που αντί για έκπτωση θα επιφέρει επιβάρυνση, αντίθετα, θα μπορούσαν να χορηγούνται κάποιες εκπτώσεις με ηλεκτρονικές πληρωμές όταν διαπιστώνεται διατραπεζικά ότι οι δαπάνες για συγκεκριμένες κατηγορίες δαπανών βρίσκονται σε πολύ χαμηλά επίπεδα.

Σε κάθε περίπτωση, σκοπός ενός τέτοιου συστήματος δεν είναι η συσσώρευση κερδών και η ανισότητα, αλλά να βρεθεί ένας τρόπος αναδιανομής ή μιας τάσης έστω προς την ισορροπία και την ισότητα των εισοδημάτων που θα γίνεται **αυθόρμητα χωρίς καταπιεστικά και παρεμβατικά μέτρα που απαιτούν από τα άτομα να ενεργούν ανιδιοτελώς**. Αυτή η ανιδιοτέλεια εξασφαλίζει την αναποτελεσματικότητα αυτών των μέσων αναδιανομής. Ωστόσο δεν ισχυρίζομαι ότι τα δημοσιονομικά μέτρα της φορολογίας και των δαπανών θα πρέπει να καταργηθούν ή να αντικατασταθούν. Το νέο σύστημα θα ήταν ένα συμπλήρωμα και όχι ένα υποκατάστατο του ήδη υπάρχοντος συστήματος αναδιανομής. Θα στόχευε να καλύψει τις

αδυναμίες είσπραξης εσόδων που οφείλονται στις αντιδράσεις των φορολογουμένων περισσότερο.

Προτού κλείσω αυτό το κεφάλαιο, θα ήθελα να πούμε με συντομία τι είναι οι κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες στις διεθνείς πληρωμές γιατί με αυτό παρομοιάσαμε νωρίτερα το προτεινόμενο σύστημα. Οι κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες σημαίνει ότι ένα νόμισμα αποκτά μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία ανάλογα με το αν προέρχεται από μια πλεονασματική ή ελλειμματική οικονομία. Αν η οικονομία είναι πλεονασματική αυξάνει το κόστος των προϊόντων της για τα ξένα νομίσματα και με αυτόν τον τρόπο αποθαρρύνει περαιτέρω τάση εισροής κεφαλαίων στην συγκεκριμένη οικονομία, αντίθετα όταν υπάρχει έλλειμμα έχουμε υποτίμηση του νομίσματος και τα προϊόντα γίνονται φθηνότερα για τα ξένα εισοδήματα που είναι σε ξένο νόμισμα και έτσι η οικονομία καθίσταται ανταγωνιστική και ενθαρρύνεται η εισροή κεφαλαίων. Είναι ένας μηχανισμός για αυτόματη ισορροπία που αφορά όμως την εξωτερική αξία του νομίσματος και όχι την εσωτερική.[270]

Ας δούμε ένα απλό παράδειγμα :

Ένα απλό παράδειγμα κυμαινόμενης συναλλαγματικής ισοτιμίας είναι η ισοτιμία μεταξύ του ευρώ και του δολαρίου ΗΠΑ:

- Σήμερα μπορεί **1 ευρώ = 1,10 δολάρια**.
- Μετά από έναν μήνα, λόγω αλλαγών στην προσφορά και τη ζήτηση στις αγορές συναλλάγματος, μπορεί να γίνει **1 ευρώ = 1,15 δολάρια**.
- Αργότερα μπορεί να πέσει σε **1 ευρώ = 1,05 δολάρια**.

Σε ένα σύστημα κυμαινόμενων ισοτιμιών, η τιμή του νομίσματος δεν καθορίζεται από την κυβέρνηση ή την κεντρική τράπεζα, αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με παράγοντες όπως: τα επιτόκια, ο πληθωρισμός, η οικονομική ανάπτυξη, οι επενδυτικές ροές, οι προσδοκίες των αγορών.

Παράδειγμα:

Αν μια ελληνική επιχείρηση αγοράζει προϊόντα αξίας **10.000 δολαρίων**:

- με ισοτιμία **1 € = 1,10 $**, θα χρειαστεί περίπου **9.091 €**.
- αν η ισοτιμία αλλάξει σε **1 € = 1,00 $**, θα χρειαστεί **10.000 €**.

Άρα, οι κυμαινόμενες συναλλαγματικές ισοτιμίες **επηρεάζουν άμεσα το κόστος** εισαγωγών, εξαγωγών και διεθνών συναλλαγών.

---

[270] Αυτό ίσχυε όσο υπήρχε ο κανόνας χρυσού που ήταν και αυτός ένα εναλλακτικό καθεστώς για την ισορροπία των πληρωμών. Σύμφωνα με αυτό το σύστημα, δεν υπήρχαν αλλαγές στις ισοτιμίες των νομισμάτων, η εκροές ή εισροές κεφαλαίων όμως είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση ή αύξηση του επιπέδου των τιμών και επομένως και της ανταγωνιστικότητας. Αυτό εξασφαλιζόταν από την σταθερή ποσότητα του χρήματος που ήταν σε αναλογία με τον χρυσό.

10 — Τεχνολογία, Τεχνητή Νοημοσύνη και Νέοι Ηθικοί Κίνδυνοι

10.1 Η συνεισφορά της τεχνολογίας στην αντιμετώπιση του βασικού οικονομικού προβλήματος.

Ακούμε συχνά τους πολιτικούς να μιλάνε για «μαγικό ραβδί» όταν τους απολογούνται για το έργο τους και την αποτελεσματικότητα τους στην αντιμετώπιση των προβλημάτων στην κοινωνία και την οικονομία. Αν υπάρχει ένα τέτοιο «μαγικό ραβδί» αυτό δεν θα μπορούσε να είναι άλλο παρά η τεχνολογία και για αυτό η χρησιμότητα της είναι πολύ μεγάλη και αξίζει να αφιερώσουμε ένα κεφάλαιο σε αυτήν. Η τεχνολογία δεν επεκτείνει μόνο τις παραγωγικές ικανότητες και τα κέρδη μιας οικονομίας, αλλά μπορεί να κάνει και την ζωή των ανθρώπων καλύτερη δίνοντας τους την ευκαιρία να εκτελέσουν το ίδιο έργο με λιγότερες θυσίες, είτε αυτές οι θυσίες αφορούν εργατικά χέρια είτε άλλους συντελεστές παραγωγής και κυρίως χρόνο.

Ακόμα και ο Κάρλ Μάρξ τόνιζε αυτό το θετικό στοιχείο της τεχνολογίας και δεν έβλεπε ως απειλή την εξέλιξη της, όπως συμβαίνει σήμερα με πολλούς συνδικαλιστές ή πολιτικούς που τον επικαλούνται και οι οποίοι βλέπουν στην τεχνολογική εξέλιξη τον κίνδυνο της απώλειας θέσεων εργασίας που θα έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας, την απώλεια των εισοδημάτων και την συμπίεση, επομένως, και των μισθών των υπολοίπων εργαζόμενων. Επίσης, οι εργαζόμενοι έτσι θα έχαναν την ανεξαρτησία τους, καθώς θα εξαρτώνται αποκλειστικά από μια κυβέρνηση ή το κράτος και δεν θα διαθέτουν δικό τους εισόδημα. Περισσότερα για αυτό θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, στην οποία θα δούμε τις νέες προκλήσεις που ανοίγονται μπροστά μας με την τεχνητή νοημοσύνη, η οποία αποτελεί την τελευταία φάση στην κλίμακα της τεχνολογικής εξέλιξης. Προτού δούμε αυτό όμως, ας κάνουμε μια ιστορική καταγραφή της τεχνολογικής επίδρασης στην οικονομία και να δούμε για ποιο λόγο παίζει τόσο σημαντικό ρόλο στην κοινωνία.

Η φάση της τεχνολογικής προόδου που διανύουμε είναι γνωστή και ως η «4η βιομηχανική επανάσταση», ποιές ήταν οι προηγούμενες;

Οι τέσσερις βιομηχανικές επαναστάσεις περιγράφουν τα μεγάλα κύματα τεχνολογικών και παραγωγικών αλλαγών που μεταμόρφωσαν την οικονομία και την κοινωνία.

1η Βιομηχανική Επανάσταση (περ. 1760–1840)

Βασίστηκε στη μηχανοποίηση της παραγωγής μέσω της ατμομηχανής και συνέβαλε στην χρήση ατμού ως πηγής ενέργειας, στην ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας, την δημιουργία εργοστασίων και βιομηχανίας και τέλος στην ανάπτυξη σιδηροδρόμων και ατμόπλοιων.

2η Βιομηχανική Επανάσταση (περ. 1870–1914)
Χαρακτηρίστηκε από τον εξηλεκτρισμό και τη μαζική παραγωγή.

Κύρια χαρακτηριστικά: Ηλεκτρική ενέργεια, γραμμές συναρμολόγησης, χάλυβας και χημική βιομηχανία, Τηλέφωνο και τηλεγράφος και Ανάπτυξη αυτοκινήτων.

Σημαντικές μορφές υπήρξαν οι Thomas Edison και Henry Ford.

3η Βιομηχανική Επανάσταση (περ. 1950–2000)
Γνωστή και ως Ψηφιακή Επανάσταση.

Κύρια χαρακτηριστικά:

- Ηλεκτρονικοί υπολογιστές.
- Μικροεπεξεργαστές.
- Αυτοματισμοί στην παραγωγή.
- Τηλεπικοινωνίες.
- Διαδίκτυο.

Η 4η βιομηχανική επανάσταση αφορά την ιστορική περίοδο που βρισκόμαστε και περισσότερα για αυτήν θα δούμε στην επόμενη ενότητα.

Ήδη μιλήσαμε για κάποια από τα οφέλη της τεχνολογίας, ένα από αυτά είναι ότι επεκτείνει τις παραγωγικές δυνατότητες μιας οικονομίας και μέσω αυτού μπορεί να εξασφαλίσει είτε υψηλότερα κέρδη είτε την ηρεμία και την ειρήνη και την άνεση που έχει ανάγκη ο σύγχρονος άνθρωπος για να ξεφύγει από τους έντονους ρυθμούς της σημερινής εποχής. Ένα θέμα που αφορά την τεχνολογία είναι και η χρήση που γίνεται και το πως αξιοποιείται, αν αξιοποιείται για να μεγιστοποιήσει τα κέρδη απλά ή για να μας παρέχει το ίδιο επίπεδο ευημερίας με λιγότερες θυσίες. Ένα εργαλείο που βοηθάει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία επεκτείνει τις παραγωγικές δυνατότητες μιας οικονομίας και τι σημαίνει αυτό, είναι η γνωστή από την επιστήμη των οικονομικών Καμπύλη Παραγωγικών Δυνατοτήτων (ΚΠΔ). Εξάλλου, η ίδια η καμπύλη της προσφοράς αγαθών στην οικονομία αφορά την τεχνολογική σχέση ανάμεσα στο παραγόμενο αγαθό και το κόστος για την παραγωγή του. Οι έννοιες αυτές θα μπορούσαν να είχαν αναφερθεί και στο δεύτερο κεφάλαιο, ωστόσο δεν υπήρξε τότε κάποια σχετική αναφορά. Ας κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην ΚΠΔ με ένα απλό παράδειγμα :

Παράδειγμα
Ας υποθέσουμε ότι μια χώρα παράγει μόνο **σιτάρι** και **αυτοκίνητα**.

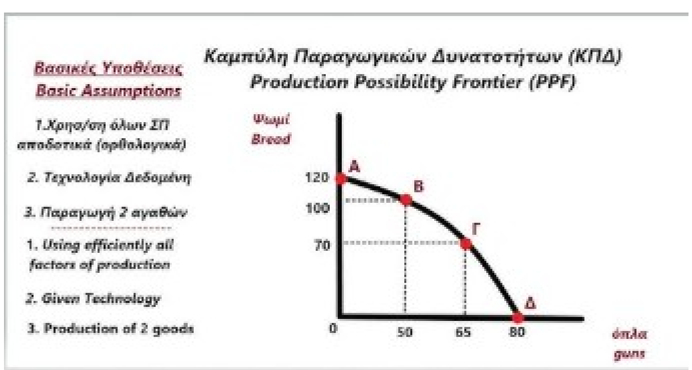
Συνδυασμός	Σιτάρι (τόνοι)	Αυτοκίνητα
Α	100	0
Β	80	20
Γ	60	35
Δ	40	45
Ε	20	50
ΣΤ	0	52

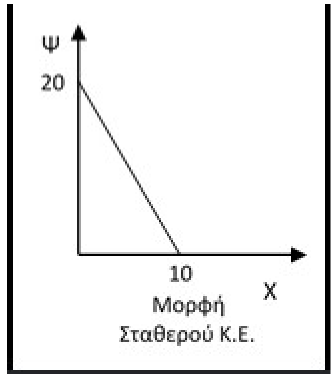
Αν η χώρα μετακινηθεί από τον συνδυασμό **Β** στον **Γ**, παράγει:

- 20 τόνους λιγότερο σιτάρι (80 → 60)
- 15 περισσότερα αυτοκίνητα (20 → 35)

Αυτό δείχνει το **κόστος ευκαιρίας (ή και εναλλακτικό κόστος)**: για να αποκτήσει περισσότερα αυτοκίνητα, πρέπει να θυσιάσει μέρος της παραγωγής σιταριού.

Η σχέση αυτή αποτυπώνεται και σε διάγραμμα, με τους άξονες να δείχνουν τα δύο αγαθά (τα οποία παίρνουμε ενδεικτικά). Μέσα από αυτό το υπόδειγμα καταλαβαίνουμε, όμως και την ευρύτερη επίδραση και λογική. Συνήθως, η καμπύλη αυτή είναι κοίλη προς την αρχή των αξόνων και αυτό εκφράζει τις σχέσεις παραγωγής που δεν είναι σταθερές, επίσης δεν είναι εξ ίσου κατάλληλοι οι εργάτες στην παραγωγή των δύο αγαθών. **Μια βελτίωση της τεχνολογίας έχει ως συνέπεια την αύξηση ολόκληρης της καμπύλης παραγωγικών δυνατοτήτων, ενώ αντίθετα μια χειροτέρευση της έχει ως συνέπεια την συρρίκνωση της**. Αυτό δίνει την ευκαιρία στην οικονομία να παράξει συνδυασμούς αγαθών που πριν δεν μπορούσε ή να παράξει τα ίδια αγαθά καταναλώνοντας λιγότερες ώρες εργασίας και με λιγότερες θυσίες. Όσοι συνδυασμοί βρίσκονται αριστερά της ΚΠΔ θεωρούνται εφικτοί, ενώ όσοι είναι στα δεξιά της θεωρούνται συνδυασμοί ανέφικτοι. Μια αλλαγή στην τεχνολογία θα μετατοπίσει ολόκληρη την καμπύλη και επομένως συνδυασμοί που πριν ήταν εφικτοί ή ανέφικτοι μπορεί να γίνουν ανέφικτοι ή εφικτοί. Οι συνδυασμοί που βρίσκονται πάνω ακριβώς στην καμπύλη

Στα διαγράμματα αυτά βλέπουμε δύο από τις συνηθέστερες περιπτώσεις : 1. Οι συντελεστές δεν είναι εξ ίσου κατάλληλοι για την παραγωγή και των δύο αγαθών. 2. Εξ ίσου κατάλληλοι και υπάρχουν σταθερές σχέσεις παραγωγής αν η αναλογία είναι 1/1 ή μπορεί να μην είναι εξ ίσου κατάλληλοι και η αναλογία να είναι ένας άλλος διάφορος της μονάδας. Ωστόσο οι σχέσεις παραγωγής είναι σταθερές.

Μέσα από αυτό το εργαλείο καταλαβαίνουμε πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της τεχνολογίας στην οικονομία, μπορεί να αυξήσει τα κέρδη και να μειώσει τις θυσίες που γίνονται για να επιτευχθεί η παραγωγή, ωστόσο, όπως είδαμε νωρίτερα, ελλοχεύει ο κίνδυνος της ανεργίας και απώλειας ανεξαρτησίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο είδαμε τα βασικά ερωτήματα με τα οποία ασχολείται η οικονομική επιστήμη, και είδαμε ότι ένα εξ αυτών αφορά τον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα αγαθά. Υπάρχουν οικονομίες που προτιμούν την πλήρη απασχόληση όλων, ώστε να εξασφαλίζεται το εισόδημα και η ανεξαρτησία τους και υπάρχουν οικονομίες που με την χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας απασχολούν λιγότερο προσωπικό για την επίτευξη του ίδιου ή και μεγαλύτερου πλούτου. Συνήθως την πρώτη μορφή οικονομίας την βλέπουμε στον κομμουνισμό, ενώ η δεύτερη στον καπιταλισμό. Ωστόσο, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, **ο ίδιος ο Κάρλ Μάρξ επιθυμούσε την αξιοποίηση της τεχνολογίας** για λιγότερη απασχόληση (κάτι στο οποίο έβλεπε αυτό που θεωρεί ως εκμετάλλευση) και περισσότερο ελεύθερο χρόνο για την κάλυψη των ευρύτερων πνευματικών και ανθρώπινων αναγκών, πέρα από τις υλικές ανάγκες.

Ακολουθεί ένας πίνακας με κάποια στατιστικά δεδομένα έρευνας που δείχνουν πως οικονομίες με καλύτερη τεχνολογία είναι σε θέση να επιτύχουν οικονομικές αποδόσεις με λιγότερες θυσίες/κόστος. Επίσης, βλέπουμε την τάση να απασχολείται, συγκριτικά, μικρότερο μέρος του εργατικού δυναμικού σε προηγούμενο τομέα παραγωγής (Τριτογενής>Δευτερογενής>Πρωτογενής)

Χώρα	Πρωτογενής τομέας (%)	Δευτερογενής τομέας (%)	Τριτογενής τομέας (%)	Ακαθάριστο κατά κεφαλήν εισόδημα ($ ΗΠΑ)
Γαλλία	3	24	73	28.600
Ιταλία	4	27	69	23.200
Καναδάς	2	28	70	32.800
Αυστραλία	2	26	72	30.100
Βραζιλία	11	22	67	8.900
Ινδία	47	20	33	2.100
Κίνα	36	28	36	3.600
Νότιος Αφρική	7	29	64	6.300

Στοιχεία του έτους 2000–2002

Ας δούμε τώρα πως η τεχνολογία επιτρέπει να παραχθούν αγαθά που νωρίτερα βρίσκονταν στο όριο του ανέφικτου συνδυασμού. Όπως είδαμε η πρώτη βιομηχανική επανάσταση έλαβε χώρα τον 18ο αιώνα. Την εποχή εκείνη ήταν έντονος ο προβληματισμός γύρω από τον υπερπληθυσμό και το πρόβλημα της ανεπαρκούς παραγωγής αγαθών. Αυτό αποκαλείται και μαλθουσιανή παγίδα:

Η **Μαλθουσιανή παγίδα** είναι μια θεωρία που διατύπωσε ο Thomas Robert Malthus στα τέλη του 18ου αιώνα.

Η βασική ιδέα είναι ότι:

- Ο πληθυσμός τείνει να αυξάνεται γρηγορότερα από την παραγωγή τροφίμων.
- Όταν αυξάνεται η παραγωγή και βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο, ο πληθυσμός μεγαλώνει.
- Η αύξηση του πληθυσμού καταναλώνει τελικά τα επιπλέον αγαθά και τους πόρους.
- Έτσι, οι περισσότεροι άνθρωποι επιστρέφουν σε επίπεδα διαβίωσης κοντά στην επιβίωση.

Παράδειγμα

Φαντάσου μια αγροτική κοινωνία με 100 κατοίκους και αρκετή τροφή για όλους.

1. Μια νέα γεωργική τεχνική αυξάνει την παραγωγή τροφίμων.
2. Οι άνθρωποι τρέφονται καλύτερα, μειώνεται η θνησιμότητα και αυξάνονται οι γεννήσεις.
3. Ο πληθυσμός μεγαλώνει σε 150 ή 200 κατοίκους.
4. Η τροφή ανά άτομο μειώνεται ξανά.
5. Το βιοτικό επίπεδο επιστρέφει περίπου στο αρχικό επίπεδο.

Αυτός ο φαύλος κύκλος είναι η «παγίδα».

Γιατί ονομάζεται παγίδα;

Επειδή οποιαδήποτε αύξηση του εισοδήματος ή της παραγωγής οδηγεί τελικά σε αύξηση του πληθυσμού και όχι σε μόνιμη βελτίωση της ευημερίας των ανθρώπων.

Μόνο μετά την βιομηχανική επανάσταση ξεπεράστηκε η Μαλθουσιανή Παγίδα, κάτι το οποίο δείχνει πως κάτι που πριν την εξέλιξη της τεχνολογίας ήταν ανέφικτο, κατέστη τελικά εφικτό.

Αυτή η πρόοδος είχε ως συνέπεια την μεγάλη αύξηση του πληθυσμού όμως, με εκθετικό ρυθμό. Η αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού επιταχύνθηκε σημαντικά με την πάροδο του χρόνου. Χαρακτηριστικά, ενώ χρειάστηκαν περίπου 2.000 χρόνια για να φτάσει η ανθρωπότητα το πρώτο δισεκατομμύριο κατοίκων, το δεύτερο προστέθηκε μέσα σε 130 χρόνια, το τρίτο σε 30 χρόνια, το τέταρτο σε 15 χρόνια και το πέμπτο σε μόλις 12 χρόνια. Ο πληθυσμός συνέχισε να αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς, πλησιάζοντας σύντομα και το επόμενο δισεκατομμύριο.[271]

Ο υπερπληθυσμός και η εξάντληση των πλουτοπαραγωγικών πηγών δημιουργεί νέες προκλήσεις και προβλήματα, η Μαλθουσιανή Παγίδα επιστρέφει για να στοιχειώσει την ανθρωπότητα και μια νέα βιομηχανική επανάσταση είναι προ των πυλών.

[271] Ηλιάδης Ν. Και Βουτσινός Γ. *Τεχνολογία* Α' ΕΠΑΛ. Εκδόσεις «Διόφαντος», 2022.

10.2 Το μέλλον της εργασίας και η αξιοπρέπεια.

Η ιστορία έχει την τάση συχνά να επαναλαμβάνεται και μια νέα βιομηχανική επανάσταση έχει τώρα την σειρά της και έρχεται να προστεθεί σε αυτές που αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η λεγόμενη 4η βιομηχανική επανάσταση[272] : είναι η εποχή όπου οι “έξυπνες” τεχνολογίες μπαίνουν παντού: στη βιομηχανία, στην καθημερινή ζωή, στην υγεία και στις υπηρεσίες, και όλα συνδέονται μεταξύ τους μέσω δεδομένων και διαδικτύου. Κάποια από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της είναι τα παρακάτω :

Τεχνητή Νοημοσύνη (AI) και μηχανική μάθηση

Ρομποτική και αυτοματοποίηση παραγωγής
Διαδίκτυο των Πραγμάτων (IoT) – συσκευές που “μιλάνε” μεταξύ τους
Big Data – ανάλυση τεράστιων όγκων δεδομένων
Cloud computing – αποθήκευση και επεξεργασία στο “σύννεφο”
3D εκτύπωση
Βιοτεχνολογία και γενετική μηχανική
Αυτόνομα οχήματα

Στην προηγούμενη ενότητα παρομοιάσαμε την τεχνολογία με ένα μαγικό ραβδί, το οποίο μας επιτρέπει να πραγματοποιήσουμε πράγματα που άλλοτε μόνο σε ταινίες επιστημονικής φαντασίας θα μπορούσαν να υπάρχουν ως ιδέα. Η τεχνητή νοημοσύνη δίνει την δυνατότητα για επεξεργασία πολλών δεδομένων, άντληση πληροφοριών και την δημιουργία αγαθών με σημαντικά μικρότερο κόστος, χωρίς την ανάγκη ανθρώπινης εργασίας. Το ίδιο φυσικά ισχύει και με την ρομποτική, όπου πολλές δουλειές που σήμερα αποτελούν αγγαρεία για τον άνθρωπο θα μπορούν να γίνονται μέσω μηχανών, με ενδεχομένως λιγότερο κόστος, κάτι το οποίο θα αυξήσει την παραγωγικότητα. Επιπλέον, οι μηχανές διαθέτουν ικανότητες που ξεπερνάνε τις ανθρώπινες. Αυτό είναι η λεγόμενη αυτοματοποίηση της παραγωγής. Μια τέτοια εξοικονόμηση κόστους επεκτείνει την καμπύλη της προσφοράς αγαθών στην οικονομία και έχει ως αποτέλεσμα την πτώση των τιμών και την αύξηση του προϊόντος.

Το που μπορεί να φτάσει η τεχνολογία είναι κάτι τρομερό, ξεπερνά τα όνειρα που θα είχε, για παράδειγμα, ο πρωτόγονος άνθρωπος. Μέχρι και ικανότητες τηλεπάθειας θα μπορούσε να αναπτύξει ο άνθρωπος. Θα μπορούσαν να αναπτυχθούν μια σειρά από τεχνολογίες, όπως η απτική εικονική πραγματικότητα, που είναι αυτό που συμβαίνει και τώρα σε διάφορα παιχνίδια όπου ο παίκτης έχει την ικανότητα να δει και να αισθανθεί άμεσα αυτό που συμβαίνει. Αν αναπτυχθεί μια τέτοια δυνατότητα **θα μπορούσε να αποτελεί την τέλεια ενσυναίσθηση**, όπου

[272] Ο όρος έγινε ιδιαίτερα γνωστός από τον Klaus Schwab, ιδρυτή του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ.

οι άνθρωποι νιώθουν τον πόνο των άλλων σαν δικό τους, αποδεικνύοντας πως τα οικονομικά μπορούν να ταυτιστούν με την ηθική!

Η τεχνητή νοημοσύνη, που αναφέραμε στην αρχή, είναι η σημαντικότερη τεχνολογία και δεν είναι τυχαίο ότι υπάρχει τόσο μεγάλη επένδυση από όλες τις γνωστές εταιρείες του κλάδου σε αυτήν. Μια άλλη τεχνολογία στην οποία θα ήθελα να σταθούμε είναι το 3d Printing. Η 3D εκτύπωση (3D Printing) ή προσθετική κατασκευή (Additive Manufacturing) είναι μια μέθοδος κατασκευής αντικειμένων όπου το υλικό προστίθεται στρώση-στρώση (layer by layer) μέχρι να δημιουργηθεί το τελικό αντικείμενο. Αυτό διαφέρει από τις παραδοσιακές μεθόδους, όπου συνήθως αφαιρείται υλικό από ένα μεγαλύτερο κομμάτι (π.χ. τόρνευση, φρεζάρισμα). Λειτουργεί ως εξής :

1.Σχεδιάζεται ένα αντικείμενο σε πρόγραμμα CAD (Computer-Aided Design).

2.Το σχέδιο μετατρέπεται σε εκατοντάδες ή χιλιάδες λεπτές στρώσεις.

3.Ο εκτυπωτής κατασκευάζει κάθε στρώση διαδοχικά.

4.Οι στρώσεις ενώνονται και σχηματίζουν το τελικό αντικείμενο.

Πρόκειται για μια τεχνολογία που μπορεί να συνεισφέρει στην αύξηση της προσφοράς σε μια σειρά προϊόντα, αλλά κυρίως εγώ θα ήθελα να αναφέρω την συνεισφορά που θα μπορούσε να έχει στην κατασκευή κατοικιών, κάτι που θα μπορούσε να δώσει λύση στο πρόβλημα της στέγασης και να ενισχύσει την οικονομία. Μέσω της συγκεκριμένης τεχνολογίας θα μπορούσε να αυξηθεί η προσφορά κατοικιών, μειώνοντας το κόστος και τις τιμές, κάνοντας προσβάσιμη την αγορά κατοικίας σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Υπάρχουν ήδη πραγματικές κατοικίες που έχουν κατασκευαστεί με 3D εκτύπωση και κατοικούνται από ανθρώπους, αν και η τεχνολογία βρίσκεται ακόμη σε σχετικά πρώιμο στάδιο. Την εφαρμογή αυτής της τεχνικής βλέπουμε προς το παρών σε ΗΠΑ, Ρωσία και Dubai. Συγκεκριμένα, στις ΗΠΑ Η εταιρεία ICON έχει κατασκευάσει γειτονιές με 3D εκτυπωμένα σπίτια, όπου ζουν κανονικά άνθρωποι, στην Ρωσία η εταιρεία Apis Cor έχει εκτυπώσει ένα ολόκληρο μικρό σπίτι σε μόλις 24 ώρες (οι βασικοί τοίχοι), ενώ τέλος το Ντουμπάι έχει επενδύσει πολύ στην 3D εκτύπωση κτιρίων:

Υπάρχουν **γραφεία και δημόσια κτίρια** με 3D εκτυπωμένα στοιχεία
Στόχος της πόλης είναι να μειώσει το κόστος και τον χρόνο κατασκευής σε μεγάλη κλίμακα

Επίσης, άλλη τεχνολογία που υπόσχεται αλλαγές για το μέλλον είναι η δημιουργία αυτόνομων οχημάτων (self-service vehicles). Πρόκειται για οχήματα που θα έχουν την δυνατότητα να κινούνται αυτόνομα, χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση και καθοδήγηση. Αυτό σημαίνει ότι στο μέλλον η οδήγηση θα είναι κάτι σαν το ασανσέρ, όπου πατάς ένα κουμπί και σε μεταφέρει αυτόματα.

Όπως διαπιστώνουμε, από το τελευταίο παράδειγμα, αλλά και από κάθε περίπτωση που αφορά τεχνολογική πρόοδο, η προοπτική αυτή του μεγαλύτερου πλούτου και των αυξημένων κερδών, έρχεται με ένα κόστος, αυτό της απώλειας της ανεξαρτησίας των ανθρώπων λόγο της απώλειας θέσεων εργασίας που απειλούνται από αυτήν την τεχνολογική εξέλιξη. Αν οι εργασίες αυτοματοποιηθούν, δεν θα υπάρχει ανάγκη για ανθρώπινη εργασία ή θα μειωθεί η απασχόληση και αυτό θα οδηγήσει σε απώλεια εισοδημάτων, για παράδειγμα στην περίπτωση των οχημάτων πολλοί οδηγοί ταξί ή άλλων οχημάτων θα έχαναν την δουλειά τους ή θα μειώνονταν τα έσοδα τους. Πολλοί βλέπουν αυτόν τον κίνδυνο για την νέα εποχή που έρχεται. Μια τέτοια προοπτική ίσως να μην προβλημάτιζε έναν Κάρλ Μάρξ, που έβλεπε την εργασία σαν εκμετάλλευση και επιθυμούσε να βρεθεί ένας τρόπος περιουρισμού αυτής της εκμετάλλευσης και πράγματι, προσωπικά θα επικροτούσα μια τέτοια εξέλιξη, ωστόσο είναι αναγκαία η κρατική επιδότηση για την στήριξη των ασθενέστερων εισοδημάτων, εφόσον πλέον οι μηχανές θα παράγουν τον πλούτο. **Αυτό δεν θα έπρεπε να θεωρείται απειλή, αλλά μια ευκαιρία για ένα καλύτερο μέλλον, για να προχωρήσει η ανθρωπότητα ένα βήμα παρακάτω**.

Δεν είναι μόνο οι οδηγοί οχημάτων που απειλούνται από την ανεργία, πολλές άλλες κατηγορίες επαγγελμάτων θα βρεθούν αντιμέτωπες με αυτό το πρόβλημα, όπως : αγρότες, εκδότες, ταμίες, εκδότες ταξιδιών, τραπεζικοί υπάλληλοι, επαγγελματίες στρατιώτες, υπάλληλοι fast food, τηλεπωλητές, χρηματιστές, λογιστές κλπ. Ήδη αυτή η τάση είναι εμφανής, μπορούμε να σκεφτούμε, για παράδειγμα, την συρρίκνωση του τραπεζικού τομέα, όπου πλέον όλες οι υπηρεσίες προσφέρονται ηλεκτρονικά μέσω e-banking ή μέσω των κινητών τηλεφώνων. Μέσα από τα κινητά τηλέφωνα ανοίγονται πλέον τραπεζικοί λογαριασμοί, χωρίς να απαιτείται καμία ανθρώπινη εργασία. Το ίδιο θα μπορούσε να γίνει και στην εκπαίδευση, όπου ήδη τα σύγχρονα εργαλεία απλοποιούν την διδακτική διαδικασία. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι άνθρωποι καλούνται να βρουν εναλλακτικούς τρόπους απασχόλησης, κάτι το οποίο μπορεί να έχει ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες. Οι αγρότες ήδη από την 1η βιομηχανική επανάσταση δέχτηκαν ένα μεγάλο πλήγμα, όταν η τεχνολογική εξέλιξη κατέστησε την εργασία τους περιττή και είχε ως αποτέλεσμα την μεταφορά τους στις πόλεις για βιομηχανική και εργοστασιακή εργασία. Επίσης, με την βιομηχανική επανάσταση βελτιώθηκαν και οι μεταφορές και πολλοί άνθρωποι ασχολήθηκαν με το εμπόριο

Θα ήθελα να κλείσω αυτήν την ενότητα διατυπώνοντας την προσωπική μου άποψη. Θεωρώ ότι η τεχνολογία από μόνη της είναι κάτι θετικό, αρκεί να αξιοποιείται με σωστό τρόπο και να υπάρχει κρατική ρύθμιση όπου χρειάζεται. Αν οι μηχανές μπορούν να μειώσουν την ανάγκη για ανθρώπινη εργασία, αλλά το κράτος στηρίζει τα εισοδήματα, τότε αυτό δεν αποτελεί μια απειλή για την ανθρωπότητα. Θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί, ίσως, σε ένα βαθμό, και το πρόβλημα της ανισότητας, καθώς δεν θα υπάρχει πλέον η ανάγκη να παρακινηθεί ένας εργαζόμενος μέσω μεγαλύτερης αμοιβής. Το θέμα είναι αν η αυτοματοποίηση και η τεχνητή νοημοσύνη θα ωφελήσει ολόκληρη την κοινωνία ή μια συγκεκριμένη ελίτ που διαθέτει το κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ Δ’ — Προς μια Ηθικότερη Οικονομική Πρακτική

Κεφάλαιο 11 — Μια Εναλλακτική Προσέγγιση των Αγορών

11.1 Ανθρώπινη ευημερία αντί αποτελεσματικότητας;

Υπάρχει ένα απόφθεγμα που αποδίδεται στον Πλάτωνα, σύμφωνα αυτό ο Πλάτων φαίνεται να πίστευε πως **δεν έχει σημασία να είσαι πλούσιος, αλλά να ζεις καλά** και πράγματι, η συσσώρευση υπερβολικά υψηλού πλούτου μπορεί να φαίνεται στους τρίτους σαν κάτι καλό για αυτόν που τον έχει, ωστόσο να οδηγεί σε χειρότερο επίπεδο ευημερίας και ευτυχίας. Σε προηγούμενα κεφάλαια είχαμε αναφέρει τα εισοδηματικά όρια και τις αντίστοιχες έρευνες που αποδεικνύουν την εγκυρότητα του επιχειρήματος. Φυσικά, όταν κάποιος διαθέτει μηδενικό εισόδημα η αύξηση του εισοδήματος ή η αφθονία πλούτου μιας οικονομίας που αυξάνει την αγοραστική του δύναμη θα βελτιώσει κατά πολύ το επίπεδο ευημερίας, **η οριακή χρησιμότητα όμως τείνει να μειώνεται όσο αυξάνεται το μέγεθος του εισοδήματος** και πάνω από ένα όριο να μην επηρεάζεται καθόλου. Είδαμε ότι αυτό το όριο ορισμένοι το τοποθετούν στα 70.000 $ ενώ σύμφωνα με άλλες έρευνες στα 200.000 $.

Επίσης, το κεφάλαιο αυτό θα μπορούσε να συσχετιστεί και με το 5ο κεφάλαιο, όπου είδαμε τις επιπτώσεις που έχει το κέρδος στην κοινωνία και την οικονομία. Η ανεμπόδιστη επιδίωξη του κέρδους έχει κάποιες αρνητικές παρενέργειες στην κοινωνία, μπορεί να έχει το θετικό ότι αποτελεί το ισχυρότερο κίνητρο για την ανάπτυξη και την οικονομική δραστηριότητα, ωστόσο είναι αλήθεια ότι έχει και κάποιες παρενέργειες ή και παράπλευρες συνέπειες.[273] Οι συνέπειες αυτές δεν αφορούν μόνο την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος ή την εξάντληση φυσικών πόρων κλπ αλλά ακόμα και την ίδια την κουλτούρα και την ηθική της κοινωνίας που επηρεάζεται αρνητικά. Επιχειρηματικά συμφέροντα έχουν προωθήσει ένα lifestyle και κάποιες ηθικές αξίες που διαμορφώνουν το προφίλ και την συμπεριφορά του σύγχρονου καταναλωτή με τρόπο που συμφέρει τις ίδιες και μεγιστοποιεί τα έσοδα τους. Ωστόσο, η υπερβολική αυτή κατανάλωση έχει ως συνέπεια την δημιουργία μιας ρηχής κοινωνίας χωρίς ουσιαστικές αρχές και αξίες, μιας κοινωνίας επιφανειακής που δεν δίνει έμφαση στον χαρακτήρα των ανθρώπων πλέον, αλλά μόνο στην επιφάνεια. **Δεν υπάρχει καμία άλλη αξία που να μπορεί να συγκριθεί με το χρήμα και τον υλικό πλούτο πλέον και αυτό φαίνεται να είναι το κυρίαρχο κριτήριο της επιτυχίας**. Θα ήθελα να συσχετίσω την ενότητα αυτήν με τις σχολές ηθικής που είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ωστόσο θα ήθελα λίγο πρώτα να επικεντρωθούμε στο αμιγώς οικονομικό σκέλος.

---

[273] βλ. κεφάλαιο 5.

Κάνουμε λόγο για αποτελεσματικότητα, τι είναι η αποτελεσματικότητα; Η αποτελεσματικότητα στην οικονομία, και ειδικότερα στην διοίκηση των επιχειρήσεων, είναι το μέγεθος αυτό που μετράει τον βαθμό επίτευξης των στόχων που έχει θέσει μια επιχειρηματική μονάδα. Υπάρχουν θεσμικοί και λειτουργικοί στόχοι, δηλαδή στόχοι σε γενικότερο θεωρητικό επίπεδο και στόχοι που είναι μετρήσιμοι και αφορούν συγκεκριμένα αριθμητικά επιτεύγματα. Τα δύο αυτά επίπεδα στόχων μπορούν φυσικά να αλληλοσχετίζονται. Όταν γίνεται μια επένδυση ή μια επιχείρηση καταστρώνεται ένα επιχειρηματικό σχέδιο, γίνεται ένας προγραμματισμός και εκεί η επιχείρηση θέτει κάποιους στόχους, αυτό γίνεται από το ανώτατο διοικητικό επίπεδο της εταιρείας. Αν, για παράδειγμα, μια εταιρεία θέσει ως στόχο μια αύξηση των πωλήσεων κατά 1000 ευρώ και πετύχει μια αύξηση κατά 900 ευρώ, τότε ο βαθμός αποτελεσματικότητας της είναι 900/1000 * 100 = 90%. Αυτός θα μπορούσε να είναι ένας λειτουργικός στόχος που βοηθάει σε μια πιθανή επέκταση της επιχείρησης σε άλλη γεωγραφική περιοχή, που θα μπορούσε να αποτελεί τον θεσμικό στόχο. Αν πρέπει να την αποδώσουμε με ένα μαθηματικό τύπο θα ήταν ο εξής :

Αποτελεσματικότητα = Επιτευχθείσες μονάδες / Επιδιωκόμενες μονάδες[274]

Η αποτελεσματικότητα μπορεί να συσχετιστεί, στη συνέχεια, με μια σειρά από άλλους αριθμοδείκτες της επιστήμης του μάνατζμεντ και των χρηματοοικονομικών.[275] Από αυτά τα βασικά μεγέθη προκύπτουν άλλοι πιο λεπτομερείς χρηματοοικονομικοί δείκτες, όπως ο δείκτης ROE (return on investment) που μετράει το καθαρό κέρδος ως προς Ίδια Κεφάλαια, δηλαδή τα κεφάλαια που επένδυσαν οι μέτοχοι και δεν προήλθαν από κάποια εξωτερική πηγή, όπως ο δανεισμός.

Η αντίστοιχη αυτή νοοτροπία ισχύει και στην δημόσια διοίκηση και την διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής. Αναμφίβολα, μια οικονομική μονάδα ή μια εθνική οικονομία που καταφέρνει να διατηρεί τους δείκτες αυτούς σε αποδεκτά επίπεδα εξασφαλίζει την χρηματοοικονομική της υγεία, όπως οι εξετάσεις αίματος ενός ασθενούς δείχνουν την κατάσταση της υγείας του ασθενούς. Ωστόσο, η αποκλειστική αυτή προσήλωση στους οικονομικούς στόχους μπορεί να έχει δυσμενείς επιπτώσεις στα επίπεδα της ανθρώπινης ευημερίας και όταν αυτό συμβαίνει τελικά χάνεται ο αρχικός στόχος που είναι η ανθρώπινη ευτυχία και όχι η η μεγιστοποίηση του οικονομικού οφέλους που τελικά δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που καθορίζει την ευτυχία. Σε επίπεδο εθνικής οικονομίας, αν μια πετυχημένη οικονομική πολιτική έχει ως συνέπεια την μεγάλη μείωση των μισθών ή την προσέλκυση επενδύσεων που αποδεικνύονται τοξικές και επιβλαβείς για το περιβάλλον ή προκαλούν χρηματοοικονομικές φούσκες με καταστρεπτικές συνέπειες για την οικονομία και τα χαμηλότερα εισοδήματα, τότε αυτό δεν βελτιώνει το επίπεδο της ανθρώπινης ευημερίας. Επίσης, όσον αφορά το αμιγώς οικονομικό επίπεδο, μια τέτοια νοοτροπία μπορεί συχνά να υποβαθμίσει την ποιότητα και του ίδιου του οικονομικού προϊόντος. Σύμφωνα με την βασική οικονομική αρχή επιδιώκεται η επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους με την ελάχιστη δυνατή θυσία, κάτι τέτοιο μπορεί συχνά να ρίξει την ποιότητα στην προσπάθεια επίτευξης αυτού του στόχου. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είδαμε με το παράδειγμα των κακών λεμονιών, όπως επίσης και με

[274] Βαξεβανίδου Μαρία και Ρεκλείτης Παναγιώτης, *Αρχές Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων*, Γ’ ΕΠΑΛ. Εκδόσεις «Διόφαντος» , 2015.

[275] βλ. κεφάλαιο 2 σελ. 74.

το δίλημμα του φυλακισμένου, όπου δείξαμε πως η κερδοσκοπικές συναλλαγές, όταν αντικαθιστούν τις ανθρώπινες σχέσεις, μπορούν να είναι επιβλαβείς για το σύνολο. Δηλαδή ζημιώνεται το σύνολο ως ομάδα για μια πιθανή βελτίωση του εγώ ενός μόνο μέλους της ομάδας, πρόκειται δηλαδή για μια υπερβολικά εγωιστική συμπεριφορά που δεν θα έπρεπε να ενθαρρύνεται. Επιπλέον, δείξαμε πως ο στόχος αυτός της αποτελεσματικότητας μας οδηγεί στο να αγνοήσουμε τις ανάγκες της κοινωνίας[276] και να τοποθετήσουμε το προσωπικό όφελος πάνω από το κοινωνικό. Βεβαίως, δεν ισχυρίζομαι ότι πρέπει η ευημερία της κοινωνίας να είναι το αποκλειστικό κριτήριο, ειδικά όταν παίρνονται οικονομικές αποφάσεις. Θα μπορούσε να είναι το κριτήριο όταν αφορά πολιτικές αποφάσεις, αλλά όχι οικονομικές, πχ που θα επενδύσει κανείς ή από που θα προμηθευτεί τις πρώτες ύλες που χρειάζεται κλπ σε τέτοιες αποφάσεις τα κριτήρια της μεγιστοποίησης, της αποτελεσματικότητας, της αποδοτικότητας και η οικονομική αρχή φαίνεται πράγματι να μεγιστοποιούν το όφελος της κοινωνίας.

Θα ήταν λάθος, όμως, να αγνοήσουμε εντελώς τις κοινωνικές συνέπειες μιας οικονομικής δραστηριότητας ακόμα και όταν δρούμε ως ιδιώτες. Αυτό που αποτελεί κοινωνική ευθύνη των επιχειρήσεων, δεν χρειάζεται να αφορά μια θετική συνεισφορά της επιχείρησης στην κοινωνία, αλλά απλώς να αποτρέπει μια αρνητική συνεισφορά. Για παράδειγμα, το κάπνισμα είναι μια επιβλαβής συνήθεια που έχει αρνητικές συνέπειες στην υγεία των καταναλωτών και επιβαρύνει το σύστημα υγείας και αν και αποφέρει μεγάλο κέρδος, θα ήταν κοινωνικά υπεύθυνη μια στάση περιορισμού της δραστηριότητας αυτής με την αντικατάσταση της με κάποια άλλη που αν και ίσως θα απέφερε λιγότερο κέρδος, θα ήταν προτιμότερη από την άποψη της ανθρώπινης ευημερίας. Άλλο παράδειγμα θα μπορούσε να αφορά ο μαζικός τουρισμός. Ο τουρισμός αποτελεί μια βιομηχανία που αποφέρει τεράστιο οικονομικό όφελος, όμως οι παρενέργειες αυτού του κέρδους αντισταθμίζουν συχνά το όφελος. Ακούμε σημαντικές ενστάσεις όσον αφορά τον τουρισμό και ειδικά τον μαζικό τουρισμό, όπως :

Περιβαλλοντικές συνέπειες : Ρύπανση, υπερκατανάλωση φυσικών φόρων κλπ.
Κοινωνικές συνέπειες : Υπερπληθυσμός σε δημοφιλείς προορισμούς, **αύξηση του κόστους ζωής και των ενοικίων** για τους μόνιμους κατοίκους, πίεση στις δημόσιες υπηρεσίες (νοσοκομεία, μεταφορές, ύδρευση), αλλοίωση της τοπικής ταυτότητας και των παραδόσεων, όταν προσαρμόζονται αποκλειστικά στις ανάγκες των επισκεπτών.
Οικονομικές συνέπειες : Εξάρτηση από τον τουρισμό που είναι ευάλωτος στους κύκλους της οικονομίας, εποχική απασχόληση και άρα εμφάνιση ανεργίας και μεγάλο μέρος των εσόδων μπορεί να καταλήγει σε μεγάλες επιχειρήσεις αντί να μένει στην τοπική κοινωνία. Στο σημείο αυτό θα άξιζε να αναφέρουμε επίσης την **καταστροφή του πρωτογενούς τομέα** που προκαλεί ο τουρισμός, είτε γιατί οι εκτάσεις αξιοποιούνται σε τουριστικές υπηρεσίες, ξενοδοχεία κλπ και όχι στην αγροτική εκμετάλλευση, είτε γιατί η ανθρώπινη εργασία στρέφεται προς τον τουρισμό και εγκαταλείπει την ύπαιθρο, καθώς ο τουρισμός είναι πιο επικερδής δραστηριότητα και από την άποψη του ατόμου είναι προτιμότερη οικονομική δραστηριότητα σε σχέση με τον πρωτογενή τομέα που είναι μια οικονομική δραστηριότητα που συμφέρει την κοινωνία αλλά όχι το μεμονωμένο άτομο.

[276]βλ. σελ 139.

Πολιτιστικές επιπτώσεις : Εμπορευματοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Υποβάθμιση ιστορικών και πολιτιστικών μνημείων από την υπερβολική επισκεψιμότητα. Απώλεια της αυθεντικότητας των τοπικών εθίμων και παραδόσεων.

Επιπτώσεις στην ποιότητα ζωής : Μποτιλιάρισμα, ηχορύπανση κλπ με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να νιώθουν ότι η περιοχή τους λειτουργεί κυρίως για να εξυπηρετεί τους τουρίστες.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα που δείχνει την αντίθεση ανάμεσα στην οικονομική αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα και την ανθρώπινη ευημερία, αφορά το ίδιο το μέγεθος του ΑΕΠ[277]. Η ανάπτυξη του ΑΕΠ από μόνη της αγνοεί προϊόντα που αφορούν ιδιοκατανάλωση ή παραοικονομία και έτσι μπορεί να μας παραπλανά σαν μέγεθος. Επίσης, όπως αναφέραμε, δραστηριότητες που αποφέρουν κέρδος, όπως το κάπνισμα, ο μαζικός τουρισμός ή ο πόλεμος και η αμυντική βιομηχανία, μπορεί να έχουν μεγάλο οικονομικό όφελος, όμως η βλαπτική τους επίδραση στην κοινωνία αναμφίβολα αποτελεί μια πτώση για τα επίπεδα της ανθρώπινης ευημερίας. Επίσης, αγνοεί την ποιότητα, όταν δεν εκφράζεται στην τιμή και γενικά είδαμε την τάση μείωσης της ποιότητας από την προσπάθεια μεγιστοποίησης της αποτελεσματικότητας μέσα από το **πρόβλημα των «κακών λεμονιών»** και **το δίλημμα του φυλακισμένου**.

Τέλος, ακόμα και στο καθαρά οικονομικό επίπεδο, θα πρέπει να εστιάζει κανείς στο πραγματικό ΑΕΠ και όχι το ονομαστικό, δηλαδή την δημιουργία πραγματικού πλούτου και όχι ενός εισοδήματος που οφείλεται στην άνοδο των τιμών. Ένας στόχος μεγιστοποίησης του ΑΕΠ μπορεί να ενθαρρύνει ανεύθυνο δανεισμό στην προσπάθεια να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, επομένως, μπορεί να φαίνεται ότι μια εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική είναι πετυχημένη βραχυπρόθεσμα, ωστόσο μακροχρόνια αυτό να βλάπτει την οικονομία και τις ανθρώπινες ζωές που επηρεάζονται από αυτήν – βλάπτοντας την ίδια την ανθρώπινη ευημερία τελικά. Η οικονομία απαιτεί μακροχρόνιο ορίζοντα και συχνά οι άνθρωποι σκέφτονται μόνο τον βραχυπρόθεσμο όταν παίρνουν οικονομικές αποφάσεις. Αυτό το συμβαίνει πολύ συχνά με τις κυβερνήσεις στο δημοκρατικό πολίτευμα που ενδιαφέρονται κυρίως για τις επιδόσεις που αφορούν την δική τους 4ετια ή 8ετία και αδιαφορούν για τις πιο μακροχρόνιες συνέπειες της εφαρμοζόμενης οικονομικής πολιτικής. Επομένως, μια λογική μεγιστοποίησης της αποτελεσματικότητας μπορεί να ενθαρρύνει τον ανεύθυνο δανεισμό για ψηφοθηρικούς λόγους, έτσι ώστε μια κυβέρνηση να εδραιώσει την παρουσία της και την διαιώνιση της σε θέση εξουσίας.

Όπως, επίσης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μετρά το ΑΕΠ ανά κάτοικο σαν στατιστικό μέγεθος και αν μια οικονομία έχει μεγάλη ανισότητα, τότε το μέγεθος αυτό δεν αποτυπώνει την πραγματική ευημερία. Η ανισότητα από την μια τείνει να αυξήσει το ΑΕΠ και άρα και το ΑΕΠ ανά κάτοικο, από την άλλη όμως, κάνει το μέγεθος αυτό λιγότερο ισχυρό, καθώς είναι απλά ένας υποθετικό νούμερο που μας λέει ποιο θα έπρεπε να είναι το εισόδημα κάθε κατοίκου αν όλα ήταν ίσα μεταξύ τους και δεν λαμβάνει υπόψιν την ανισότητα.

Κλείνοντας την ενότητα αυτήν θα ήθελα να συνδυάσω το ζήτημα αυτό της σχέσης ανάμεσα

[277] βλ. σελ 140.

στην ανθρώπινη ευημερία και την αποτελεσματικότητα με το πρώτο κεφάλαιο και τις σχολές ηθικής που είδαμε. Η ηθική που ενστερνίζεται μια ομάδα ανθρώπων και, επομένως, οι κοινωνικές αξίες αυτής αποτελούν την βάση πάνω στην οποία κατασκευάζεται το οικονομικό και πολιτικό σύστημα αυτής. Αν οι άνθρωποι καθοδηγούνται κυρίως από τις συνέπειες των πράξεων τους, δηλαδή το αποτέλεσμα, υπάρχουν οι προϋποθέσεις για ένα καπιταλιστικό σύστημα. Στον καπιταλισμό σκοπός είναι η επίτευξη κέρδους και αυτό μπορεί να ενθαρρύνει και δραστηριότητες ηθικά κατώτερες, όπως είναι το κάπνισμα που αναφέραμε, οι ταινίες και οι σειρές που προβάλλονται και προωθούν λανθασμένα κοινωνικά πρότυπα, καθώς προβάλουν την βία, το έγκλημα, την λαγνεία κλπ. Ένας συνειδητοποιημένος και ώριμος άνθρωπος δεν επιθυμεί μόνο την ευτυχία, αλλά επιθυμεί και να είναι άξιος της ευτυχίας, δηλαδή να πετύχει τον στόχο του αυτό εντός των ορίων της ηθικής. Αν η επιδίωξη αποτελεσματικότητας γίνει αποκλειστικός στόχων των ενεργειών μας τότε μπορεί να ξεπεράσουμε αυτά τα ηθικά όρια εφόσον καθοδηγούμαστε αποκλειστικά από τις συνέπειες των πράξεων μας. Έτσι, ακόμα και από την σκοπιά του ωφελιμισμού, η χρησιμότητα για την κοινωνία σαν ενιαίο σώμα μπορεί να είναι αρνητική όταν τοποθετείται το προσωπικό συμφέρον αγνοεί τα όρια που αναφέραμε παραπάνω. Προσέξτε ότι δεν ισχυρίζομαι απαραίτητα ότι το προσωπικό συμφέρον πρέπει να υποτάσσεται στο δημόσιο, εκτός αν με την έννοια δημόσιο συμφέρον εννοούμε τον σεβασμό στα ατομικά δικαιώματα και τις ελευθερίες των άλλων. Ο ίδιος ο ορισμός της ελευθερίας από έναν κλασικό φιλελεύθερο και ωφελιμιστή, όπως ο Τζόν Στιούαρτ Μίλλ, αποτελεί από μόνος του ένα ισχυρό όριο στον εγωισμό και το προσωπικό συμφέρον και συχνά δεν δίνεται έμφαση σε αυτήν την διάσταση του. Μας λέει, ο Τζον Στιούαρτ Μίλλ:

«Η μόνη ελευθερία, η οποία αξίζει το όνομα της, είναι αυτή του να επιδιώκουμε το προσωπικό μας όφελος με τον τρόπο που εμείς επιθυμούμε, εφόσον δεν εμποδίζουμε και τους άλλους ανθρώπους να κάνουν το ίδιο, ούτε στεκόμαστε εμπόδιο στην προσπάθειά τους να το κατακτήσουν.»[278]

Μια ενδιαφέρουσα κριτική στο ζήτημα τόσο της σχέσης ανάμεσα στην ηθική και την οικονομία, όσο και της ανθρώπινης ευημερίας και του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, μπορεί να μελετήσει ο αναγνώστης στο έργο του Τζον Ράσκιν, η σκέψη του οποίου επηρέασε και τον Μαχάτμα Γκάντι και τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η οικονομία πρέπει να εξυπηρετεί τον άνθρωπο. Τα βασικά σημεία της κριτικής του Ράσκιν είναι τα εξής:

1. Δεν έχει αξία μόνο το χρήμα, αλλά και αν ο πλούτος βελτιώνει πραγματικά την ανθρώπινη ζωή.
2. Η αγορά δεν είναι ο καταλληλότερος κριτής: μπορεί να ανταμείβει δραστηριότητες που είναι κοινωνικά επιζήμιες και να υποτιμά χρήσιμες εργασίες.
3. Η εργασία πρέπει να έχει αξιοπρέπεια**.** Επέκρινε τη βιομηχανική παραγωγή επειδή μετέτρεπε τους εργαζόμενους σε εξαρτήματα μιας μηχανής, στερώντας τους δημιουργικότητα και νόημα.[279]
4.Η Ηθική είναι πάνω από το κέρδος. Ο Ράσκιν θεωρούσε ότι η εκμετάλλευση και η εξαθλίωση κοινωνικών τάξεων ήταν, πέρα από ηθικά καταδικαστέα, και οικονομικά μη αποδοτική.
5.Κριτική στον ανταγωνισμό ως μοναδική αρχή οργάνωσης**.** Υποστήριζε ότι η συνεργασία και η κοινωνική ευθύνη είναι εξίσου σημαντικές για μια υγιή κοινωνία.

---

[278] John Stuart Mill, *On Liberty* (1859), κεφ. I, «Introductory», δική μου μετάφραση.
[279] βλ. Έλτον Μάγιο, Φ. Ρόεθλισμπεργκερ και κίνημα ανθρωπίνων σχέσεων

11.2 Οικονομικά με ενσωματωμένη ηθική λογική

Η οικονομική επιστήμη βασίζεται στον ωφελιμισμό, τουλάχιστον στο ότι υιοθετεί την αρχή της μεγιστοποίησης του οφέλους/χρησιμότητας, σε αντίθεση με τον ωφελιμισμό, όμως, που εστιάζει στην μεγιστοποίηση της ωφέλειας του συνόλου, η κυρίαρχη ιδεολογία στην οικονομική θεωρία υιοθετεί τον μεθοδολογικό ατομισμό και την αρχή της μεγιστοποίησης του οφέλους σε ατομικό επίπεδο. Αυτή είναι η αρχή του ατομικισμού, μια από τις βασικές θεμελιώδεις αρχές του κλασικού φιλελευθερισμού και των ιδεών που πηγάζουν από αυτόν. Αυτό μπορεί να προκαλέσει 2 ειδών προβλήματα :

1. Όταν τα κίνητρα απευθύνονται αποκλειστικά στον εγωισμό των ανθρώπων τότε μπορεί να ενθαρρύνουν την διαμόρφωση μιας κοινωνίας στην οποία το προσωπικό συμφέρον τοποθετείται πάνω από το δημόσιο συμφέρον ή το κοινό καλό.

2. Η μεγιστοποίηση του οφέλους/χρησιμότητας μπορεί να διογκώσει τα ανθρώπινα πάθη πέρα από το σημείο αυτό που η φύση φαίνεται να επιθυμεί.

Επιτρέψτε μου να υποστηρίξω το επιχείρημα μου με μια αναφορά στην ηθική φιλοσοφία και τις σχολές που είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Κορυφαία μορφή του ωφελιμισμού υπήρξε ο Τζέρεμυ Μπένθαμ. Ο Μπένθαμ υιοθετεί την αρχή της μεγιστοποίησης της ηδονής/ευτυχίας και εκμηδένισης του πόνου/δυστυχίας, κάτι που αποτελεί και την πεμπτουσία της ηθικής και από αυτήν την άποψη είναι μια πολύ καλή βάση για την επιστήμη των οικονομικών, ωστόσο, ο ίδιος ο Μπένθαμ προβληματίζονταν για το κατά πόσον μια τέτοια νοοτροπία ίσως ενθαρρύνει τα κατώτερα ένστικτα και πάθη της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως οι σωματικές απολαύσεις κλπ που έχουν ως κόστος την υγεία μας κλπ. Ο ρόλος των ανθρώπινων παθών δεν θα πρέπει να υπερτιμηθεί, ούτε να υποτιμηθεί όμως. Ο Βολταίρος, φιλόσοφος του Διαφωτισμού, μας λέει:

«Τα πάθη είναι όπως ο άνεμος για τα ιστιοφόρα, παρόλο που μπορούν να μας ρίξουν στα βράχια, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε χωρίς αυτά»[280]

Πράγματι, οι προβληματισμοί αυτοί έχουν βάση αν σκεφτεί κανείς την σημερινή κοινωνία και τα ελαττώματα της. Ζούμε σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί η απληστία, η λαγνεία, η εκμετάλλευση κλπ. Μια κοινωνία στην οποία όλα θυσιάζονται για το χρήμα και το κέρδος : υγεία, ανθρώπινες σχέσεις κλπ.

Η προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι φιλόσοφοι/οικονομολόγοι όπως ο Τζον Στιούαρτ Μίλλ ή ο Μπένθαμ υπήρξαν φυσικά οπαδοί της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας του ατόμου, διατηρώντας, όμως, ταυτόχρονα, μια καλύτερη ισορροπία ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, ανάμεσα στα προσωπικά δικαιώματα και τα κοινωνικά καθήκοντα. Αυτό το βασίζω, πρώτον, στο

[280] Η φράση αποδίδεται στον Βολταίρο, χωρίς όμως να έχει επιβεβαιωθεί ότι είναι αυθεντικό δικό του απόφθεγμα.

ότι ο ωφελιμισμός, σαν ιδέα, εστιάζει στην ευημερία των περισσότερων μελών μιας ομάδας, ενώ ταυτόχρονα ο Μίλλ μας λέει:

«Η μόνη ελευθερία, η οποία αξίζει το όνομα της, είναι αυτή του να επιδιώκουμε το προσωπικό μας όφελος με τον τρόπο που εμείς επιθυμούμε, εφόσον δεν εμποδίζουμε και τους άλλους ανθρώπους να κάνουν το ίδιο, ούτε στεκόμαστε εμπόδιο στην προσπάθειά τους να το κατακτήσουν.»[281]

Η διαμόρφωση ενάρετου χαρακτήρα είναι το κλειδί για την επίτευξη του παραπάνω σκοπού και σε αυτό πιστεύω πρέπει να δοθεί η μεγαλύτερη έμφαση από το εκπαιδευτικό σύστημα και από όλους τους θεσμούς της πολιτείας. Αυτό επιθυμούσε και ο ίδιος ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης, Άνταμ Σμίθ, και φαίνεται από το έργο του ως καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στη Γλασκόβη και από το πρώτο μεγάλο έργο του, την Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων. Περισσότερα για αυτό θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Κλείνοντας, πιστεύω ότι θα έπρεπε να υπάρξει η διαμόρφωση κάποιας εναλλακτικής μορφής οικονομίας ή μοντέλου που θα δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην προστασία του πλανήτη, του περιβάλλοντος, στην ευημερία των ζώων, που συχνά υποφέρουν από την ανθρώπινη δραστηριότητα χωρίς κανένα ουσιαστικό λόγο. Προβληματισμοί, όπως αυτοί που αναφέραμε για το ΑΕΠ, επίσης έχουν μεγάλη αξία. Οι άνθρωποι στην προσπάθεια τους να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη και τον πλούτο τους αγνοούν τις συνέπειες των πράξεων τους στους γύρω τους και την κοινωνία. Επίσης, δραστηριότητες που αποφέρουν χρήμα, δεν είναι πάντα, ούτε καν οικονομικά αποδοτικές. Όταν μια δραστηριότητα αποφέρει κέρδος αλλά δεν ενθαρρύνει την δημιουργία πραγματικού παραγωγικού πλούτου ή προϊόντος, τότε προκαλεί απλά μια αναδιανομή ενός εισοδήματος υπέρ κάποιων, μειώνοντας ταυτόχρονα την πίτα του συνολικού ΑΕΠ και έτσι από την άποψη του συνόλου είναι μια ανορθολογική οικονομική συμπεριφορά. Για παράδειγμα, το κάπνισμα, η αμυντική βιομηχανία, η διαφήμιση, η τηλεοράση κλπ είναι τέτοιες περιπτώσεις. Ακούμε συχνά γύρω μας τον κόσμο να παραπονιέται για την άνοδο των τιμών στα είδη διατροφής, αλλά δεν θα ακούσουμε ποτέ κάποιο παράπονο για το κόστος ενός ηλεκτρονικού παιχνιδιού, μιας ταινίας, ενός κινητού, μιας συναυλίας κλπ. Αυτό σημαίνει ότι **οι χρηματικοί πόροι πρέπει να κατευθύνονται περισσότερο στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, στην παραγωγή αγαθών απαραίτητων για την κάλυψη των αναγκών επιβίωσης και όχι των απλών κοινωνικών επιθυμιών**. Όταν όλοι οι χρηματικοί πόροι ρέουν στην βιομηχανία του θεάματος, ας πούμε, είναι φυσιολογικό να στερούμαστε ως κοινωνία βασικότερα αγαθά, τα οποία θυσιάζονται για να παραχθούν κάποια άλλα αγαθά.

Για να το πούμε επιστημονικά, παράγουμε αγαθά με υψηλότερο κόστος ευκαιρίας από άλλα που θα μπορούσαμε, ενώ ταυτόχρονα με το να ρέουν οι πόροι σε λάθος κατεύθυνση έχουμε αύξηση της προσφοράς και πτώση των τιμών σε κατώτερης σημασίας αγαθά, ενώ θα έπρεπε να είχαμε μια αντίστοιχη αύξηση της προσφοράς σε αγαθά πρώτης ανάγκης: στέγαση, ένδυση, σίτιση κλπ.

Μπορεί να κάνει κάτι το κράτος για αυτό; Θα μπορούσαν να υπάρξουν μέτρα

---

[281] Η φράση είναι **αυθεντική** και προέρχεται από το έργο On Liberty του Τζον Στιούαρτ Μιλ (1859).

προστατευτισμού, όπως επιβολή φόρων στην κατανάλωση, για να αποθαρρύνουν την κατανάλωση, ή δασμοί και ποσοστώσεις, ωστόσο αυτά τα μέτρα θα αποδεικνύονταν ανεπαρκή αν δεν υπήρχε αυθεντική αγωγή του καταναλωτή. Πέρα από την αγωγή του καταναλωτή, θα έπρεπε να υπάρχει και ένας περιορισμός οικονομικών δραστηριοτήτων που αποδεδειγμένα βλάπτουν το οικοσύστημα, το περιβάλλον ή οποιονδήποτε τρίτο και σε αυτό είναι **απαραίτητη η κρατική παρέμβαση**.

Η **αγωγή του καταναλωτή** είναι το σύνολο των γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων που βοηθούν τα άτομα να λειτουργούν ως **ενημερωμένοι, υπεύθυνοι και κριτικοί καταναλωτές**. Στόχος της είναι να μπορούν να λαμβάνουν σωστές αποφάσεις σχετικά με την αγορά και τη χρήση αγαθών και υπηρεσιών, γνωρίζοντας παράλληλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους.

Κάποιοι από τους στόχους της αγωγής του καταναλωτή είναι :

Η ανάπτυξη κριτικής σκέψης απέναντι στη διαφήμιση και τις εμπορικές πρακτικές,
Η σωστή διαχείριση των οικονομικών πόρων,
Η προστασία της υγείας και της ασφάλειας μέσω ορθών καταναλωτικών επιλογών,
Η προώθηση της βιώσιμης και υπεύθυνης κατανάλωσης με σεβασμό προς το περιβάλλον και την κοινωνία.

Στην πράξη, η αγωγή του καταναλωτή περιλαμβάνει, για παράδειγμα, την ικανότητα να:

- συγκρίνει τιμές και ποιότητα προϊόντων,
- διαβάζει ετικέτες και όρους αγοράς,
- αναγνωρίζει παραπλανητικές διαφημίσεις,
- γνωρίζει πότε δικαιούται επιστροφή χρημάτων ή αντικατάσταση προϊόντος,
- πραγματοποιεί ασφαλείς αγορές, ιδιαίτερα μέσω διαδικτύου.

Με λίγα λόγια, η αγωγή του καταναλωτή είναι η εκπαίδευση που βοηθά το άτομο να κάνει συνειδητές, υπεύθυνες και ασφαλείς καταναλωτικές επιλογές, προστατεύοντας τα συμφέροντά του και συμβάλλοντας στην εύρυθμη λειτουργία της αγοράς και της κοινωνίας.

Κεφάλαιο 12 — Οικονομολόγοι και Ευθύνη: Η Ηθική του Επαγγέλματος

12.1 Η επιρροή των οικονομικών στην κοινωνία.

«Οι ιδέες διαμορφώνουν τον κόσμο»
- John Maynard Keynes

Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί ίσως την ουσία του συγκεκριμένου έργου και οδηγεί στο βασικό συμπέρασμα στο οποίο θέλω να καταλήξω. Συνδυάζει στοιχεία από διάφορα κεφάλαια που προηγήθηκαν, όπως ο ρόλος του κράτους, η ασυμβατότητα των έργων του Άνταμ Σμίθ, καθώς και η διάκριση σε θετική και κανονιστική οικονομική επιστήμη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο είδαμε τις βασικές αρχές, αξιώματα και μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούμε στην οικονομική επιστήμη, τα εργαλεία αυτά πατάνε στην ηθική του ωφελιμισμού καθώς και στον μεθοδολογικό ατομισμό. Αυτό σημαίνει πως, όπως ο ωφελιμισμός υιοθετεί την αρχή της μεγιστοποίησης του οφέλους για το σύνολο ή την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας, έτσι και η σύγχρονη οικονομική επιστήμη υιοθετεί την ίδια αρχή για το άτομο. Μια λανθασμένη ανάγνωση, όμως, αυτής της μεθοδολογίας, μπορεί να έχει δυσάρεστες παρενέργειες για την κοινωνία.

Στο ίδιο κεφάλαιο είχαμε κάνει μια διάκριση ανάμεσα σε κανονιστική και θετική οικονομική επιστήμη, για αυτό δεν θα αναφέρω λεπτομερώς τις διαφορές τους και παραπέμπω τον αναγνώστη να ανατρέξει στο 2ο κεφάλαιο για να θυμηθεί τις έννοιες αυτές. Αυτό το οποίο θέλω να ισχυριστώ είναι πως **μια δυσανάλογα μεγάλη ή αποκλειστική έμφαση στη θετική οικονομία ή στην κανονιστική που υιοθετεί τα βασικά της αξιώματα ως κατηγορικές προσταγές ηθικής**, πχ νεοφιλελευθερισμός, **έχει ως αποτέλεσμα την διαμόρφωση μιας κοινωνίας που συχνά μπορεί να μπερδεύει τον κανόνα ορθής συμπεριφοράς**.

Στον πρόλογο είχα αναφέρει μια αρχή από την φιλοσοφία του David Hume, την αρχή του "is-ought" fallacy. Τι είναι αυτό; Με λίγα λόγια, ο Χιούμ μας λέει ότι δεν μπορούμε να συμπεράνουμε τι "πρέπει" να κάνουμε μόνο από το πώς "είναι" τα πράγματα, παρατήρησε, δηλαδή, ότι πολλοί άνθρωποι ξεκινούν περιγράφοντας γεγονότα (τι συμβαίνει) και ξαφνικά καταλήγουν σε ένα ηθικό συμπέρασμα (τι πρέπει να γίνει), χωρίς να εξηγούν τη μετάβαση. Σημειώστε ότι ο Χιουμ ασχολήθηκε με οικονομικά ζητήματα και είχε μεγάλη επιρροή στον Άνταμ Σμίθ, τα δύο φαινομενικώς αντίθετα έργα του οποίου θα μπορούσαμε να τα δούμε ως μια αντίληψη για το "είναι" (*Πλούτος Των Εθνών*) και το "πρέπει" (*Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*). Η προσπάθεια του Άνταμ Σμίθ να γεφυρώσει αυτό το χάσμα αποτελεί μια αξιοσημείωτη προσφορά.

Μια άλλη παρόμοια ενδιαφέρουσα συνεισφορά αποτελεί η επιστημονική έρευνα που γίνεται από την λεγόμενη σχολή Δημόσιας Επιλογής και την Νέα Πολιτική Οικονομία. Εδώ μπορούμε να δούμε φιγούρες όπως ο James Buchanan, ο Gordon Tullock ο Mancur Olson ή ο Anthony Downs. Η **Σχολή της Δημόσιας Επιλογής (Public Choice School)** είναι μια θεωρητική προσέγγιση της οικονομικής επιστήμης που εφαρμόζει τις αρχές της οικονομικής ανάλυσης στην πολιτική διαδικασία, δηλαδή τον μεθοδολογικό ατομισμό, την αρχή της μεγιστοποίησης του οφέλους και της ελαχιστοποίησης του κόστους.[282] Σύμφωνα με την σχολή αυτήν, το κράτος δεν αποσκοπεί πάντα στην πραγματοποίηση του καθήκοντος του ή σε ένα «δημόσιο συμφέρον», αλλά προωθεί τα προσωπικά συμφέροντα των ανθρώπων που του αποτελούν. Παράδειγμα :

Οι πολιτικοί επιδιώκουν κυρίως να επανεκλεγούν.

Οι δημόσιοι υπάλληλοι επιδιώκουν μεγαλύτερους προϋπολογισμούς, περισσότερη εξουσία ή καλύτερες αποδοχές.

Οι ψηφοφόροι ψηφίζουν με βάση το προσωπικό τους όφελος.

Οι ομάδες συμφερόντων (συνδικάτα, επαγγελματικές ενώσεις, επιχειρήσεις κ.ά.) ασκούν πίεση για να αποκτήσουν προνόμια.

Τα έργα τους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως εγώ θα ήθελα να σταθώ ειδικότερα σε δύο εξ αυτών : 1. *Ο Λογισμός της Συναίνεσης* (Buchanan & Tullock) και 2. *Η οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας* (Anthony Downs).

Διαβάζοντας τα έργα αυτά θα μπορούσε άνετα να συμπεράνει κανείς, αν και λανθασμένα, ότι οι παραπάνω συγγραφείς συνηγορούν στο ότι είναι θετικό στοιχείο ο εγωισμός του ατόμου. Η πρόθεση τους, όμως, δεν είναι αυτή, **δεν μας λένε ότι είναι καλό να είναι κάποιος εγωιστής, απλά ότι αν μια θεωρία δεν λάβει και αυτό υπόψιν της**, ως μεθοδολογική της βάση, τότε αυτή η θεωρία **δεν μπορεί να σταθεί πρακτικά στην πραγματική ζωή**. Η σχολή της Δημόσιας Επιλογής (ή και ορθολογικής επιλογής) αποτελεί μια ακόμα φιλότιμη προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα της γκιλοτίνας του Χιουμ (Hume's Guillotine)[283].

Αυτή η παρενέργεια της οικονομικής θεωρίας ή του νεοφιλελευθερισμού και άλλων φιλελεύθερων ιδεολογιών έχει μια **δυσμενή επιρροή στη κοινωνία**, καθώς **πολλοί στην παρεξηγούν ή την παρερμηνεύουν σαν μια θεωρία που ανάγει το προσωπικό συμφέρον σε ηθικό κανόνα και προσταγή ορθής συμπεριφοράς**. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει, αν μελετήσει κανείς προσεκτικά και τα δύο έργα του Σμίθ καθώς και την συγγραφέων της Νέας Πολιτικής Οικονομίας.

Δυστυχώς η επίδραση αυτή είναι πολύ αρνητική και αποτελεί την αιτία της έχθρας/απέχθειας

---

[282] βλ. κεφάλαιο 2.

[283] άλλη ονομασία του **is–ought problem** ή **is–ought gap** που συζητήσαμε προηγουμένως. Ονομάζεται «γκιλοτίνα» επειδή ο Χιουμ **«κόβει»** τη λογική σύνδεση ανάμεσα στις προτάσεις που περιγράφουν την πραγματικότητα (**είναι**) και στις προτάσεις που εκφράζουν ηθικές υποχρεώσεις

των σοσιαλιστών και αριστερών για τις ιδεολογίες της ελεύθερης αγοράς και ενδεχομένως τα ίδια τα οικονομικά, ως επιστήμη. Ωστόσο, **η λύση στο πρόβλημα που αναζητούμε, δεν μπορεί να βασίζεται σε μη ρεαλιστική βάση, όπως ο αλτρουισμός και η ανιδιοτέλεια**.

Η απαράδεκτη ανισότητα που βλέπουμε γύρω μας είναι αποτέλεσμα αυτής της λανθασμένης κοσμοαντίληψης. Στο κεφάλαιο 6 είδαμε τις δυσμενείς επιπτώσεις από την προσήλωση στο κέρδος και τις παρενέργειες που αυτό έχει στην κοινωνία. Οι επιπτώσεις αυτές είναι η μεγέθυνση των ανισοτήτων και άρα η αύξηση της φτώχειας τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο εθνικής οικονομίας, όπου χώρες όπως οι ΗΠΑ καταναλώνουν το 20% του παγκόσμιου πλούτου, κάτι που σημαίνει ότι άλλες χώρες βρίσκονται κατάσταση απόλυτης φτώχειας. Το συμπέρασμα αυτό είναι φυσιολογικό αν λάβουμε υπόψιν μας το πρόβλημα της στενότητας των παραγωγικών συντελεστών και επομένως και των οικονομικών αγαθών που μπορούν να προκύψουν από αυτούς.

Επίσης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι πολλές από τις αρχές της οικονομικής επιστήμης βασίζονται σε κοινωνίες άλλων ιστορικών περιόδων, όπως ο 18ος αιώνας, εποχή όπου έγραψε ο μεγάλος Σκωτσέζος φιλόσοφος και οικονομολόγος Άνταμ Σμίθ. Στις εποχές αυτές δεν υπήρχε η τηλεόραση, ούτε τα σόσιαλ μίντια, δεν υπήρχε ο υπερπληθυσμός που υπάρχει σήμερα και γενικά η τεχνολογία βρίσκονταν σε άλλο στάδιο. Σήμερα ίσως είναι η εποχή για αναθεώρηση κάποιων συμπερασμάτων που ανήκουν σε μια άλλη εποχή. Αν διαβάσει κανείς τον *Πλούτο των Εθνών* θα δει αναφορές στην αγορά τροφίμων, προϊόντων βιομηχανικών κλπ με σημαντική χρησιμότητα, αγαθών που ικανοποιούν τις σημαντικές ανάγκες του ανθρώπου[284]. Με την εξέλιξη και τον πολλαπλασιασμό των αναγκών σήμερα ο καπιταλισμός έχει οδηγήσει σε μια παραμόρφωση της κοινωνίας.

Όμως αυτή δεν είναι η μοναδική αρνητική επίδραση των οικονομικών, όπως θα διαπιστώσουμε στην επόμενη ενότητα.

---

[284] Μια ιδέα για την σημαντικότητα των ανθρώπινων αναγκών μας δίνει η πυραμίδα αναγκών του Μάσλοου.

12.2 Πότε ένας οικονομολόγος έχει ηθική ευθύνη για τις προβλέψεις του;

Ένα παρεμφερές ζήτημα που σχετίζεται με την επιρροή των οικονομικών είναι η δυνατότητα των οικονομολόγων και τις οικονομικής επιστήμης να προβλέπουν την εξέλιξη των διάφορων οικονομικών μεγεθών, είτε πρόκειται για χρηματοοικονομικούς τίτλους είτε για μακροοικονομικά μεγέθη ή αποδόσεις επενδύσεων. Δεν θα πρέπει να κάνει το λάθος κανείς να θεωρήσει πως μια πρόβλεψη που αφορά τα παραπάνω μεγέθη είναι πάντα 100% ακριβής, καθώς βασίζεται σε επεξεργασία στατιστικών μεγεθών που είναι ιστορικά και δεν είναι απόλυτα σίγουρα ότι θα επαναληφθούν. Βέβαια η εμπειρία δείχνει ότι τόσο η οικονομία, όσο και η αγορά έχουν την τάση να ακολουθούν συγκεκριμένους κύκλους και τάσεις που επαναλαμβάνονται σε συμμετρικά μοτίβα. Όμως ακόμα και αυτό μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με τις προβλέψεις ενός επιστήμονα οικονομολόγου γιατί μπορεί να βασίζεται σε διαφορετική τεχνική ή μεθοδολογία. Αναφέρομαι στην διαφορά ανάμεσα στην θεμελιώδη και την τεχνική ανάλυση, ως προς την πρόβλεψη της πορείας των τιμών των χρηματοοικονομικών μεγεθών. (νομίσματα, μετοχές, ομόλογα κλπ). Αυτή η απροσδιοριστία είναι πιο έντονη στα χρηματιστηριακά προϊόντα, όμως αντίστοιχη απροσδιοριστία μπορεί να εντοπίσει κανείς και στην πορεία των μακροοικονομικών μεγεθών που αφορούν το ΑΕΠ, την ανεργία, την ροπή για αποταμίευση ή κατανάλωση, τον πληθωρισμό κλπ. Είναι λιγότερο έντονη γιατί επηρεάζεται λιγότερο από κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, σε σχέση με το χρηματιστήριο, ωστόσο είναι και αυτή απρόβλεπτη καθώς υπάρχουν παράγοντες που δεν λαμβάνει υπόψιν της η οικονομική επιστήμη.

Στην οικονομική επιστήμη κάνουμε κάποιες υποθέσεις, όπως ότι οι άνθρωποι είναι ορθολογικοί και επιδιώκουν την μεγιστοποίηση του οφέλους τους σε όποια θέση και αν βρεθούν, για παράδειγμα ο ορθολογικός καταναλωτής επιδιώκει με το δεδομένο του εισόδημα να μεγιστοποιήσει την χρησιμότητα που απολαμβάνει με το λιγότερο δυνατό κόστος και για να το πετύχει αυτό συγκρίνει τιμές και κάνει μια ορθολογική επιλογή[285]. Από την θέση του παραγωγού επιδιώκει την μεγιστοποίηση του κέρδους, ενώ ως εργαζόμενος επιδιώκει να εξασφαλίσει την εργασία με τις καλύτερες απολαβές και συνθήκες. Ως εργοδότης τον αποδοτικό υπάλληλο που θα του παράγει την μέγιστη δυνατή ποσότητα εργασίας ανά ευρώ (κόστος). Καταλαβαίνουμε ότι για να λειτουργήσει αυτή η ιδέα μιας ιδανικής αγοράς (τέλειος ανταγωνισμός), είναι απαραίτητο να υπάρχει **πλήρης γνώση** των δεδομένων από κάθε πλευρά και πλήρης πρόσβαση στην πληροφόρηση, αυτό εξασφαλίζει ότι θα υπάρξει ισορροπία δυνάμεων σε μια αγορά όπου τα συμφέροντα έρχονται σε σύγκρουση[286]. Αυτή είναι μια ακόμα υπόθεση που κάνουμε στην οικονομική επιστήμη. Όμως οι υποθέσεις αυτές μπορεί να είναι μη ρεαλιστικές και να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Που οφείλεται το φαινόμενο αυτό;

Η οικονομική επιστήμη, ειδικότερα η θετική οικονομική επιστήμη, βασίζεται στην ίδια μεθοδολογία που χρησιμοποιούν οι φυσικές επιστήμες για να περιγράψει και επεξεργαστεί τα οικονομικά φαινόμενα. Ο Άνταμ Σμίθ εξαρχής είχε γοητευτεί από την μεθοδολογία του Ισάακ

---

[285] Η οριακή χρησιμότητα ανά ευρώ (ή άλλη νομισματική μονάδα) είναι ένα αριθμητικό μέγεθος που εξυπηρετεί στην επιδίωξη αυτήν.

[286] Ο παραγωγός επιδιώκει να πουλήσει ακριβά, ενώ ο καταναλωτής να αγοράσει φθηνά. Ο επιχειρηματίας να μειώσει το μισθολογικό κόστος και να αυξήσει τον χρόνο εργασίας των εργαζομένων του , ενώ ο εργαζόμενος επιθυμεί να αυξηθεί ο μισθός του, καθώς και να μειωθούν οι ώρες εργασίας του.

Νεύτωνα και επιχείρησε να υιοθετήσει την ίδια λογική και στα οικονομικά. Μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για το ζήτημα αυτό μπορεί να διαβάσει ο αναγνώστης στον Κάρλ Πόππερ. Συγκεκριμένα ο Πόππερ αναπτύσσει μια φόρμουλα για την διάκριση ανάμεσα σε μια επιστημονική και μια ψευδοεπιστημονική θεωρία και δεν είναι λίγοι αυτοί που ισχυρίζονται πως τα οικονομικά δεν είναι ουσιαστικά επιστήμη. Προσωπικά δεν θα έλεγα ότι συμφωνώ με αυτήν την άποψη, απλά τα οικονομικά είναι **κοινωνική επιστήμη και όχι αμιγώς θετική ή φυσική** και η ίδια μεθοδολογία δεν μπορεί να είναι απόλυτα συμβατή. Είναι μια επιστήμη που μοιάζει περισσότερο με την πολιτική θεωρία ή την κοινωνιολογία και την φιλοσοφία. Ωστόσο **η μεθοδολογία αυτή, παρά τα ελαττώματα της είναι αναγκαία για να κατανοήσουμε τα κοινωνικά φαινόμενα** και οι υποθέσεις της οικονομικής επιστήμης αποτελούν μια αναγκαία απλούστευση και αφαίρεση από την σύνθετη πραγματικότητα. Αν δεν κάνουμε αυτές τις γενικεύσεις δεν θα μπορέσουμε να εξάγουμε κανένα συμπέρασμα και αυτό αυξάνει τον κίνδυνο για τους δρώντες στην οικονομία. Ωστόσο θα πρέπει η οικονομική επιστήμη να δώσει έμφαση και στην κριτική που της γίνεται και να μην είναι τόσο απόλυτη η εφαρμογή της μεθοδολογίας αυτής των φυσικών επιστημών. Οι οικονομολόγοι, όπως ο Άνταμ Σμίθ, με το να υιοθετούν αυτήν την μεθοδολογία αυτό που είχαν ως πρόθεση είναι να προσδώσουν κάποιο κύρος στην οικονομική επιστήμη, κύρος ανάλογο με αυτό των φυσικών επιστημών[287]. Όμως τα τελικά αποτελέσματα δεν είναι το ίδιο σίγουρα όπως με τις φυσικές επιστήμες, αυτό είναι το μόνο που πρέπει να αλλάξει και **να μην παρουσιάζονται τέτοιες αναλύσεις από επίσημους θεσμικούς φορείς ως κάτι απόλυτα αναμενόμενο** γιατί οι μη ειδικοί θα εξαπατηθούν και δικαίως νιώθουν απογοήτευση και εξαπατημένοι. **Αυτό έχει ως συνέπεια τελικά να χάνεται το κύρος και να γυρίζουν την πλάτη στα οικονομικά εν γένει οι άνθρωποι**.

Η φυσική όμως διέπεται από ακλόνητους νόμους που σε καμία περίπτωση δεν αποκλίνουν από την πραγματικότητα, αντίθετα στην οικονομία μπορεί ένας νόμος να μην έχει πρακτική εφαρμογή στο σύνολο των περιπτώσεων γιατί βασίζεται σε κάποιες μη ρεαλιστικές υποθέσεις. Για παράδειγμα, δεν επιδιώκουν όλοι οι επιχειρηματίες μόνο την μεγιστοποίηση του κέρδους, συχνά καθοδηγούνται και από κοινωνικούς σκοπούς, όπως είδαμε σε προηγούμενες ενότητες. Κέρδος δεν είναι μόνο το χρήμα αλλά και η ευχαρίστηση που κάποιος αντλεί από την κοινωνική συνεισφορά. Άλλος λόγος για τον οποίο οι υποθέσεις αυτές μπορεί να είναι μη ρεαλιστικές, είναι το ότι στην κοινωνία και την οικονομία υπάρχουν σκεπτόμενοι δρώντες που πολλές φορές δεν σκέφτονται κ ορθολογικά και πράττουν όπως τα ίδια τα άτομα κατανοούν το συμφέρον τους. Για παράδειγμα, μια πολιτική επιδότησης της παραγωγής μπορεί να καταλήξει να γίνει μια πολιτική επιδότησης της κατανάλωσης, γιατί τα ίδια τα άτομα κρίνουν ότι αυτό μεγιστοποιεί το κέρδος τους σε συντομότερο χρονικό διάστημα, Όταν σε μια ελεύθερη αγορά δεν υπάρχει κάποιος μηχανισμός που να εξασφαλίζει την ορθή κατανομή των πόρων, τότε και το τελικό αποτέλεσμα θα αποκλίνει από τις αναμενόμενες προσδοκίες.

Όσον αφορά την αξιολόγηση των επενδύσεων, γίνεται εφαρμογή της ίδιας μεθοδολογίας, ωστόσο, συνήθως, αναλύονται σε διαφορετικά σενάρια με το κάθε σενάριο να βασίζεται σε συγκεκριμένες υποθέσεις που αφορούν το ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον της επιχείρησης και

[287] Βαρουφάκης, Γ. (Επιμ.)(2007).Πολιτική οικονομία: Η Οικονομική θεωρία στο φώς της κριτικής.(Επιμέλεια Γιάνης Βαρουφάκης & Μάνος Κουντούρης) Αθήνα : GUTENBERG.K

αφορούν συνθήκες που δεν είναι στο χέρι της επιχείρησης να καθορίσει, όπως τα επιτόκια, η δημοσιονομική πολιτική, ο πληθωρισμός που οφείλεται σε εξωγενείς παράγοντες κλπ.

Η απροσδιοριστία και η αβεβαιότητα αυτή είναι ακόμα πιο έντονη στις χρηματιστηριακές επενδύσεις, συγκεκριμένα. Οι τιμές όλων των οικονομικών μεγεθών επηρεάζονται από κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, αλλά ειδικά στο χρηματιστήριο αυτό είναι ακόμα πιο έντονο[288]. Μια κακή είδηση μπορεί για παράδειγμα να φοβίσει τους καταθέτες και να οδηγήσει σε μια μαζική απόσυρση καταθέσεων από τις τράπεζες, απειλώντας έτσι την σταθερότητα του τραπεζικού συστήματος ή μπορεί να περιορίσει την κατανάλωση και την λειτουργία της οικονομίας. Είναι πολύ πιθανότερο όμως να προκαλέσει καταστροφικές τάσεις ελεύθερης πτώσης ή φούσκας ανόδου στις αγορές μετοχών και ομολόγων, εκεί που η κερδοσκοπία στην ίδια την διαφορά των τιμών είναι το βασικό κίνητρο για συναλλαγές.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση στο πρόβλημα αυτό αποτελεί η θεωρία της ανακλαστικότητας που διατυπώνει ο γνωστός φιλάνθρωπος και επιχειρηματίας Τζόρτζ Σόρος σε πολλά από τα έργα και τις διαλέξεις του. Η **θεωρία της ανακλαστικότητας (reflexivity)** του George Soros υποστηρίζει ότι στις χρηματοπιστωτικές αγορές (και σε πολλές κοινωνικές καταστάσεις) **οι αντιλήψεις των ανθρώπων δεν αντανακλούν απλώς την πραγματικότητα, αλλά συμβάλλουν και στη διαμόρφωσή της**.

Η βασική ιδέα είναι ότι υπάρχει ένας **κύκλος αλληλεπίδρασης**:

1. Οι άνθρωποι σχηματίζουν πεποιθήσεις για το τι πρόκειται να συμβεί.
2. Με βάση αυτές τις πεποιθήσεις ενεργούν (αγοράζουν, πωλούν, επενδύουν κ.λπ.).
3. Οι ενέργειές τους αλλάζουν την ίδια την πραγματικότητα.
4. Η νέα πραγματικότητα επηρεάζει ξανά τις πεποιθήσεις τους.

Έτσι δημιουργείται ένας βρόχος ανατροφοδότησης (feedback loop).[289]

Παράδειγμα

Φαντάσου ότι πολλοί επενδυτές πιστεύουν ότι οι τιμές των ακινήτων θα συνεχίσουν να ανεβαίνουν.

- Αγοράζουν περισσότερα ακίνητα.
- Η αυξημένη ζήτηση ανεβάζει πράγματι τις τιμές.
- Οι τράπεζες, βλέποντας τις υψηλότερες τιμές, δίνουν περισσότερα στεγαστικά δάνεια.
- Αυτό αυξάνει ακόμη περισσότερο τη ζήτηση και τις τιμές.

Η αρχική πεποίθηση γίνεται, τουλάχιστον προσωρινά, **αυτοενισχυόμενη**. Κάποια στιγμή όμως οι τιμές μπορεί να απομακρυνθούν τόσο από τα θεμελιώδη μεγέθη ώστε ο κύκλος να αντιστραφεί, οδηγώντας σε απότομη πτώση. Συχνά επηρεάζονται και τα ίδια τα θεμελιώδη μεγέθη από την φούσκα και δεν αποτελούν αξιόπιστο κριτήριο ασφάλειας όσον αφορά το ρίσκο στις επιχειρηματικές ενέργειες.

---

[288] βλ. ενότητα 3.3 για συμπεριφορική χρηματοοικονομική κλπ.

[289] Soros, G. (1999).Η κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού: Η ανοιχτή κοινωνία σε κίνδυνο.(μτφ. Αριάδνη Αλαβάνου). «Νέα Σύνορα» Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη. Αθήνα 1999.(Το πρωτότυπο έργο δημιουργήθηκε το 1998).

Κεφάλαιο 13 — Συμπέρασμα: Μια Νέα Ηθική για έναν Νέο Οικονομικό Κόσμο

13.1 Ανακεφαλαίωση κεντρικών συμπερασμάτων.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία, θα πρέπει να συνοψίσουμε με συντομία όσα αναφέραμε σε κάθε κεφάλαιο, καθώς και ορισμένα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν. Η δομή αυτού του έργου αποτελείται από 14 κεφάλαια, ας δούμε συγκεκριμένα τι θέσεις διατυπώθηκαν και ποια συμπεράσματα μπορούν να προκύψουν.

Κεφάλαιο 1 — Η Ηθική Φιλοσοφία και οι Μεγάλες Σχολές Σκέψης

Η ηθική είναι ένας κλάδος της φιλοσοφίας που έχει έναν ιδιαίτερο ρόλο στην πολιτική οικονομία και ειδικότερα στην κανονιστική οικονομική θεωρία. Στο πρώτο κεφάλαιο είδαμε τις σχολές ηθικής, κάποια διασύνδεση μεταξύ τους και την αποτελεσματικότητα τους, ως προς τις οικονομικές αποφάσεις. Αυτό που θα μπορούσαμε να πούμε ως συμπέρασμα, είναι πως οι διάφορες σχολές ηθικής δεν είναι απαραίτητα υποκατάστατες ή ανταγωνιστικές μεταξύ τους, αλλά θα μπορούσαν ίσως να αντιμετωπιστούν και ως συμπληρωματικές, εφόσον επιδιώκουν το ίδιο αποτέλεσμα με διαφορετικό τρόπο :

Η σχολή της Αρετής, αρχικά. Η σχολή αυτή δίνει έμφαση στον καλό και ενάρετο χαρακτήρα και όχι τόσο στις συγκεκριμένες συμπεριφορές και κανόνες. Αν ένας χαρακτήρας δεν είναι αυθεντικά ενάρετος τότε δεν θα μπορέσει να ακολουθήσει πιστά τους κανόνες και περισσότερο θα φαίνεται σαν ένα θέατρο προσαρμογής φαύλων ανθρώπων σε ένα ενάρετο πλαίσιο.

Ο ωφελιμισμός εστιάζοντας στις δυνάμεις του πόνου και της ηδονής, που είναι οι κυρίαρχες δυνάμεις της φύσης μας και με δεδομένο ότι αυτές καθορίζουν την συμπεριφορά μας, αν η ηθική μας δεν βασιστεί εκεί δεν θα μπορέσει να καταλήξει στο τελικό ζητούμενο μας : την αρετή!.

Η δεοντολογία και η Καντιανή ηθική βασίζεται σε τυποποιημένους κανόνες συμπεριφοράς που αποσκοπούν να προάγουν την αρετή, ωστόσο, δεν εξασφαλίζουν από μόνοι τους κάτι τέτοιο, καθώς τα άτομα μπορούν να προσαρμοστούν σε αυτό το νομικό πλαίσιο ακόμα και χωρίς να έχουν ενάρετο χαρακτήρα. Επίσης, είχαμε αναφέρει πως η πολυνωμία σε ένα κράτος δικαίου παρεμποδίζει την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα συχνά.

Ιδιαίτερη έμφαση δώσαμε στην ηθική των Χιούμ και Σμίθ από την περίοδο του λεγόμενου Σκωτικού Διαφωτισμού. Ο Άνταμ Σμίθ και ο Ντέηβιντ Χιούμ βασίζουν την ηθική τους θεωρία στο συναίσθημα και τα ανθρώπινα πάθη, αντί για την λογική του Καντ. Επομένως, είναι και αυτή μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση που διαθέτει στοιχεία ρεαλισμού, καθώς το συναίσθημα και τα πάθη είναι αναπόσπαστα τμήματα της ανθρώπινης ύπαρξης και οι δυνάμεις τους πάντα επικρατούν έναντι της λογικής. Το συναίσθημα είναι η βάση της ηθικής σύμφωνα με τον Χιούμ. Δεν μας εκπλήσει το συμπέρασμα αυτό, καθώς η ενσυναίσθηση είναι αυτή που μας κάνει ηθικούς και κοινωνικούς, η ενσυναίσθηση συνδέει την φιλαυτία μας με την αγάπη για τους άλλους. Είναι αυτό που κάνει τον πόνο των άλλων ή την χαρά τους να είναι και κομμάτι της

δικής μας χαράς ή δυστυχίας. Υπάρχει μια **σύνδεση της ηθικής θεωρίας του Άνταμ Σμίθ τόσο με την καντιανή ηθική όσο και με την σχολή της αρετής** και αυτή είναι η ουσία αυτού του έργου και αυτό στο οποίο θέλει να δώσει έμφαση! Μια από τις βασικές μου θέσεις είναι πως **υπάρχει μια παρερμηνεία του Άνταμ Σμίθ, αν αντιμετωπίζουμε τα δύο έργα του ξεχωριστά και όχι σαν ένα ενιαίο σύνολο**. Η Ελεύθερη αγορά χρησιμεύει ως ένα μέσον προώθησης της ηθικής θεωρίας που διατυπώνει στην *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*. Μια πολύ χρήσιμη έννοια για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο είναι αυτό που είναι γνωστό ως **πειθαρχία της αγοράς**[290]. Θα επιστρέψουμε αργότερα σε αυτό.

Κεφάλαιο 2 — Τι Είναι τα Οικονομικά; Περιορισμοί, Μοντέλα και Αξίες

Εδώ αναφέραμε τις βασικές αρχές και αξιώματα της οικονομικής επιστήμης, κάναμε διάκριση κανονιστικής και θετικής οικονομίας και είδαμε πως η αρχή του οικονομικού ανθρώπου (homo economicus) πρέπει να αντιμετωπίζεται. Η ιδέα αυτή του homo economicus αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Τζόν Στιούαρτ Μίλλ, ο οποίος, ως ωφελιμιστής, πίστευε στην ευημερία της πλειοψηφίας και όχι στο συμφέρον μιας μειοψηφίας που θα μπορούσε να κερδίζει από την εκμετάλλευση και την δυστυχία των πολλών. Αυτό από μόνο του δείχνει τα ηθικά όρια του homo economicus. Τέλος, ο ίδιος ο ορισμός που μας δίνει ο Μίλλ μας δείχνει την χρυσή τομή ανάμεσα στην προσωπική ελευθερία και το καθήκον μας προς τους άλλους και την κοινωνία. Μας λέει ότι ο καθένας μπορεί να επιδιώκει την ευτυχία του, εφόσον δεν παρεμποδίζει και τους άλλους να κάνουν το ίδιο. Αυτή η αρχή για έναν θιασώτη του σοσιαλισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν μια ιδέα που προωθεί τον ακραίο ατομικισμό ή το προσωπικό συμφέρον, για έναν φιλελεύθερο θα μπορούσε ίσως να ερμηνευτεί ως μια αρχή που θέτει τα όρια ανάμεσα στο εγώ και το εμείς και δείχνει την ισορροπία ανάμεσα τους. Όπως και να το ερμηνεύει κανείς, οι προκαταλήψεις αυτές είναι μια υποκειμενική άποψη και η αντικειμενική αλήθεια είναι μια. Προσωπικά, θεωρώ ότι αυτή η ιδέα είναι από μόνη της ένα ισχυρότατο όριο στον εγωισμό και δεν θα ήταν σωστό να συνδέσουμε την ιδέα αυτή της ελεύθερης αγοράς ή του φιλελευθερισμού γενικότερα με τον εγωιστικό συμφέρον αποκλειστικά. Περισσότερο νομιμοποιεί την προσωπική αξιοπρέπεια και πρόοδο του εαυτού μας, που είναι και κομμάτι της φύσης μας, με συμβατικά μέσα ή/και προωθεί την κοινωνικότητα, όχι μέσω της κρατικής παρέμβασης, αλλά σε συνθήκες ελευθερίας μέσω της παιδείας και της καλλιέργειας ενάρετου χαρακτήρα[291].

290 Την ιδέα αυτή εξηγεί ο Μίλτον Φρίντμαν στο έργο του *Καπιταλισμός και Ελευθερία*.

291 Στόχος ο άνθρωπος να ενεργεί από καθαρή εσωτερική ηθική αναγκαιότητα. Αυτή είναι μια ηθική αρχή που διατυπώνει στα έργα του ο Άνταμ Βάησχαουμπτ και μπορύμε να την συνδέσουμε με την αρετή και την ηθική του καθήκοντος.

ΜΕΡΟΣ Β' — Η Ηθική «Μέσα» στις Αγορές

Κεφάλαιο 3 — Ηθικά Κίνητρα στην Οικονομική Συμπεριφορά και Κεφάλαιο 4 — Ηθική και Αποτυχίες της Αγοράς

Στο κεφάλαιο αυτό δείχνουμε πως η ελεύθερη αγορά προσφέρει ηθικά κίνητρα, Η ίδια η ιδέα της φυσικής ελευθερίας και της φυσικής τιμής, είναι μια ιδέα που ορίζει την αξία με δίκαιο τρόπο. Η ιδέα αυτή **διατυπώνεται αρχικά από τους Γάλλους φυσιοκράτες** (Τυργκό, Καινέ κλπ) και στη συνέχεια εξαπλώνεται από τον Άνταμ Σμίθ και την οικονομική θεωρία που διατυπώνει στο δεύτερο κορυφαίο επιστημονικό έργο του : *Ο Πλουτός των εθνών*. Εδώ θα μπορούσε να διακρίνει κανείς και μια **ταύτιση απόψεων ανάμεσα στον ευρωπαϊκό (γαλλικό) και τον βρετανικό (σκωτικό) διαφωτισμό**. Η αγορά δεν είναι αποσκοπεί στην προώθηση ατομικών συμφερόντων, αλλά στην εξισορρόπηση αυτών. Όταν η αγορά είναι τέλεια, δηλαδή λειτουργεί χωρίς ατέλειες και υπάρχει σωστός ανταγωνισμός, εξασφαλίζεται μια ισορροπία δυνάμεων που είναι ο εγγυητής της δικαιοσύνης και της αξιοπρέπειας. Αντίθετα, μια κοινωνία και μια οικονομία που βασίζει την ηθική και την δικαιοσύνη της στον παρεμβατισμό, στον καταναγκασμό και τον φόβο του νόμου, μοιραία δεν θα καταφέρει να έχει το αποτέλεσμα που επιθυμεί.

Τέλος, στο ίδιο κεφάλαιο μιλήσαμε για το κέρδος και τις παρενέργειες που αυτό έχει στην κοινωνία. Η ακόρεστη δίψα για κέρδος γεννά την εκμετάλλευση αλλά προωθεί και οικονομικές δραστηριότητες που δεν προσφέρουν κάτι πραγματικά ουσιαστικό. Η κάλυψη κατώτερων και ασήμαντων αναγκών είναι πιο κερδοφόρα από αυτήν των σημαντικότερων και ουσιαστικών αναγκών επιβίωσης[292]. Θα παραπέμψω τον αναγνώστη σε μια κριτική τύπου Νόαμ Τσόμσκυ, Τζόν Ράσκιν και από το ίδρυμα νέας οικονομικής σκέψης για μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση του ζητήματος αυτού. Αν σκεφτούμε τον Τζόν Ράσκιν ή την κριτική που γίνεται ακόμα και από τους ίδιους τους φιλελεύθερους, όπως ο Άνταμ Σμίθ ή ο Μπένθαμ και ο Μίλλ, θα δούμε ότι προβλήματα με την ελεύθερη αγορά και τον καπιταλισμό υπήρχαν και στις εποχές που αυτός λειτουργούσε αποτελεσματικά, πόσο μάλλον σήμερα που με την ανάπτυξη των σόσιαλ μίντια, της τηλεόρασης κλπ η υπερπροβολή, η διαφήμιση κλπ **έχουν διογκώσει τα ανθρώπινα πάθη** και έχουν ενισχύσει οικονομικές δραστηριότητες που περισσότερο βλάπτουν παρά ωφελούν, ειδικά αν λάβουμε υπόψιν την **σπανιότητα των πόρων** και αυτό που θυσιάζουμε για αυτό που κερδίζουμε. **Αυτό που κερδίζουμε άμεσα μπορούμε να το δούμε, να το αντιληφθούμε και να το νιώσουμε, αυτό που θυσιάζουμε όμως δεν φαίνεται πουθενά και αυτό μπορεί να μας παραπλανά**.

ΜΕΡΟΣ Γ' — Πολιτική Οικονομία & Ηθική Δικαιοσύνη

Κεφάλαιο 6 — Δικαιοσύνη στην Κατανομή Πόρων

6.1 Το Αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας..…..............143

[292] βλ. πυραμίδα Μάσλοου για την ιεραρχία των αναγκών και την σημαντικότητα τους.

Σε αυτό το κεφάλαιο είδαμε αρχικά το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας, που συνίσταται σε 3 βασικές ερωτήσεις που αφορούν την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών μέσω της παραγωγής οικονομικών αγαθών, με ένα 4ο ερώτημα που να σχετίζεται με την μακροχρόνια ανάπτυξη της οικονομίας. Ένα βασικό ερώτημα εξ αυτών αφορά το ζήτημα της διανομής των πόρων, δηλαδή για ποιόν παράγεται τελικά ο πλούτος. Θεωρητικά, η ισότητα είναι ένα ιδανικό, ένας στόχος, όμως η απόλυτη ισότητα θα μπορούσε να είναι κοινωνικά επιζήμια, εφόσον είναι άδικη και διαστρεβλώνει τα κίνητρα για πραγματικά παραγωγική εργασία. Η ιδέα που περισσότερο μου φαίνεται ρεαλιστικά βιώσιμη είναι αυτή που διατυπώνει ο Τζον Ρολς στην Θεωρία της Δικαιοσύνης, καθώς και άλλοι θεωρητικοί που ανήκουν στον λεγόμενο κοινωνικό φιλελευθερισμό, όπως ο Τζον Στιούαρτ Μίλλ ή ο Τζον Μέηναρντ Κέηνς. Δεν θα αναλύσω ξανά τις ιδέες αυτές καθώς αυτό έχει ήδη γίνει στο κυρίως μέρος του έργου. Αυτό που θα ήθελα να αναφέρω είναι πως μια ταύτιση απόψεων με την ιδεολογία του κοινωνικού φιλελευθερισμού δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στην απόρριψη άλλων ιδεών, όπως του κλασικού φιλελευθερισμού ή ακόμα και κοινωνικών δαρβινιστών, όπως ο Χέρμπερτ Σπένσερ. Ο Κοινωνικός φιλελευθερισμός, ως ιδέα συνδυάζει στοιχεία και από τον σοσιαλισμό και από τον κλασικό φιλελευθερισμό και τόσο ο Ρολς όσο και ο Ρόμπερτ Νόζικ (που θεωρούνταν ο ιδεολογικός αντίπαλος στα debate της εποχής του) είναι **αμφότεροι συνεχιστές της παράδοσης του κορυφαίου Γερμανού φιλόσοφου Εμμάννουελ Κάντ**!

Στα επόμενα κεφάλαια 7 και 8 διατυπώνω τις θέσεις μου για τον ορθό ρόλο του κράτους και πως μπορεί να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Η βασική ιδέα που θέλω να δείξω στον αναγνώστη, είναι πως **είναι απολύτως αναγκαίο να υπάρχουν όρια στην διανομή του εισοδήματος**, τόσο κατώτερα όρια, κάτω από τα οποία δεν θα επιτρέπει το κράτος να πέσει το εισόδημα (κάτι που εξασφαλίζει τα βασικά ανθρώπινα και συνταγματικά δικαιώματα για παροχή τροφής στέγης ασφάλειας και αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων), όσο και ανώτερα όρια καθώς ο υπερβολικός πλούτος έχει πολύ αρνητικές συνέπειες, τις οποίες είδαμε στο κυρίως μέρος και δεν θα αναλύσουμε εκ νέου εδώ. Ενδεικτικά να πούμε ότι διαστρεβλώνεται η ίδια η ισορροπία της αγοράς, καθώς δεν μπορούν να υπάρξουν δίκαιες τιμές που να φέρνουν σε ισορροπία τόσο ανόμοια εισοδήματα. Επιπλέον, η ανισότητα γεννά φτώχεια και ακόμα και πληθωρισμό και έχει και κοινωνικές δυσμενείς συνέπειες, όπως ταξικές διακρίσεις κλπ.

Πολύ σημαντική η ενότητα που αφορά την φορολογία, στο κεφάλαιο αυτό. Συχνά δεν βλέπουμε τα δικά μας λάθη και τείνουμε να κατηγορούμε για όλα τους πολιτικούς, είναι η δική μας φοροδιαφυγή ή νόμιμη αποφυγή της υποχρέωσης μας προς την κοινωνία που είναι η αιτία των προβλημάτων. Για αυτό και η καλλιέργεια ενάρετου χαρακτήρα είναι σημαντικότερη από την αυστηρή τυποποίηση και πειθαρχία μέσω της καθοδήγησης νόμων θετικού δικαίου.

Κεφάλαιο 9 — Οικονομικά της Ανισότητας: Ηθικές Προεκτάσεις

Στο κεφάλαιο αυτό εξακολουθήσαμε να βρισκόμαστε στο ίδιο μέρος που αφορά την ορθή κατανομή των πόρων και παρουσιάσαμε την ίδια επιχειρηματολογία και θέσεις εμπλουτισμένες με επιχειρήματα που αποδεικνύουν με στατιστικές έρευνες ότι το μέγεθος του εισοδήματος δεν προσθέτει κάτι στην ανθρώπινη ευημερία από κάποια όρια και μετά. Είναι άλλα πράγματα που χρειάζεται ο άνθρωπος για να είναι ευτυχισμένος μετά, όχι το επιπλέον χρήμα: καλή υγεία, καθαρή συνείδηση, μόρφωση, δημιουργικότητα κλπ.

Στο κεφάλαιο αυτό, συνδυάζοντας και τις αδυναμίες που είδαμε στην φορολογία, τόσο την φορολογία εισοδήματος, όσο και τους φόρους δαπάνης, περιουσίας, κατανάλωσης κλπ, προτείνω ένα νέο σύστημα αναδιανομής το οποίο, κατά την γνώμη μου, θα ήταν πιο συμβατό με την ελεύθερη αγορά, καθώς **δεν απαιτεί επιπρόσθετη κρατική παρέμβαση και θα γινόταν αυθόρμητα μέσω των εθελοντικών συναλλαγών** που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας ελεύθερης αγοράς. Η σκέψη μου είναι να υπάρξει **ένα σύστημα παρόμοιο με αυτό των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών που ισχύουν στο διεθνές εμπόριο για την επίτευξη ισοζυγίου πληρωμών**. Ένα παρόμοιο ισοζύγιο θα πρέπει να υπάρξει και στα ατομικά εισοδήματα για την ισορροπία των ατομικών καμπυλών ζήτησης και όχι της αγοραίας, με την προσφορά. Η αγορά αποτελεί μια ολότητα και μια ιδεολογία που ισχυρίζεται ότι θέτει το άτομο ως βασική της προτεραιότητα, δεν μπορεί να εστιάζει στην ισορροπία μιας γενικευμένης αγοράς και όχι στο κάθε μέλος αυτής ή έστω σε επί μέρους μικρότερες ομοειδείς ομάδες/κατηγορίες πληθυσμού.

Κεφάλαιο 10 — Τεχνολογία, Τεχνητή Νοημοσύνη και Νέοι Ηθικοί Κίνδυνοι

Στο 10 κεφάλαιο και τις ενότητες που το αποτελούν γίνεται μια αναφορά στην τεχνολογία, κάτι που θεωρώ πολύ σημαντικό και δεν θα έπρεπε να παραλείψω να αναφέρω. Για μένα η τεχνολογία πρέπει να αξιοποιηθεί και δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια απειλή για την ανθρώπινη ανεξαρτησία, πολλοί βλέπουν την τεχνολογική εξέλιξη σαν μια απειλή που θα καταστήσει πολλά επαγγέλματα αχρείαστα και έτσι οι άνθρωποι θα χάσουν την ανεξαρτησία τους, εφόσον δεν θα διαθέτουν δικό τους εισόδημα πλέον και θα εξαρτώνται αποκλειστικά από το κράτος και τις όποιες επιδοτήσεις αυτό μπορεί να τους παρέχει.

Για να έχουμε σωστή αξιοποίηση της τεχνολογίας θα πρέπει να δούμε και τα υπέρ και τα κατά, δεν μπορούμε να παραλείψουμε να αναφέρουμε τα πλεονεκτήματα: μείωση κόστους παραγωγής και πτώση των τιμών, επομένως τα αγαθά γίνονται προσβάσιμα από περισσότερες κατηγορίες του πληθυσμού. Έχουν διευκολυνθεί οι επικοινωνίες, οι μεταφορές και πλέον έχουμε μπει στην εποχή της πληροφόρησης όπου η πληροφορία είναι διαθέσιμη με τρόπο που βελτιώνει το

σύστημα και εξασφαλίζει την ισορροπία δυνάμεων στην κοινωνία. Το ότι θα αυξηθεί η ανεργία αν μειωθεί η ανθρώπινη εργασία και αντικατασταθεί από σύγχρονη τεχνολογία και αυτοματοποίηση, δεν θα πρέπει να θεωρείται κάτι αρνητικό που στερεί την ανθρώπινη ανεξαρτησία και άρα και την ελευθερία του ατόμου, αλλά αντίθετα σαν μια προοπτική που μας απελευθερώνει από τα δεσμά της ανθρώπινης εργασίας. Σε μια τέτοια περίπτωση η ανάγκη κρατικής προστασίας των πιο αδύναμων ή χαμηλών εισοδημάτων γίνεται ακόμα πιο επιτακτική και ενισχύει τις θέσεις που διατυπώνονται στο έργο αυτό.

Στο 3ο κεφάλαιο είδαμε μια σχέση ανάμεσα στην θρησκεία και την οικονομία. Η εργασία για τους προτεστάντες είναι κάτι το ιερό και ο φιλόπονος είναι αποδεκτός από τον θεό, αντίθετα η οκνηρία δεν γίνεται αποδεκτή στα μάτια του θεού. Η εργασία, όμως, αποτελεί ουσιαστικά ένα αναγκαίο κακό και όχι ευλογία από τον θεό. Αν και ο χριστιανισμός εξυμνεί την εργασία ως κάτι θετικό και κοινωνικά άξιο επιδοκιμασίας και θαυμασμού, στην παλαιά διαθήκη διαβάζουμε ότι η εργασία, ενώ ήταν αρχικά μέρος του σχεδίου του θεού για τον Αδάμ και την Εύα :

«Και έλαβε ο Κύριος ο Θεός τον άνθρωπον και έθεσεν αυτόν εν τω παραδείσω της Εδέμ, διά να εργάζεται αυτόν και να φυλάττη αυτόν.» (Γένεση 2:15)

Στη συνέχεια συνδέεται με κόπο και πόνο και γίνεται η τιμωρία του ανθρώπου για την προδοσία και ανυπακοή του στο θέλημα του θεού:

«Με τον ιδρώτα του προσώπου σου θα τρως το ψωμί σου...» (Γένεση 3:19)

Επομένως, μια προοπτική που θα μπορούσε να μας απαλλάξει από αυτήν την τιμωρία, από αυτό το αναγκαίο κακό, δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται καχύποπτα ή ως απειλή για την ανθρωπότητα. Θα μπορούσε να αποτελεί έναν **επίγειο παράδεισο**, όπως αυτόν που ο Ιησούς υποσχέθηκε στη βασιλεία των ουρανών.

Αυτή η προοπτική δεν βρίσκει σύμφωνους μόνο τους οπαδούς της ελεύθερης αγοράς, αλλά ακόμα και τους οπαδούς του ίδιου του Κάρλ Μάρξ. Στην *Γερμανική ιδεολογία*, γράφει συγκεκριμένα :

«Να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, να ασχολούμαι με την κτηνοτροφία το βράδυ και να ασκώ κριτική μετά το δείπνο, χωρίς ποτέ να γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός.»

Δεν περιγράφει ένα πρόγραμμα της ιδανικής κοινωνίας, αλλά χρησιμοποιεί το παράδειγμα για να δείξει ότι οι άνθρωποι δεν θα είναι εγκλωβισμένοι σε μία μόνο επαγγελματική ταυτότητα.Ο Μαρξ δεν φανταζόταν ότι οι άνθρωποι θα σταματούσαν να εργάζονται. Πίστευε ότι η εργασία θα γινόταν ελεύθερη και δημιουργική.

Εγκυμονεί και κινδύνους ωστόσο η τεχνολογία, ο σωστός τρόπος χρήσης της τεχνολογίας θα έπρεπε να αποτελεί μέρος της αγωγής καταναλωτή, η τεχνολογία, πχ μέσω των σόσιαλ μίντια, θα έπρεπε να μας κάνει κοινωνικούς και όχι να γίνεται φωλιά απατεώνων. Επίσης θα έπρεπε να

προωθεί την υγιή κατανάλωση με τις περισσότερες πληροφορίες και όχι την καταστροφή φυσικών πόρων και την ακραία ανισότητα. Να θυμίσω στο σημείο αυτό τα λόγια του Ζαν Ζακ Ρουσσό, ότι ο πολιτισμός και η τεχνολογία καταστρέφουν τον άνθρωπο. Μάλιστα είχε επινοήσει και τον όρο *«ευγενή βάρβαρος»* για να δείξει την αντίθεση του σύγχρονου ανθρώπου ανάμεσα στο τι δείχνει και τι είναι, συγκριτικά με τον απολίτιστο άνθρωπο μιας πρωτόγονης κοινωνίας.

ΜΕΡΟΣ Δ' — Προς μια Ηθικότερη Οικονομική Πρακτική

Κεφάλαιο 11 — Μια Εναλλακτική Προσέγγιση των Αγορών

Το κεφάλαιο αυτό παίρνει στοιχεία και από το κεφάλαιο 5 και την σχέση ανάμεσα στο κέρδος και την κοινωνία. Συχνά στο βωμό της επίτευξης κέρδους ή χρήματος θυσιάζονται άλλα πράγματα που τελικά είναι μεγαλύτερης αξίας από όσο αρχικά νομίζαμε. Συχνά δραστηριότητες οικονομικές που αποφέρουν κέρδος και χρήμα για το άτομο είναι κοινωνικά επιζήμιες και από την άποψη του ατόμου δεν μπορεί πάντα γα γίνει εύκολα κατανοητοί οι τρόποι με τους οποίους οι κοινωνικά αυτές επιζήμιες δραστηριότητες μπορούν να γυρίσουν μπούμερανκ και να βλάψουν τελικά και το ίδιο το άτομο. Όταν μια δραστηριότητα, πχ ναρκωντικά, αυξάνει το έγκλημα, τότε είναι θέμα χρόνου να μας επηρεάσει αυτό και σε ατομικό επίπεδο. Αν μια δραστηριότητα ενθαρρύνει τον πόλεμο τότε θα χτυπήσει ο πόλεμος και την δική μας πόρτα. Αλλά ακόμα και πιο ήπιες δραστηριότητες, όπως ο τουρισμός, μπορεί να γίνει κοινωνικά επιζήμιος όταν ξεπερνά τα αποδεκτά όρια. Το επιπλέον χρήμα έρχεται με συνέπεια την θυσία του πρωτογενούς τομέα, την αλλοίωση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τελικά και τον υψηλό πληθωρισμό από την άνοδο των τιμών στα ακίνητα και τα την συρρίκνωση του πρωτογενούς τομέα που αναφέραμε.

Κεφάλαιο 12 — Οικονομολόγοι και Ευθύνη: Η Ηθική του Επαγγέλματος

Στο κεφάλαιο αυτό κάνουμε μια βασική ανάλυση και οδηγούμαστε σε βασικά συμπεράσματα της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε σε προηγούμενες ενότητες και βασίζεται σε ιδέες όπως η ασυμβατότητα των δύο φαινομενικά αντίθετων έργων του Άνταμ Σμίθ, η γκιλοτίνα του Χιούμ κλπ. Η γκιλοτίνα του Χιούμ αναφέρεται στο πρόβλημα που προκύπτει σε διάφορες κοινωνικές επιστήμες, όπως και η οικονομική, και σχετίζεται με την **μετάβαση από το *«είναι»* στο *«πρέπει»***. Οι θεωρητικοί επιστήμονες αναφέρουν την τάση των ανθρώπων να δείχνουν προτίμηση προς τον εαυτό τους, να εξυπηρετούν πρωτίστως τον εγωισμό τους, να είναι

συνεπειοκράτες από την φύση κλπ και έπειτα προχωράνε στην διατύπωση κατηγορικών προσταγών, χωρίς να εξηγούν επαρκώς πως θα γίνει αυτή η μετάβαση με βάση την αυθόρμητη ανθρώπινη φύση. Η οικονομική επιστήμη δεν πρέπει να πέσει σε αυτήν την παγίδα να μπερδέψει το ***«είναι»*** με το ***«πρέπει».***

Στο ίδιο κεφάλαιο, στην επόμενη ενότητα κάνουμε και μια αναφορά για τις προβλέψεις που πηγάζουν από την οικονομική επιστήμη καθώς και αυτό αποτελεί μια πηγή που δημιουργεί δυσαρέσκεια και αίσθηση εξαπάτησης από ορισμένους. **Τα οικονομικά αντιμετωπίζονται σαν μια θετική επιστήμη και υιοθετούν μια μεθοδολογία παρόμοια με αυτή των φυσικών επιστημών, που περισσότερο αποσκοπεί να τους προσδώσει κάποιο κύρος, παρά είναι συμβατή με αυτήν ως μεθοδολογία**. Ωστόσο, δεν σημαίνει ότι αυτή η μεθοδολογία πρέπει να εγκαταλειφθεί, απλώς να μην είναι τα συμπεράσματα τόσο ισχυρά και ακλόνητα σαν να πρόκειται για νόμους της φυσικής. **Τα οικονομικά είναι επιστήμη, είναι όμως κοινωνική επιστήμη, όχι θετική η φυσική**. Παρόμοια με την κοινωνιολογία, την φιλοσοφία ή την πολιτική επιστήμη. Παρόλα αυτά **η συνεισφορά της θετικής οικονομικής επιστήμης είναι πολύτιμη και δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί**.[293]

Κεφάλαιο 13 — Συμπέρασμα: Μια Νέα Ηθική για έναν Νέο Οικονομικό Κόσμο

Το σημείο στο οποίο βρίσκεστε κατά την ανάγνωση σας του παρόντος έργου αυτή τη στιγμή. Εδώ συγκεντρώνουμε με συντομία κάποιες από τις βασικές θέσεις και τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν στο βιβλίο αυτό. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση θα πρέπει ο αναγνώστης να ανατρέξει στο κυρίως μέρος του έργου.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφέρω κάποιες από τις θεμελιώδεις αυτές αξίες που πιστεύουμε στον πολιτισμό μας και διαμορφώνουν την κουλτούρα μας, καθώς και αξίες που ενδεχομένως ενστερνίζονται άλλες κοινωνίες και τις οποίες θα πρέπει να υιοθετήσουμε και προσαρμόσουμε στην δική μας κουλτούρα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να γίνει αυτό. Αυτό επιχειρώ να κάνω στην επόμενη ενότητα, που είναι κ η τελευταία και με αυτόν τον τρόπο κλείνω το παρόν έργο, δείχνοντας ίσως και το πόσο σημαντική είναι η πίστη σε ένα κώδικα αξιών και το πόσο σημαντικό θεωρώ να κυριαρχούν οι ιδέες αυτές με τον σωστό τρόπο.

[293] Για μια διάκριση επιστήμης και ψευδοεπιστήμης παραπέμπω τον αναγνώστη να διαβάσει έναν από τους κορυφαίους φιλόσοφους του 20ου αιώνα, το Κάρλ Πόππερ. βλ. *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*.

13.2 Τελικές θέσεις για το πώς οι αξίες πρέπει να ενσωματώνονται στις αγορές και στην πολιτική οικονομία.

Αρχικά, τι εννοούμε όταν λέμε «αξίες»; Οι κοινωνικές αξίες είναι ιδέες ή ιδανικά στα οποία αποδίδουμε αξία ή θεωρούμε σημαντικά : Ελευθερία, Ασφάλεια, Πειθαρχία, Δικαιοσύνη, Ισότητα, Ανθρωπισμός, Ισονομία κλπ. Αυτές οι αξίες μπορεί να διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία ή συχνά και στην ίδια κοινωνία από εποχή σε διαφορετική εποχή, για παράδειγμα στην Ελλάδα το 1950 η ασφάλεια ή η δικαιοσύνη φαίνεται να βάρυναν περισσότερο σε σχέση με την σημερινή εποχή, όπου αξίες όπως η Ελευθερία αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα.

Μια ισορροπία και ένα κατάλληλο μίγμα όλων αυτών των ιδανικών θα ήταν το ιδανικό. Η κοινωνία μας, ως ένα μέρος μιας παγκόσμιας καπιταλιστικής αυτοκρατορίας, βασίζεται στην αξία της ελευθερίας και ειδικότερα της οικονομικής, όπου η ελευθερία της συναλλαγής και της κίνησης των κεφαλαίων θεωρείται ένα βασικό δικαίωμα που μπορεί να επιφέρει την πολυπόθητη ισορροπία στην αγορά, εφόσον υπάρχει και η **κατάλληλη πληροφόρηση** για κάθε πλευρά της συναλλαγής, διαφορετικά ελλοχεύει αυτό που στα οικονομικά αποκαλούμε «Ηθικός Κίνδυνος»[294], που είναι μια περίπτωση που ανήκει στην ευρύτερη κατηγορία των προβλημάτων της «ασύμμετρης πληροφόρησης»[295].
Αν η συναλλαγή είναι πραγματικά ελεύθερη και δεν υπάρχει κάποια υποχρεωτική μεταβίβαση ποσού ή πληρωμή, τότε δεν μπορεί να υπάρξει εκμετάλλευση διότι η πλευρά που υφίσταται την εκμετάλλευση δεν θα συμμετέχει με την θέληση της στην συναλλαγή. Επαναλαμβάνω ότι αναγκαία **προϋπόθεση για αυτό είναι η πρόσβαση στην γνώση και η επαρκής πληροφόρηση**. Επιπλέον, αν η συναλλαγή είναι ελεύθερη, χωρίς προστασία με κρατικά μέτρα, τότε μειώνεται και ο ηθικός κίνδυνος διότι οι πλευρές έχουν κίνητρο να είναι περισσότερο υπεύθυνες. Για παράδειγμα μια τράπεζα είναι πιο προσεκτική με την διαχείριση των καταθέσεων (που είναι ξένα χρήματα), αν γνωρίζει ότι δεν είναι υποχρεωμένοι οι πολίτες να την διασώσουν σε περίπτωση χρεοκοπίας.

Πράγματι, η ελευθερία είναι πολύ σημαντική αξία, ωστόσο, αν την θεοποιήσουμε και ξεχάσουμε τις άλλες αξίες τότε η ελευθερία μετατρέπεται σε ασυδοσία και ανευθυνότητα.[296] Δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία χωρίς ηθικούς κανόνες[297], άρα χωρίς δικαιοσύνη, ασφάλεια, ανθρωπισμό κλπ δηλαδή αποσυνδεδεμένη από τις άλλες αξίες που αναφέραμε.

Αυτό που αποφέρει κέρδος ή ηδονή σε προσωπικό επίπεδο συχνά έρχεται σε σύγκρουση με τα

[294] Ο ηθικός κίνδυνος (moral hazard) είναι μια κατάσταση κατά την οποία ένα άτομο ή ένας οργανισμός αναλαμβάνει μεγαλύτερο κίνδυνο επειδή γνωρίζει ότι το κόστος αυτού του κινδύνου θα το επωμιστεί κάποιος άλλος, εξ ολοκλήρου ή εν μέρει. Η λέξη «ηθικός» δεν αναφέρεται στην ηθική με τη φιλοσοφική έννοια (καλό ή κακό). Χρησιμοποιείται επειδή η προστασία από τον κίνδυνο μπορεί να δημιουργήσει αντικίνητρα για υπεύθυνη συμπεριφορά, πχ ένας εργαζόμενος που γνωρίζει ότι είναι σχεδόν αδύνατο να απολυθεί μπορεί να καταβάλει μικρότερη προσπάθεια από ό,τι αν η απόδοσή του παρακολουθούνταν στενά.

[295] Όταν σε μια συναλλαγή οι δύο πλευρές δεν έχουν ίση γνώση, αλλά η μια γνωρίζει επιπλέον πληροφορίες.

[296] Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).

[297] Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason*, trans. Mary Gregor (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 5:4–5.

συμφέροντα των άλλων ή της κοινωνίας και όταν αυτό συμβαίνει είναι απαραίτητο να υπάρχουν κανόνες και ηθικά όρια που θα εξασφαλίζουν ότι το δημόσιο συμφέρον παραμένει κυρίαρχο και σε προτεραιότητα σε σχέση με τα ιδιωτικά συμφέροντα. Το κράτος παραχωρεί ελευθερία στα άτομα και στην αγορά, όχι όμως για να χάσει την κυριαρχία του, αλλά για να βελτιώσει την αποδοτικότητα της οικονομίας. Τα κράτη παραμένουν κυρίαρχα και **η νομοθεσία που περιορίζει την κυριαρχία του προς όφελος του ατόμου είναι λανθασμένη και πρέπει να αναθεωρηθεί**, όπου αυτό συμβαίνει και σε ορισμένες περιπτώσεις. Κυρίως περιπτώσεις που αφορούν ιδιώτες επιχειρηματίες, βιομήχανους κλπ που ανήκουν στην αστική τάξη.

Η ιδέα του laissez-faire επινοήθηκε από τους Γάλλους Φυσιοκράτες και αργότερα από τον Σκωτσέζο φιλόσοφο και οικονομολόγο Άνταμ Σμίθ. Οι Γάλλοι Φυσιοκράτες οικονομολόγοι έδιναν μεγάλη έμφαση και προτεραιότητα στον πρωτογενή τομέα παραγωγής και ειδικότερα στη γεωργία, ενώ ο Άνταμ Σμίθ αποδέχονταν την εργασιακή θεωρία της αξίας, όπως ο Κάρλ Μάρξ. Σήμερα την ιδέα αυτή περισσότερο την ακούμε στην απελευθέρωση που αφορά τις πολυεθνικές, την ιδιωτικοποίηση κρατικών υποδομών και οργανισμών και στις τράπεζες. Το laissez-faire περισσότερο σχετίζεται σήμερα με την Wall Street ή το City του Λονδίνου.

Όσον αφορά την απεριόριστη ελευθερία, συχνά μια δημοφιλής άποψη είναι λανθασμένη και δεν εξασφαλίζει η επιτυχία της στην αγορά ότι πράγματι διαθέτει πραγματική αξία! Να θυμίσω ξανά πως ορίζει ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ την αξία. Επομένως μια παρέμβαση στην αγορά για να προωθηθούν ιδέες, αξίες ή προϊόντα που η ίδια η αγορά δεν επιλέγει με την θέληση της, ίσως να είναι κοινωνικά αναγκαία και πολύτιμη ως ιδέα. Άλλωστε, ακόμα και η ίδια η ιδέα της ελεύθερης αγοράς απαιτεί κάποια δημόσια αγαθά και ένα κράτος που θα φροντίζει για την ασφάλεια, την δικαιοσύνη, την εθνική άμυνα κλπ.

Παράδειγμα : Αν η αγορά προτιμάει τηλεοπτικά θεάματα ή μυθιστορήματα ρομαντικά από ότι ένα βιβλίο του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη, σημαίνει αυτό ότι τα ρομαντικά αυτά μυθιστορήματα ή οι εκπομπές αυτές στην τηλεόραση έχουν μεγαλύτερη αξία από τον Πλάτωνα ή τον Αριστοτέλη;

Στόχος όμως είναι αυτή η ωριμότητα και η ορθολογικότητα να συμβαίνει αυθόρμητα και όχι με κρατικό καταναγκασμό.[298] **Η πειθαρχία είναι εξ ίσου σημαντική με την ελευθερία, θα πρέπει όμως να πηγάζει από μέσα μας και όχι να μας έρχεται από έξω**. Ο κρατικός καταναγκασμός δεν αρμόζει στον σύγχρονο άνθρωπο, που οφείλει να είναι σε θέση να γνωρίζει από μόνος του το καλό και το κακό και να μην επιτρέπει σε άλλους να τον καθοδηγούν, ανάλογα με τα δικά του συμφέροντα. Εδώ ελλοχεύει ένας ηθικός κίνδυνος, διότι όταν το κράτος ελέγχει τις ζωές των ανθρώπων, δεν υπάρχει κανείς που να μπορεί να εγγυηθεί ότι αυτό θα είναι προς όφελος του ατόμου και όχι της ίδιας της εξουσίας. Ακόμα και αν μια κυβέρνηση ή εξουσία είναι καλή, σε μια δημοκρατία, δεν θα είναι η μοναδική και κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι οι επόμενες θα είναι εξ ίσου ικανές και άξιες. Αυτή είναι μια ακόμα αδυναμία της Δημοκρατίας και δείχνει πως μια ισχυρή εξουσία που εκλέγεται με ελεύθερες εκλογές ίσως να είναι

[298] Τόσο ο Άνταμ Βάησχαουμπτ όσο και ο Μπαρούχ Σπινόζα αναφέρουν την άποψη αυτήν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να ενεργεί από καθαρή ηθική αναγκαιότητα και όχι από φόβο ή καταναγκασμό.

προβληματική.

Όσον αφορά τον μη οικονομικό τομέα, δηλαδή ότι αφορά την δικαιοσύνη, στην αστυνομία, την ασφάλεια και τον διαιτητικό ρόλο του κράτους, **εδώ πιστεύω ότι υπάρχει περιθώριο για ισχυρότερη παρουσία** του κράτους, αν και συχνά οι νόμοι του κράτους μπορεί να επιφέρουν το αντίθετο αποτέλεσμα από το επιδιωκόμενο ή να αποδειχτούν εν τέλει αναποτελεσματικοί. Αν θα παρατηρήσουμε, θα δούμε ότι σε καθεστώτα που φαίνεται να έχουν απήχηση οι ιδέες των φιλοσόφων που αναφέραμε ως εκπροσώπους της σχολής της Αρετής, έχουμε μια έντονη κυριαρχία και παρουσία του κράτους με αυστηρούς κανόνες που δεν δίνουν και πολλά περιθώρια για ελευθερίες στο άτομο. Αυτό δείχνει ότι η Αρετή και η Ελευθερία συχνά δεν ταυτίζονται όταν υπάρχει ανεπαρκής παιδεία. **Η παιδεία είναι το ορθό μέσον** με το οποίο οφείλει να πορευτεί ο άνθρωπος και η κοινωνία.[299] Άρα η απάντηση για το πως πρέπει να ενσωματώνονται οι αξίες στις αγορές είναι μέσω της παιδείας σε καθεστώς ελευθερίας, όπου η πειθαρχία θα πηγάζει από μέσα μας, ως ηθική αναγκαιότητα.

Όμως, μέχρι να φτάσει η ανθρωπότητα στο σημείο αυτό, μια παρέμβαση και καθοδήγηση από το κράτος είναι απαραίτητη, ειδικά όσον αφορά τον μη οικονομικό τομέα σε ζητήματα που αφορούν την κοινωνία ή την ηθική. Στον τομέα της οικονομίας μια παρέμβαση όπως αυτή που είδαμε στο 6ο κεφάλαιο και στην Θεωρία της Δικαιοσύνης του Ρολς, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για να διατηρείται η συνοχή και η ισορροπία της κοινωνίας. Επίσης, ανάλογα και με τις περιστάσεις και την φάση μιας οικονομίας, μια κεϋνσιανή οικονομική πολιτική μπορεί να αποδειχτεί αναγκαία για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, ανάλογα και με την συγκεκριμένη φάση που βρίσκεται η οικονομία και το συγκεκριμένο πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Για παράδειγμα το 1933 η μεγάλη ύφεση που ξεκίνησε στις ΗΠΑ και επεκτάθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο, είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση της ζήτησης και προκάλεσε υψηλά επίπεδα ανεργίας. Μια οικονομική πολιτική που εστίαζε κυρίως στο σκέλος της προσφοράς δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα, έτσι βρήκαν απήχηση οι ιδέες του Βρετανού οικονομολόγου Τζον Μέηναρντ Κένης. Η συνταγή που πρότεινε ο Κένης ήταν η επεκτατική οικονομική πολιτική με δημόσιες δαπάνες και ελλειμματικούς κρατικούς προϋπολογισμούς προκειμένου το κράτος να αντικαταστήσει την ζήτηση που έχασε η οικονομία από τις ιδιωτικές επενδύσεις και την κατανάλωση που χάθηκαν. Η υπερβολή αυτή όμως οδηγεί σε επόμενη φάση σε άλλο πρόβλημα, στο πρόβλημα του υψηλού πληθωρισμού και σταδιακά της ακρίβειας, ενώ αυξάνεται και το κόστος παραγωγής των επιχειρήσεων. Σε αυτήν την φάση η μονεταριστική οικονομική πολιτική φαίνεται να αποτελεί το κατάλληλο φάρμακο για την οικονομία. Στην Δεκαετία του 1970 κ μετά υπήρξε στροφή από την θεωρία του Κένης προς την οικονομική Θεωρία του Μίλτον Φρίντμαν και της σχολής του Σικάγο. Στην πολιτική αυτές οι ιδέες εφαρμόστηκαν από την Μάργκαρετ Θάτσερ και τον Ρόναλντ Ρέηγκαν σε Αγγλία και ΗΠΑ αντίστοιχα.

---

[299] Einige Originalschriften des Illuminatenordens και τα Materialien: «Για τον Βάισχαουπτ, η παιδεία αποτελεί το κατεξοχήν μέσο απελευθέρωσης του ανθρώπου.» Στα εσωτερικά κείμενα του Τάγματος αναφέρεται επανειλημμένα ότι οι άνθρωποι πρέπει πρώτα να διαμορφωθούν παιδαγωγικά ώστε να γίνουν δεκτικοί στη σοφία. Χαρακτηριστική είναι η φράση: «Πρέπει πρώτα να διαμορφώσουμε τους ανθρώπους... Πρέπει να τους κάνουμε δεκτικούς στη σοφία πριν μπορέσουμε να τους διδάξουμε ανώτερη σοφία.»

Η κρατική παρέμβαση στην αγορά και την οικονομία δεν είναι βιώσιμη αν δεν μπορεί μια οικονομία να ισορροπεί αυθόρμητα σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, αν στην αγορά οι τιμές είναι υψηλές τότε μια μείωση των τιμών με νομοθετικά μέτρα μπορεί να δημιουργήσει φαινόμενα μαύρης αγοράς, όπου τα προϊόντα πωλούνται ακόμα πιο ακριβά με «καπέλο». Για παράδειγμα, μια πτώση των ενοικίων νομοθετικά, για την μείωση του κόστους της στέγασης, μπορεί να επιφέρει το αντίθετο αποτέλεσμα γιατί μπορεί να περιορίσει την προσφορά και να κάνει δυσκολότερη την εξεύρεση στέγασης.

Θα ήθελα να θυμίσω ένα παράδειγμα από την πρόσφατα οικονομική ιστορία και συγκεκριμένα την κερδοσκοπική επίθεση που έγινε το 1992 στην βρετανική στερλίνα. Η βρετανική οικονομία βίωνε ένα έλλειμμα ισοζυγίου πληρωμών και δεν μπορούσε να διατηρήσει σταθερή την ισοτιμία του νομίσματος της, όπως όριζαν οι υποχρεώσεις της από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών. Το κράτος με παρέμβαση του στην αγορά συναλλάγματος προσπάθησε να διατηρήσει την ισοτιμία εντός των αποδεκτών ορίων, όμως κάτι τέτοιο αποδείχτηκε αδύνατο και η όλη προσπάθεια ήταν μάταιη. Τελικώς, η στερλίνα υποτιμήθηκε και τότε μόνο αποκαταστάθηκε η ισορροπία. Το παράδειγμα αυτό δείχνει πως αν δεν υπάρχει αυθόρμητη ισορροπία σε συνθήκες ελευθερίας, τότε η λύση που προσφέρει η κρατική παρέμβαση είναι απλά προσωρινή και δεν μπορεί να είναι εν τέλει βιώσιμη.

Κλείνοντας, θα ήθελα να κάνω μια αναφορά στον Χέρμπερτ Σπένσερ και στο έργο του *Αρχές ηθικής*. Νωρίτερα προτείναμε ένα μίγμα ηθικής κρατικής παρέμβασης και ελευθερίας, το οποίο φαίνεται αντίρροπο και ασυμβίβαστο. Η ανθρωπότητα μέσω της ατομικής ευθύνης/υπευθυνότητας μπορεί να υιοθετήσει τις ηθικές αρχές και την πειθαρχία που έχει ανάγκη η κοινωνία για την εύρυθμη λειτουργία και την συνοχή της. **Με μέσον την παιδεία και όχι τον καταναγκασμό**. Αυτό θα ήταν το ιδανικό σενάριο σε έναν ιδεατό κόσμο, όπου θα μπορούσαν οι άνθρωποι να ζούνε ελεύθεροι σε καθεστώς αναρχίας.
Στον πραγματικό κόσμο, σε ρεαλιστικές συνθήκες, οι άνθρωποι δεν είναι εφικτό ή δεν είναι, ιστορικά, ακόμα εφικτό να ακολουθήσουν αυτές τις ηθικές αρχές χωρίς ένα σώμα να τους περιορίζει. Οπότε, αν το δούμε πρακτικά, η ανθρωπότητα δεν είναι έτοιμη ακόμα να κάνει αυτό το βήμα προς την πλήρη απελευθέρωση του ατόμου. Το πρώτο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση έγινε ιστορικά την εποχή του Διαφωτισμού κατά τον 18ο αιώνα, όμως, ίσως, δεν ήμασταν ακόμα έτοιμοι ούτε για αυτό το πρώτο βήμα. Δεν θα πρέπει να κάνουμε το λάθος να βιαστούμε να κάνουμε το επόμενο γιατί αυτό θα οδηγήσει στην πτώση μας. Πρόκειται για ένα στόχο προς τον οποίο οφείλουμε να κινούμαστε

Η θέση αυτή μοιάζει με αυτό που ο Χέρμπερτ Σπένσερ στο *Αρχές Ηθικής* αποκαλεί **Απόλυτη** και **Σχετική** ηθική, διαχωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ιδέα που οφείλουμε να ακολουθούμε από αυτήν που στην πράξη είναι εφικτό να εφαρμόζουμε στην καθημερινότητα μας.[300] Σε αυτήν την θέση παραπέμπω τον αναγνώστη για να πάρει μια ιδέα της παραπάνω θέσης που προτείνω.

---

[300] Συγκεκριμένα, Ο Σπένσερ διακρίνει σε :

- **Απόλυτη ηθική (Absolute Ethics):**
  Αναφέρεται στην ιδανική κοινωνία, όπου οι άνθρωποι έχουν εξελιχθεί πλήρως και τα συμφέροντά τους εναρμονίζονται.
- **Σχετική ηθική (Relative Ethics):**
  Είναι η ηθική που εφαρμόζουμε στις πραγματικές κοινωνίες, όπου υπάρχουν ακόμη συγκρούσεις, αδικίες και ατέλειες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

 Μαρία Ιωάννου-Σεργίου Νεόφυτος Σάββας κ.α (2020). , «Οικονομικά Α' Λυκείου» , Εκδόσεις : Διόφαντος.

 Στέλλα Σωτηρίου , Στυλιανή Κορδονούρη . Αικατερίνη Ζαφρανίδου,(2012) Κοινωνική και πολιτική αγωγή , γ' γυμνασίου.

Λιανός Θεόδωρος, Παπαβασιλείου Αντώνιος, Χατζηανδρέου Ανδρέας.(2000) *Αρχές Οικονομικής Θεωρίας,* Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου : μάθημα επιλογής, Εκδόσεις : «Διόφαντος».

 Ρεκλείτης Π. Και Φίλης Αθ, (2017) *Φορολογική Πρακτική*, Γ' ΕΠΑΛ. Εκδόσεις: Διόφαντος.

 Ηλιάδης Ν. Και Βουτσινός Γ. (2022) *Τεχνολογία* Α' ΕΠΑΛ. Εκδόσεις «Διόφαντος».

 Βαρουφάκης, Γ. (Επιμ.)(2007).Πολιτική οικονομία: Η Οικονομική θεωρία στο φώς της κριτικής. (Επιμέλεια Γιάνης Βαρουφάκης & Μάνος Κουντούρης) Αθήνα : GUTENBERG.K

 Δρόσος, Δ. (1994). Αγορά και κράτος στον Adam Smith.Κριτική στην αναδρομική θεμελίωση του νέοφιλελευθερισμού.

 Τσόμσκι, Ν. (2002).Κέρδος και πολίτης.Νεοφιλελευθερισμός και παγκόσμια τάξη.(μτφρ Λάμπης Χαραλαμπίδης). Εκδόσεις : Καστανιώτη.(Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1999)

 Παπακωσταντίνου, Κ. & Κατσιρας, Λ. Πολιτική και δίκαιο. Β' Γενικού Λυκείου. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Εκδόσεις διδακτικών βιβλίων ΑΘΗΝΑ.

 Αριστοτέλης. *Πολιτικά*. (1993) Μετάφραση Β. Μοσκόβη. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.

 Λάος, Ν. (Επιμ)(2010).Το κοσμοείδωλο της ελευθερίας(Επιμ. Ιωαννίδου Ζωή).Αθήνα:Λεξίτυπον .

 Μάτικ Π.(1978). Μάρξ και Κέυνς:Τα όρια της Μικτής οικονομίας. (μτφρ Βασίλης Καραλής). Εκδόσεις: ΟΔΥΣΣΕΑΣ(Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1969)

- Σ.Δρακόπουλος-Α.Καραγιάννης.(2003). Ιστορία της οικονομικής σκέψης. Εκδόσεις: Κριτική.

- Adam Smith (Επιμ.) (2012), Η θεωρία των ηθικών Συναισθημάτων (μτφ & επιμ. Διονύσης Γ. Δρόσος), Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 2012. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1759).

- Brown, W. (2017). Η καταστροφή του Δήμου. (μτφ.Σώτη Τριανταφύλλου) Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα .

- Downs, An.(Επιμ.)(1997). Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας, (Επιμ. Ηλία Κατσούλη και μτφρ Θανάση Αθανασίου & Νικηφόρου Σταματάκη) Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ 1990. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε το 1957).

- Friedman, M.(Επιμ)(2012).Καπιταλισμός και ελευθερία(μτφρ και Επιμ Γιώργος Καράμπελας & Αντωνία Γουναροπούλου). Εκδόσεις:Παπαδόπουλος.(Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1962)

- Kant, I. (1971).Δοκίμια(εισαγωγή& μτφρ Παπανούτσος Π. Ευάγγελος).Αθήνα:Δωδώνη

- Olson, M. (Επιμ)(1991). Η λογική της συλλογικής δράσης (μτφρ και επιμ. Διονύσης Γραβάρης και Ηλίας Κατσούλης).Αθήνα: Παπαζήση (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1965)

- Heilbroner, R.(2000). Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου (μετφ. Ν. Λίγγρης κλπ.).Εκδόσεις Κριτική.

- Thornton P.,(2017). Οι μεγάλοι οικονομολόγοι.(μτφ.Σώτη Τριανταφύλλου). Εκδόσεις Πατάκη, Μάρτιος .

- Niall, Ferguson(2011). Η εξέλιξη του χρήματος. Μια οικονομική ιστορία του κόσμου.(μτφρ. Παγουλάτου Ευτυχία). Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. (Το πρωτότυπο έργο δημιουργήθηκε το 2008).

- Soros, G. (1999).Η κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού: Η ανοιχτή κοινωνία σε κίνδυνο.(μτφ. Αριάδνη Αλαβάνου). «Νέα Σύνορα» Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη. Αθήνα 1999.(Το πρωτότυπο έργο δημιουργήθηκε το 1998).

- Πλάτων. *Πολιτεία*. (1901) Μετάφραση Ι. Γρυπάρης. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:

• Mill, St. J.(1863).Utilitarianism. Published by Fraser's Magazine.

• Mill, J. S. (1848). *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. London: John W. Parker.

• Spencer, H. (1862). *First principles*. London: Williams and Norgate.

• Foucault,M.(1979). The birth of Biopolitics. Publised by St Martin's Press.

• Hofstadter R.(1944). Social Darwinism in American Thought. Published by: University of Pennsylvania

• Kant, Immanuel. (1793) *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*.

• Kant, Immanuel.(1785) *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.

• Popper, Karl R. (1945) *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge.

• Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

• Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.

• Marx, K. (1867). *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie* (Vol. 1). Hamburg: Otto Meissner Verlag.

• Marx, K., & Engels, F. (1976). *The German ideology*. In C. J. Arthur (Ed.), *The German ideology*. London: Lawrence & Wishart.

• Hayek, F. A. (1960). *The constitution of liberty*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

• Ruskin, John. *Unto This Last: Four Essays on the First Principles of Political Economy*.(1862) London: Smith, Elder & Co.

• Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated by Talcott Parsons. London: Routledge, 1930.